STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 01239

YIDISHE GESHIKHTE

Heinrich Graetz

*Permanent preservation of this book was made possible
by Jane & Sam Kazman
in honor of
their children, Rachel & Joshua Kazman*

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

דר. ה. גרעץ

יידישע געשיכטע

זעקסטער באַנד

פון גרוש שפּאַניען ביז דער משיח־בעוועגונג.

מיט אַ פאָררעדע וועגען גרעץ און זיין ביאָגראַפיע פון פ. לאַחאָווער
דער היסטאָריקער אַלס קינסטלער און שרייבער פון יעקב פיכמאַן
גרעץ און זיין מאָנומענטאַל ווערק פון דר. יצחק שיפּער

פערלאַג ב. שימין, וואַרשאַ / פערקויף געז. „צענטראַל" וואַרשאַ

PRINTED IN POLAND

Druk. Sikora i Mylner, Warszawa,
Nowolipki 6.

די מאַראַנען און זייער עפּאָכע

ערשטעס קאַפּיטעל

די מאַראַנען און זייער עפּאָכע

אין שפּאַניען פון מיטעל־אַלטער איז די בעפעלקערונג בעשטאַנען פון פערשידענע עלעמענטען. דאָ זענען זיך צונויפגעקומען דריי בעזונדערע רעליגיעס, דריי ראַסען, דריי קולטורען: קריסטען, מוסולמענער, יודען. אין פערלויף פון עטליכע דורות האָבען די דאָזיגע דריי פערשידענע פעלקער און ראַסען ווי עס איז זיך צוזאַמענגעלעבט, צוזאַמען געאַרבייט און קולטורעל געווירקט איינע אויף די אַנדערע, אַזוי אַז פון אַלע מיטעלאַלטערישע מלוכות איז שפּאַניען געווען דער איינציגער ליכטיגער פונקט פון קולטור און טאָלעראַנץ. אָבער אָט איז געקומען דער פינסטערער קלעריקאַליזם, אין דעם שפּאַנישען המון ערוועקט זיך די אַמאָליגע חיה, די ליידענשאַפטען פון פאָלק צושפּילען זיך און עס הויבט זיך אָן יענע בלוטיגע טראַגעדיע, וואָס האָט זיך אַזוי שלעכט געענדיגט סיי פאַר יודען, סיי פאַר גאַנץ שפּאַניען. אָנשטאָט קולטורעלער געמיינזאַמער אַרבייט הויבט זיך אָן אַ בעוועגונג, וואָס איהר לאָזונג איז געווען: איין איינציגע אמונה, איין פאָלק און איין הערשענדע קולטור אין גייסט פון דער קירכע! אין אָנהויב שטרעבט דער קלעריקאַליזם נאָר צו בעשיצען די קריסטליכע עלעמענטען פון דער שעדליכער ווירקונג פון די איבעריגע נאַציאָנען, שפּעטער ווערט ער אויך אַגרעסיוו, הויבט אָן אָנפאַלען אויף דעם צד שכנגד און שטרעבט צו בעהערשען איהם און נאָך שפּעטער הויבט זיך אָן אין נאָמען פון קריסטענטום יענע בלוט־דורשטיגע שטרע־בונג צו הערשאַפט און מאַכט, וואָס האָט געבראַכט צו דער שרעק־ליכער טראַגעדיע פון די מאַראַנען, צו די פייערן פון דער אינקוויזיציע און דעם גירוש פון יודען אויף דער גאַנצער פירענעאישער האַלב־אינזעל.

דער שפּאַנישער קלעריקאַליזם האָט זיך גענומען צום אַלטען

מיטעל, וואָס ס'האָבען שוין געהאַט אויסגעפּרובט די קרייץ־טרעגער, אום מיט געוואַלד צו פֿעראייניגען דאָס אַלטע פֿערעקשנ'טע יודישע פֿאָלק מיט דער הייליגער קירכע; טויט אָדער שמד! — דאָס איז געווען דער לאָזונג פֿון די פֿאַנאַטישע קלעריקאַלען, וואָס האָבען מיט'ן כח פֿון שווערד געוואָלט בעהערשען די יודען און מוסולמענער. מיט די לעצטע האָבען זיי געמוזט זיין אַביסעל פֿאָרזיכטיג, ווייל זיי האָבען מורא געהאַט, אַז אויב מען וועט צו פֿיעל אונטערדריקען די מוסולמענער, וועלען די לעצטע מאַכען אַ שחיטה אויף די קריסטען, וואָס וואוינען אין די מוסולמענישע לענדער. אָבער מיט יודען האָט מען נישט געהאַט, וואָס צו צערעמאָניען זיך, און דער אַלטער „להרוג ולאבד" האָט דאָ געקענט פֿייערן זיין נצחון.

דער בעשעפֿער פֿון דער נייער בעוועגונג געגען יודען איז געווען דער פֿאַנאַטישער גייסטליכער, פֿ ע ר ד י נ אַ נ ד מ אַ ר ט י נ ע ץ. אַ ליידענשאַפֿטליכער פֿאַנאַטישער קאַטוילִיק, וואָס האָט געטרוימט וועגען דעם, אַז שפּאַניען זאָל ווערען אַ פֿעראייניגטע גאַנצע קאַטוילישע מלוכה, אָבגערייניגט פֿון יודען, מוסולמענער און אַפּיקורסים, האָט ער פֿון דער קירכען־טריבונע אָנגעהויבען אויפֿהעצען דאָס פֿאָלק סיי געגען דער „פֿאַלשער לעהרע" פֿון יודען, סיי געגען יודען אַליין, וואָס האָבען פֿערכאַפּט אַגרויסען פּלאַץ אין מלוכה־לעבען און זענען געוואָרען אַ געפֿעהרליכע קראַפֿט. ער האָט גוט געקאָנט די פּסיכאָלאָגיע פֿון המון, געוואוסט זיין שטימונג און ווען ער האָט געפּרעדיגט צו האַסען די יודען, טרייבען און בעליידיגען זיי, ברענגען זייערע שוהלען און בכלל מאַכען פֿאַר זיי דאָס לעבען אונערטרעגליך, האָט ער גוט געוואוסט, אַז זיינע ווערטער וועלן געפֿינען אויערן צווישען פֿאַנאַטישען פּעבעל. זיין געפֿעהרליכע אַגיטאַציע האָט מאַרטינעץ אָנגעהויבען נאָך פֿאַר'ן קאַסטילישען קעניג העגריך II. די פֿאָרשטעהער פֿון דער יודישער געמיינדע אין סעווילאַ, איינער פֿון די גרעסטע צענטרען פֿאַר די שפּאַנישע יודען, האָבען זיך בעקלאָגט פֿאַר'ן קעניג אויף דער אַגיטאַציע און דער קעניג האָט מאַרטינעצ'ען פֿערבאָטען צו האַלטען זיינע פֿייערדיגע העץ־רעדעס (1378). מיט עטליכע יאָהר שפּעטער איז די זעלבע יודען ווידער אויסגעקומען זיך צו בעקלאָגען אויף דער געפֿעהרליכער אַגיטאַציע פֿון דעם פֿאַנאַטישען גייסטליכען, געגען וועלכען עס איז פֿערפֿיהרט געוואָרען אַ פּראָצעס. דעם געריכט האָט מאַרטינעץ, וואָס האָט זיך געשטיצט אויף אַ געהיימער קלעריקאַלישער ליגע, אָבגעענטפֿערט, אַז ער וועט אויך ווייַ־

טער טאן, ווי ער האט ביז יעצט געטאן, ווייל זיינע מעשים זענען נאר געווענדט לטובת דער קירכע. דער קעניג יאהאן האט געפיהרט א צוויי־זייטיגע שפיעל: פון איין זייט האט ער געלויבט די טעטיגקייט פון מארטינעץ, און פון דער צווייטער זייט פערבאטען איהם, אנצופאלען אויף יודען. דער ארציבישאף אין סעווילא, באראזא, האט שוין געהאנדעלט עהרליכער: ער האט אפען געפאדערט פון מארטינעצ'ן, אז ער זאל זיך אבזאגען פון זיין מאוסער אגיטאציע און ווען יענער האט דאס נישט געוואלט טאן, האט באראזא איהם ענטזאגט פון זיין שטעל.

באלד אבער איז פאר מארטינעצ'ן און זיין געהיימער ליגא אנגע־קומען א גוטע צייט. דער קעניג און דער ארציבישאף פון סעווילא זענען כמעט גלייכצייטיג געשטארבען און די אפוטרופסות איבער דעם יונגען קרוין־פרינץ הענריק III האט איבערגענומען די קעניגין לעאנארא, א פרומע קאטוליקין, ביי וועלכער מארטינעץ איז פריהער געווען דער הויז־גלח. דער ענטזאגטער וויקארי האט תיכף צוריק בעקומען אלע זיינע רעכטען, אנגעהויבען ארביימען פראנק און פריי און צושיקט א צירקולאר צו די גלחים פון דער סעווילער יעפארכיע, אז זיי זאלען חרוב מאכען די יודישע שוהלען ביז'ן גרונד. אין מארט 1391 האט ער פאר א גרויסען עולם אין מיטען גאס געהאלטען א פייערדיגע רעדע און פשוט גערופען צו א פאגראם אויף יודען, דאפענדיג אז יודען וועלען מוזען זיך שמד'ען, כדי צו ראטעווען דאס לעבען. דער אויפגערעגטער המון האט זיך אלאז געטאן אויף די יודען און עס האט זיך שוין אנגעהויבען א שרעקליכע הריגה; דאס מאל האבען זיך אבער פאר יודען אנגענומען די בעאמטע פון שטאדט און דער פאגראם איז איינגעשטילט געווארען. איינינגע פון די הויפט־שולדיגע זענען זאגאר בעשטראפט גע־ווארען; אבער מארטינעץ אליין האט וויטער געפיהרט זיין אגיטאציע און סוף כל סוף זיך דערשלאגען צו זיין ציעל. אין דריי חדשים שפע־טער האט דער פאגראם אין סעווילא זיך איבערגעחזר'ט מיט אזא קראפט, אז אבשטעלן איהם איז שוין געווען אונמעגליך. די קריסטען זענען אין איין פריהמארגען זיך צונויפגעלאפען פון אלע עקען שטאדט צום יודישען קווארטאל, איהם אונטערגעצונדען און אנגעהויבען ראבעווען און הרג'ענען. אנ'ערך פון פיער טויזענד יודען זענען אין יענעם טאג דער־הרג'עט געווארען פיעל זענען אריינגעפאלען אין געפענגעניש און דערנאך פער־קויפט געווארען צו די אראבער, די איבריגע האבען איינגעוויליגט צו שמד'ען זיך, כדי צו ראטעווען דאס לעבען. צווישען די לעצטע איז אויך געווען שמואל

אבארבאנעל, א געוועזענער הויכגעשטעלטער אין הויף ביי הענריך II; ביים שמד'ען זיך האט ער אנגענומען דעם נאמען יאהאן דע סעווילא.

דער רעליגיעזער פאנאטיזם האט אויפגעפלאקערט אין זיין גאנצער קראפט, די ווילדע אינסטינקטען פון המון האבען ערוואכט און די שחיטה אין סעווילא איז געווען ווי א סיגנאל צו אנפאלען אויף יודען פון אלע זייטען. קוים זענען די אנפאלען שוין געווען אין גאנג, האט מען זיך שוין גערעכענט נישט בלויז מיט דער אידעע, אבצושמד'ען יודען מיט געוואלט — מען האט שוין געהרג'עט און געראבעוועט פשוט אוים האס און כדי צו פערחאפען דאס יודישע פערמעגען. עס האבען זיך אנגעהויבען שרעקליכע אנפאלען אויף די אונבעוואפענטע הילפלאזע יודען. אין קארדאווא האט מען א טייל יודען אויסגעהרג'עט און א טייל האבען לפנים זיך אבגעשמד'ט, כדי צו ראטעווען זיך פון טויט. אין טאלעדא האט מען די יודען געהרג'עט אויף די גאסען און אין די שוהלען. צווישען די מערטירער, וואס זענען געפאלען אויף קדוש השם, איז אויך געווען דער געלעהרטער יהודה בן אשר, א אור-אייניקעל פון דעם בעריהמטען רא"ש. אזעלכע שרעקליכע סצענעס זענען אויך פארגעקומען אין די איבעריגע שטעדט פון קאסטיליען; העכער 70 יודישע קהלות זענען מיט איין מאל חרוב געווארען, פיעל טויזענדער יודען זענען אויסגעהרג'עט געווארען און נאך גרעסער איז געווען די צאהל פון יענע יודען, וואס האבען נישט געהאט גענוג מוט בייצושטעהן דעם נסיון און מיט א וועהטאג אין הארצען געמוזט אננעהמען די קאטוילישע רעליגיע.

אין גיכען האט די עפידעמיע פון די פאגראמען ארומגעחאפט אויך אראגאניען, וואוהין עס זענען צוליעב דעם ארויסגעשיקט געווארען ספעציעלע אגיטאטארען פון סעווילא. אין וואלענסיא האבען יודען געפרובט ארויסווייזען א בעוואפענטען ווידערשטאנד, פערבאריקאדירט זיך אין זייער קווארטאל און דערהרג'עט פריהער עטליכע אנפאלער, אבער דאס האט נאך מעהר אויפגערייצט דעם המון און די פינפטויזענדיגע יודישע קהלה איז אינגאנצען חרוב געווארען. אין בארצעלאנא, דער יודישער הויפט-צענטער פון אראגאניען, האבען יודען זיך פערמאכט אין דער פעסטונג און זענען צוערשט געשיטצט געווארען דורך דער דארטיגער אדמיניסטראטיווער מאכט. דער אויפגערייצטער קאטוילישער המון האט אבער בעלאגערט די פעסטונג, זי איינגענומען און אונטערגעצונדען. דערזעהענדיג, אז קיין רעטונג איז נישטא, האבען א טייל יודען זיך לעבעדיגערהייד דערשטאכען מיט מעסערס אדער זיך אראבגעווארפען פון

די פעסטונג=טורעמס און דערהרג'עט געוואָרען; אַנדערע האָבּען אין פערצווייפלונג זיך געוואָרפען אויף די שונאים און זענען אונטערגעקומען אין קאַמפּף; די איבּעריגע האָבּען פערראַטען זייער אמונה און נאָר גאָר אַ קליינע צאָהל האָט זיך געראַטעוועט דורך ענטלויפען. די בּלוט=דורשטיגע פּאָגראָם=מאַכערס האָבּען זיך נישט אָבּגעשטעלט, זיי זענען געגאַנגען ווייטער בּיז צום אינזעל מאַיאָרקאַ; דאָ האָבּען זיי אכזריות'דיג געהרג'עט יודען, געראַבּעוועט זייער גוטס, חרוב געמאַכט זייערע הייזער און זאָגאַר זיך נוקם געווען אָן יענע גוטע קריסטען, וואָס האָבּען בּיי זיך בּעהאַלטען די גערודפ'טע און געפּלאָגטע.

אין פערלויף פון דריי מאָנאַטען, פון יוני בּיז אויגוסט 1391, האָבּען די שפּאַנישע יודען איבּערגעלעבּט אַזעלכע שרעקליכע צרות, ווי זייערע עלטערען האָבּען געהאַט אויסצושטעהן מיט דריי הונדערט יאָהר צוריק אין דייטשלאַנד בּעת דעם קרייץ=צוג. נאָר מ'מוז זאָגען, אַז די שפּאַנישע יודען זענען שוין ניט געווען אַזוי פעהיג אויף קדוש=השם, ווי זייערע עלטערן. אין דייטשלאַנד האָבּען כמעט אַלע יודען מקריב געווען זייער לעבּען און נאָר אַ קליינע צאָהל האָט לפנים אָנגענומען דאָס קריסטליכע גלויבּען. אין שפּאַניען איז שוין די צאָהל פון די, וואָס האָבּען זיך געלאָזען שמד'ען געווען פיעל גרעסער און דערגרייכט עטליכע צעהנדליג טויזענד. די שפּאַנישע יודען זענען מעהרסטענטהייל געווען קולטורעל און רייך, בּיי זיי איז דער אינסטינקט פון לעבּען שוין געווען שטאַרקער, ווי בּיי זייערע אָרימע דערשלאָגענע בּרידער אין דייטשלאַנד, פאַר וועלכע דאָס לעבּען איז געווען נישט מעהר, ווי אַ אָבּקומעניש, און ווען דער חלף איז געלעגען אויפ'ן האַלז, ווען זיי האָט געדראָהט דער בּאַלדיגער טויט, האָבּען זיי איינגעשטימט אָנצונעהמען לפנים דאָס קריסטליכע גלויבּען, כדי בּיי אַ גוטער געלעגענהייט בּאַלד זיך אומצוקעהרען צו דער אמונה פון זייערע אָבות. אַ טייל פון זיי האָבּען טאַקי אַזוי געטאָן און ווי נאָר עס איז אַריבּער די געפאַהר, האָבּען זיי פערלאָזען שפּאַניען און זענען אַוועק אין אַנדערע לענדער; אָבּער פיעל האָבּען קיין מוט נישט געהאַט אָבּצוזאָגען זיך פון זייער לעבּען און פערמעגען אין דעם לאַנד, וואו זיי זענען ערצויגען און אויפגעוואַקסען געוואָרען, און זיי האָבּען אָפיציעל ווייטער געהייסען קריסטען, בּלייבּענדיג געהיים געטרייע יודען. אַזוי'ערנאָך איז ענטשטאַנען דאָס מאַראַנענטום, יענע אונגעהערטע לאַגע פון מענשען, וואָס האָבּען געמוזט לפנים ערפילען אַלע קריסטליכע מנהגים און געזעצען און אין דער

שטיל, מיט מסירת נפש, ערפילען די דינים פון דער יודישער רעליגיע און אפהיטען זייער בונד מיט די איבעריגע ברידער. עס איז ענטשטאנען א בעזונדער קלאס פון אנוסים און דאס האט געבראכט צו שרעקליכע פאלגען סיי פאר די אנוסים אליין, סיי פאר די יודען, וואס זענען נאך איפיציעל געבליבען ביי זייער אמונה.

צו דער חרפה פון יודענטום האבען אין יענער שווערער צייט זיך געפונען יודען, וואס האבען פריהער זיך געטויפט צוליעב געוואלט, נאר דערנאך זענען זיי געווארען שוין באמת געטרייע קריסטען און וואגאר שונאים פון זייערע אייגענע ברידער, וועגען וועלכע זיי האבען פערשפרייט רכילות און בלבולים. אט די נייע קריסטען האבען דורך זייער פעררעט פיעל צרות אנגעטאן די געפלאגטע יודען. דער געפערליכסטער צווישען די יודישע פערדעטער און מוסרים איז געווען דער געוועזענער תלמודיסט שלמה הלוי פון בורגאס, וואס האט ביי'ם שמד'ען זיך אנגענומען דעם נאמען פאאול דע סאנטא מאריא (געבוירען אין 1351-52, געשטארבען אין 1435). ער האט גוט געקאנט די ביבעל און דעם תלמוד און זיך גערעכענט פאר איינעם פון די זיילען פון יודענטום. ער איז אבער דערצו געווען זעהר פראקטיש און האט געהאלטען, אז וויכטיגער פון אלץ אין דער וועלט איז מאכען זיך א קאריערע און לעבען א גוטען טאג. זענענדיג א מענש מיט א אונגעוועהנליכער אייגענליעבע און א הייסען טעמפעראמענט, איז איהם דער בית-המדרש באלד צו ענג געווארען און ער האט זיך געריסען צו דער גרויסער וועלט. ער האט זיך ערווארבען א גרויסארטיגען געשפאן מיט פיעל בעדינטע און אנגעהויבען טרוימען וועגען „גרויסקייט", ד. ה. וועגען אריינדרינגען אין הויף און דארט בעקומען א שטעל. די שרעקליכע געשעהענישען פון 1391 האבען איהם איבערצייגט, אז אלס יוד וועט ער דאס ניט דערגרייכען, און ער בעשליסט זיך צו 40 יאהר, זיין אמונה צו טוישען, וואס ס'האבען איהם באלד נאכגעטאן זיין ברודער און זיינע פיער זיהן.

כדי צו דערגרייכען א הויכע שטעלע אין הויף איז אין יענער צייט געווען נאר איין וועג: אריינטרעטען אין שטאנד פון די גייסטליכע, און שלמה הלוי האט דאס געטאן. ער איז אוועק קיין פאריז, אריינגעטרעטען אין אוניווערזיטעט און זיך גענומען צו דער קריסטליכער טעאלאגיע. א דאנק זיינע קענטנישען אין העברעאיש האט ער געשווינד דערגרייכט זיין ציעל און באלד בעקומען דעם טיטול גלח. פון דאמאלס אן האט ער אנגעהויבען שטייגען אלץ העכער, און לויט דער רעקאמענדאציע פון

קארדינאל דע־לונא, וואס איז אין יאהר 1394 אויסגעקליבען געווארען אלס פויפסט אונטערן נאמען בענעדיקט דער 13־ער, האט פאאול פון בורגאס בעקומען א ארייננטריט אין קעניגליכען הויף און שטארק נושא חן געווען ביי הענריך III. פאאול האט אנגעהויבען מיט היץ צו אגיטירען געגען דער „פאלשער” יודישער רעליגיע און געפרובט שריפטליך און מונדליך איבערררעדען פיעל פון די אנגעזעהענע יודען, זיי זאלען איבערגעהן צום קריסטענטום. ער האט זיך געווענדעט צום לייב־דאקטאר פון קעניגליכען הויף מאיר אלגוואדעץ און נאך פיעל אנדערע יודישע געלעהרטע מיט א בריעף און זיך געשטארעט זיי צו איבערציינגען, אז זיי זאלען פערלאזען די אמונה פון זייערע עלטערן; די יודישע געלעהרטע האבען איהם נישט געשוויגען און איהם אבגעענטפערט אין א שארפער פאלעמיק. איינעם פון די שענסטע תשובות דעם רענעגאט פאאול האט געגעבען דער יודישער דאקטאר יהושע לארקי, נאר שפעטער האט זיך זיך מתקנא געווען אן דעם פערדעטער, וואס האט געמאכט אזא גוטע קאריערע” און אליין אויך אנגענומען דאס קריסטליכע גלויבען. אויך דער פילאזאפישער דענקער חסדאי קרשקש איז ארויסגעטרעטען אלס דרייסטער קעמפפער פאר דער אמונה פון זיינע עלטערן; ער האט פערפאסט א פילאזאפישע אבהאנדלונג וועגען קריסטענטום און קריטיקירט די קריסטליכע דאגמאטען מיט א שטארקער ליידענשאפט, זיך גארנישט רעכענענדיג מיט דעם פייער, וואס זיין ווערק קאן ארויסרופען צווישען דער קריסטליכער בעפעלקערונג.

א שארפזיניגע סאטירע אויף דער טעמא האט אנגעשריבען איינער פון די אנוסים, וואס האט זיך צוריק אומגעקעהרט צום יודענטום, פראפיאט דורען, א בעוואוסטער דענקער, דאקטאר, אסטראנאם און שפראך־קענער, וואס האט זיך גערופען מיט זיין יודישען נאמען יצחק בן משה הלוי און האט אין די בלוטיגע טעג פון 1391 געמוזט לפנים אנגענומען די קריסטליכע רעליגיע. מיט איהם צוזאמען האט זיך אבגעשמד'ט זיין חבר דוד באנגאזן, און ווי נאר עס איז אריבער די ערשטע געפאהר, האבען זיי ביידע בעשלאסען, אוועקצופאהרען קיין פאלעסטינא און דארט זיך אומקעהרען צום יודענטום. זיי האבען פריהער איינגעארדענט זייערע געשעפטען און דערנאך איז דוראן אוועק אין איינער פון די פארט־שטעדט אין פראנקרייך, וואו ער האט אבגעווארט זיין חבר. נאר ווי גרויס איז געווען זיין ערשטוינונג, ווען ער האט פון זיין חבר א בריעף בעקומען, אין וועלכען ער איז איהם מודיע, אז אונטער'ן

אײַנפלוס פון משומד פּאַול פון בורגאָס האָט ער בעשלאָסען, צו בלײַבען בײַ'ם קריסטענטום און ער בעט דוראַנ'ען, אַז ער זאָל אויך דאָס זעלבע טאָן. דוראַן האָט דאַן אָבגעענטפערט זײַן חבר מיט אַ ווערק, וואָס האָט צו זיך כמעט קײַן גלײַכען נישט אין דער יודישער ליטעראַטור, לויט זײַן איראָניע און ניפּטיגער סאַטירע. דאָס ווערק איז געשריבען אין אַזאַ טאָן, גלײַך ווי דער מחבר עצה'ט זײַנע לעזער, אַז זיי זאָלען בײַ'ם קריסטענטום בלײַבען און איז אין אַלץ מסכים מיט די פריערדיגער פון שמד. „אל תהי כאבותיך" (זײַ נישט, ווי דײַנע עלטערן) הײסט דאָס ווערק און מיט די ווערטער ווענדעט זיך דער מחבר יעדעס מאָל צו זײַנע לעזער און סטאַרעט זיך כלומר'שט זיי צו איבערצײַגען, אַז זייערע עלטערן זענען געווען פערנאַרישט, אין אַ פאַלשען וועג געגאַנגען און די קינדער דאַרפען שוין קליגער זײַן און פערשטעהן די גרויסקײַט פון קריסטענטום. אין דעם טאָן איז אויסגעהאַלטען דאָס גאַנצע ווערק און אונטער די ווערטער „אל תהי כאבותיך" איז בעהאַלטען אַזאַ אײַדעלע פערמאַסקירטע סאַטירע, אַז די קריסטען האָבען צוערשט נישט ווי געהעריג פערשטאַנען די שאַרפע איראָניע און געמײנט, אַז דוראַן פערטײַדיגט באמת דאָס קריסטענטום. ערשט שפּעטער, ווען זיי האָבען זיך געכאַפּט, אין וואָס דאָ געהט, האָבען זיי דאָס ווערק פערברענט. „נישט זײַ — ווערט דאָרט שאַרפזיניג געזאָגט, — ווי דײַנע עלטערן, וואָס האָבען פּשוט געגלויבט אין אחדות האלהים און גאָרנישט פערשטאַנען, אַז גאָט איז פיעלפאַכיג; וואָס האָבען פאַלש אויסגעטײַטשט די ווערטער „שמע ישראל, ה' אחד", פערשטעהענדיג דאָס אין געוועהנליכען זין ... נאָר גלויב בעסער, אַז גאָט איז אי אײן און אײנציג אי דרײַ-אײניג, גלויב, אַז דרײַ איז געגליכען צו אײנס און אײנס צו דרײַ — אַ הײליגער אמת, וואָס מען קאָן איהם נישט בעגרײַפען מיט'ן אויער און אַרויסרעדען מיט'ן מויל. זײַ נישט, ווי דײַנע עלטערן, וואָס האָבען געגלויבט, אַז די טבע פון גאָט קאָן זיך נישט ענדערן אין קײַן שום פאָרם, און אַז גאָט איז אָהן אַ געשטאַלט און אָהן אַ מאָס, נאָר גלויב בעסער, אַז" ... און אַזוי ווײַטער אין דעם זעלבען טאָן, אונטער וועלכען עס איז בעהאַלטען אַ שאַרפע, בײַזע קריטיק פון דער קריסטליכער אמונה. — דוראַן האָט אויך אָנגעשריבען אַ פּאָפּולערען פירוש צום „מורה נבוכים" און צום אבן-עזרא, אַ גראַמאַטיק, ווי אויך אַ היסטאָרישע חראָניק וועגען די מיטעלאַלטערישע רדיפות אויף יודען (זכרון השמד), וועלכע איז, צום בעדויערן, נישט פערבליבען.

נאָך די בלוטיגע געשעהנישען פון 1391 איז פאַר יודען געקומען אויף אַ קליינע צייט אַ פערהעלטניסמעסיגע בערוהיגונג. דער קעניג העניריך דער דריטער, וועלכער איז מינדיג געוואָרען, האָט בעשטראָפט דעם הויפּט־שולדיגען פון די פּאָגראָמען מארטינעץ מיט תפיסה אין מאָנאַסטיר, נאָר אין גיכען האָט ער איהם געמוזט בעפרייען, ווייל די מאַסע האָט איהם פערגעטערט און געהאַלטען פאַר אַ קדוש. העניריך דער דריטער האָט אַרויסגעגעבען אַ בעפעהל, שטרענג צו בעשטראָפען יעדען, וואָס וועט אָנפאַלען אויפ׳ן לעבען און פערמעגען פון יודען, און כל זמן העניריך האָט געלעבט האָט די אַגיטאַציע פון די יודישע שונאים געמוזט געפיהרט ווערען אין בעגרענעצטע ראַהמען, נאָר מיט׳ן טויט פון דעם קעניג (1407), ווען אָנשטאָט זיין יונגען טראָן־פערטרעטער, יאָהאַן דער צווייטער, האָט רעגירט מיט דער מלוכה אַ רעגענט, האָט די רעליגיעזע אַגיטאַציע געגען יודען אָנגענומען אַ שאַרפען כאַראַקטער. מיט דער ערציהונג פון יונגען קעניג האָט זיך פערנומען פּאַאול פון בורגאָס, דאַמאַלס שוין אַ בישאָף, און דער דאָזיגער רעגענט, וואָס האָט זיך אַרומגעטראָגען מיט דער אידעע אָבצוטויפען אַלע שפּאַנישע יודען, האָט יעצט געקאָנט פריי פיהרען זיין שענדליכע טעטיגקייט. פריהער פון אַלץ האָט ער זיך בעמיהט אָבצורוימען פון פּלאַץ דעם קאַסטילישען הויפּט־ראַבינער ר׳ מאיר אַלגואַדעץ, וואָס האָט געהאַט אַ שטעל אין קעניגליכען הויף און וואָס איז געוועזען שטאַרק פערהאַסט פון דעם משומד פּאַאול. צוליעב אַ בלבול אויף די יודען אין סעגאָוויען, אַז זיי האָבען געשענדעט די קירכען־האָסטיע, האָט מען אַרעסטירט דעם רב אַלגואַדעץ און איהם געפּייניגט דורך שרעקליכע ענוים האָט מען ביי איהם אַרויסבעקומען אַ געצוואונגענע הודאה, אַז ער, אַלס לייב־אַרצט, איז שולדיג אין פערצייטיגען טויט פון קעניג העניריך און אויפ׳ן גרונד פון די ווערטער האָט מען איהם פער׳משפט צו אַ מערדערליכען טויט. אַזאַ סוף האָבען אויך געהאַט די בעשולדיגטע יודען אין סעגאָוויען און אַ דאָרטיגע שוהל איז פערוואַנדעלט געוואָרען אין אַ קירכע.

ווען מען איז פּטור געוואָרען פון ר׳ מאיר אַלגואַדעץ און אין הויף איז שוין נישט געבליבען מעהר קיינער, וואָס זאָל זיך אָננעהמען פאַר יודען, האָט די יודענפיינדליכע פּאַרטיי בעקומען פליגעל. מען האָט, ערשטענס איבערצייגט דעם הויף, אַז יודען זענען זעהר שעדליך אין דער הינזיכט, וואָס זיי רעדען אָב פון יודענטום יענע יודען, וואָס האָבען שוין איינמאַל זיך אָבגעשמד׳ט, און דעריבער דאַרף מען געגען

די יודען אָנגעהמען די אַלטע מיטלען; אין 1412 איז פערעפענטליכט געוואָרען אַ קעניגליכער עדיקט, לויט וועלכען יודען האָבען פערלוירען זייערע בירגערליכע רעכטען. יודען איז ערלויבט געוואָרען צו וואוינען נאָר אין בעזונדערע יודישע קווארטאַלען; זיי איז פערבאָטען געוואָרען אריבערצוציהען זיך פון איין שטאָדט אין דער צווייטער, בעשעפטיגען זיך מיט פרייע פראָפעסיעס און מעדיצין, האַנדלען מיט קריסטען און האַלטען קריסטען אַלס בעדינטע ביי זיך. די יודישע געמיינדע האָט פערלוירען דאָס רעכט צו האָבען אַ אייגענעם געריכט. יעדער יוד האָט געמוזט טראָגען אַ ספעציעלען בגד, אַ לאַנגען, פון דיקען טוך, און אויך אַ ספעציעלען „יודישען צייכען״ אויף דער הוט. אויך איז יודען פערבאָטען געוואָרען צו טראָגען דעם שפּאַנישען טיטול „דאָן“, האַלטען געוועהר און ראַזירען די באָרד. אַ יוד, וואָס וויל עמיגרירען פון קאַסטיליען אין אַ אַנדער לאַנד, ווערט בעשטראָפט דורך קאָנפיסקאַציע פון זיין פערמעגען און ער אַליין ווערט אַ לייב־אייגענער פון קעניג. דורך די דאָזיגע אכזריות׳דיגע מיטלען האָט מען געוואָלט ברעכען דעם יודישען שטאָלץ און ענדליך זיי צווינגען אריבערצוגעהן צום קריסטענטום. פאַר די יודען, וואָס זענען נישט געווען פעסט אין זייער אמונה אָדער וואָס האָבען נישט געקאָנט אריבערטראָגען אַזאַ רעכטלאָזע לאַגע, זענען די דאָזיגע מיטלען ווירקליך געווען אַ גרויסע סכנה.

אָבער דערמיט האָט מען זיך נאָך נישט בעגנוגענט און יודען האָט מען געשלעפּט מיט געוואַלט אין די קירכען און זיי געדראָהט מיט טויט. אין שפּאַניען האָט צו יענער צייט געאַרבייט דער צווייטער מאַרטינעץ, דער נייער צורר ישראל ווינצענטי פערער. דער דאַזיגער בייזער מאָנאַך, וואָס איז געווען אַרומגערינגעלט מיט אַ סוויטע פון פאַנאַטישע אָנהענגער, האָט געוואַנדערט איבער שפּאַניען, פראַנקרייך און איטאַליען און געפּרעדיגט וועגען תשובה טאָן און וועגען האַס צו די אונגלויביגע, די יודען און מוסולמענער. עס איז אַ סברא, אַז אונטער דער השפעה פון׳ם דאָזיגען פאַנאַטישען מאָנאַך האָט פּאַפּסט פון בורגאָס איינגעשטימט זיך אָבצושמד׳ען, נאָר יעדענפאַלס איז בעוואוסט, אַז פּאַול איז געווען זעהר בעפריינדעט מיט פערער׳ן און ענערגיש געשטיצט זיין טעטיגקייט. אַ דאַנק זייער ווירקונג איז אַרויס דער עדיקט פון 1412 און זיי האָבען דאָס אויך אָרגאַניזירט די מיסיאָנערישע אַגיטאַציע איבער גאַנץ שפּאַניען, אַרומגערינגעלט דורך אַ המון פון מאָנאַכען איז פערער געגאַנגען פון שטאָדט צו שטאָדט, מיט אַ קרייץ אין

דער האנד זיך ארײַנגעריסען אין די יודישע שוהלען און מיט א הילכיגער שטים געפאָדערט פון יודען, אז זײ זאָלען אָננעהמען דאָס קריסטענטום. די לײַדענשאַפטליכע געשרײַען פון די פאנאטישע מאָנאַכען האָבען אַרױפגעװאָרפען א פחד אויף אלע. דאָס איז שוין געװען נישט קײן פשוטע אגיטאציע, נאָר א מין װאַקכאַנאַליע. יודען זענען ־ רציטערט געװאָרען, זײ האָבען זיך דערמאָהנט אָן די ערשט-איבערגעלעבטע שרעקליכע טעג אין סעװילא, זײ האָבען דערזעהען פאר זיך אומעטום אויפגערײצטע מענגעס קריסטען, װאָס שטעהען אָנגעגרײט און װאַרטען נאָר אויף א סיגנאל, אָנצוהויבען א נײַע שחיטה. און אין פיעל שטעדט האָבען יודען מאסענװײז אָנגענומען די קריסטליכע רעליגיע און די אנוסים האָבען זיך מתורה געװען און צוגעזאָגט צו װערן גוטע קאטויליקען. פאר יענער צײַט האָבען פון נויט זיך אָבגעשמד'ט העכער 10 טויזענד יודען און דערמיט זיך געראטעװעט פון פאגראָמען, שחיטות און ענוים. נאָר דער יודישער שריפטשטעלער פון יענער צײַט שלמה אלעמי װײַזט אָן, אז אויסער די שרעקליכע צװאַנגס-מיטלען איז אין דעם מאסען-שמד געװען שולדיג אויך די אלגעמײַנע דעמאָראַליזאציע. אין זײַן „אגרת המוסר״ זאָגט אלעמי, אז א דאנק דעם טרוקענעם פאָרמאַליזם פון די רבנים פון אײן זײַט, און די פילאָזאָפישע חקירות פון דער צװײטער זײַט איז פיעל אָבגעשװאַכט געװאָרען דאָס פשוטע רעליגיעזע געפיהל; די מאָראַלישע זיטען פון יודען זענען שטארק געפאלען, די נאציאָנאלע אחדות איז אָבגעשװאַכט געװאָרען; די יודישע עשירים האָבען זיך אָנגעהויבען שטופען צו דער שפאַנישער אריסטאָקראַטיע, חאָטש יענע שטויסט זײ אָב פון זיך, עס האָט זיך ענטװיקעלט צװישען יודען דער חשק צו א גוט הרחבה'דיג לעבען, דעריבער איז אזױ שװער געװען אריבערצוטראָגען די פלוצלונגע בעגרענצונגען און רדיפות און דערפון האָט זיך גענומען דער מאסען-שמד.

דאָס זעלבע װאָס אין קאסטיליען איז אויך פאָרגעקומען מיט די יודען אין אראגאָניען. אויך דאָרט האָט מען יודען געפײַניגט און געפלאָגט און אויך דאָרט האָבען עטליכע טויזענד יודען געמוזט זיך שמד'ען. אבער דאָס אלץ איז נאָך פאר די פאנאטישע קאטויליקען װינציג געװען, זײערע אפעטיטען זענען געװען גרויס און װען מען האָט שוין אויסגעפרובט אלערלײ צװאַנגס-מיטלען, האָט מען זיך גענומען נאָך צום אלטען מיטעל פון קאָמפּראָמיטירען דאָס יודענטום דורך א עפענטליכען זכוח מיט די רבנים, און דערנאָך פאָדערן פון די „בעזיעגטע״, אז זײ

זאָלען זיך אונטערגעבען, ד. ה. שמד'ען זיך. דעם געדאַנק וועגען אַן עפענטליכען דיספוט האָט געגעבען דער אויבענדערמאָהנטער משומד יהושע לאָרקי, וועלכער האָט ביים טויפען זיך אָנגענומען דעם נאָמען העראָנימאָ דע סאַנטאַ-פֿע. דער דאָזיגער געוועזענער קעמפּפער פֿאַר'ן יודענטום איז יעצט געוואָרען אַ הייסער פֿריינד פֿון די יודישע אונטערדריקער און ער אַליין האָט זיך פֿאַרגענומען צו בעווייזען די רבנים דורך ראיות פֿון דער יודישער ליטעראַטור גופא און אַליין אויך צוזאַמענגעשטעלט דעם גאַנצען פּלאַן פֿון דעם דיספוט. לויט דעם פּלאַן האָט מען פֿריהער געדאַרפֿט זיך פּרובען איבערצייגען די רבנים דורך ראיות פֿון תלמוד, אַז משיח איז שוין געקומען, נאָר אויב דאָס וועט זיך נישט איינגעבען, דאַן דאַרף מען ערקלערען, אַז דער תלמוד איז אַ געפֿעהרליך בוך און זיינע אָנהענגער קאָנען אַלזאָ נישט האָבען קיין פּלאַץ אין קיין מלוכה.

ענדע 1412 האָט בענעדיקט דער 13-ער מיט דער הסכמה פֿון קעניג פֿונאַנדערגעשיקט צו אַלע בעוואוסטע רבנים און אָנגעזעהענע לייט פֿון די יודישע געמיינדעס אין אַראַגאָניען אַ איינלאַדונג צו קומען אויף דעם עפענטליכען רעליגיעזען דיספוט און פֿאַר ניט קומען האָט מען געדראָהט מיט דער שטרענגסטער שטראָף. די יודישע געמיינדעס האָבען בעשטימט פֿאָלגען און עס זענען אַרויסגעשיקט געוואָרען קיין טאַרטאָזאַ 22 יודישע דעלעגאַטען, צווישען וועלכע עס האָבען פֿערטרעטען דעם הויפּט-פּלאַץ: ווידאַל בנבנשתי אבן לביא פֿון סאַראַגאָסאַ, אַ אַריסטאָקראַט, אַרצט און פּאָעט; דער „בעל העקרים", ר' יוסף אלבאָ; זכריה הלוי סאַלאַדען פֿון סאַראַגאָסאַ און אַנדערע. דער בעריהמטער דיספוט האָט זיך אָנגעהויבען אין פֿעברואַר 1413 און געדויערט אַ יאָהר מיט 9 מאָנאַטען, פֿערנעהמענדיג 69 זיצונגען. דער דיספוט איז פֿאָרגעקומען זעהר פֿייערליך. דער פֿאָרזיצענדער איז מעהרסטענטהייל געווען בענעדיקט דער 13-ער, וועלכער איז געווען אַרומגערינגעלט מיט בישאָפֿען, וועלטליכע הויכגעשטעלטע לייט און גראַנד-דאַמען; דעם הויפּט-אָנטהייל אין די וכוחים האָט גענומען יהושע לאָרקי, וועלכער האָט מיט גרויס היץ זיך בעסטאַרעט צו בעווייזען די ריכטיגקייט פֿון קאַטוילישען גלויבען דורך ציטאַטען פֿון ביבעל און פֿון דער אגדה. נאָר זיינע יודישע אָפּאָנענטען האָבען איהם גוט אָבגעענטפֿערט און לייכט צוקלאַפּט זיינע טענות, הגם זיי האָבען זיך געהאַלטען זעהר געלאַסען און ניט געברויכט קיין שאַרפֿען אויסדרוק געגען יודישען רענעגאַט. די יודישע דעלעגאַטען האָבען

דער פויפסט מאַרטין V נעמט אויף אַ יודישע דעלעגאַציע, וועלכע דריקט איהם אויס אונטערטעניגקייט
(צייכנונג פון אַ האַנדשריפט וועגען דעם סינאַד אין קאָסטניץ 1417)

זיך געהאַלטען שטענדיג אייניג און בעראַטען זיך. נאָר איינמאָל, ווען עס איז געוועזען אַ רעד וועגען אייניגע צווייפעלבאַרע ערטער אין דער אגדה, האָבען די מיינונגען זיך צוטיילט: דאָס רוב דעלעגאַטען, פרייזיניגע מענשען, האָבען זיך אַרויסגעזאָגט, אַז די אגדה איז נישט קיין הייליגטום און איז פאַר יודען קיין פליכט נישט; די מעהר קאָנסערוואַטיווע, ווי ווידאַל און אלבו, זענען געבליבען ביי דער מיינונג, אַז אויך די אגדה איז פאַר יודען הייליג. בענעדיקט האָט זיין טאַקטיק בנוגע צו די יודישע דעלעגאַטען יעדעס מאָל געביטען. דאָ איז ער געווען וויך, דאָ שטרענג, נאָר זעהענדיג, אַז נישט מיט גוטען און נישט מיט בעזען וועט מען בעוויעגען די פערעקשנ'טע יודען, האָט ער געפּרובט ווירקען אויף זיי דורך אַ דעמאָנסטראַציע: ער האָט געהייסען ברענגען פיעל יודען, וואָס האָבען בעת די בלוטיגע געשעהנישען געמוזט טויפען זיך און דאָ אויפ'ן אָרט אויסגעפיהרט אויף זיי די טויף-צערעמאָניע. דערמיט האָט דער פויפּסט בענעדיקט געוואָלט דערמאָנען די יודישע דעלעגאַטען, אַז פיעל יודען זענען שוין אָבגעשמד'ט און אַז אויף אַ העלפט האָט דאָס יודענטום שוין פערשפּיעלט. די דאָזיגע סצענע האָט אויף די דעלעגאַטען געמאַכט אַ שווערען איינדרוק און זיי פערשאַפט פיעל יסורים, אָבער געווירקט אויף זיי האָט דאָס נישט און זיי זענען געבליבען ביי זייעריגען.

דער דיספּוט, וואָס האָט זיך פערצויגען כמעט צוויי יאָהר, האָט צום גרויסען בעדויערן פון בענעדיקט און זיינע אנהענגער נישט געבראַכט צו די געוואונשטע רעזולטאַטען. קיינער פון די רבנים האָט זיך נישט אנערקענט פאַר בעזיגט און דער צורייצטער פויפּסט האָט אויסגעגאָסען זיין צאָרן אין אַ בעזער בולאַ געגען יודען. אין דער בולאַ האָט ער בעפוילען: אויסזוכען און פערברענגען אַלע עקזעמפּליאַרען פון דעם „גאָטלעסטערנדען" תלמוד, ווי אויך אַלע פּאָלעמישע ביכער געגען קריסטענטום; איבערלאָזען פאַר יודען אין יעדער שטאָדט נאָר איין איינציגע שוהל; מיט אַלע מיטלען אָבזונדערן יודען פון קריסטען; קריסטען זאָלען נישט בעדינען יודען זאָגאַר מיט דער מינדסטער זאַך, ווי למשל אויסלעשען די ליכט אום שבת, צווינגען די יודען צוהערן נישט ווינציגער פון דריי מאָל אין יאָהר די מיסיאָנערישע דרשות. נאָר די דאָזיגע אכזריות'דיגע בעפעהלען איז נישט בעשערט געווען דורכגעפיהרט צו ווערן אין לעבען. ווייל באַלד נאָכדעם האָט דער קירכען-קאָנגרעס אַראָבגעוואָרפען בענעדיקטען פון זיין פּאָסטען און אויסגעקליבען אַלס פויפּסט מאַרטין דעם 5-טען, וועלכער האָט זיך בעצויגען צו יודען מעהר פריינדליך

און אַרױסגעגעבען אַ בעפֿעהל, אַז מען זאָל יודען נישט אָנריהרען, „װײַל זײַ זענען בעשאַפֿען געװאָרען מיט דעם צלם אלהים און דאָס רעשט פֿון דעם פֿאָלק װעט נאָך אַמאָל זוכה זײַן צו גאָטס גנאָד״. בעגעדיקטס פֿרײַנד האָבען איהם באַלד פֿערלאָזען און אײניגע פֿון זײ, װי יהושע לאָרקי, זענען געשװינד אַראָב פֿון דער סצענע.

נאָך די בלוטיגע מאָנאַטען, װאָס די קאַסטילישע יודען האָבען איבערגעלעבט, איז פֿאַר זײ װידער געקומען אַ קלײנע צײַט פֿון רוה און פֿרידען. די קלעריקאַלע פּאַרטײ, װאָס האָט רעגירט מיט׳ן לאַנד אָנשטאָט דעם יונגען קעניג, איז בטל געװאָרען און דער קעניג פֿון קאַסטיליען יאָהאַן דער צװײטער איז געװאָרען אַ זעלבסטשטענדיגער הערשער (1420). אָנפֿיהרער פֿון דער אינערליכער פּאָליטיק איז געװאָרען דער ליבעראַל אַלװאַראָ דעלונאַ, װאָס האָט פֿערשטאַנען, װי װײַט שעדליך עס איז פֿאַר׳ן לאַנד די קלעריקאַלע פּאָליטיק. ער האָט געזעהען די טרויעריגע רעזולטאַטען פֿון דעם קלעריקאַלען טעראָר: הונדערטער יודישע קהלות זענען חרוב געװאָרען, די אינדוסטריעלע געביטען, װאָס האָבען זיך געפֿונען אין די הענד פֿון די יודען, זענען יעצט געפֿאַלען, און די מלוכה־פֿינאַנסען, װאָס זענען פֿריהער געשטאַנען אויף אַ הויכער מדרגה אַ דאַנק די פֿעהיגקײטען פֿון די יודישע באַנקירען און צינזען־אָבקויפֿער, זענען יעצט זעהר פֿערפֿלאָנטעט געװאָרען. דאָס האָט פֿערשטאַנען די נײַע רעגירונג און זי האָט בעשלאָסען צוריקצושטעלען דעם שלום אין לאַנד. יודען האָבען צוריקבעקומען זײערע רעכטען, די פֿעהיגע יודישע אונטערנעהמער זענען אײַנגעלאַדען געװאָרען אָנצונעהמען אין אָרענדע אײניגע רעגירונגס־הכנסות און די יודישע געמײנדעס האָבען בעקומען די מעגליכקײט צוריקצושטעלען און אײַנאָרדנען זײער זעלבסט־פֿערװאַלטונג.

אַ גרויסען אײַנפֿלוס בײַם הויף האָט בעקומען דער יודישער כלל־טוער אברהם בנבנישתי, הויפּט־ראַבינער פֿון די קאַסטילישע יודישע געמײנדעס. ער האָט אָפֿיציעל פֿערװאַלטעט מיט אַלע יודישע אָנגעלעגענהײטען און איז אויך געװעזען זײער הויפּט־ריכטער אין גײַסטיגע און ציװילע משפּטים. בענװעניסטע האָט געהאַט פֿאַר זיך אַ שװערע אויפֿגאַבע. ער האָט געדאַרפֿט צוריק אויפֿבויען דאָס יודישע געזעלשאַפֿטליכע לעבען, װאָס איז צוליעב די פּאָגראָמען און רדיפֿות רואינירט געװאָרען. אין פֿיעל שטעדט איז זאָגאַר נישט געװעזען קײן שוהל צום דאַװנען, װײַל בעת דעם טעראָר זענען פֿיעל שוהלען פֿערװאַנדעלט געװאָרען אין קירכען. די

געזעלשאפטליכע דיסציפלין איז געפאלען, אומעטום האט געהערשט דעמאראליזאציע און אבגעלאזענקייט. די יודען, וואס האבען אנגעקליבען פיעל עשירות האבען געלעבט א גוטען טאג און ארויסגערופען קנאה ביי דער קריסטליכער בעפעלקערונג, די מאסע, ווידער, האט געהונגערט און נויט געליטען. דאס אלץ האט געצוואונגען בנבנשתי׳ן צונויפצורופען, מיט דער ערלויבניש פון קעניג, א רבנים־צוזאמענפאהר אין וואליאדאלידא (1432). לויט דער אלטער אויטאנאמיע פון די יודישע געמיינדעס האט מיט יעדער געמיינדע, אדער קהל פערוואלטעט א קאמיטעט פון אויסגעוועהלטע, וואס האט זיך איינגעטיילט אויף פערשידענע קאטעגאריעס: קאסירער, רעוויזארען א. אז. וו. דאס גייסטליכע קאלעגיום איז בעשטאנען פון רב און דינים. דאס דאזיגע קאלעגיום האט געהאט אלע רעכטען פון א גערילכט; אין איהם פלעגען בעטראכט ווערן אלע פראצעסען מיט דער בעטייליגונג פון די וועלטליכע פארשטעהער. דער העכסטער פארשטעהער אין דעם קאלעגיום איז געווען דער הויפט־ריכטער אין יענער צייט — אברהם בנבנשתי׳. אט די אלע פארמען פון זעלבסטפערוואלטונג זענען יעצט צוריקגעשטעלט געווארען דורכ׳ן צוזאמענפאהר פון די רבנים, נאר עס זענען נאך צוגעגעבען געווארען איינינע הוספות לויט דעם גייסט פון דער צייט. דער צוזאמענפאהר האט אנגענומען א רייהע מיטלען צו פערפעסטיגען דעם אויטאריטעט פון די רבנים, מעהר פערשפרייטען דאס לערנען תלמוד און ערציהען די קינדער אין יודישען גייסט. פאר א מסירה האט מען איינגעפיהרט די שטרענגסטע שטראפען. יודען, איבערהויפט פרויען, איז פערבאטען געווארען צו געהן אין רייכע קליידער. טראגען זיידענע מלבושים מיט שלייפען, פערל, בראסלעטען און בכלל לעבען אין לוקסוס, כדי ניט ארויסצורופען קיין קנאה ביי דער ארימער קריסטליכער בעפעלקערונג.

די יודענפיינדליכע פארטיי האט נישט געקאנט צוזעהען אהן פערדראס, ווי אזוי די בעציהונגען צווישען דער רעגירונג און יודען ווערן אלץ בעסער און ווי די זעלבסטפערוואלטונג פון די יודישע קהלות ווערט צוריק אויפגעבויט; זי האט דעריבער ווידער אנגעהויבען פיהרען אן׳אגיטאציע געגען יודען. מיט דער אגיטאציע האבען אנגעפיהרט די זיהן פון משומד פאאול פון בורגאס, צווישען וועלכע איינער, אלפאנס, האט איבערגענומען בירושה פון פאטער די שטעל פון בישאף. אויפ׳ן בעריהמטען באזעלער קירכען־קאנגרעס, וואו אלפאנס איז געווען א מיטגליד, האט ער ווידער ערוועקט די יודענפראגע און געפאדערט, אז עס זאלען

ווידער ארויסגעגעבען ווערן די אלטע קאנאנישע געזעצען געגען יודען. דער בעשלוס פון קאנגרעס איז בעשטעטיגט געווארען דורכ'ן פויפסט עווגעניוס IV, וועלכער האט וועגען דעם מודיע געווען אין א ספעציעלער בולא צום פאלק. יודען איז ווידער פארגעשטאנען א גרויסע סכנה. די קאטוילישע מאסע איז אונטער'ן איינפלוס פון דער בולא אויפגערייצט געווארען און אנגעהויבען אויסמיידען יודען. די קריסטליכע בעדינער ביי יודען האבען פערלאזען זייערע בעלי-בתים און די פאגראם-שטימונג איז ווידער בעשאפען געווארען. דאן האט דער קעניג ארויסגעגעבען א בעפעהל, אין וועלכען עס ווערט ערקלערט, אז נישט קוקענדיג אויף דער בולא ווערט יודען נישט פערבאטען צו פיהרען האנדעל מיט קריסטען נאר בענוצען יודישע אדער מוסולמאנישע דאקטוירים דארף מען נישט דארט, וואו מען קאן זיך בעגעהן אהן זיי. דאך איז געבליבען אין זיין קראפט דאס געזעץ, אז יודען זאלען ווייטער וואוינען אין בעזונדערע קווארטאלען און טראגען ספעציעלע מלבושים. אזוי שטארק איז דאן געווען דער קלעריקאליזם, אז אפילו מלכים האבען נישט געקאנט געגענשטעלען זיך.

אין יענער פינסטערער צייט האבען יודען געפונען א שטיקעל מנוחה אין פארטוגאליען. בעת די בלוטיגע פאגראמען האט זיך צום ערשטען מאל אנגעהויבען א גרויסע יודישע מאסען-עמיגראציע פון שפאניען. די יודען האבען איבערהויפט עמיגרירט אין די דריי נאהנסטע פונקטען: פארטוגאליען, דער דרום-טייל פון גרענאדא, וואס האט זיך דאמאלס נאך געפונען אין די הענד פון די מוסולמאנער, און צפון-אפריקא. אין פארטוגאליען האט זיך יודען פון שטענדיג אן געלעבט רוהיג; פון ענדע דעם 13-טען יאהרהונדערט האבען די יודישע קהלות אין פארטוגאליען בעקומען א זעלבסט-פערוואלטונג. בראש פון די קהלות איז געשטאנען דער הויפט-ראבינער, וואס איז גערעכענט געווארען אלס אפיציעלע פערזאן און געהאט געריכטליכע און ציווילע רעכטען. אם ענדע פון 14-טען יאהרהונדערט איז פארגעקומען א פאל, אז די פראגע ווערען פערנעהמען די שטעל פון הויפט-ראבינער אין פארטוגאליען, האט זיך צוזאמענגעבונדען מיט דער פראגע וועגען טראן. ווען דער קעניג פערדינאנד (אין 1383 איז געשטארבען, נישט איבערלאזענדיג קיין געזעצליכע טראן-פערטרעטער, זענען געווען צוויי פרעטענדענטען אויף דער קרוין: זיין אונגעזעצליכער זוהן יאהאן דע-אוויע און זיין איידים, דער קאסטילישער קעניג יאהאן דער 1-טער, וועלכער האט געהאט די טאכטער פון קעניג פערדינאנד פאר א פרוי. די שווינער, קעניגין לעאנארא, איז צוערשט געשטאנען

אויף דער זייט פון איהר איידעם, דעם קאסטילישען קעניג. נאר אין דער צייט האט זיך געטראפען, אז עס איז פריי געווארען די שטעל פון פארטוגאלישען הויפט=ראבינער און אויך דא זענען געווען צווי פרעטענדענטען: דאן=יהודה און דוד נעגרא, וואס האבען פערנומען ווילטיגע פאסטענס אין הויף פון פערשטארבענעם קעניג. די קעניגין לעאנארא האט געוואלט דעם ערשטען קאנדידאט און געבעטען איהר איידעם, ער זאל בעשטימען אלס הויפט=ראבינער דאן=יהודה; דער קעניג האט שוין אבער, לויט דער בקשה פון זיין פרוי, געהאט צוגעזאגט די דאזיגע שטעלע דעם צווייטען קאנדידאט. דאמאלס איז די קעניגין לעאנארא זעהר אויפגעבראכט געווארען און ערקלערט איהר איידעם, אז אויב ער קאן איהר ענטזאגען אין אזא קלייניגקייט, האט ער מעהר נישט צו רעכנען אויף איהר שטיצע. נאך פיעל אינטריגעס האט דער קעניג געמוזט זיך ענטזאגען פון זיין טראן צוליעב זיין קאנקורענט, אבער אויך נאכדעם איז די יודישע לאגע אין פארטוגאליען געבליבען גוט. אין דער צייט פון דער סעווילער שחיטה אין 1391 האבען יודען דארט געפונען א בית=מקלט און זאגאר די אנוסים האבען דא געקאנט פריי היטען די יודישע אמונה. דער קעניג האט אזוי ווייט געשטיצט די יודען, דאס ווען דער בעריהמטער פערער האט אהין געוואלט קומען און פיהרען זיין געפעהרליכע אגיטאציע, האט דער קעניג איהם געענטפערט, דאס ער קאן קומען אבער נישט אנדערש, ווי מיט א אנגעגליהטער אייזערנער קרוין אויפ'ן קאפ.

די אונרוהיגע צייט אין לעבען פון די שפאנישע יודען האט זיך אויך אבגערופען אויף דער יודישער ליטעראטור פון יענער צייט. ווי שטענדיג אין שווערע צייטען, ווען פון אלע זייטען האט מען ערקלערט א מלחמה דאס יודענטום, האבען די בעסטע יודען געזוכט מיטלען עס צו פערשטארקען, און עס איז בעשאפען געווארען א שטרעבונג, פון איין זייט אבצוגרענצען זיך פון דער ארומיגער וועלט און וואס מעהר צו פערפעסטיגען דאס יודענטום אלס רעליגיע, און פון דער צווייטער זייט צו ענטוויקלען דאס יודענטום אלס וועלט=אנשויאונג און בעוויזען, אז די יודישע אמונה שטעהט העכער פון אלע אנדערע.

די בעסטע פארשטעהער פון דער דאזיגער קאנסערוואטיוו=נאציאנאליסטישער ריכטונג זענען געווען די יודישע פילאזאפען פון דיזער צייט ר' חסדאי קרשקש און ר' יוסף אלבו. דער ערשטער (1340–1410), וואס האט פריהער געלעבט אין בארצעלאנא און דערנאך אין

סאַראַגאָסאַ, האָט אין דער רבנישער וועלט גענעמ'ט אַלס גרויסער אויטאָריטעט, און האָט אויך זיך בעטהייליגט אין געזעלשאַפטליכען לעבען. אין 1391, בעת דער שחיטה אין באַרצעלאָנאַ, האָט ער פערלוירען זיין איינציגען זוהן, זעהר אַ שענעם און פעהיגען בחור, וועלכער האָט זיך געלאָזען בעסער טויטען, איידער אָנצונעהמען די קריסטליכע אמונה. דער בעטריבטער פאָטער האָט אין זיין פלוג-בריעף צום פאָלק וועגען דעם געשריבען מיט הכנעה: „איך האָב אָבגעגעבען מיין זוהן אַלס קרבן פאַר גאָט. איך נעהם אָן גאָטס גערעכטען משפט און טרייסט זיך דערמיט, וואָס אויפ'ן חלק פון מיין זוהן איז אויסגעפאַלען אַזאַ שענער טאַט". זיין פערזענליכער גרויסער אומגליק האָט איהם דאָך נישט געשטערט, צו פערטיעפען זיך אין פילאָזאָפישער אַרבייט. אַלס אויסגעצייכענטער קענער פון דער אַראַבּיש-העבּרעאישער ליטעראַטור האָט ר' חסדאי קרעסקאַס זיך פאַרגענומען, אינגאַנצען חרוב צומאַכען די דאָזיגע פעסטונג. דאָס האָט ער געטאָן נישט דערפאַר, ווייל ער איז בכלל געווען אַ גענער פון פילאָזאָפיע, נאָר דערפאַר, וואָס ער האָט געהאַלטען, אַז אין דער יודישער ליטעראַטור זענען אַריינגעטראָגען געוואָרען פיעל אַנשויאונגען, וועלכע זענען פרעמד דעם יודענטום און דעריבער דאַרפען זיי אָבגעוואָרפען ווערן. אין זיין טיעפען ווערק „אור אדני" צושטערט ר' חסדאי יענע פילאָזאָפישע סיסטעמען, וואָס האָבען געפּרובט צונויפבינדען דאָס יודענטום מיט דער גריכישער פילאָזאָפיע. שריט ביי שריט סטאַרעט זיך ר' חסדאי, צוצושטערן דאָס סיסטעם פון רמב"ם, וועלכער האָט צוזאַמענגעפּאָרט דאָס יודענטום מיט אַריסטאָ און מיט דער וועלט-פילאָזאָפיע, און ער בעווייזט, ווי ווייט עס זענען אַריסטאָ'ס אַנשויאונגען וועגען גאָט, וועלט-ענטשטעהונג און אונשטערבליכקייט פון די יודישע אַנשויאונגען. ר' חסדאי האָט בכלל נישט געהאַלטען מיט יענע יודישע חוקרים, וועלכע האָבען געוואָלט פעראייניגען די רעליגיע מיט דער פילאָזאָפיע, און ער בעהויפטעט, אַז עס קאָנען זיין צווייערליי אמת'ען: אַ פילאָזאָפישער און אַ רעליגיעזער. די אָנהענגער פון דער איבערצייגונג האָט ר' חסדאי אויפגעוואָרפען, אַז זיי זענען פאַלש און צוויי-פּנים'דיג (אונעהרליך), ווייל עס קאָנען דאָך נישט זיין קיין צוויי ענטקעגענגעזעצטע אמת'ען וועגען איין זאַך. אַ מענש, וואָס איז מודה, אַז די יודישע רעליגיע איז אַ געטליכע ערשיינונג, — אַזאַ מענש האָט שוין גאָרנישט צו טאָן מיט דער וועלט-פילאָזאָפיע! ווייל אין יודענטום אַליין געפינט זיך שוין אַ גאַנץ אָרגינעלע וועלט-אַנשויאונג. קוים ווידער איז מען נישט מודה אין דער געטליכקייט

פון דער יודישער תורה, קאן מען שוין קיין גאנצער יוד נישט זיין אזוי, אז א פשרה צווישען יודענטום און דער אלגעמיינער פילאזאפיע קען געמאלט זיין נאר אויף אקינסטליכען אופן. און וואס בעשטעהט דער תמצית פון יודענטום? אין געגענטייל צו דער פילאזאפיע פון רמב"ם, בעהויפטעט ר' חסדאי, אז דאס יודענטום פאדערט פון מענשען נישט קיין קענטעניסען אדער געדאנקען נאר מעשים, א רעאלע ליבע צו גאט; נישט די גייסטיגע פערפאלקאמונג פון מענשען איז דער אידעאל, נאר די מאראלישע. פון די צוויי געבאטען: „אנערקען דיין גאט" און „זאלסט ליבען גאט מיט'ן גאנצען הארצען" קלויבט ר' חסדאי אויס דאס לעצטע. ער געהט ארויס פון דעם שטאנדפונקט, אז גאטס השגחה איז נוגע נישט בלויז גאנצע פעלקער און דורות, נאר אויך איינצעלנע מענשען, נאר אין די מעשים איז דער מענש פאלקאם זעלבסטשטענדיג און פריי און דאס איינציגע, וואס א מענש דארף טאן, איז צופאסען זיינע מעשים צו גאט'ס געזעצען, צו דער השגחה. ר' חסדאי קרעסקאס נעמט אן דאס יודענטום אינגאנצען און פערטיידיגט זאגאר אזעלכע אמונות, וואס שטאמען נישט פון דער תורה, נאר פון תלמוד און אגדה, ווי, למשל דאס גלויבען אין שדים.

אין דעם וועג פון ר' חסדאי איז אויך געגאנגען זיין תלמיד יוסף אלבא פון מאנרעאל אין אראגאניען (1380 — 1444) אין זיין „עקרים" סטארעט זיך אלבא צו בעווייזען, אז דאס יודענטום איז העכער נישט בלויז פון דער נאציאנאליסטישער פילאזאפיע, נאר אויך פון אלע אנדערע רעליגיעס. ביי זיין גאנצען קאנסערוואטיזם האט אלבא אבער דאך ארויסגעזאגט דעם דרייסטען געדאנק, אז די אמונה אין משיח איז נאר א היסטאריש=נאציאנאלע מסורה, אבער נישט קיין עיקר פון יודענטום.— בכלל האט זיך אין יענער צייט פיעל פערשפרייט די אפאלאגעטישע ליטעראטור, אין וועלכער עס זענען אוועקגעשטעלט געווארען איינע געגען דער צווייטער די יודישע אמונה מיט דער קריסטליכער און עס זענען געבראכט געווארען ראיות, אז די יודישע רעליגיע שטעהט העכער. פיעל אויטארען פון אזעלכע ווערק האבען אויסבעהאלטען זייערע נעמען, כדי נישט פערפאלגט צו ווערען פון די קאטוילוקען. אין איינעם פון די דאזיגע אנאנימע ווערק, אין דער פארם פון א וכוח צווישען צוויי מענשען, געפינט זיך אזא אפאריזם: „אין דריי פאלען ווערט אומזיסט פערנוצט וואסער: שמד=וואסער ביי א יודען; וואסער, וואס פאלט אריין אין ים, און וואסער, וואס שווימט ארויף איבער'ן ויין".

דער דאזיגער אפאריזם איז אין יענער עפאכע פון געצוואונגענעם שמד געוועזן שטארק פאפולער.

די רבנ׳ישע ליטעראטור פון יענער צייט האט פערמאגט וויכטיגע קרעפטען, צווישען וועלכע עס האט פערנומען דעם הויפט-פלאץ ר׳ יצחק בן ששת (ריב״ש, געשטארבען אין 1408), וואס איז געוועזן רב אין סאראגאסא און אין וואלענסיא. נאך דער קאטאסטראפע פון 1891 האט ער פערלאזען שפאניען און זיך בעזעצט אין אלזשיר, וואוהין עס זיינען זיך דאמאלסט אנגעלאפען פיעל יודען פון שפאניען. דער דארטיגער סולטאן האט דעם ריב״ש בעשטימט אלס הויפט-רב פון אלע יודישע קהלות. ווי אין שפאניען, אזוי איז דער ריב״ש אויך אין אפריקא געוועזן דער גרעסטער יודישער אויטאריטעט בנוגע צו רעליגיעזע פראגען און ער פלעגט אליין מיט זיין אייגענער מיינונג לעזען די הארבסטע שאלות. נאך זיין טויט איז אין אלזשיר געווארען הויפט-רב ר׳ שמעון דוראן און דערנאך זיין זוהן ר׳ שלמה. אין שפאניען האט דאמאלס גע׳שמ׳ט אלס גאון ר׳ יצחק קאנפאנטען. פון זיין שול זיינען ארויס עטליכע אנגעזעהענע למדנים; אין דער ליטעראטור איז אבער פון איהם געבליבען נאר א קליינער ספר — „דרכי התלמוד״.

הענריק דער 4-ער (געקעניגט פון 1454 — 74) איז געוועזן דער לעצטער קאסטילישער קעניג, וואס האט זיך נאך בעציגען צו יודען מענשליך. ער האט נישט געקוקט אויף די אלע „בולעס״ פון פויפסט און צוגעלאזען יודען צו געזעלשאפטליכע און רעגירונגס-שטעלען, זיך געהיילט ביי יודישע דאקטוירים; זיין ביישפיעל האט נאכגעטאן די העכערע אריסטאקראטיע, וועלכע האט זיך נישט גערעכענט מיט דער בולא, וואס האט געדראהט מיט א שטרענגער שטראף און דאך אבגעגעבען יודען אין ארענדע זייערע גיטער און זיך קורירט ביי יודישע דאקטוירים. אין 1462 האבען די קארטעזען שררות-ראט אין טאלעדא) זאגאר פארגעשטעלט דעם קעניג א בקשה וועגען פערלייכטערן איינינגע יודישע בעגרענצונגען, ווייל דאס שאדט די אינטערעסען פון די ערד-בעזיצער און אונטערנעהמער, און דאן האט מען יודען ווידער ערלויבט צו וואוינען אין פיעל שטעדט, פון וועלכע מען האט זיי פריהער ארויס-געטריבען. די קלעריקאלען האבען אבער אויך נישט גערוהט; זיי האבען געהיים געפיהרט זייער ענערגישע אגיטאציע און דער נצחון איז ענדליך געקומען אויף זייער זייט. דאס מאל האט זיך דאס פייער געטראגען שוין נישט אויף די יודען, נאר אויף די קעפ פון די אנוסים.

די פראגע וועגען די אנוסים איז פון שטענדיג אן געווען א ברענענדע
סיי פאר יודען, סיי פאר קריסטען. די לאגע איז געווען אויסערסט
טראגיש; פון די אנוסים האבען זיך געקאנט ראטעווען נאר די, וואס
זענען דערנאך איגנאנצען איבערגעגאנגען אויף דער זייט פון די קריסטען
און געווארען זאגאר יודישע שונאים, אדער די, וואס האבען אויף שטענדיג
פערלאזען שפאניען און עמיגרירט אין אנדערע לענדער. וואס האבען
אבער געקאנט טאן יענע פיעל טויזענדער אנוסים, וואס זיינען אפיציעל
געווען קריסטען און אינערליך געבליבען טריי דעם יודענטום? קיים
זענען זיי קיין שונאים פון יודען נישט געווארען, האבען זיי געמוזט
בלייבען שונאים פון קריסטענטום, דען ווי האבען זיי געקענט טאלעראנט
זיך בעציהען צו א רעליגיע, אין נאמען פון וועלכער מען פערגיסט אזוי
פיעל בלוט, אין נאמען פון וועלכער מען האט זיי אליין אזא געוואלט
אנגעטאן? די קריסטען האבען געמוזט שפירען, אז די אנוסים זענען
זיי נאך געפעהרליכערע שונאים איידער די אפענע יודען און נישט אומ-
זיסט האבען זיי אנגערופען די אנוסים „מאראנען" ד. ה. פערשטויסענע.
דער געגענזייטיגער האס צווישען די קריסטען און די אנוסים האט גע-
מוזט וואס ווייטער אלץ מעהר פערשטארקט און פערשארפט ווערן, נאר
פאר די קריסטען איז קיין סוד נישט געווען, אז די אנוסים זענען טריי זייער
יודישער אמונה, אז ווי נאר זיי רייסען זיך ארויס פון דער קירכע און
געהען צו זיך א היים, ווערען זיי פאלקאמע יודען, היטען שבת, יום-
טוב, גיבען געלד פאר יודישע שוהלען א. ז. וו. אין דער זעלבער
צייט האבען די אנוסים, צווישען וועלכע עס זענען געווען פיל רייכע
און געבילדעטע לייט, דאך זיך בעפריינדעט מיט דער העכערער געזעל-
שאפט, און בעקומען שטעלען אין מיליטער, אין דער רעגירונג, זאגאר
אין דער קירכען-היערארכיע עס זענען געווען פיעל געשמד'טע יודען
מיניסטארען, גענעראלען, בישאפען און דער גרעסטער טייל פון זיי האט
אזוי קונציג זיך פערמאסקירט, אז זיי האבען געקאנט געהיים בלייבען
ביי זייער יודענטום. נאטירליך, האט די קלעריקאלע פארטיי פערשטאנען,
אז די מאראנען זיינען פאר זיי פיעל מעהר געפעהרליך, איידער די
יודען, און דעריבער דעם גרעסטען פייער אנגעווענדעט געגען זיי.

די ערשטע פאלקס-בעוועגונג געגען די מאראנען איז פארגע-
קומען אין 1449 אין טאלעדא. אונטער דעם איינפלוס פון א גלח'ישער
דרשה איז דער אונטערגעהעצטער המון בעפאלען דאס הויז פון א רייכען
יודען, צוראבירט זיין פערמעגען און דערנאך זיך געלאזט אויף דעם

קווארטאל פון די אנוסים· די לעצטע האבען געפרובט ארויסווייזען א בעוואפענטען ווידערשטאנד· נאר זיינען בעזיעגט געווארען און דער־נאך האט מען פיעל פון זיי געהאנגען· נאך א גרעסערער אנפאל איז שפעטער פארגעקומען אין קארדאווא; דארט האבען די קלעריקאלען געגרינדעט א געזעלשאפט מיט׳ן נאמען „קריסטליכע ליגע״· וואו מען האט ניט אויפגענומען קיינעם פון די מאראנען· זאגאר די הויכע־שטעלטע פערזאנען; עס איז דעריבער פארגעקומען· אז די געזעלשאפט האט אמאל איינגעארדנט א פראצעסיע איבער די גאַ:ען· האבען די מאראנען פערמאכט זייערע הייזער און ניט ארויסגעשטעלט קיין ציערונג׳ לכבוד די הייליגע בילדער. דאס האט זעהר אויפגעבראכט דעם המון און צום אומגליק האט גראד דאן א קינד פון א מאראנישען הויז אין דער גאס, איבער וועלכער עס איז געגאנגען די פראצעסיע, אויסגעגאסען דורכ׳ן פענסטער א ביסעל וואסער. עס האט באלד זיך פערשפרייט א קלאנג, אז דאס האבען יודען אויסגעגאסען עפעס א שטינקענדיגע פליסיגקייט, וואס איז פונקט געפאלען אויף דעם בילד פון דער געטליכער מוטער. מיט אנגעצונדענע פאקעלן האט דער צובושעוועטער המון זיך א לאז געטאן אויף די הייזער פון די מאראנען און עס האט זיך אנגעהויבען א שחיטה, וואס האט געדויערט דריי טעג. די אדמיניסטראציע איז ניט אימשטאנד געווען עפעס צו טאן און דער המון האט אהן שטערונג גע־ראבעוועט, געהרג׳עט און געשענדעט פרויען. באלד האט זיך דאס פייער פון די פאגראמען פערשפרייט איבער אנדערע שטעדט און אין גיכען האט די עפידעמיע פון מאראנען־שחיטות ארומגעכאפט גאנץ קאסטיליען. פיעל טויזענדער מאראנען זיינען דאן געהרג׳עט געווארען, און אין פיעל שטעדט זיינען די גאסען געווען פערפולט מיט הויפענס פון טויטע קערפערס.

נאך פיעל ערגער איז די לאגע געווארען פון דעם מאמענט, וואס פערדינאנד דער קאטוליק, קעניג פון אראגאניען, און איזאבעלא, קרוין־פרינצעסין פון קאסטיליען, האבען חתונה געהאט און ביידע מלוכות האבען זיך פעראייניגט. פון יענעם מאמענט הויבט זיך אן א נייע עפאכע אין דער שפאנישער געשיכטע. די פעראייניגונג פון אראגאנישען דעספאט מיט דער פרומער און פאנאטישער קאסטילישער קעניגין – דאס איז געווען א פאלקאמער נצחון פון פינסטערן קלעריקאליזם. מען דערצעהלט, אז נאך מיידעלוויז האט איזאבעלא צוגעזאגט איהר גייסט־ליכען ערציהער טארקוועמאדא, אז ווען זי וועט ארויפטרעטען אויפ׳ן

מראַן, וועט זי איהר גאַנץ לעבען אָבגעבען, אום אויסצורויזמען די אפּיקורסים און אונגלויבּיגע פון שפּאַניען און זי האָט איהר הבטחה עהרליך ערפילט. כדי צו קעמפּפען מיט די מאַראַנען האָבען די קלערי־קאַלען שוין זיך נישט בענוגענט מיט די אַלטע מיטלען: אָנרייצען די פינסטערע מאַסען; זיי האָבען יעצט געוואָלט פיהרען געגען די מאַראַנען און אונגלויביגע אַ סיסטעמאַטישען קאַמפּף, כלומרשט אויפ׳ן גרונד פון געזעץ מיט דעם הסכם פון דער קעניגליכער מאַכט. די קעניגליכע מאַכט אין שפּאַניען איז ביז יעצט געשטאַנען אויף דער זייט פון די קלערי־קאַלען און זיי איז נאָר געבליבען אויסצופועל׳ן אַ הסכמה אויך אין רוים, ביים פּויפּסט. אַ דאַנק דער ענערגישער אַגיטאַציע פון די פרומע דאָמיניקאַנער אין רוים האָט דער פּויפּסט סיקסט IV אין יאָהר 1478 געגעבען זיין איינשטימונג, צו גרינדען אין שפּאַניען אַ ספּעציעלען מין געריכט, וואָס זאָל משפּט׳ען די אַלע, וועלכע פערדעטען די קאַטוילישע רעליגיע, איבערהויפּט די מאַראַנען. די קעניגין האָט צוערשט זיך גע־קווייקעלט און נישט געוואָלט איינפיהרען דעם דאָזיגען שרעקליכען געריכט, וואָס האָט געדאַרפט אָבשיקען אויף יענער וועלט טויזענדער מענשען, נאָר עס האָט זיך געמאַכט אַ מעשה, אַז איינער פון די מאַראַ־נען האָט אַרויסגעלאָזען אַ בוך געגען קריסטענטום און דאַן האָט די געדולד פון די קלעריקאַלען און דער פרומער קעניגין געפּלאַצט און עס איז געגרינדעט געוואָרען (1480) דאָס שרעקליכע געריכט אונטער׳ן נאָמען „נאַציאָנאַלע אינקוויזיציע“.

דאָס ערשטע אינקוויזיציאָנס־געריכט איז איינגעפיהרט געוואָרען אין סעווילאַ. עס האָבען זיך אָנגעהויבען אַרעסטען צווישען די מאַראַנען, וועלכע מען האָט חושד געווען, אַז זיי היטען די יודישע רעליגיע. אַלע קריסטען האָבען בעקומען אַ בעפעהל, צו מעלדען דער אינקוויזיציע וועגען יעדען אונגלויביגען, וואָס איז זיי בעקאַנט, דען אַנדערש וועט מען שטרענג בעשטראָפט ווערען. דערנאָך איז אַרויסגעגעבען געוואָרען אַ אינסטרוקציע פון 57 פּונקטען, ווי אַזוי צו שפּיאָנירען די אפּיקורסים און מאַראַנען. יעדער פרומער קריסט איז פערפליכטעט געוואָרן, מודיע צו זיין דער אינקוויזיציע וועגען יעדען מאַראַן, וואָס היט אָב נישט בלויז די וויכטיגע יודישע מצוות, נאָר ווערט געהאַפּט אין אַזעלכע שרעקליכע חטאים, ווי וואַשען זיך פאַר׳ן עסען, זאַלצען פלייש, אָנטאָן אום שבת ריינע וועש, שטעהן מיט׳ן פנים צו מזרח כשעת׳ן גאָטעס־דיענסט א. אז. וו. אַזעלכע מסירות האָט די אינקוויזיציע אָנגענומען פון יעדען אײנציגען

אָהן אַ שום חקירה ודרישה און געהאַלטען זיי בסוד. דער שפּיאָנאַזש איז דעריבער איסגעוואַקסען ביז אַ שרעקליכער מאָס; די מאַראַנען האָבען זיך פעראייניגט מיט זייערע קרובים פון דער העכערער שפּאַנישער אַריסטאָקראַטיע און בעשלאָסען, צו שטעלען אַ בעוואָפענדען ווידערשטאַנד דער אינקוויזיציע. נאָר די דאָזיגע פערשווערונג איז ענטדעקט געוואָרען און די מאַראַנען איז נאָר געבליבען צו אַנטלויפען פון סעווילאַ. פיעלע מאַראַנען פון פערשידענע שטעדט זענען ענטלאָפען קיין קאַדיקס מיט דער האָפנונג, אַז דאָרט וועלען זיי בלייבען אונבעשטראָפט. נאָר די דאָרטיגע מאַכט האָט בעקומען אַ בעפעהל, צו פערהאַלטען די אַנטלאָפענע, וועלכע מען האָט אַרעסטירט געבראַכט קיין סעווילאַ און אָבגעגעבען אין רשות פון דער אינקוויזיציע.

באַלד זענען אַלע טורמעס אין סעווילאַ איבערפולט געוואָרען מיט אַזעלכע אַרעסטאַנטען. די אומגליקליכע מאַראַנען האָט מען שרעקליך געפייניגט און געצוואונגען, זיי זאָלען זיך מודה זיין סיי אין זייערע אייגענע חטאים, סיי אין די חטאים פון זייערע קרובים און בעקאַנטע. אין פעברואַר 1448 איז ביי אַ פייערליכער צערעמאָניע פאָרגעקומען דער ערשטער אויטאָ-דע-פע (אַקט פון גלויבען) אין סעווילאַ: 6 מאַראַנען האָט מען לעבעדיגערהייד פערברענט אויפ'ן פייער. אין עטליכע טעג אַרום איז ערמאָרדעט געוואָרען די צווייטע גרופּע מאַראַנען און דערנאָך זענען די טויט-שטראָפען געוואָרען אַלץ אָפטער. אין פערלויף פון צעהן מאָנאַטען זיינען אין סעווילאַ אַליין פערברענט געוואָרען דריי הונדערט מאַראַנען, נישט רעכנענדיג די, וואָס זיינען פערמשפּ'ט געוואָרען צו אייביגער תפיסה. פיעל פון זיי זענען געשטאָרבען העלדיש און ביז צום סוף נישט געלייקענט, אַז זיי זענען געוועזען יודען. דאָס פערמעגען פון די ערמאָרדעטע איז קאָנפיסקירט געוואָרען לטובת דער רעגירונג און אויף אַזאַ אופן איז די רעגירונג געווען פעראינטערעסירט, אַז עס זאָלען פערמשפּט ווערן צום טויט וואָס מעהר מאַראַנען. אין 1482 האָט די אינקוויזיציע אין סעווילאַ פערעפענטליכט אַ „אַקט פון גנאָד", אין וועלכען עס איז ערקלערט געוואָרען, אַז אַלע מאַראַנען, וואָס וועלען קומען צו אַ בעשטימטען טערמין און זיך מתודה זיין אין זייערע חטאים, וועלען בעגנעדיגט ווערן; פיעל פון די מאַראַנען האָבען נאַאיוו געגלויבט אין דער הבטחה און זענען געקומען און זיך מודה געווען, אַז זיי זענען ווירקליך ביז יעצט געשטאַנען אין בעציהונגען מיט יודען, אָבער דאָ האָט די אינקוויזיציאָנס-מאַכט פון זיי געפאָדערט, אַז זיי זאָלען אַרויסגעבען זייערע קרובים און

בעקאנטע, וואס היטען די יודישע רעליגיע. די, וואס האבען דאס ניש‎ט געוואלט טאן, זענען איינגעזעצט געווארען אין תפיסה און אונמענשליך געפייניגט געווארען.

די אכזריות פון דער אינקוויזיציע איז געווען אזוי גרויס, אז אפילו דער פויפסט איז אריינגעפאלען אין א שרעק, דערוויסענדיג זיך וועגען די מורא׳דיגע ענוים פון די אינקוויזיטארען. ער האט דאן זיך געווענדעט צום שפאנישען קעניג מיט א אנווייזונג, אז מען דארף זיך ניט אזוי מערדערליך בעגעהן מיט די מאראנען און דערביי האט דער פויפסט מרמז געווען, אז די אינקוויזיציע ארבייט נישט אזוי פיעל פון יראת שמים וועגען, ווי צוליעב דעם פערמעגען, וואס ווערט קאנפיסקירט נאכ׳ן טויט פון די מאראנען; אין דער זעלבער צייט האט דער פויפסט אבער בעשטעטיגט נייע זיעבען אינקוויזיטארען פאר שפאניען, צווישען זיי אויך דעם בעריהמטען טארקוועמאדא.

אין אקטאבער 1483 איז דער „אונשטערבליכער״ טארקוועמאדא בעשטימט געווארען אלס „גענעראל-אינקוויזיטאר״ אין שפאניען און פון דעמאלט אן איז די אינקוויזיציע אין שפאניען געווארען נאך פיעל שרעק-ליכער. טארקוועמאדא האט אין זיך פעראייניגט דעם טאלענט פון א געניאלען שפיאן צוזאמען מיט א אונגעוועהנליך דעספאטישען חאראק-טער. ער האט אויסגעארבייט אינסטרוקציעס פאר די אינקוויזיטארען, ענטוויקעלט ארום זיך א גאנצע ארמעע פון שפיאנען און איינגעארדענט א קונציגע נעץ, צו פערחאפען די אומגליקליכע מאראנען. ווער עס איז נאר אריינגעפאלען אין דער נעץ, איז שוין לעבעדיג נישט ארויס. דארט, וואו עס זענען נישט געווען גענוג ראיות צו בעווייזען די שולדיגקייט פון די מאראנען, האט מען די שולד „בעוויזען״ דורך שרעקליכע ענוים. אונטער די שרעקליכע ענוים האבען די אומגליקליכע געמוזט מודה זיין זיך אין זייערע חטאים און אויך ארויסגעבען זייערע אייגענע עלטערן און קינדער, אזוי אז יעדער פראצעס האט בעשאפען נאך פיעל אנדערע פראצעסען, און יעדער ארעסט האט געבראכט צו פיעל נייע ארעסטען; טארקוועמאדא האט פערקלענערט די שטראף נאר פאר יענע מאראנען, וועלכע זענען מיט׳ן גוטען ווילען אליין געקומען און זיך מתודה געווען אין זייער פערברעכען. די, ווידער, וואס זענען ארעסטירט געווארען דורך די אגענטען פון דער אינקוויזיציע, זענען פערשמאכט געווארען אין די טורמעס, וואס זענען בעשטאנען פון פינסטערע הויהלען, און אזוי שרעקליך גע-פייניגט געווארען, אז דער טויט איז פאר זיי שוין געווען פיעל ליעבער.

די טויט-שטראָף איז בעשטאַנען נאָר אין פערברענען אויפ'ן פייער („אָרען בלוט-פערגיסונג", ווי עס האָט בעפוילען דער שרעקליכער אינקוויזיטאָר טאָרקוועמאַדראַ). די מאַראַנען, וואָס האָבען אויך פאַר'ן טויט נישט געוואָלט תשובה טאָן, האָט מען צוגעבונדען צו אַ סטויפ אין מיטען הויפען פייער און לעבעדיגערהייד פערברענט; מיט די, ווידער, וואָס האָבען פאַר'ן טויט יאָ תשובה געטאָן, האָט מען געטאָן אַ חסד: זיי האָט מען פריהער דערשטיקט און דערנאָך פערברענט.

אויסער סעווילאַ זענען געגרינדעט געוואָרען אינקוויזיציעס נאָך אין אַנדערע שטעדט און פון די נייע אינקוויזיטאָרען האָט זיך אויסגעצייכענט פעדראָ דע-אַרבועס, הויפט-אינקוויזיטאָר פון אַראַגאָניען. ער האָט בענוצט געגען די מאַראַנען אַזעלכע שרעקליכע מיטלען, אַז ער האָט אַרויסגערופען געגען זיך אַ אַלגעמיינע אויפרעגונג זאָגאַר צווישען די קריסטען. די אויפגעבראַכטע מאַראַנען האָבען געגען איהם געמאַכט אַ פערשווערונג און איינמאָל, ווען דע-אַרבועס איז געגאַנגען איינער אַליין אין קירכע אַריין מתפלל זיין, זענען אַהין אַריינגעדרונגען דריי מאַראַנען און איהם דערשטאָכען אויף טויט אין דעם מאָמענט, ווען ער האָט זיך אַראָבגעלאָזען אויף די קניע פאַר'ן אַלטאַר; די דאָזיגע פערשווערונג האָט אָבער געבראַכט נאָר דערצו, אַז די אינקוויזיציע איז נאָך מעהר פערשטאַרקט געוואָרען, און די אַרעסטירטע פערשווערער זענען געשטאָרבען מיט אַ שרעקליכען טויט. די צאָהל פון די אַרעסטען אין גאַנץ אַראַגאָניען האָט זיך פערגרעסערט. איינער פון די דאַמאָלסדיגע יודישע מגידים יצחק אַראַמאַ דערצעהלט: „אין גאַנץ שפּאַניען און אין אַלע איהרע אינזלען געהט ביז צום הימעל דער רויך פון די הויפענס פייער, אויף וועלכע מען פערברענט די מאַראַנען. אַ דריטעל פון זיי איז שוין אומגעקומען אין פייער, אַ דריטעל איז זיך צולאָפען און בעהאַלטען זיך אין פערשידענע ערטער, ווען די איבעריגע לעבען אין שטענדיגען פחד, צוזעהענדיג דאָס, וואָס קומט-פאָר פאַר זייערע אויגען".

טאָרקוועמאַדאַ האָט אָבער גוט פערשטאַנען, אַז ער קאָן נאָר ברענען אויפ'ן פייער און פייניגען, נאָר נישט איינפלאַנצען קיין „ליעבע" צו דער קריסטליכער רעליגיע, אין נאָמען פון וועלכער מען האָט אָבגעטאָן אַזעלכע שרעקליכע מעשים, און ער האָט זיך גענומען צום תוך, אונטערגראָבען דעם וואָרצעל, פון וועלכען די מאַראַנען האָבען געצויגען זייער קראַפט און מוט, דאָס הייסט די יודישע רעליגיע אַליין. כדי אונטערצוברענגען די יודישע רעליגיע, האָט מען אָבער פריהער געמוזט פערניכטען

די יודען, דען טארקוועמאדא האט גוט געוואוסט, אז וואס גרעסער עס
איז דער דרוק, אלץ שטארקער ווערט דער ווידערשטאנד, און אויב פיעל
פון די מאראנען קאנען ניט בייטשטעהן דעם גרויסען נסיון און שרעקענ-
דיג זיך פאר דעם אכזריות׳דיגען טויט מוזען זיי זיך אונטערגעבען,
דערפאר ווערט אבער, ווי שטאל און אייזען, שטארק דער חאראקטער
פון יענע נעצעהלטע מוטיגע מאראנען, וואס האבען בעשלאסען בייצו-
קומען אלע יסורים, און פאר זיי וועלען שוין קיין שום אינקוויזיציעס ניט
העלפען. די דאזיגע מוטיגע מאראנען זענען ווירקליך פיעל געשטיצט געווארען
דורך די יודען, וואס האבען אין דער שטיל אונטערגעהאלטען די בעציהונ-
גען מיט זיי, בעזארגט זיי מיט כשר עסען, מיט מצה אויף פסח און
געהיים געלערנט זייערע קינדער יודישקייט. כדי אונטערצוברענגען דעם
ווארצעל גופא, איז דעם גרויסען אינקוויזיטאר איינגעפאלען א טייוולא-
נישער פלאן: מאכען די רבנים פאר שפיאנען, ד. ה. פערפליכטען זיי,
אז זיי זאלען מודיע זיין דער אינקוויזיציע וועגען יעדען איינציגען מאראן.
דאס איז ווירקליך געוועזען א שרעקליכער פלאן, פון וועלכען עס איז
אונמעגליך געוועזן זיך אויסצודרעהען, און די רבנים האבען זיך געקאנט
העלפען נאר מיט איין זאך: ענטלויפען פון שפאניען. עס האט זיך
אנגעהויבען א לויפעניש פון די רבנים און די איבעריגע יודען האבען
געציטערט, דערשפירענדיג, אז די שלאנג פון דער אינקוויזיציע וועט
באלד אויך זיי דערגרייכען.

צו יענער צייט האט אין שפאניען געלעבט א מענש, אויף וועלכען
יודען האבען געקוקט, ווי אויף זייער מלאך הגואל, ווי אויף זייער איינ-
ציגער שטיצע געגען דעם שרעקליכען טארקוועמאדא. דאס איז געוועזען
דער בעוואוסטער געלעהרטער און שטאאטס-מאן דון יצחק אבארבאנעל
(אדער אבראבאנעל, 1437 — 1508). ער איז געוועזען א זוהן פון א יודישער
אריסטאקראטישער פאמיליע, וואס האט גערעכענט איהר יחוס פון דוד
המלך. אין דער יוגענד האט ער זיך ערצויגען אין ליסאבאן, די הויפט-
שטאדט פון פארטוגאליען, וואו יודען האט זיך פון שטענדיג אן געלעבט
פיעל רוהיגער, ווי אין שפאניען. א דאנק זיין גרויסער בילדונג אין
יודישקייט און אין וועלטליכע זאכען האט ער געשפיעלט א וויכטיגע
ראליע סיי ביי יודען, סיי ביי קריסטען. ער איז געוועזען א פיעלזייטיגער
געלעהרטער, פילאזאף, רעליגיעזער דענקער און צוזאמען דערמיט
א אריסטאקראט לויט זיינע מיינונגען און זיין ערציהונג. דער פארטו-
גאלישער קעניג אלפאנס V האט איהם צוגענומען אין הויף ארײן און

געגעבען אַ שטעלע אין דער רעגירונג. אברבנאל׳ס הויז איז פֿון דאַן אָן געוואָרען אַ פּונקט, וואוהין עס פֿלעגען זיך צונויפֿקומען די פֿאָרשטעהער פֿון דער בעסטער געזעלשאַפֿט. נאָר פּלוצלונג, בעת דער טראָן־ענדערונג, האָט איהם אַ אומגליק געטראָפֿען: זיין פֿריינד, דער הערצאָג דע־בראַגאַנצאַ, זעהר אַ אָנגעזעהענע פּערזאָן אין הויף, איז בעשולדיגט געוואָרען אין אַ פֿערשווערונג געגען נייעם קעניג יאָהאַן II און דערפֿאַר אָבגעגעבען זיין קאָפּ אויף דער תּליה. אַזאַ גורל האָט אויך ערוואַרטעט אברבנאל׳ן און ער איז ענטלאָפֿען קיין קאַסטיליען, איבערלאָזענדיג אין ליסאַבאָן זיין גאַנץ פֿערמעגען, וואָס איז קאָנפֿיסקירט געוואָרען דורכ׳ן קעניג

בעזעצענדיג זיך אין טאָלעדאָ (1483) האָט אברבנאל זיך געגומען פֿלייסיג צו זיין ליטעראַרישער אַרבייט און ער האָט אָנגעהויבען שרייבען אַ ווערק, וואָס איז שוין לאַנג געווען ביי איהם אין קאָפּ: אַ פֿילאָזאָפֿיש בוך וועגען יודענטום. נאָר באַלד האָט מען זיך אין הויף דערוואוסט וועגען די גרויסע פֿינאַנסיעלע פֿעהיגקייטען פֿון געוועזענעם פּאָרטוגאַלישען שטאַטס־מאַן, און אַזוי ווי די פֿינאַנסען אין שפּאַניען זענען דעמאָלט געווען זעהר פֿערפּלאָנטערט, האָט מען זיך נישט גערעכענט מיט זיין יודישען שטאַם און איהם בעשטימט אַלס פֿערוואַלטער פֿון די מלוכה־הכנסות. אברבנאל האָט פֿיעל אויפֿגעהויבען דעם צושטאַנד פֿון די שפּאַנישע פֿינאַנסען. אין די אַכט יאָהר, וואָס ער איז געווען אויף זיין שטעל, איז די שפּאַנישע פֿינאַנסיעלע לאַגע געשטאַנען אויף אַ גרויסער הויך. אַ דאַנק דעם האָט שפּאַניען זיך איינגעגעבען צו ענדיגען מיט נצחון די לאַנגע מלחמה, וואָס זי האָט געפֿיהרט געגען דער לעצטער פֿעסטונג פֿון דער אַראַבישער הערשאַפֿט אויף דער פּירענעאישער האַלב־אינזעל, גרענאַדאַ, און אברבנאל׳ן האָט גאָר נישט געקענט קומען אין קאָפּ אַריין, אַז דער סוף פֿון דער מלחמה און דער נצחון פֿון שפּאַניען וועלען האָבען אַזאַ גרויסע בעדייטונג פֿאַר׳ן שיקזאַל פֿון זיינע ברידער.

ווען גרענאַדאַ האָט זיך אין 1492 ענדליך אונטערגעגעבען, נאָך אַ קאַמפּף פֿון כּמעט אַכט הונדערט יאָהר, האָט גאַנץ שפּאַניען דערשפּירט אַ אונגעוועהנליכע התלהבות. די נאַציאָנאַלע שטימונג אין לאַנד האָט זיך פֿיעל געהויבען, אַלע האָבען זיך געפֿרעהט, דערמאָהנענדיג זיך, אַז זיי זענען פּטור געוואָרען פֿון דער לעצטער אַראַבישער שליטה אויף זייער ערד, און מיט דער דאָזיגער פֿאָלקס־התלהבות האָט זיך בענוצט טאָרקוועמאַדאַ, אום איינצופֿיהרען איין־איינציגע רעליגיע אין דער גאַנצער

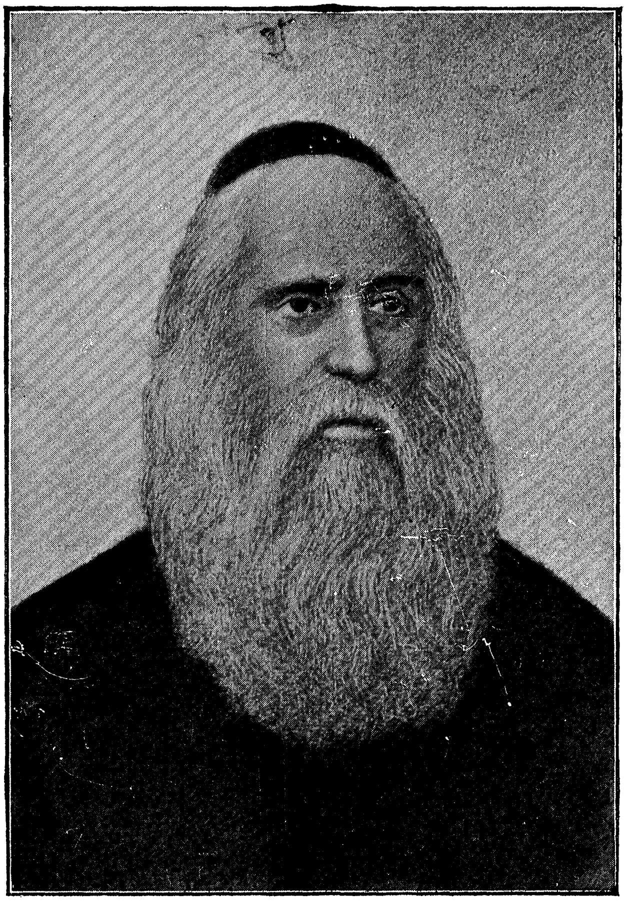

דאָן יצחק אַברבנאל

מלוכה און צו פערניכטען ביז אײנעם אַלע פרעמדע רעליגיעס. ער האָט זיך גע׳סטאַרעט צו בעװײַזען דעם קעניג מיט דער קעניגין, אַז די קאַטױלישע קירכע װעט נאָר דאַן קאָנען אָבהאַלטען אַ פאָלקאָמען נצחון, װען אין לאַנד װעט נישט זײַן קײַן אײנציגע יודישע שוהל, אַז יודען זאָגען אױסערסט געפעהרליך, בעזונדערס דערמיט, װאָס זײ ציהען אָב פון דער קאַטױלישער קירכע די מאַראַנען, און ער האָט דעריבער געבעטען דעם קעניג, אײנמאָל פאַר אַלע מאָל פּטור צו װערן פון יודען און אַרױסטרײַבען זײ פון לאַנד. דאָס זאָל אױך זײַן אַ אױסדריק פון דאַנקבאַרקײַט גאָט פאַר דעם גרױסען שפּאַנישען נצחון איבער די אַראַבער. דער קעניג האָט ענדליך געפאָלגט און אַרױסגעגעבען אַ בעפעהל, אַז אַלע יודען, װאָס װעלען זיך ניט שמד׳ען, דאַרפען פערלאָזען שפּאַניען אין פערלױף פון 4 מאָנאַטען. די אַרױסגעטריבענע װערט ערלױבט מיטצונעהמען מיט זיך זײער פערמעגען, אױסער גאָלד, זילבער און טײַערע חפצים, װאָס דאַרפען אָבגעגעבען װערן אין אוצר פון דער מלוכה. יעדען קריסט װערט שטרענג פערבאָטען אַרױסצעװײַזען שטיצע יודען, אָדער אױסבעהאַלטען זײ נאָך דעם בעשטימטען טערמין.

די אײנציגע האָפנונג פון יודען איז געבליבען אַבּרבּנאַל, װעלכער איז צוזאַמען מיט דעם אָפיציעלען יודישען הױפּט-ראַבינער אברהם סעניאָר אַװעק אין הױף און דאָרט מיט טרערען אין די אױגען געבעטען דעם קעניג מיט דער קעניגין, זײ זאָלען מבטל מאַכען די שרעקליכע גזירה. װיסענדיג, אַז אַ גרױסע ראָליע האָט דאָ געשפּיעלט די תאוה פון קעניג צום גאָלד און זילבער, װאָס װעט בלײַבען נאָך די אַרױסגעטריבענע יודען, האָבען די יודישע רעפּוטאַטען פאָרגעלעגט דעם קעניג אַ גרױסע סומע געלד און יענער האָט שױן נעהאַט מסכים געװען אָבצושאַפען דעם ערשטען בעפעהל, אָבער דאָ האָט זיך צום קעניג פּלוצלונג אַרײַנגעריסען טאָרקװעמאַדאָ מיט אַ קרײַץ אין די הענד און, װענדענדיג זיך צום קעניג מיט דער קעניגין, האָט ער אױסגעשריען: „יהודה האָט פערקױפט קריסטוס׳ן פאַר 30 זילבער-שטיק, און איהר װילט איהם פערקױפען פאַר 30 טױזענד! נאַט זשע אײַך, דאָ האָט איהר איהם — און פערקױפט!“ מיט די װערטער האָט דער גרױסער אינקװיזיטאָר אַװעקגעװאָרפען דעם קרײַץ און אַרױסגעלאָפען. די דאָזיגע סצענע האָט געמאַכט אַ שרעקליכען אײנדרוק אױף דער פרומער קעניגין. די יודישע שתדלנים האָבען בעקומען אַ קאַטעגאָרישען אָבזאָג און ענדע אַפּריל האָבען די העראָלדען און טראָמפּעטער מודיע געװען איבער׳ן גאַנצען לאַנד, אַז

יודען ווערט געגעבען א טערמין ביז דעם 31-טען יולי 1492 (ז' אב) צו פערלאזען שפאניען. ווער עס וועט בלייבען נאך דעם טערמין, דארף אדער געטויפט, אדער געטויט ווערן.

שרעקליך טראגיש איז געוועזען די לאגע פון יודען. הונדערטער טויזענדער משפחות האבען געדארפט זיך צושיידען מיט דעם לאנד, וואו זיי האבען אבגעלעבט אכט הונדערט יאהר, מיט דער ערד, וואס זיי האבען, נישט קוקענדיג אויף אלע צרות, דאך היים געליעבט, ווי אנ'אמת פאטערלאנד. דא האבען יודען אין פערלויף פון אכט דורות געלעבט און געארבייט, געשאפען און זיך בעטייליגט אין אלגעמיינעם מלוכה-לעבען; דא האבען זיי אויך געהאט א גייסטיג-נאציאנאלען צענטר; דא איז בעשאפען געווארען די יודישע פאעזיע, פילאזאפיע און דער יודישער אריסטאקראטיזם, און מיט דעם אלעמען האבען זיי זיך יעצט געדארפט שיידען אויף אייביג, זיך לאזען אין דער וועלט אריין און דערצו נאך מאטעריעל רואינירט ווערן. דער טערמין איז געוועזען אזוי קורץ, אז עס איז אונמעגליך געוועזען צו טראכטען וועגען איינארדנען די מאטעריעלע אינטערעסען; דאס גאנצע יודישע פערמעגען האט געמוזט בלייבען הפקר. דער גרעסטער טייל יודישע הייזער איז געבליבען אונפערקויפט, אין בעסטען פאל האט מען אוועקגעגעבען א שען הויז פאר א אייזעל, אדער א שענעם גארטען פאר עטליכע ארשין טוך. ניט קוקענדיג דערויף, זענען יודען געבליבען פעסט און ניט פערלארען דעם מוט. נאר געצעהל-טע, צווישען זיי דער אויבענדערמאנטער ראבינער אברהם סעניאר, האבען זיך אבגע'שמד'ט און ארויסגערופען גרויס פרייד אין הויף. אבער דער גרעסטער טייל יודען האט זיך נישט בעשלאסען אויף קיין פערראט און בעסער גענומען דעם וואנדער-שטעקען אין האנד און זיך געלאזען איבער דער גרויסער וועלט, זוכען זיך א נייע היים.

ענדע יולי איז געוועזען דער לעצטער טאג פון בעשטימטען טער-מין, נאר מיט יודען האט מען א חסד געטאן און פערלענגערט דעם טערמין אויף 2 טעג, ביז דעם 2-טען אויגוסט 1492. אין יענעם טאג, פונקט תשעה באב, האבען 300,000 יודען, מענער און פרויען, אלט און יונג, זקנים און קינדער, פערלאזען זייער פאטערלאנד. אויסער דעם האבען נאך פיעל יודען פערלאזט שפאניען פאר'ן טערמין און דער „מנורת המאור", רב ר' יצחק אבוהב איז אוועק אין דער שפיץ פון 50 פאר-שטעהער פון יודישע קהלות זוכען א ארט פאר זיי אין פארטוגאליען. עס האט זיך אנגעהויבען די שרעקליכע אויסוואנדערונג; פאר'ן פערלאזען

שפאניען זענען די פערטריבענע געגאנגען זיך געזעגענען מיט זייערע עלטערן אויף די בית-עלמין׳ס און גראנדיעז און שרעקליך איז געווען די דאזיגע סצענע. אין פערלויף פון דריי טעג און דריי נעכט זענען צעהנדליגער טויזענדער יודען מיט זייערע פרויען און קינדער געלעגען אויף די קברים פון זייערע עלטערן און אבגעגאסען זיי מיט הייסע טרערען. פיעל האבען אויסגעריסען שטיקער פון די מצבות און מיטגענומען מיט זיך אלס זכר, אדער געשאנקען דאס די איבערגעבליבענע מאראנען. די סצענעס זענען געווען אזוי הארצרייסענד, אז אפילו פיעל קריסטען האבען זיך נישט געקאנט איינהאלטען און געוויינט קוקענדיג. די פערטריבענע האבען זיך געלאזען, וואוהין די אויגען האבען פערטראגען. א גרויסער טייל האט זיך אוועקגעלאזען קיין נאווארא און איבערהויפט קיין פארטוגאל; אייניגע זענען מיט׳ן ים אוועק קיין איטאליען, אדער טערקיי און אפריקא; אברבנאל, מיט א גרופע עמיגראנטען האבען זיך בעזעצט אין נעאפאל.

מארקוועמאדא האט אין פערלויף פון זיין 14-יעהריגער טעטיגקייט פערברענט אויפ׳ן פייער העכער 8000 מאראנען און פיעל טויזענדער אנדערע האט ער אין די טורמעס אויסגעפייניגט; פון יודען איז מען פטור געווארען דורך גירוש און שפעטער האט מען זיך אויך גענומען צו די מוסולמאנער און אויך זיי האט מען געגעבען די ברירה: אדער זיך טויפען, אדער פערלאזען דאס לאנד. אין גיכען האבען אבער אלע איינגעזעהען, וואס פאר א אומגליק די אינקוויזיציע איז געווען נישט בלויז פאר די „אונגלויביגע", נאר אויך פאר די שפאניער אליין. א פאלק, וואס איז ערצויגען געווארען אויף אינקוויזיציעס און אכזריות, האט געמוזט פערליערען זיין פעהיגקייט צו שאפען און צו לעבען קולטורעל, שפאניען האט פערלוירען אזא נוצליכען האנדעלס-קלאס, ווי יודען, וואס האבען פיעל אויפגעהויבען די שפאנישע אינדוסטריע, און אין גיכען, נישט קוקענדיג אויף די אויסערליכע נצחונות און אויף דער ערווערבונג פון די רייכסטע קאלאניעס אין אמעריקא נאך קאלומבוס׳עס ענטדעקונג – איז שפאניען פערלאזען און פערארימט געווארען און האט אנגעהויבען פאלען אלץ נידעריגער און נידעריגער

אין נאווארא און פארטוגאליען, וואוהין עס האבען זיך א לאז געטאן די יודישע עמיגראנטען, האבען יודען א קליינע צייט געפונען מנוחה. דער אויבענדערמאנטער ר׳ יצחק אבוהב, וואס האט זיך פארגעשטעלט פאר׳ן פארטוגאלישען קעניג און געבעטען א ארט פאר זיינע

ברידער, האט אויסגע׳פועל׳ט ביים קעניג א ערלויבניש צו בעזעצען זיך אין פארטוגאליען, פאר א אונגעהויער גרויסע סומע געלד און דאס נאר פארלויפיג, נישט מעהר, ווי אויף אכט חדשים. מעהר פון דעם טערמין האבען געקאנט דארט בלייבען נאר די יודישע גרויסע קאפיטאליסטען און איינינע האנדווערקער. אין פארטוגאליען האבען זיך דאן בעזעצט אנ׳ערן 120,000 יודישע מגורשים; פיעל האבען זיך בעזעצט אין נאווארא, אבער אויך דארט האבען זיי קיין רוה נישט געפונען. דער שפאנישער קעניג האט זיי אויך דא פערפאלגט און געבעטען דעם נאווארער קעניג, אז ער זאל ביי זיך נישט דערלאזען קיין יודען. דאן האט מען יודען ווידער פארגעלעגט: אדער שמד׳ען זיך, אדער פערלאזען דאס לאנד. די מאס פון יסורים איז שוין געווען איבערפולט און פיעל האבען נישט אויסגעהאלטען און זיך געשמד׳ט, די איבעריגע האבען גענומען דעם וואנדער־שטעקען און זיך געלאזען ווייטער.

דער פארטוגאלישער קעניג האט זיך בעצויגען צו יודען נישט בעסער פון דעם שפאנישען. ער האט זיך מיט יודען בענוצט, ווען ער האט זיי נויטיג געהאט, אבער אין אלגעמיין האט ער זיך בעצויגען צו זיי מיט שנאה. לויט דער פאדערונג פון פויפסט האט ער געגרינדעט אין פארטוגאליען א אינקוויזיציאנס־קאמיסיע, אויסצוזוכען די מאראנען, וואס זענען ענטלאפען פון שפאניען, און אין גיכען האט זיך איהם געמאכט א גוטע געלעגענהייט פטור צו ווערען פון אלע יודען מיט א מאל. צווישען די פערמאטערטע, אויסגעהונגערטע יודישע מגורשים האט זיך אנגעהויבען א עפידעמיע, וואס האט צוגענומען צעהנדליגער טויזענדער מענשען (ענדע 1492 איז געשטארבען ר׳ יצחק אבוהב) און די פארטוגא־לער האבען אנגעהויבען זיך בעקלאגען אויפ׳ן קעניג, פארוואס ער האט אריינגעלאזען אין לאנד די „דורך גאט פערשאלטענע״ יודען. דאן האט מען די יודען אנגעהויבען אונטערא־יילען, אז זיי זאלען וואס גיכער פערלאזען דאס לאנד. מען האט זיי געגעבען שיפען און די אומגליק־ליכע האבען זיך ווייטער געלאזען אין וועג אריין. נאר דא האבען זיך פאר זיי אנגעהויבען נייע צרות. כדי זיי זאלען ניט פערשלעפען מיט זיך די עפידעמיע, האט מען אומעטום זיי מורא געהאט אריינצולאזען און זיי האבען געמוזט עטליכע מאנאטען וואנדערן איבער׳ן ים, פאהרען פון איין ארט צום צווייטען, זיין אינגאנצען אין רשות פון די שיפס־קאפיטאנען און מאטראסען, וואס האבען זיי בעהאנדעלט, ווי שקלאפען, זיי געמוטשעט מיט הונגער און אפט אויך צוגענומען ביי זיי די פרויען און טעכ־

טער. אײנע אזא שיף האָט פֿערבלאָנדזשעט צום ברעג פֿון מאַלאַגאַ, נאָר אהין האָט מען זײ נישט געוואָלט אַרײַנלאָזען. דאַן האָט די שיף זיך אָבגעשטעלט אויפ׳ן ים און לויט׳ן בעפֿעהל פֿון דאָרטיגען בישאָף פֿלעגען יעדען טאָג קומען אויפ׳ן שיף גײַסטליכע און אַגיטירען צווישען די אומגליקליכע וואַנדערער, אַז זײ זאָלען זיך שמד׳ען. עטליכע טעג האָט געדויערט די אַגיטאַציע; און ווען דער בישאָף האָט געזעהען, אַז עס העלפֿט נישט, האָט ער בעפֿוילען, נישט אַרויסצוגעבען די עמיגראַנטען קײן עסען, זאָגאַר ברויט און וואַסער. פֿינף טעג האָט מען זײ אַזוי געפּײַניגט מיט הונגער. פֿיעל האָבען נישט אויסגעהאַלטען און הונדערט מענשען האָבען ענדליך זיך געשמד׳ט, נאָר פֿופֿציג האָבען זיך געהאַלטען פֿעסט ביז צום סוף און זענען אײנציגווײַז אויסגעשטאָרבען פֿון הונגער.

נאָך ערגער איז געוועזען דער גורל פֿון די יודען, וואָס זענען צוליעב מאַנגעל אין געלד אָדער אַנדערע סיבות געבליבען אין פּאָרטוגאַליען אויך נאָך דעם בעשטימטען טערמין פֿון אַלט מאַנאַטען. זײ זענען ערקלערט געוואָרען אַלס לײַב־אײגענע פֿון קעניג און צוטײלט געוואָרען צווישען די הויף־לײַט. די קלײנע קינדער פֿון די יודען האָט מען אַוועקגעשיקט אויף די ווילדע אינזלען סאַן־טאָמאַס, כּדי דאָרט זײ צו ערציהען אין קריסטליכען גײַסט, נאָר די קינדער זענען דאָרט אומגעקומען פֿון דעם בײזען קלימאַט און פֿון שלאַנגען און עקדישען.

ווען עס איז געשטאָרבען דער קעניג יאָהאַן און די מאַכט איז איבערגעגאַנגען צו עמאַנואיל (1495), האָבען יודען אָנגעהויבען האָפֿען אויף אַ ישועה. עמאַנואיל האָט ווירקליך נישט שלעכט זיך בעצויגען צו יודען און צוריקגעשענקט די פֿרײַהײַט יענע עמיגראַנטען, וואָס זענען ערקלערט געוואָרן פֿאַר שקלאַפֿען; אָבער דאָ איז אונטערגעקומען אַ פּאָליטישע אינטריגע, צוליעב וועלכער דער קעניג האָט שאַרף געביטען זײַן בעציהונג צו יודען. עמאַנואיל האָט שטאַרק געוואָלט חתונה האָבען מיט דער עלטסטער טאָכטער פֿון שפּאַנישען קעניג, האָפֿענדיג, אַז ער וועט אַמאָל זײַן דער יורש פֿון שפּאַנישען טראָן. פֿערדינאַנד האָט דערויף מסכים געווען, נאָר געשטעלט אַ בעדינג, אַז עמאַנואיל זאָל אַרויסטרײַבען פֿון זײַן לאַנד אַלע יודען. די כּלה אַלײן האָט אויך אַנדערש נישט געוואָלט מסכים זײַן צום שידוך. עמאַנואיל האָט דערויף אײַנגעשטימט און דעם 25־טען דעצעמבער 1496 איז אַרויס אַ בעפֿעהל, אַז אין פֿערלויף פֿון צעהן מאָנאַטען דאַרפֿען אַלע יודען, סײַ די אײנגעבוירענע, סײַ

די אָנגעקומענע פון שפּאַניען, פערלאָזען דאָס לאַנד, אָדער זיך שמד׳ען. דער קעניג האָט זיך פּאַקטיש זעהר נישט געוואָלט שיידען מיט די יודען, וואָס זענען געווען זעהר נוצליך פאַר׳ן לאַנד, און ער האָט געהאָפט, אַז אין פערלויף פון די צעהן מאָנאַטען וועט זיך איהם איינגעבען איבער־צורעדען די יודען, זיי זאָלען זיך שמד׳ען. ווען ער האָט אָבער געזעהען, אַז דאָס גערהט נישט, האָט ער זיך בעשלאָסען אויף אַ טיראַנישען פּלאַן, אום מיט געוואַלט אָבצושמד׳ען אַלע יודען. דערוויסענדיג זיך וועגען דעם, האָבען יודען זיך אונטערגעאַיילט און נאָך פאַר דעם טערמין זיך געלאָזען אין וועג אַריין. דאָס האָט זעהר אויפגעבראַכט דעם קעניג און ער האָט בעפוילען, צו מאַכען אַן׳אָנפאַל אויף די יודען אין ליסאַבאָן, וואָס זענען שוין געווען גרייט אין וועג אַריין, צוצונעהמען ביי זיי זייערע קינדער יונגער פון 14 יאָהר, מיט געוואַלט זיי אָבשמד׳ען און אָבגעבען אויף ערציהונג צו קריסטליכע פאַמיליען. דאָ זענען פאָרגעקומען שרעק־ליכע סצענעס: פיעל קינדער האָט מען ביי די האָר געשלעפּט אין קירכע אַריין און אָבגעשמד׳ט; די עלטערן זענען, ווי וואַהנזיניגע, מיט יללות נאָכגעלאָפען זייערע קינדער; אייניגע האָבען באַלד אויפ׳ן אָרט דערשטאָכען פריהער די קינדער און דערנאָך זיך אַליין; אַנדערע האָבען נישט אויסגעהאַלטען און זיך געשמד׳ט, אַבי נישט צו שיידען זיך מיט די קינדער.

אין הערבסט 1497 איז געקומען דער לעצטער טערמין. אין פּאָרט פון ליסאַבאָן האָבען זיך פערזאַמעלט אַן׳ערך 20 טויזענד יודען, וואָס זענען געווען פאַרטיג צו פערלאָזען דאָס גיהנם־לאַנד, נאָר דאָ האָט מען די שרעקליכע ענוים געפיהרט נאָך ווייטער: מען האָט זיי פערהאַלטען אַזוי לאַנג, ביז עס איז פאָריבער דער לעצטער טערמין, און דאַן האָט מען זיי ערקלערט, אַז אַזוי ווי זיי האָבען דורכגעלאָזען דעם טערמין, זענען זיי שוין יעצט שקלאַפען פון קעניג און ער קאָן איצט טאָן מיט זיי, וואָס ער וויל. מען האָט זיי פאָרגעלעגט זיך צו שמד׳ען און די, וואָס האָבען זיך ענטזאַגט, האָט מען געפּייניגט מיט הונגער. נאָר ווען דאָס האָט אויך נישט געהאָלפען, האָט מען פאַר די האָר זיי געשלעפּט אין דער קירכע אַריין. פיעל האָבען זיך אויפ׳ן וועג אויסגעריסען און זיך אין וואַסער געוואָרפען אָדער פון דאַך אַראָבגעשפּרונגען, נאָר דאָס רוב האָבען לפנים זיך גע׳שמד׳ט, כדי ביי דער ערשטער געלעגענהייט צו אַנטלויפען פון לאַנד. די אַנטלאָפענע זענען אַוועק קיין טערקיי און קיין צפון־אַפריקאַ, אָבער נאָר אַ קליינער טייל פון זיי האָט דערגרייכט דעם ציעל. פיעל זענען

אויפ׳ן וועג אויסגעשטאָרבען פון הונגער און מאטערניש, אנדערע זענען אריינגעפאלען אין די הענד פון גזלנים און פערקויפט געוואָרען פאר שקלאפען.

אָט אזוי איז אונטערגעגאנגען דער יודישער קולטורעלער צענטר אויף דער פירענעאישער האלב־אינזעל. און די יללות פון די פערטריבענע און געפייניגטע, צוזאמען מיט די קלאָג־ליעדער און קרעכצען פון חורבן, וועלן נאָך לאנג, לאנג אָבקלינגען אין דער יודישער ליטעראַטור און איבערלאָזען א טיעפען שפור אין דער פסיכאָלאָגיע פונ׳ם גלות־יוד. אָבער דאָס יודענטום איז ווידער פערבליבען; דער יודישער גייסטיגער צענטר ווערט אריבערגעטראָגען אויף אַנ׳אַנדער אָרט, און דאָרט ווערט ווייטער געוועבט די אייביגע קייט פון דער נאַציאָנאַלער יודישער קולטור.

צווייטעס קאַפּיטעל

דער נייער צענטר אין טערקיי

דאָס אַרויסטרייבען יודען פון שפּאַניען און פּאָרטוגאַליען איז געווען אַ געשעהעניש פון דער גרעסטער וויכטיגקייט אין דער געשיכטע פון יודען אין אַלע לענדער. דער קולטורעלער יודישער צענטר, וואָס האָט זיך אַכט הונדערט יאָהר געהאַלטען אין שפּאַניען, איז איצט געפאַלען און די שפּאַנישע יודען אַליין האָבען געמוזט ווידער נעהמען דעם וואַנדער־שטעקען אין האַנד און זיך לאָזען אין גלות. דאָס האָט געמוזט ברענגען צו וויכטיגע רעזולטאַטען פאַר דער אַלגעמיינער יודישער געשיכטע, און אומעטום, וואו יודען האָבען זיך דערוואוסט וועגען דעם גרויסען אומגליק פון די שפּאַנישע יודען, איז געוואָרען אַ יללה און אַ טרויער. זיי האָבען פערשטאַנען ווי געהעריג אָבצושאַצען די רעזולטאַטען פון דעם דאָזיגען שרעקליכען נאַציאָנאַלען אומגליק; אין די אויגען פון אַלע יודען אין דער וועלט זענען די שפּאַנישע ברידער בעטראַכט געוואָרען, ווי די איידעלסטע, די שענסטע, — די יודישע אַריסטאָקראַטען; לויט דער אַלטער לעגענדע, שטאַמען די שפּאַנישע יודען פון דוד המלך און די ספרדים (שפּאַנישע יודען) האָבען דעריבער שטענדיג געקוקט אויף די איבריגע יודען מיט אַ געוויסען שטאָלץ, פון אויבען אַראָב. איצט האָבען די דאָזיגע יודישע מיוחסים געמוזט פערוואַנגעלט ווערן און זוכען שוץ ביי זייערע איבריגע ברידער. פון די הונדערטער טויזענדער יודען אין שפּאַניען און אין פּאָרטוגאַליען איז געבליבען נאָר אַ קלייגער טייל; זייער געלד, וואָס זיי האָבען נאָך געהאַט בשעת דעם גירוש, איז אויפ׳ן וועג צורונען געוואָרען, און זיי אַליין, דערשלאָגענע און אויסגעמאַטערטע דורך

פיעל צרות און ענוים, האָבען געמוזט אַנקלאַפּען און אַלע טהירען און פאַר זיך אַנ׳אָרט זוכען.

אין פופציג יאָהר אַרום נאָכ׳ן גירוש בענענגען מיר נאָך, צווישען און צושפּרייט איבער דער וועלט, וואַנדערענדע מאַסען און גרופּען פון די אַרויסגעטריבענע יודען; אָבער סוף כל סוף האָט דער מעכטיגער לעבענס־ווילען פון יודישען פאָלק גובר געווען אַלע שטערונגען און אונטערשליכע פּלאָגען. יודען האָבען זיך ווי עס איז איינגעאָרדענט אין אַנדערע לענדער, און דער יודישער קולטור־צענטער, וואָס איז חרוב געוואָרען מיט׳ן גירוש פון די שפּאַנישע יודען, האָט זיך אַריבערגעטראָגען אויף אַנ׳אַנדער אָרט. די רעשטען פון די פערטריבענע יודען האָבען זיך איינגעאָרדענט אויף די אַפּענינער און באַלקאַנער האַלב־אינזלען, אין יעדען לאַנד צו ביסלעך; אָבער דער גרעסטער טייל יודען האָט זיך בעזעצט אין טערקיי און אין די אזיאַטישע מדינות, וואָס האָבען דאַן געהערט צו איהר.

ווי לויט דער בעשטימונג פון דער געטליכער השגחה, האָט זיך פּונקט געמאַכט, אַז גראָד נישט לאַנג פאַר דעם גרויסען יודישען גירוש אויף דער פּירענעאישער האַלב־אינזעל האָט זיך פאַר יודען געעפענט אַ בית־מקלט אין דער נייער מוסולמאַנישער מלוכה, וואָס האָט זיך געגרינדעט אויף דער באַלקאַנישער האַלב־אינזעל. אויף די חורבות פון ביזאַנטיען האָט זיך צו יענער צייט אויסגעבויט די מלוכה פון די אָסמאַנען, און ווען די מוסולמאַנישע פאָהן האָט אין 1453 צום ערשטען מאָל אויפגעפלאַטערט אויף די טויערן פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל, האָט זיך אָנגעהויבען אַ נייע עפּאָכע אויך פאַר׳ן יודענטום, ווייל דער מוסולמאַנישער מלוכה איז בעשערט געווען דער ערשטער אויפצוברעכען די טויערן פון געטאָ און צו געבען יודען דאָס, וואָס עס האָט ביי זיי צוגענומען די קריסטליכע וועלט.

תיכף ווי קאָנסטאַנטינאָפּאָל איז איינגענומען געוואָרען דורך די טערקען, האָט דער סולטאַן מאַחמעד דער צווייטער אַרויסגעפיהרט די יודען אין ביזאַנטיען פון זייער רעכטלאָזער לאַגע. ער האָט זיי געגעבען פאָלקאָמע רעליגיעזע פרייהייט, דאָס רעכט צו וואוינען פריי אין אַלע שטעדט, איינאָרדנען זייערע קהלות, בויען שוהלען און שולען, פיהרען אומעטום האַנדעל א. אז. וו. איינער פון די דאָרטיגע יודען, ר׳ יצחק צרפתי, האָט זיך בענוצט מיט דער גוטער געלעגענהייט און זיך געווענדעט מיט אַ אויפרוף צו זיינע ברידער אין דייטשלאַנד און אין עסטרייך,

וועלכע ער האָט פֿאַרגעלעגט זיך צו בּאַזעצען אין טערקײַ. ער האָט אין זײַן אויפֿרוף פֿערגלײַכט די גערדריקטע יודישע לאַגע אין דײַטשלאַנד מיט דער לאַגע אין טערקײַ; געגעבען אָנצוהערען, אַז אין דער צוקונפֿט איז פֿאַר יודען מעגליך אַ נאַציאָנאַלע אויפֿלעבונג אונטער דער שוץ פֿון די מוסולמאַנער. דער אויפֿרוף האָט געמאַכט אַ רושם: איינינגע גרופּען יודען האָבען געפֿאָלגט דעם אויפֿרוף, זענען געקומען קײַן טערקײַ און אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל האָט זיך צום ערשטען מאָל, צוזאַמען מיט דער געמײַנדע פֿון די דאָרטיגע „גריכישע" יודען, געגרינדעט אַ נײַע קהלה פֿון „אשכנזים", אָנגעקומענע פֿון דײַטשלאַנד, עסטרײַך און בּעהמען.

די אמת'ע עמיגראַציע פֿון יודען קײַן טערקײַ האָט זיך אָבער אָנגעהויבען נאָך די שרעקליכע יאָהרען פֿון 1492—1498. קאָנסטאַנטינאָפּאָל און אַנדערע שטעדט זענען איבּערפֿולט געוואָרען פֿון טויזענדער יודישע מגורשים פֿון שפּאַניען און פּאָרטוגאַליען. די טערקישע רעגירונג האָט זעהר גערן אָנגענומען די דאָזיגע יודישע עמיגראַנטען און מען דערצעהלט, אַז דער דעמאָלדיגער סולטאַן בּאַיאַזעט דער צווייטער, דערוויסענדיג זיך, אַז מען האָט יודען אַרויסגעטריבּען פֿון שפּאַניען, האָט אויסגעשריען: „ווי קאָנט איהר זאָגען, אַז דער שפּאַנישער קעניג פֿערדינאַנד איז אַ קלוגער הערשער, ווען ער האָט אַ תל געמאַכט פֿון זײַן לאַנד און רײַך געמאַכט אונזערס!" ווירקליך, האָבען די געבּילדעטע שפּאַנישע יודען אַרײַנגעבּראַכט מיט זיך קײַן טערקײַ פֿיעל קולטור, פֿיעל מיטגעהאָלפֿען, אַז טערקײַ זאָל שטאַרק און רײַך ווערן, און אויף אַזאַ אופֿן האָט דאָס גע'רודפ'טע יודישע פֿאָלק זיך נוקם געווען אין זײַנע אונטערדריקער, ווײַל פֿיעל פֿיעל האָט מען יודען געהאַט צו פֿערדאַנקען דערמיט, וואָס די אַסולמאַנישע מלוכה איז אַזוי מורא'דיג שטאַרק געוואָרן און אַ לאַנגע צײַט געהאַט אַ שליטה איבּער דער קריסטליכער וועלט. די יודען אין טערקײַ האָבען זיך ענערגיש גענומען צו אַלערלײַ מסחרים, מלאכות, קונסטוועלט און מיליטערישע אַרבּײַט. די ספּעציאַליסטען-טעכניקער פֿון די מאַראַנען האָבען אויסגעלערנט די טערקען די פֿאָלקאָמענהײַטען אין דער קונסט, צו בּענוצען זיך מיט געוועהר, און דאָרט געעפֿענט פֿאַבּריקען אויף אויסצואַרבּײַטען פּולווער און האַרמאַטען, — די זעלבּע, מיט וועלכע די טערקען האָבען דערנאָך געשלאָגען די קריסטען אָדער זיי אין דער מורא געהאַלטען. אין האַנדעל און אין אינדוסטריע האָבען יודען געהאַט פֿאַר זיך שטאַרקע קאָנקורענטען, די גריכען און אַרמענער, נאָר די טערקישע מלוכה, וואָס האָט יודען געהאַלטען פֿאַר אַ מעהר כשר'ען

עלעמענט אין פאליטישער הינזיכט, האט בעסער געשטיצט די יודישע אינדוסטריע. די יודען האבען נאר געדארפט צאהלען א געמיינדע־שטייער און א ציינז פון יעדען נפש בעזונדער, ווייטער האבען זיי געהאט אללע רעכטען און פרייהייטען, אויף וויפיעל דאס איז נאר מעגליך געוועזען אין דער מזרח־דעספאטישער מלוכה. די מעדיצינישע פראקטיק, מיט וועלכער עס האבען זיך דאן פערנומען די יודען, האט זיי געעפענט דעם וועג אין הויף אריין. אזוי האט אינ'ם הויף פון סולטאן סעלים I (1512 — 20) געהאט א איינפלוס דער לייב־ארצט יוסף המון; און דערנאך זיין זוהן משה המון זעהר א געבילדעטער ארצט און קענער פון יודישער ליטעראטור, ביים סולטאן סולימאן.

די קלאנגען וועגען דעם נייעם יודישען פרייען צענטר אין טערקיי האבען אהין צוגעצויגען אלץ מעהר עמיגראנטען. נישט בלויז פון שפאניען, נאר אויך פון אנדערע לענדער, וואו יודען זענען גע'רודפ'ט געווארן. די ערשטע צייט האבען די עמיגראנטען זיך איינגעטיילט אויף בעזונדערע גרופען און יעדע גרופע האט זיך געהיט די שפראך פון דעם לאנד, פון וואנען זי איז געקומען, איהרע ספעציעלע אייגענשאפטען און מנהגים. די ספרדים האבען נאך א לאנגע צייט גערעדט אויף די שפאנישע און פארטוגעזישע שפראכען, און ווי ס'ווייזט אויס, האט שוין דעמאלט עקזיסטירט א דיאלעקט, וואס איז ענליך צו דעם יעצטיגען שפאניאלישען זשארגאן. אין קאנסטאנטינאפאל, וואו עס האבען אין 16־טען יאהרהונדערט געוואוינט ביז 30,000 יודען, האבען דאן עקזיסטירט 44 שוהלען, לויט דער צאהל פון די בעזונדערע גרופען; א חוץ די דריי הויפט־גרופען: דארטיגע גריכישע יודען, ספרדים און אשכנזים, האבען נאך עקזיסטירט פיעל קליינע גרופען, אדער קהלות; אויסער קאנסטאנטינאפאל, האט די אימיגראציע פיעל פערגרעסערט די צאהל יודען אויך אין אנדערע שטעדט פון דער באלקאנישער האלב־אינזעל, ווי סאלאניקי, אדריאנאפאל, ניקאפאל און אנדערע. פאר איהר עקאנאמישע אויפבליהונג האט סאלאניקי פיעל צו פערדאנקען דער אימיגראציע פון די שפאנישע יודען.

דער ערשטער אפיציעלער פערטרעטער פון דער אוטאנאמישער יודישער געמיינדע אין טערקיי איז געוועזען דער קאנסטאנטינאפאלער רב ר' משה קאפסאלי. א געבוירענער אין גריכענלאנד האט ר' משה קאפסאלי שוין פערנומען די שטעל פון רב אין קאנסטאנטינאפאל נאך אין יאהר 1450, און נאכדעם ווי די הויפט־שטאדט פון ביזאנטיען, קאנסטאנטינאפאל, איז איינגענומען געווארען דורך די מוסולמאנער, האט דער

סולטאַן מאַחמעד דער צווייטער איהם בעשטימט אַלס הויפּט=ראַבּינער פון אַלע טערקישע יודען. דאָס איז געווען דער ערשטער חכם=באַשי אין טערקיי און לויט זיין טיטול איז ער געווען גלייך צו דעם מוסולמאַנישען מופטיאַ און קריסטליכען פּאַטריאַרך. זיין טעטיגקייט איז בעשטאַנען אין דער העכערער השגחה אויף דער זאַמלונג פון די מלוכה=און געמיינדע=שטייערן, און דאָס רעכט צו בעשטימען רבנים, פּסק'נען די וויכטיגסטע דיני=תורה און אַרויפלעגען שטראָפען. אַלס גייסטליכער אָנפיהרער פון יודען האָט ר' משה קאַפּסאַלי זיך געהאַלטען ביי די קאָנסערוואַטיווע מיטלען און זיך געסטאַרעט דורך פערשידענע גזירות אָבצוהיטען דאָס יודענטום, אָבער דאָך האָבען זיך געפונען פיעל, וואָס האָבען בעשולדיגט ר' משה קאַפּסאַלי, אַז ער איז נישט גענוג פרום, נישט גענוג אויטאָריטעט אַלס למדן, און זיין גאַנץ לעבען האָט ער געליטען פון פּאַרטיי=אינטריגעם. ער האָט נאָך דערלעבט צו דער צייט, ווען קיין טערקיי האָבען אָנגעהויבען אָנקומען נייע יודישע אימיגראַנטען פון שפּאַניען, און ער האָט גענומען אַ הייסען אָנטייל אין דער איינאָרדנונג פון די דאָזיגע אומגליקליכע יודען (ער איז געשטאָרבען אַרום 1495).

זיין שטעל=פערטרעטער איז געווען ר' אליהו מזרחי (1495 — 1525), אַ תלמודיסט, מאַטעמאַטיקער און אַסטראָנאָם, וואָס האָט בעקומען זיין בילדונג אין איטאַליען. אין דער צייט, וואָס ער איז געווען הויפּט=ראַבּינער, האָט דער אַריינפלוס פון די אַרויסגעטריבענע יודען קיין טערקיי דערגרייכט די העכסטע שטופע און מזרחי האָט נישט ווייניג אויפגעטאָן פאַר דער איינאָרדנונג פון די דאָזיגע יודען. ער האָט זיך אָבער נישט בעגנוגענט מיט דער מאַטעריעלער שטיצע פון די געליטענע, נאָר זיך אויך געסטאַרעט אויפצוהויבען זייער גייסטיג. דורך עפענטליכע לעקציעס און ספרים האָט ער זיך געסטאַרעט צו פערשפּרייטען צווישען פאָלק תלמוד'ישע, ביבלישע און מאַטעמאַטישע ידיעות און ער האָט אויך פערזענליך אָנגעפיהרט מיט דער וויסענשאַפטליכער אַרבייט אין דער קאָנסטאַנטינאָפּאָלער ישיבה. פון זיינע ספרים איז אַממעהרסטען פּאָפּולער געוואָרען דער פירוש אויף רש"י. חאָטש ער איז געווען אין רעליגיעזע ענינים שטרענג=קאָנסערוואַטיוו, האָט ער זיך דאָך בעצויגען זעהר טאָלעראַנט צו אַנדערע און ער האָט אָבגעשאַפט דעם חרם פון אייניגע רבנים אויף די ספרדים, וואָס האָבען זיך גע'חבר'ט מיט די קאַראַאימען, געפינענדיג פאַר זעהר געוואונשען, דאָס די יודען מיט די קאַראַאימען זאָלען זיך דערנעהענטערן איינע צו די אַנדערע.

דער עמיגראציאנס־שטראם קיין טערקיי האט אויפגעלעבט אויף א צייט אויך דאס בעטריבטע לאנד פאלעסטינא, וואס איז אין פערלויף פון פיעל דורות פיעל צרות אויסגעשטאנען. אין דער עפאכע פון די קרייץ־צוגען איז פאלעסטינא געווען דער קאמפפס־פלאץ צווישען די מוסולמאנער און קרייץ־טרעגער, און דערנאך — צווישען די פערשידענע שבטים און דינאסטיעס פון די מוסולמאנער גופא. אין 14־טען און 15־טען יאהרהונדערט האט זיך פאלעסטינא געפונען אונטער דער הערשאפט פון די עגיפטישע סולטאנען, אבער פון צייט צו צייט זענען אויף איהר אנגעלאפען ווילדע שבטים און זי וויסט געמאכט. קיין ירושלים פלעגען פון צייט צו צייט אנקומען פון אייראפא קליינע גרופען יודען, וואס האבען זיך בעמיהט איינצואָרדנען דאס לעבען פון דער דארטיגער יודישער קהלה; אבער אזוי ווי די יודען זענען דארט געווען זעהר ווינציג און שוואך, האבען די אלע פראבען קיין ערפאלג נישט געהאט. אין 15־טען יאהרהונדערט ווערט דער יודישער עלעמענט אין ירושלים עטוואס גרעסער; דער רב און דאקטאר אליהו פון פערארא, וואס איז געקומען קיין ירושלים אין יאהר 1434 און געווארען דארט דין און ראש ישיבה, דערצעהלט, אז די דארטיגע יודען לעבען מיט די מוסולמאנער בשלום און ערנעהרען זיך פון איינציגע מלאכות, איבערהויפט פון זייד־אויסארבייטונגען. די פערגרעסערונג פון דער יודישער בעפעלקערונג אין ירושלים האט אין יענער צייט בעשאפען א לעגענדע, אז יודען האבען אבגעקויפט דעם בארג ציון און דארט אויסגעבויט א שוהל אויפ׳ן ארט פון די קריסטליכע הייליגע מקומות; שפעטער האט מען אויך צוגעגעבען, אז יודען האבען כלומר׳שט אבגעקויפט אויך דעם קבר פון קריסטוס. די מאנאכען האבען דאן געפועל׳ט ביים פויפסט, אז ער זאל ארויסגעבען א בעפעהל פאר די קריסטליכע שיפס־בעזיצער, זיי זאלען נישט אריבערפיהרען קיין יודען פון אייראפא קיין פאלעסטינא, און א לאנגע צייט האבען די יודישע עולי־רגל געמוזט פאהרען קיין פאלעסטינא נאר דורך א געדרעהטען וועג.

נאך דער שפאנישער קאטאסטראפע הויבט זיך אן פאר פאלעסטינא א נייע עפאכע. מיט פיער יאהר פאר דער קאטאסטראפע האט דער בעוואוסטער רב ר׳ עובדיה מברטנורה, וואס איז געקומען פון איטאליען קיין ירושלים, געטראפען דארט נאר זיבעציג יודישע פאמיליעס, איבערהויפט אשכנזים (1488). אין דריי יאהר ארום האט די צאהל יודישע פאמיליעס זיך דארט פערגרעסערט ביז 200, און מיט פינף און צוואנציג יאהר נאך שפעטער — ביז 1500. דער דאזיגער שנעלער וואוקס

פון דער יודישער בעפעלקערונג איז ארויסגערופען געווארען דורך דער איבערגאציע פון די שפאנישע מגורשים. די ערשטע צייט איז אין דער שפיץ פון דער ירושלים׳ער געמיינדע געשטאנען ר׳ עובדיה ברטנורה. זענענדיג הויך געשעצט סיי פון די יודען, סיי פון די מוסולמאנער, — האט ר׳ עובדיה געבראכט אין ארדנונג די פערלאזטע זעלבסט-פערוואלטונג און געפיהרט די לטודים אין די יודישע שולען. אין 1517 איז אין פאליטישען גורל פון סיריען און פאלעסטינא פארגעקומען א איבערקעהרעניש; דער טערקישער סולטאן סעלים I האט איינגענומען די דאזיגע פראווינצען צוזאמען מיט עגיפטען אליין ביי די עגיפטישע סולטאנען-מאמעלוקען, און פאלעסטינא האט דערפון נאר געקאנט אויסשפיעלען. צוליעב די נאציאנאלע און רעליגיעזע געפיהלען האבען די יודען זיך איבערגעזעצט פון אייראפעאישען טערקיי קיין ארץ ישראל און די יודישע בעפעלקערונג אין פאלעסטינא האט זיך אלץ מעהר פערגרעסערט. די יודישע קהלה אין ירושלים איז דאן בעשטאנען פון פערשידענארטיגע עלעמענטען; אין דער שפיץ פון דער קהלה איז פון 1525 געשטאנען דער בעוואוסטער רב ר׳ לוי בן חביב, איינער פון די ספרדישע מגורשים, וועלכער איז אין דער יוגענד מיט געוואלט אבגעטויפט געווארען אין פארטוגאליען און דערנאך ענטלאפען קיין טערקיי.

א בעדייטענדע יודישע קהלה האט זיך אויך געגרינדעט אין דער שטאט צפת, אין גליל. אין יאהר 1521 זענען דארט געווען 300 יודישע פאמיליעס מיט דריי שולען. די יודישע קהלה אין צפת האט פערמאגט עטליכע אנגעזעהענע תלמוד׳יסטען און בראש פון זיי איז געשטאנען דער ענערגישער רב ר׳ יעקב בירב (1474 — 1541), וועלכער האט נאך דער שפאנישער קאטאסטראפע א לאנגע צייט געוואוינט אין צפון-אפריקא און דערנאך זיך בעזעצט אין פאלעסטינא.

דער דאזיגער ר׳ יעקב בירב האט זיך פערנומען אויפצוטאן א גרויסע זאך: גרינדען אין פאלעסטינא א העכערן רבנים-קאלעגיום, אויפ׳ן שטייגער פון אמאליגען סנהדרין, וואס זאל האבען דאס רעכט צו לעזען אלע שווערע רעליגיעזע פראגען און ארויסגעבען סמיכות אויף רבנות אין ארץ ישראל און אין חוץ לארץ. דורך אזעלכע מיטלען האבען ר׳ יעקב בירב און זיינע אנהענגער געוואלט גרינדען איין אלגעמיין-יודישען גייסטיגען צענטר אין יודישען פאטערלאנד. די צפת׳ער תלמוד׳יסטען האבען דעם פלאן בעשטעטיגט, געגרינדעט א דערוויילינגען רבנים-קאלעגיום און אויסגעקליבען פון זיך אלס הויפט-רב ר׳ יעקב

בירב (1538). נאָכדעם האָבען די צפת׳ער רבנים געשיקט אַ בריעף צו די רבנים אין ירושלים, זיי מודיע געוועזען וועגען דער זאַך און ערקלערט, אַז זיי זענען נאָר אויסען אויפצוהויבען „די געפאַלענע פאָהן פון דער תורה“ און בעשאַפען אַזאַ אויטאָריטעטען רבנים־קאָלעגיום, וואָס זאָל האָבען ברייטע פאָלמאַכטען אין רעליגיעזע און אין גייסטיגע ענינים. אָבער דעם ירושלים׳ער רב, ר׳ לוי בן חביב, און זיינע אנהענגער האָט שטאַרק פערדראָסען, וואָס ר׳ יעקב בירב האָט זיך ערלויבט אָהן זייער וויסען און אָהן דער הסכמה פון אנדערע רבנים אויפצוטאָן אַזאַ זאַך, וואָס האָט אַ אַלגעמיין־יודישע בעדייטונג, און ר׳ לוי איז ענערגיש אַרויסגעטרעטען געגען דעם פּלאַן. צווישען ר׳ יעקב און ר׳ לוי האָט זיך אָנגעהויבען אַ הייסע פּאָלעמיק, וואָס איז דערגאַנגען ביז פערזענליכע זלזולים און בעליידיגונגען, און פון דעם פּלאַן צו גרינדען אין פּאַלעסטינאַ אַ צענטראַלען גייסטיגען אָרגאַן — איז גאָרנישט געוואָרען. עס האָט זיך געענדיגט נאָר דערמיט, וואָס ר׳ יעקב האָט דערווייל, בענוצענדיג זיך מיט זיינע פאָלמאַכטען, געגעבען סמיכות אויף רבנות איינינגע מענשען, צווישען זיי אויך דעם שפּעטערדיגען מחבר פון שולחן־ערוך, ר׳ יוסף קאַראָ. מען מוז אָבער זאָגען, אַז דער גראַנדיעזער פּלאַן האָט זיך נישט איינגעגעבען נישט אַזוי צוליעב דעם פּראָטעסט פון איינינגע רבנים, ווי צוליעב וויכטיגערע סיבות. קיין פּאַלעסטינאַ האָבען דעמאָלט זיך געצויגען יודען, וואָס זענען נישט געווען פעהיג נישט צו קיין מלאכה, נישט צו קיין מסחר, נאָר וואָס האָבען בלויז געוואָלט לעבען אָדער שטאַרבען אויף דער הייליגער ערד. דאָס לאַנד איז דעריבער איבערפולט געוואָרען פון זקנים און שוואַכע לייט, וואָס קאָנען נישט ערנעהרען זיך פון זייער אייגענער אַרבייט. יודען האָבען געהאַלטען פאַר אַ חוב צו שטיצען זייערע ברידער אין פּאַלעסטינאַ און אין אַלע גרעסערע שטעדט פון מערב פּלעגט מען זאַמלען נדבות פאַר די יודען אין ארץ ישראל. דאָס איז אָבער פאָרט געווען ווינציג פאַר די טויזענדער אָרימע יודען אין פּאַלעסטינאַ און דאָס לאַנד איז דעריבער געוואָרן אַ נעסט פון אָרימקייט, שנאָרעריי און בטלנות. ביי אַזעלכע בעדינגונגען האָט דאָרט זיך נישט געקאָנט ענטוויקלען נישט קיין זעלבסטשטענדיגע יודישע קולטור, נישט קיין פריינעזעלשאַפטליכע אַרבייט און אויף אַזאַ אופן האָט פּאַלעסטינאַ נישט געקאָנט נעהמען אויף זיך די ראָליע פון אַ נאַציאָנאַלען קולטור־צענטר און דער סנהדרין האָט דאָרט קיין פּלאַץ נישט געהאַט.

מיט פאלעסטינא זענען דאן געווען ענג צוזאמענגעבונדען די יודישע קאלאניעס אין עגיפטען און אין צפון־אפריקא. פיעל פון די ענטלאפענע יודען האבען אין עגיפטען געפונען א שוץ־ארט פאר זיך. אין קאאירא, אלעקסאנדריא און אנדערע שטעדט האבען צוזאמען מיט די קהלות פון די דארטיגע יודען עקסיסטירט אויך ספרדישע קהלות. אין דער שפיץ פון די קהלות זענען געשטאנען די „נגידים", אפיציעלע יודישע פערטרעטער. ווען עגיפטען איז איבערגעגאנגען צו טערקיי, האט די טערקישע רעגירונג אבגעשאפט דעם טיטול; פאקטיש אבער האבען די הויפט־ראבינער אין קאאירא אויך ווייטער ערפילט די פליכטען פון די „נגידים". פון אנ'ערך 1520 האט די דאזיגע שטעל פערנומען דער בעריהמטער ראש ישיבה אין קאאירא ר' דוד אבו זמרה (רדב"ז), דער מחבר פון פיעל „תשובות" און אייניגע קבל'יסטישע ספרים. אין פערלויף פון 40 יאהר האט רדב"ז פערוואלטעט מיט די גייסטיגע און געזעלשאפטליכע ענינים פון דער יודישער געמיינדע אין קאאירא און פיעל מיטגעהאלפען אינערליך איינצואָרדנען די יודישע געמיינדע. אין טיפער עלטער האט ער פערלאזען עגיפטען און זיך בעזעצט אין צפת און געווארען א טעטיגער מיטגליד פון צפת'ער רבנים־קאלעגיום, אין דער שפיץ פון וועלכען עס איז געשטאנען (נאך ר' יעקב בירב) ר' יוסף קארא.

די עגיפטישע יודען זענען שטענדיג טריי געבליבען דעם טערקישען סולטאן, וואס איז געווען דער הויפט־הערשער פון עגיפטען, און זייער טרייהייט האבען זיי בעוויזען, ווען דער דארטיגער פאשא אחמעד שייטאן האט איינמאל געוואלט מאכען א אויפשטאנד און זיך אבטיילען פון טערקישען סולטאן. וועגען דעם האט זיך דערוואוסט דער אנגעזעהענער יוד אברהם דע קאסטרא, וועלכער איז אוועק קיין קאנסטאנטינאפאל און וועגען דעם מודיע געווען דעם סולטאן. אלס נקמה פאר דעם פערראט, האט דער פאשא ארויפגעלעגט אויף יודען א אונגעהויער גרויסע קאנטריבוציע, און ווען די יודען האבען אזא גרויסע סומע געלד נישט געקאנט צושטעלען, האט דער פאשא געהייסען שמידען אין קייטען די פארשטעהער פון דער יודישער געמיינדע און געדראהט אויסצוהרג'נען אלע קאאירער יודען. די יודען זענען דעמאלט געשטאנען אין גרויס סכנה, נאר צום גליק איז גראד אריינגעטרעטען צו דעם מאמענט דאס חיל פון סולטאן, וועלכעס האט געכאפט דעם פאשא און דערנאך איהם ערמארדעט. דעם טאג פון דער בעפרייאונג (כ"ז אדר 1524) האבען די דארטיגע יודען א לאנגע צייט געפייערט, אלס יום טוב, אונטער'ן נאמען „פורים של מצרים".

אויך די לאגע פֿון די יודען אין צפון־אפריקא האט זיך פֿערבעסערט נאכדעם, ווי די מדינה איז איבערגעגאנגען אונטער דער הערשאפֿט פֿון טערקיי. באלד נאך דער קאטאסטראפֿע פֿון 1492 זענען אהין ענטלאפֿען פֿיעל יודען פֿון שפאניען, וואס האבען דארט געמיינט צו געפֿינען א שוץ; אבער די בלוטיגע האנד פֿון פֿערדינאנד האט דערגרייכט אויך אהין, און ווען די שפאניער האבען פֿערכאפט א טייל פֿון די טעריטאריומס פֿון טוניס און טריפאל, האבען זיך אויך דארט אנגעהויבען רדיפות אויף יודען. די יודישע לאגע האט זיך געבעסערט ערשט אין דער צווייטער העלפֿט פֿון 16־טען יאהרהונדערט, ווען דאס לאנד איז אינגאנצען איבערגעגאנגען צו טערקיי.— דער פאטריארך פֿון די אפריקאנישע יודישע געמיינדעס איז דאן געווען דער אלזשירער רב ר׳ שמעון דוראן דער צווייטער, וועלכער האט זיך זעהר געזארגט פֿאר׳ן גורל פֿון די פֿערטריבענע, און אויסגעקויפֿט פֿיעל געפֿאנגענע יודען ביי די פיראטען און שקלאפֿען־הענדלער. צו יענער צייט האט אין טוניס געוואוינט דער אסטראנאם און היסטאריקער ר׳ אברהם זאקוטא, וואס איז פֿריהער געווען אסטראלאג ביי׳ם פארטוגאלישען קעניג. דא האט ער אנגעשריבען זיין היסטארישע חראניק „ספר היוחסין“, וואס ענטהאלט א רשימה פֿון די וויכטיגסטע, איבערהויפט רעליגעזע, געשעהענישען אין דער יודישער געשיכטע פֿון אנהויב־אן ביז דער עפאכע פֿון מחבר. זיין וואנדער־לעבען האט זאקוטא פֿערענדיגט אין טערקיי (ארום 1515).

פֿיעל פֿערבעסערט האט זיך די יודישע געזעלשאפֿטליכע און עקאנאמישע לאגע אין טערקיי בעת דער הערשאפֿט פֿון סולטאן סוליימאן „דער פראכטפֿולער“ (1520—60), ווען טערקיי איז געווארן זעהר א שטארקע מלוכה. איינער פֿון די פראנצויזישע רייזענדע אין 1551 שרייבט וועגען דעם דעמאלדיגען צושטאנד פֿון יודען: „די צאהל יודען אין טערקיי און אויף די גריכישע אינזלען איז זעהר גרויס. אין דער הויפּט־שטאדט פֿון דער מלוכה, קאנסטאנטינאפאל, ווערן זיי אלץ מעהר בערעכטיגט. אין זייערע הענד געפֿינען זיך דער גאנצער האנדעל און אינדוסטריע, באנק־געשעפֿטען און אלע צווייגען פֿון האנדווערק און מאנופֿאקטור. זיי טראנספארטירען מיט׳ן ים און מיט דער יבשה פֿיעל סחורות פֿון מזרח קיין מערב און פֿערקעהרט. צו זיי געהערן די גרויסע מאגאזינען אין דער הויפּט־שטאדט, וואס זענען איבערפֿולט מיט די טייערסטע זאכען. די יודען, און איבערהויפט די מאראנען, וואס זענען ארויסגעטריבען געווארן פֿון שפאניען און פארטוגאליען, ווייזען אויך

ארוים גרויסע פעהיגקייטען אין דער. טעחניק. צום אומגליק פון די קריסטען, לערנען זיי אוים די טערקען, ווי אזוי אויסצוארבייטען פולווער, קוילען און אנדערע מיליטערישע געוועהר. זיי גרינדען אויך דרוקערייען פאר גריכישע, רוימישע און איטאליענישע ביכער און דינען אלס אי־בערזעצער פאר די אייראפעער, וואס קומען קיין טערקיי". אין יאהר 1550 האט א גרופע סאלאניקער יודען זיך געווענדעט מיט א אויפרוף צו זייערע גע'רודפ'טע ברידער אין דרום־פראנקרייך, אין וועלכען זיי האבען איינגעלאדען די לעצטע צו קומען קיין טערקיי, וואו יודען „קאנען לע־בען אין עושר און אין כבוד און נישט ליידען דעם יאך פון גלות".

די יודישע אינטערעסען, נישט בלויז אין טערקיי, נאר אפט אויך אין אנדערע לענדער, האבען ענערגיש פערטיידיגט די יודישע שטאאטס־לייט ביים טערקישען הויף. דער אויבערדרמאנטער לייב־ארצט פון סולטאן סולימאן, משה האמאן, האט בעגלייט דעם סולטאן אין אלע זיינע רייזען און געהאט די מעגליכקייט צו בעקאנען זיך מיט דער נויט פון יודען אין פערשידענע ערטער. ער האט ענערגיש פערטיידיגט די יודישע אינטערעסען ביים הויף און א דאנק זיין השתדלות איז קיין טערקיי געקומען פון איטאליען איינע א בעריהמטע מאראנען־פאמיליע, וועלכע האט געהאט א העכסט־אינטערעסאנטע געשיכטע.

אין פארטוגאליען האט געוואוינט א אריסטאקראטישע מאראנען־פאמיליע מענדעס, וואס האט געהאט א באנק־הויז אין ליסאבאן און א אבטיילונג אין אנטווערפען. דער דייטשער קייזער און דער שפאני־שער קעניג קארל דער 5־טער, דער פראנצויזישער קעניג פראנציסק 1 און אנדערע מלכים פון אייראפא פלעגען בארגען געלד ביי דער באנק. צוליעב דער אינקוויזיציע און אויך צוליעב דעם טויט פונ'ם אנ־פיהרער פון דער פאמיליע האט די אלמנה גראציא מענדעס אין 1536 פערלאזען ליסאבאן און זיך בעזעצט אין אנטווערפען; צוזאמען מיט איהר זענען אהין אריבערגעפאהרען איהר יונגע טאכטער ריינא און איהר פלעמעניק יאהאן מיקעז. אלס יונגער, שענער און הויך־געבילדעטער מענש האט מיקעז באלד געשלאסען בעקאנטשאפט מיט די גרעסטע אריסטאקראטישע הייזער און אויך ערווארבען די סימפאטיע פון דער האלענדישער קעניגין מאריא, די שוועסטער פון קעניג קארל דעם 5־טען; די פערבינדונגען מיט דער העכערער געזעלשאפט האבען אבער נאך שווערער געמאכט די לאגע פון דער פאמיליע, וואס האט בסוד געהיט די יודישע רעליגיע. גראציא מענדעס האט זיך נישט געקענט שפירען זיכער

אין א לאנד, וואו אויף יעדען טריט פון א מאראן האבען געלאקערט צעהנדליגער שפּיאנען פון דער אינקוויזיציע, און זי האט בעשלאסען צוזאמען מיט איהרע אייגענע אריבערצופאהרען קיין ווענעציע און פון דארטען וויטער קיין טערקיי. דאס איז אנגעקומען נישט אזוי לייכט, ווייל דער קעניג קארל דער 5=טער האט געוואלט קאנפיסקירען איהרע קאפּיטאלען אויף דעם סמך, וואס זי, לויט די געהיימע ידיעות פון די שפּיאנען, האט געהיט די יודישע רעליגיע. ענדליך האט זיך זיי מיט גרויס מיה איינגעגעבען ארויסצופאהרען פון אנטווערפּען; אבער אין ווענעציע האט זיי געטראפען א נייע צרה. צוליעב אינטריגעס און מסירות האט מען זיך דערוואוסט, אז די רייכע מאראנישע פאמיליע האט בדעה צו פאהרען פון דארטען וויטער קיין טערקיי, און די ווענעציאנישע רע=גירונג האט דעריבער פערהאלטען זיי, כלומר'שט אויף דעם סמך, וואס די רעגירונג האט נישט געוואלט דערלאזען, אז א גאנצע פאמיליע זאל אבפאלען פון קריסטענטום; מיט דעם צופאל האט זיך אויך בענוצט דער פראנצויזישער קעניג הענריך II, וועלכער האט זיך ענטזאגט צו בעצאהלען זיין גרויסען חוב דעם באנק=הויז פון מענדעס. דאן האט יאהאן מיקעז זיך געווענדעט מיט א בריעף צום טערקישען סולטאן סולייטאן, וועלכען ער האט מודיע געווען, אז א רייכע מאראנען=פאמיליע וויל אריבערפיהרען איהרע קאפּיטאלען קיין טערקיי, נאר מען שטערט איהר. לויט דער בקשה פון לייב=ארצט משה האמאן האט דער סולטאן ארויסגעשיקט קיין ווענעציע א שליח מיט א שטרענגער פאדערונג, תיכף דורכצולאזען די מאראנען=פאמיליע. קומענדיג פון ווענעציע קיין פעררארא איז די אלמנה גראציע תיכף אפען איבערגעגאנגען אין דער יודישער רעליגיע. פון דארטען איז זי מיט דער פאמיליע און א גרויסע סוויטע מאראנען אריבערגעפאהרען קיין קאנסטאנטינאפאל און דא האט אויך מיקעז (1552) פארמעל אנגענומען די יודישע רעליגיע און אומגעביטען זיין נאמען יאהאן אויף יוסף מיט דעם ביי=נאמען נשיא (פירשט). ער האט חתונה געהאט מיט זיין שוועסטערקינד ריינא, וועלכע האט גע'שמ'ט מיט איהר שענקייט און קלוגשאפט.

בעזעצענדיג זיך אין קאנסטאנטינאפאל האט גראציא מענדעס זיך אבגעגעבען מיט ברייטער צדקה=ארבייט, שטיצענדיג איבערהויפט די ארויס=געטריבענע מאראנען. א גלענצענדע קאריערע האט געמאכט אויך איהר איידים יוסף נשיא; זיין גרויסע בילדונג, זיינע בעציהונגען מיט די שטאאטס=מענער אין איירופא און זיינע אונגעוועהנליכע דיפּלאמאטישע

פעהיגקייטען האבען אויף זיך ארויפגעצויגען די אויפמערקזאמקייט פון סולטאן סולימאן. יוסף נשיא איז געווארן א נאהענטער ראט-געבער פון סולטאן און צוזאמען מיט דעם גרויס-וויזיר האט ער גענומען א ווילטיגען אנטייל אין דער אויסערליכער פאליטיק פון טערקיי. ווען די קריסטליכע דיפלאמאטען האבען זיך איבערצייגט, ווי גרויס עס איז דער איינפלוס פון יוסף נשיא אויפ'ן סולטאן, האבען זיי געפרובט דורך פערשידענע אינטריגעס אראבווארפען זיין חן בײַם סולטאן; נאר ווען דאס אלץ האט נישט געהאלפען, האבען זיי געביטען די טאקטיק און אנגעהויבען זיך אונטער'חנפ'נען צו איהם. דער דייטשער קייזער מאקסימיליאן דער צווייטער האט געשיקט צו יוסף נשיא א בריעף, מיט זיין אייגענער האנד געשריבען, מיט א ביטע, אז ער זאל זעהן מיטהעלפען, דאס טערקיי זאל פרידליך דורכקומען מיט דייטשלאנד. דער פוילישער קעניג סיגיזמונד-אויגוסט האט געבעטען דעם יודישען „עקסעלענץ", ער זאל איהם שטיצען זיין פאליטיק און דערפאר וועט ער, דער קעניג, געבען די פוילישע יודען פערשידענע פריוויליגיעס. אבער יוסף נשיא האט דאך נישט אנגענומען קיין שום פארשלאגען דארט, וואו עס האט זיך געהאנדעלט וועגען די אינטערעסען פון טערקיי.

דער סולטאן האט הויך געשעצט די פעהיגע ארבייט פון יוסף נשיא און דערפאר איהם געשאנקען די אלטע שטאדט טבריה מיט אלע ארומיגע דערפער און איהם ערלויבט צו בעזעצען די דאזיגע געגענד דורכאויס מיט יודען. יוסף נשיא האט שוין לאנג זיך ארומגעטראגען מיט א פלאן צו גרינדען א אויטאנאמישע געגענד פאר יודען אין פאלעסטינא און יעצט האט ער זיך בענוצט מיט דער געלעגענהייט און פאר'ן געלד פון זיין רייכער שוויגער און זיין אייגענעם קאפיטאל האט ער אנגעהויבען בויען הייזער אין טבריה, וואס איז געוועזן האלב-צערשטערט. די שטאדט איז ארומגעמויערט געווארן מיט א וואנט און אין דער אומגעגענד זענען פערפלאנצט געווארן ביימער; נאכדעם האט יוסף נשיא צושיקט אויפרופען צו די געפלאגטע יודען אין אייראפא און פארגעלעגט יודישע ארבייטער, צו קומען קיין פאלעסטינא און זיך בעזעצען אין דער פראווינץ פון טבריה. פון איטאליען זענען אנגעקומען קיין פאלעסטינא אייניגע יודישע גרופען בעלי-מלאכות און אין טבריה האבען זיך בעזעצט עטליכע יודישע קאלאניסטען; עס איז אבער נישט בעשערט געוועזן, אז דער שענער פלאן פון יוסף נשיא זאל פערווירקליכט ווערן. ערשטענס, האבען די יודישע קאלאניסטען אין טבריה פיעל געליטען פון

די אַנפֿאַלען פֿון די אַראַבער, צווישען וועלכע עס האָט זיך דאַן פֿערשפּרייט אַ לעגענדע, אַז אויב די צערשטערטע טבריה וועט ווידער אויפֿגעבויט ווערן, וועט די מוסולמאַנישע רעליגיע אונטערגעהן. צווייטענס האָט די דיפּלאָמאַטישע טעטיגקייט פֿון יודישען פֿירשט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל אָבגענומען בּיי איהם די גאַנצע צייט און אויפֿמערקזאַמקייט, אַזוי אַז פֿון דער שענער אידעע וועגען אַ יודישען אויטאָנאָמישען צענטר אין פּאַלעסטינאַ האָט זיך גאָרנישט אויסגעלאָזען.

יוסף נשיא האָט פֿאָרטגעזעצט זיין דיפּלאָמאַטישע טעטיגקייט אויך בּיי'ם זוהן פֿון סולייםאַן, סעלים דער צווייטער (1566—74), וואָס האָט פֿון די קינדער-יאָהרען אָן זיך געחבר'ט מיט דעם יודישען פֿירשט. די אויסערליכע פּאָליטיק פֿון טערקיי האָבען אין יענער צייט געפֿיהרט צוויי מענשען: דער גרויס-וויזיר מאַחמעד סאָקאָלי, אַ קריסט, וואָס האָט אָנגענומען דאָס מוסולמאַנישע גלויבען, און יוסף נשיא. צווישען די בּיידע שטאַאַטס-מענער פֿלעגען אַמאָל פֿאָרקומען סכסוכים און אין דער אויסערליכער פּאָליטיק האָט אַמאָל גובר געווען דער ערשטער, אַמאָל דער צווייטער. פֿאַר זיינע גרויסע פֿערדינסטען איז יוסף נשיא בּעשאָנקען געוואָרן מיט דעם טיטול הערצאָג פֿון נאַקסאָס און די איבּעריגע ציקלאַדר-אינזלען. נאָכ'ן טויט פֿון סעלים דעם צווייטען האָט יוסף נשיא זיך דערווייטערט פֿון פּאָליטישער אַרבּייט און זיך אינגאַנצען איבּערגעגעבּען צדקה-זאַכען. ער האָט געשטיצט די רבּנים-שולען אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און אין אַנדערע שטעדט, מיטגעהאָלפֿען דרוקען ספרים און איהם אַליין רעכענט מען אויך פֿאַר דעם מחבר „בּן פּורת יוסף". יוסף נשיא איז געשטאָרבּען אין יאָהר 1579, און זיין אַלמנה ריינאַ האָט געעפֿענט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל אַ דרוקעריי פֿון יודישע ספרים; נאָר דער געלד-פֿרעסערישער סולטאַן מוראַד III האָט בּיי איהר צוגענומען דעם גרעסטען טייל פֿון איהר פֿערמעגען, כּלומר'שט מיט דעם אויסרעד, אַז איהר פֿערשטאָרבּענער מאַן איז דאָס איהם שולדיג געבּליבּען, און איהר נאָר איבּערגעלאָזען 90,000 דוקאַטען און איהר פּאַלאַץ בּעלוועדער אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל.

נאָך בּיי'ם לעבּען פֿון יוסף נשיא האָט אָנגעהויבּען זיין פּאָליטישע קאַריערע אַ צווייטער יוד, שלמה אשכּנזי, אַ תלמוד'יסט און דאָקטאָר. אַ געבּוירענער אין איטאַליען איז אשכּנזי אַרומגעפֿאָהרען פֿיעל לענדער און אַ געוויסע צייט געווען לייבּ-אַרצט בּיי'ם פּוילישען קעניג סיגיזמונד-אויגוסט. קומענדיג קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, האָט אשכּנזי, אַלס אונטערטאַן

פון דער וועניציאנישער רעפובליק, זיך בעפריינדעט מיט די מיטגלידער פון דער וועניציאנער באטשאפט אין טערקיי, און דורך זיי — מיט'ן גרויס־וויזיר סאקאלי. סאקאלי האט באלד דערקענט אין אשכנזי'ן א אויסגעצייכענטען פעהיגען דיפלאמאט, און דער לעצטער האט גלייך בעקומען די געלעגענהייט, אויסצונוצען די דאזיגע פעהיגקייט; אין יאהר 1574 איז אויף איהם ארויפגעלעגט געווארן די מיסיע, צו פיהרען אונטערהאנדלונגען וועגען שלום צווישען טערקיי און וועניציען, און ווען אשכנזי איז געקומען קיין וועניציען אלס דיפלאמאטישער פערמיטלער, איז ער דארט פייערליך אויפגענומען געווארן. פונקט ווי יוסף נשיא האט אויך אשכנזי, דיענענדיג די אינטערעסען פון טערקיי, דאך נישט פערגעסען אן די אינטערעסען פון זיינע ברידער, און אומעטום, וואו ער האט נאר געקענט, האט ער ענערגיש פערטיידיגט זייערע אינטערעסען. א דאנק זיין השתדלות האט דער וועניציאנישער סענאט אבגעשאפט זיין בעפעהל וועגען ארויסטרייבען יודען פון וועניציען. שלמה אשכנזי און דערנאך זיין זוהן, נתן, האבען געהאט צוטריט אויך ביי'ם סולטאן מאחמעד IV (1595—1603).

בעת'ן קעניגען פון דעם דאזיגען סולטאן האט ביי'ם הויף געהאט א גרויסען איינפלוס אויך די ענערגישע און קלוגע יודישע פרוי אסתר קיערא. צו איהר פראטעקציע פלעגען מוזען אנקומען זאגאר די טערקישע הויכגעשטעלטע לייט און די פארשטעהער פון די אויסלענדישע מלוכות, ווען זיי האבען געדארפט עפעס פועל'ן ביי'ם סולטאן. נאר ענדליך איז זי ארייגעפאלען אין א נעץ פון הויף־אינטריגעס און איז בעזיעגט געווארן. איינמאל, ווען אסתר איז געגאנגען צום גרויס־וויזיר, זענען אויף איהר אנגעפאלען אונטערגעשטעלטע מערדער און איהר אכזריות'דיג געטויט אויף די טרעפ פון הויז פון גרויס־וויזיר. צוזאמען מיט איהר זענען אויך דער'הרג'עט געווארן איהרע דריי זיהן. אסתר איז געווען זעהר רייך. צווישען יודען האט זי גע'שם'ט אלס פרומע פרוי און זי פלעגט פיעל צדקה געבען און שטיצען יודישע מחברים.

איבערגעהענדיג פונ'ם מאטעריעלען צום גייסטיגען לעבען פון יודען אין טערקיי, מוז מען קודם כל אנווייזען, אז אויף דער גאנצער גייסטיגער יודישער שאפונג אין טערקיי אין 16־טען און אין 17־טען יאהרהונדערט ליגט דער שטעמפעל פון שטרענגען קאנסערוואטיזם און שארפער רעאקציע געגען יענער פרייער קולטור, וואס האט געהערשט צווישען די יודען אין מערב. די ספרדים, וואס האבען דא אין טערקיי געפונען נאך יאהרען־לאנגע רדיפות און צרות א שוץ פאר זיך, האבען

איצט אויף שטענדיג זיך אבגעזאגט פון יענע שטרעבונגען צו פרייזין און השכלה, וואס האבען בעצויבערט זייערע עלטערן אין שפאניען. די שפאנישע עמיגראנטען אין טערקיי זענען געווען זיכער, אז נאר די פרייזיניגקייט און די שטרעבונג צו וועלטליכקייט האבען געבראכט צום מאראנענטום און צו די אלע צרות, וואס זענען דערפון ארויסגעקומען, און זיי זענען איצט בעלי-תשובות געווארן און האבען חרטה געהאט אויף דעם גאנצען פריהערדיגען וועג. אנשטאט דעם יודענטום, וואס איז געווען פעראייניגט מיט אויסערליכען גלאנץ און וועלטליכער בילדונג, איז איצט געבוירען געווארן א שטרעבונג צו א שטרענג-קאנסערוואטיווען יודישען וועג; אנשטאט דער שפאנישער רבניש-פילאזאפישער ליטעראטור — א שטרעמונג צו מיסטישע חקירות. די קבלה האט דא אויסגעשטרעקט איהר האנד דעם תלמוד און ביידע צוזאמען האבען געבילדעט פון איצט אן די הערשענדע קראפט אין יודענטום.

דער גרעסטער פארשטעהער פון רבני'שען יודענטום אין 16-טען יאהרהונדערט איז געווען ר' יוסף קארו (1488 — 1575). ער איז געבוירען געווארן אין שפאניען פיער יאהר פאר'ן גירוש, און נאך אין די קינדער-יאהרען האט ער אנגעהויבען זיין וואנדער-לעבען. נאך לאנגע וואנדערונגען האט ער צוזאמען מיט זיינע עלטערן זיך בעזעצט אין טערקיי, וואו ער האט געוואוינט אין ניקאפאל און אין אדריאנאפאל. דא האט ער זיך אבגעגעבען צום לערנען און האט ארויסגעוויזען וואונדערבארע פעהיגקייטען. אין 1522 האט ער פארגענומען א ריזען-ארבייט: דורכקוקען דעם גאנצען געזעצגעבערישען מאטעריאל, אלע הלכות און דינים צוזאמען מיט די פירושים און פערשידענע מיינונגען, וואס האבען זיך אנגעקליבען פון דער עפאכע פון תלמוד ביז דער צייט פון מחבר, קאנטראלירען דאס אלץ לויט די ערשטע קוועלן און דערנאך סיסטעמאטיזירען דאס. עס האט זיך געפאדערט א אונגעוועהנליכער שארפער געדאנק און געניאלער זכרון, אום אויסצופארשען, פון וואנען עס שטאמט יעדער בעזונדער דין און הלכה, דורכקוקען און קאנטראלירען אלע פערשידענע פירושים. אפטמאל איז דעם מחבר אויסגעקומען צו טרעפען זיך מיט אזעלכע פראגען, וועגען וועלכע עס זענען געווען פערשידענע מיינונגען פון פערשידענע יודישע גרויסע געלעהרטע, וואס זענען סותר איינער דעם צווייטען, און כדי צו בעשטימען, ווער פון זיי ס'איז גערעכט, האט ר' יוסף קארו ווי געמאכט א מין בוררים-געריכט פון די דריי גרעסטע פארשטעהער פון דער יודישער הלכה:

אלפסי, רמב״ם און רא״ש — אויב צוויי פון די גרויסע אויטאריטעטען האבען זיך ארויסגעזאגט פאר איין מיינונג, איז די דאזיגע מיינונג געבליבען די ריכטיגע און לויט דעם האט דער מחבר בעשטימט דעם דין אין דער פראקטיק. צוואנציג יאהר האט ר׳ יוסף קארא געארבייט אויף דעם ריעזען־ווערק, און דאס פערענדיגט אין צפת (1535), וואו ער האט גלייך פערנומען דאס אנגעזעהענסטע ארט צווישען די דארטיגע תלמודיסטען. דער צפת׳ער רב, ר׳ יעקב בירב האט פייערליך געגעבען ר׳ יוסף קארו סמיכה אויף רבנות. קארו האט געארבייט אויף זיין ווערק נאך עטליכע יאהר און ענדליך דאס אבגעדרוקט אונטער׳ן נאמען „בית־יוסף“, אין דער פארם פון א פירוש צו די פיער גרויסע „טורים“.

שפעטער האט ר׳ יוסף קארו זיך ארומגעזעהן, אז די פארם פון זיין ווערק איז צוגעפאסט נאר פאר געלעהרטע, אבער נישט פאר׳ן פאלק, וואס דארף נישט די אויספיהרליכע ערקלערונגען און חקירות וועגען יעדען דין, נאר א פראקטישען וועג־ווייזער אין דער פארם פון קורצע און קלארע דינים. דאן האט ר׳ יוסף קארא פערקירצט זיין ווערק, ארויסגענומען פון איהם נאר דעם פראקטישען טייל, וואס איז צוגענגליך פאר אלע, און אין אזא פארם, אונטער דעם נאמען „שלחן ערוך“, צום ערשטען מאל דאס אבגעדרוקט אין וועניציע. דער „שלחן ערוך“, פונקט ווי די „טורים“, איז איינגעטיילט אין פיער טיילען: ארח חיים (דינים וועגען תפלה און וועגען שבת און יום־טוב); יורה דעה (וועגען שחיטה, טרפה א. ד. גל.); אבן העזר (וועגען פאמיליען־לעבען); חשן משפט (וועגען געלד־ענינים)

דער „שלחן ערוך“ איז געוועזען דאס לעצטע ווארט פון דעם רבנישען יודענטום: מיט איהם איז ווי געשלאסען געווארן די רבנישע ליטעראטור, ווייל ער האט אין זיך ענטהאלטען אלע דינים, הלכות און פירושים. „לעבען לויט׳ן שלחן ערוך“ — דאס איז דאס פראגראם פון יעדען עהרליכען יודען, וואס דערשרעקט זיך נישט פאר די אלע טויזענדער דינים, וואס זענען דארט צונויפגענומען. עס איז קיין וואונדער נישט, וואס דער „שלחן ערוך“ האט געהאט אזא גרויסען ערפאלג: פון 1564 ביז 1600 האט ער אויסגעהאלטען אין פערשידענע ערטער אכט אויפלאגען אין זיין פאלשטענדיגער פארם, אויסער די איינצעלנע חלקים זיינע, וואס זענען פיעל מאל אבגעדרוקט געווארן. אין צוויי אדער דריי יאהר ארום נאכדעם, ווי דער „שלחן ערוך“ איז ערשינען, האט ר׳ משה איסערליש, דער קאפ פון די פוילישע רבנים, איינגעפיהרט דעם „שלחן ערוך“ אין

לעבען מיט פיעל אייגענע הוספות, לויט די דארטיגע יודישע מנהגים.

די יודען פון יענער צייט האבען מיט פורכט און מיט גרויס דרך־ארץ געקוקט אויף דעם דאזיגען ווערק, וואו עס איז אריינגעלייגט געווארן אזוי פיעל גייסט און געדאנק. פיעל האבען געהאלטען ר׳ יוסף קארא פאר א געטליכען מענשען, און די לעגענדע האט דערצעהלט, אז ווען ר׳ יוסף קארא האט געהאט עפעס א הארבע שאלה, האט מען איהם פון הימעל אנגעוויזען, ווי אזוי זי צו לעזען. ר׳ יוסף קארא אליין האט נוטה געווען צו קוקען אויף זיך ווי אויף א געטליכען מאן, און אין ספר „מגיד משרים", וואס דער מחבר דערפון איז, ווי מען זאגט, ר׳ יוסף קארא, שילדערט ער זיך אליין ווי א אויבער־מענשען. אין דעם ספר ווערט דערצעהלט, אז יעדע נאכט פלעגט צו איהם קומען א געהיימער שליח (דער „מגיד"), און איהם ענטפלעקען אלע הארבע ערטער אין תלמוד, ענטפערן אויף אלע שארפע שאלות, לערנען איהם, ווי אזוי צו ווערן דער „ראש הגולה" און ווי אזוי צו פערפאלקאמען זיך אין מצוות, כדי צו ווערן א קדוש. זעענדיג פון דער נאטור געניגט צום מיסטיציזם, איז דער מחבר פון „שלחן ערוך" די לעצטע יאהרען ארונטערגעפאלען אינגאנצען אונטער דער השפעה פון די מקובלים, פון וועלכע עס איז ארויסגעקומען דער בעריהמטער אר״י.

ר׳ יצחק לוריא (אר״י) איז געבוירען געווארן אין ירושלים אין יאהר 1534 ביי א פאמיליע פון אשכנזים. אין די קינדער־יאהרען האט ער פערלוירען זיין פאטער און זיך ערצויגען אין הויז פון זיין רייכען פעטער אין קאאירא. דארט האט ער געלערנט ביים קאאירער רב, ר׳ דוד אבו זמרי. אבער די טרוקענע הלכה האט נישט בעפרידיגט די צופלאמטע פאנטאזיע פון דעם יונגען לוריא און ער האט זיך פערטיפט אין „זהר" און אין אנדערע קבלה־ספרים. צו פופצעהן יאהר האט ער חתונה געהאט מיט זיין קוזינע און זיין רייכער פעטער האט איהם ווייטער אויסגעהאלטען, אזוי אז ער האט געהאט די מעגליכקייט אבצו־געבען זיין גאנצע צייט פאר ספרים. אין א משך פון זיבען יאהר האט ער פערבראכט אלע זיינע טעג אין התבודדות, אין א הייזעל ביים ברעג פון נילוס, און נאר אין די שבת׳דיגע טעג האט ער פערבראכט מיט זיין פאמיליע. דאס אבגעזונדערטע, איינזאמע לעבען, די תעניתים און נאכט־וואכען האבען איהם דערפיהרט ביז האלוצינאציעס. צייטענווייז פלעגט ער אריינפאלען אין עקסטאז און דאן פלעגט זיך איהם אויסווייזען, אז ער הערט עפעס געטליכע שטימען און זעהט וואונדערבארע ערשיי־

נינגען. אין 1569 איז דער אר״י געפאהרען קיין פאלעסטינא און נאך א קורצען פערווײלען אין ירושלים איז ער געקומען קיין צפת, וואו ער איז זיך באלד צונויפגעגאנגען מיט דער דארטיגער גרופע מיסטיקער. די לעצטע זענען בעצויבערט געווארן פון זיין רעליגיעזען עקסטאז און זיי האבען איהם געקרוינט אלס לעהרער. פון דאן אן פלעגט דער אר״י צוזאמען מיט זיינע תלמידים מאכען שפאצירען איבער די וויסטע פעלדער הינטער דער שטאדט אדער איבער די בית־עלמינס און דארט ענטדעקען פאר זיי די סודות פון דער אמונה. אין בעשטימטע טעג, בעזונדערס פרייטאג, פלעגען זיי אוועק אין נאהענטען דארף מירון, וואו עס געפינט זיך, לויט דער לעגענדע, דער קבר פון ר׳ שמעון בן יוחאי, דער כלומר׳־שטער מחבר פון „זהר״. דא פלעגען פארקומען מיסטישע צערעמאניעס: מ׳האט געזונגען התלהבות׳דיגע לידער און גערעדט וועגען משיח׳ן און וועגען נאהענטען „קץ״. איינמאל, דערצעהלט די לעגענדע, פרייטאג פאר נאכט, איז דער אר״י צוזאמען מיט זיינע תלמידים, ווי געוועהנליך, געגאנגען אין שטאדט אריין, אנגעטאן אין ווייסע קיטלען, צו בעגעגנען די „שבת מלכתא״; אין מיטען דער תפלה האט דער אר״י געפרעגט זיינע תלמידים: „איהר ווילט באלד געהן קיין ירושלים און דארט שבת האלטען?״ די תלמידים האבען זיך זעהר געוואונדערט, ווייל דעם מהלך פון צפת קיין ירושלים האט מען נישט געקענט איבערגעהן אין איין שעה, און זיי האבען געענטפערט, אז זיי מוזען פריהער מודיע זיין וועגען דעם זייערע ווייבער. דאן האט דער אר״י אין פערצווייפלונג פערבראכען די הענד און אויסגעשריען: „וועה איז צו אונז, וואס מיר האבען נישט זוכה געוועןן! איך האב געזעהען, אז אין יענער שעה איז משיח גרייט געוועןן צו קומען קיין ירושלים, און ווען איהר זאלט געוועןן מסכים זיין, וואלטען מיר באלד אויסגעלייזט געווארן פון „גלות״.

געשטארבען איז דער אר״י פלוצלינג: ער איז געפאלען אלס קרבן פון דער דזשומא אין אויגוסט 1572, 38 יאהר אלט. דער דאזיגער פלוצלינגער טויט האט געמאכט א אונגעהויערן איינדרוק אויף זיינע תלמידים און נאך מעהר פערהייליגט זיין נאמען. מען האט אנגעהויבען שמועסען, אז ר׳ יצחק לוריא איז געוועןן דער משיח בן יוסף, וואס דארף, לויט א לעגענדע, קומען א קליינע צייט פאר דעם אויסלייזער — משיח בן דוד, און דעם אר״י׳ס תלמידים זענען געוועןן זיכער, אז מן השמים האט מען נישט דערלאזען, ער זאל אויספיהרען זיין שליחות. דער פארטזעצער פון אר״י איז געוועןן זיין נאהענטסטער תלמיד ר׳ חיים

װיטאַל (1543—1620), אַ זוהן פֿון אַ סופר, וואָס איז איבערגעפֿאָהרען פֿון איטאַליען קיין פּאַלעסטינאַ. וויטאַל האָט שריפֿטליך איבערגעגעבען דאָס, וואָס זיין רבי האָט געלערנט בעל פּה, אין אַ ענגען קרייז פֿון תלמידים און דערביי האָט דער תלמיד אַריינגעלייגט פֿיעל פֿון זיינע אייגענע געדאַנקען אין מויל פֿון רבי'ן.

די קבל'יסטישע שיטה פֿון אר"י און וויטאַל איז אין טעאָרעטישען טייל געווען כמעט די זעלבע, וואָס די קבלה פֿון 13-טען יאָהרהונדערט; זי איז געגרינדעט אויף דער לעהרע וועגען „אין סוף" און „ספירות"; די אָריגינאַליטעט פֿון דער נייער קבלה בעשטעהט נאָר אין דער פּראַקטישער זייט. די מיסטישע לעהרע האָט געפֿאָדערט בעשטימטע פֿאָרמען און צערעמאָניעס. דער מענש האָט זיך דערוויטערט — ווי די לעהרע פֿון דער קבלה זאָגט — פֿון זיין געטליכען מקור, פֿון דער וועלט פֿון די ריינע גייסטער אָדער „ספירות", און איז פֿערזונקען געוואָרן אין דער טומאה, אין דער וועלט פֿון אונריינע „כחות" אָדער קליפּה, — דעריבער דאַרף יעדער אמת'ער מאמין זיך אָבריינינגען פֿון די שלעכטע קליפּה'שע עלעמענטען, וואָס האָבען זיך בעהעפֿט אין זיין נשמה, און דורך געוויסע מיסטישע פֿאָרמען זיך ווידער בעהעפֿטען מיט'ן געטליכען מקור. אָבריינינגען די נשמה קאָן מען איבערהויפּט דורך „בלאָנזשען" אָדער דורך גלגול. די נשמה פֿון זינדיגען בעזעצט זיך נאָך זיין טויט אין אַן'אַנדער מענשען, און אויב זי ווערט נישט אויסגעבעסערט אין דעם דאָזיגען נייעם קערפּער, ווערט זי מגולגל אין אַ צווייטען מענשען, דערנאָך אין אַ דריטען און אַזוי ווייטער, ביז זי ווערט ריין. עס טרעפֿט זאָגאַר אַמאָל, אַז די נשמה פֿון אַ מענשען ווערט מגולגל אין אַ חיה און מוז אויסשטעהן די גרעסטע ליידען, ביז זי געהט אַרויס ריין פֿון זינד. די נשמה פֿון צדיקים ווערט מגולגל אין מענשען, וואָס גאָט האָט זיי אָנגעצייכענט אַ גרויסע צוקונפֿט אין לעבען. לויט געוויסע סמנים קאָן מען זאָגאַר דערקענען, וואָס פֿאַר אַ גרויסע נשמה עס לעבט אין יעדען גרויסען מענשען. ווען אַלע נשמות וועלן אָבגערייניגט ווערן, דאַן וועט קומען משיח. דעם דאָזיגען ליכטיגען מאָמענט קענען מיר אָבער דערנעהנטען, ווען מיר זאָלען זיך פֿערטיפֿען אין אָנשטרענגען אונזער רעליגיעזען רצון, ווייל צווישען דער און יענער וועלט עקסיסטירט אַ שטענדיגע, אונאויפֿהערליכע פֿערבינדונג: יעדעס וואָרט, יעדער טאַט אויף דער וועלט מאַכט אַ געוויסען רושם אויף יענער וועלט; פֿון אַ תפֿלה אָדער פֿון אַ געוויסען רעליגיעזען מנהג העננען אָב גאַנצע וועלטען, ווייל יעדע מינדסטע

רעליגיעזע תנועה אויף דער וועלט קאן מאכען א איבערקעהרעניש אין די אויבערשטע וועלטען. עס זענען פערהאן געוויסע רעליגיעזע שפרוכען, וואס ווען זיי ווערן געזאגט אין דעם ריכטיגען מאמענט, אין דער געהעריגער גוטער שעה, קענען זיי ענדערן דעם גאנצען גורל פון מענשען; דורך בעשווערן קען מען ארויסטרייבען א דבוק און אויסהיילען פערשידענע קראנקהייטען. די בעסטע צייט אויף זיך צו בעהעפטען מיט די העכערע וועלטען איז שבת. בעת די שבת׳דיגע סעודות זיצען אונבעמערקט „דער הייליגער זקן״ (גאט) און גאנצע פמליות פון מלאכים. יעדער יום טוב האט זיין סימבאלישע בעדייטונג. אזוי, צום ביישפיעל, דער זיבעטער טאג פון סוכות, הושענא רבה, האט ביי די צפת׳ער מקובלים בעקומען א בעדייטונג פון צווייטען „יום כפור״, ווען אויפ׳ן הימעל ווערט ענדגילטיג בעשלאסען דער גורל פון מענשען אויף דעם קומענדיגען יאהר; ערב הושענא רבה דארף מען א גאנצע נאכט וואך זיין און פערברענגען אין לייענען שטיקלעך פון „זהר״. אלס הוספה צום „שלחן ערוך״ פון ר׳ יוסף קארא איז זאגאר ארויסגעגעבען געווארן א אפאקריפישער „שולחן ערוך אר״י״, וואו עס זענען אויסגערעכענט אלע סימבאלישע צערעמאניעס פון די מקובלים.

אויף אזא אופן איז אין פאלעסטינא אין דער צווייטער העלפט פון 16-טען יאהרהונדערט ענטשטאנען די פראקטישע קבלה, וועלכע אונטערשידעט זיך פון דער קבלה פון דער שפאנישער שול דערמיט, וואס די לעצטע איז נאר געווען א נייע רעליגיעזע מעטאפיזיק און האט מיט דער פראקטיק גארנישט געהאט צו טאן, וועהרענד די קבלה פון אר״י איז געווען דורכאויס פראקטיש, האט געוואלט ווירקען אויף דעם געפיהל און אויף די מעשים פון לעבעדיגען יודען. די גרויסע ליידען, וואס יודען האבען איבערגעלעבט אין ענדע פון מיטעלאלטער, האבען ארויפגעלייט א שטעמפעל פון טיעפען טרויער אויף דער יודישער נשמה. דערצו איז נאך צוגעקומען דער איינדרוק פון די חורבות אין ארץ ישראל און די ערינערונג וועגען דער אמאליגער יודישער גרויסקייט, — דאס אלץ צוזאמען האט אויפגעוועקט אין דער יודישער נשמה א אונקלארע בענקשאפט נאך משיח דעם אויסלייזער. פיעל האט זיך אויסגעוויזען, אז דער מאמענט איז שוין נאהענט, אז די יודישע צרות האבען שוין איבערגעפילט דעם ברעג און אז יעצט מוז שוין קומען יענע צייט, וועגען וועלכער עס האבען גערעדט די נביאים. מ׳דארף זיך נאר מכין זיין צום „קץ״, מ׳דארף זיך נאר פערטיעפען אין תפלה און אין קדושה, אבריי-

ניגען די נשמות דורך תשובה און דאן וועט משיח קומען. דער „זהר״, וואס איז פריהער געווען פערשפרייט נאר אין געצעהלטע עקזעמפליארען, איז גראד צו יענער צייט אבגעדרוקט געווארען צום ערשטען מאל אין איטאליען אין צוויי אויפלאגען, אזוי אז ער איז געווארן פערשפרייט צווישען א גרויסען קרייז פון יודישען פאלק. בעזונדערס התלהבות׳דיגע אנהענגער האט די מיסטישע לעהרע געפונען אין צפת, וואו נאך אין די צייטען פון די אסיים פלעגען זיך הערן רעד וועגען „תשובה״ און וועגען דער נאהענטקייט פון דער „מלכות השמים״. אין דער דאזיגער שטאדט, וואס איז געווען בעזעצט כמעט דורכאוים פון יודען, האט זיך ארגאניזירט א גרופע פון מקובלים און פערחלומ׳טע מיסטיקער, ווי שלמה אלקאבין, משה קארדאווערא, אליהו דע ווידאס און אלישע עליקה. די מיטגלידער פון דער גרופע פלעגען זיך פערזאמלען יעדען פרייטאג און זיך מתודה זיין איינער פאר׳ן צווייטען אין די זינד, וואס זיי זענען בעגאנגען פאר דער וואך. די גרופע האט זיך גערופען „סכת שלום״ (דאס געצעלט פון פרידען); און ווען דער אר״י איז צו זיי אריינגעטרעטען אלס מיטגליעד (אין 1570), האט די גרופע באלד בעקומען פליגעל און ערווארבען א גרויסען איינפלוס אויף ברייטע יודישע קרייזען. די פראקטישע קבלה האט בעשאפען אין פאלק א פארשטעלונג וועגען לעבען, ווי וועגען א „טאל פון טרויער״, ווייל דער מענש איז שטענדיג ארומגערינגעלט פון שלעכטע גייסטער, וואס שטרעבען איהם אומצוברענגען. דער יוד איז געווארן פעסימיסטיש געשטימט, פער׳חושכ׳ט, פערטרויערט און פערזונקען אין שטענדיגע מחשבות וועגען די שרעקליכע יסורים פון גיהנם, וועגען גלגולים און זינד. אין אלגעמיין איז די פראקטישע קבלה געווען א שריט צוריק, ווייל דער אינטערעס צו גייסטיגער געזונטער ארבייט איז אבגעשוואכט געווארען; צו די תרי״ג מצות און טויזענדער דינים פון תלמוד זענען יעצט צוגעקומען נייע דינים און מנהגים; די פאראורטיילען צווישען פאלק האבען זיך פערמעהרט און צוגעגרייט א באדען פאר די פאלשע משיחים, פאר פערשידענע שארלאטאנען-פערשווערער און „אויסלייזער״.

איין מעלה האט די קבלה געהאט, וואס זי האט א ביסעל אויפגעמונטערט דאס געפיהל און אנשטאט דעם טרוקענעם דין איז געשאפען געווארען א אינטערעס צו דער אגדה און פאעזיע. צו יענער צייט האט דער סאלאניקער געלעהרטער ר׳ יעקב בן חביב ארוסגענומען אלע אגדות פון תלמוד און ארויסגעגעבען זיי אין א בעזונדער ווערק אונטער׳ן

נאמען „עין יעקב". זיין זוהן ר' לוי בן חביב האט דאס ווערק דערנאך אויסגעבעסערט און דער „עין יעקב" איז געווארען א פאפולערער ספר צווישען יודען. אנשטאט די למדנים זענען איצט געקומען די מגידים, וואס האבען געלערנט דאס פאלק אין א פאפולערער פארם, און אנשטאט די טרוקענע חקירות איז אנגענומען און בעליעבט געווארן די אגדה, די פאעטישע ערצעהלונג. די דאזיגע ווירקונג פון דער אגדה איז זעהר בעמערקבאר אין די דרושים פון ר' משה אלשיך, א תלמיד פון ר' יוסף קארו

איינער פון דער מיסטיקער-גרופע, ר' שלמה אלקבץ, איז דער אויטאר פון דעם שענעם הימן „לכה דודי", מיט וועלכען מען בעגריסט איצט דעם שבת אין אלע יודישע שוהלען. אין דעם הימן זעהט זיך ארויס דער מיסטישער קולט פון דער „שבת-מלכתא" אדער „כלה", וואס פערבינדט דעם יודען מיט גאט, און דא הערט זיך אויך די טרויעריגע בענקשאפט נאך דער מוטער ציון, וואס דריקט זיך אויס אין די לעדענשאפטליכע ווערטער:

מקדש מלך, עיר מלוכה, קומי צאי מתוך ההפכה!
רב לך שבת בעמק הבכא!

אלקבץ האט אויך פערפאסט אנדערע מיסטישע תפלות און געשריבען פירושים צו פערשידענע ספרים פון דער ביבעל. ער איז געקומען קיין פאלעסטינא פון דער אייראפעאישער טערקיי און דארט געלערנט קבלה ביי דעם סאלאניקער פרוש ר' יוסף טייטאטצאק, וועגען וועלכען ס'האט זיך דערצעהלט, אז ער איז פיערציג יאהר געשלאפען אויף א קורצער באנק, כדי ניט צו האבען קיין הנאה פון שלאף. אין צפת איז אלקאביץ געווארען א אינטימער פריינד פון ר' יוסף קארו און איינער פון די גרינדער פון דער קבל'יסטישער גרופע, צו וועלכער עס איז דערנאך צוגעשטאנען דער אר"י. אין 1571 האט אלקבץ און זיינע חברים אין א בעזונדער „קול קורא" מודיע געווען דער וועלט, אז אין דער אנוועזענהייט פון א גרויסען פובליקום האט מען ארויסגעטריבען א דבוק פון איינער א קראנקער פרוי, אין צפת. דער דבוק זאל האבען זיך מתודה געווען פאר די קבל'יסטען, אז ער איז א גלגול פון איינעם א גרויסען בעל עבירה און האט זיך בעזעצט אין קערפער פון א משוגע'נער פרוי, כדי אויסצוקויפען זיך פון די פריהעריגע זינד. מיט גרויס מיה האט מען דעם דבוק ארויסגעטריבען פון קערפער פון דער אומגליקליכער פרוי, וועלכע די מוסולמענער האבען געוואלט פערברענען, אלס א מכשפה

דער קרוב פֿון אלקאבּיץ, ר׳ משה קאָרדאָווערא (1522 — 70), איז געווען אַ אָנגעזעהענער טעאָרעטיקער פֿון דער נייער פּראַקטישער קבלה. ער האָט געפּרובּט בעשאַפֿען אַ סיסטעמאַטישע קבל׳יסטישע טעאָריע און די אידעע וועגען צעהן ספירות איז אין זיין לעהרע שוין איינער פֿון די דאָגמאַטען, וואָס ווער עס גלויבּט נישט אין איהם, ווערט גערעכענט פֿאַר אַנ׳אַפּיקורוס. פֿון די דריי הייליגע ספרים: בּיבּעל, תּלמוד און „זהר", איז דער לעצטער, לויט דער מיינונג פֿון ר׳ משה קאָרדאָווערא, דער סאַמע וויכטיגסטער. אויב ר׳ משה איז געווען אַ גרויסע טעאָרעטישע קראַפֿט פֿון דער קבלה, איז זיין תּלמיד ר׳ אליהו דע-ווידאַס געווען זעהר פּאָפּולער צווישען יודען דורך זיין ספר „ראשית חכמה", וואָס איז געוואָרן אַ נויטיגע זאַך אין יעדער פֿרומער יודישער שטוב. דער ספר איז געגרינדעט אויף דעם זאַץ „ראשית חכמה יראת ד׳", און דער פֿערפֿאַסער בעמיהט זיך טאַקי אַנצוּוואַרפֿען אַזאַ יראה אויף זיינע לעזער. מיט שרעקליכע פֿאַרבּען שילדערט ער די יסורים פֿון גיהנם און פֿאָדערט פֿון אַלעמען עפֿענטליכע תּשובה און יסורים. אַזוי, צום בּיי-שפּיעל, איינער, וואָס איז בּעגאַנגען דעם חטא פֿון זנות, דאַרף ווינטער יעדען טאָג זיצען אַ שעה נאַקעטערהייד אין שנעע אָדער אין קאַלט וואַסער, און זומער — צווישען פֿליגען און בּיהנען, וואָס זאָלען בּייסען זיין לייב. אַ רכילות׳ניק אָדער פּראָצענטניק, וואָס וויל תּשובה טאָן, דאַרף מחילה בּעטען בּיי די, וואָס ער האָט בּעליידיגט, דערנאָך פֿאַסטען פֿירציג טעג, אָפּען זיך מתודה זיין אין שוהל און דערנאָך בּעקומען אַ געוויסע צאָהל מלקות. — דער „ראשית חכמה" איז שפּעטער אָבּגע-דרוקט געוואָרן עטליכע מאָל און איז געוואָרן זעהר פֿערשפּרייט צווי-שען פֿאָלק.

אויסער די ספרים, וואָס זענען ערשינען מיט׳ן נאָמען פֿון מחבר, זענען אין יענער צייט אַרויס אויך פֿיעל קבלה-ספרים אָהן אַ נאָמען פֿון פֿערפֿאַסער און שפּעטער האָט מען די אַלע ספרים צוגעשריבּען דעם אר״י אַליין. עס זענען אויך געווען פֿערשפּרייט פֿאַר יחידי סגולה נישט-געדרוקטע כּתבים און די אַמאַטאָרען פֿלעגען דערפֿאַר צאָהלען גרויסע געלדער. פֿון דער דאָזיגער אַפּאָקריפֿישער (אָהן נאָמען פֿון מחבר) ליטעראַטור זענען צוזאַמענגעשטעלט געוואָרען שפּעטער די בּעוואוסטע קבלה-ספרים: „עץ חיים", „ספר כּונות", „גלגולים" און אַנדערע, ווי אויך „שבחי אר״י" און „חזיונות חיים וויטאַל".

די רעליגיעזע פּאָעזיע האָט דעמאָלט געהאַט אַ טאַלאַנטפֿולען

פערטרעטער אין דער פערזאָן פון ר׳ ישראל נאַגאַרא, רב אין דמשק און עזה. זײַנע שוהל־פּזמונים אויף העברעאיש און תרגום־לשון, וואָס זענען צונויפגעזאַמעלט אין ספר „זמירות ישראל“, זענען דורכגעדרונגען מיט א טיעפען רעליגיעז־נאַציאָנאַלען געפיהל. פיעל פון זיי זענען ארײַנגענומען געוואָרן אין די סידורים און בעזונדער פּאָפּולער איז זײַן פּזמון „יה רבון“, וואָס איז אַרײַן אין דער זאַמלונג פון די שבת׳דיגע זמירות.

אין 16־טען יאָהרהונדערט זענען אין טערקײַ פערעפענטליכט געוואָרן אייניגע היסטאָרישע ערינערונגען, וואָס האָבען נישט ווינציג מיטגעהאָלפען צו פערשטאַרקען דאָס נאַציאָנאַלע געפיהל. אין 1550 איז אין טערקײַ ערשינען א מערקווירדיגע היסטאָרישע חראָניק פון די יודישע צרות אין מיטעל־אַלטער, מיט׳ן נאָמען „שבט יהודה“. דאָס דאָזיגע בוך איז א ווערק, אויף וועלכען עס האָבען געאַרבייט דרײַ דורות. אנגעהויבען האָט איהם שרײַבען דער געלעהרטער ר׳ יהודה איבן־ווערגא, וואָס האָט געלעבט אין סעוויליע אין דער צווייטער העלפט פון 15־טען יאָהרהונדערט; דעם גרעסטען טייל פון בוך האָט דערשריבען זײַן זוהן אָדער אייניקעל שלמה איבן־ווערגא, וואָס איז ענטלאָפען פון פּאָרטוגאַל קײַן טערקײַ, און אַרויסגעגעבען האָט דעם ספר, מיט אייגענע הוספות, דער זוהן פון ר׳ שלמה, ר׳ יוסף איבן־ווערגא, א רב אין אַדריאַנאָפּאָל. אין שבט יהודה ווערען אויספיהרליך געשילדערט די עפּיזאָדען פון דער געשיכטע פון די רדיפות אויף יודען אין שפּאַניען און אין פראַנקרײַך; בעזאָנדערס אויספיהרליך ווערען אַרומגערעדט די דיספּוטען צווישען די יודישע געלעהרטע און די קאַטוילּיקען. די שילדערונגען אין דעם ספר זענען געשריבען אָהן א שום חראָנאָלאָגישער אָרדנונג; דערפאַר איז אָבער דאָס גאַנצע בוך געשריבען אין א אײַנפאַכען שענעם סטיל און דער אײַנדרוק איז זעהר א שטאַרקער. דער „שבט יהודה“ איז נאָך איצט אויך איינער פון די הויפּט־קוועלן פאַר דער געשיכטע פון יודען אין מיטעל־אַלטער

יעדער פרישער אומגליק, יעדער נײַער שײַטערהויפען און גירוש אין שפּאַניען און אין פּאָרטוגאַליען האָט פערשטאַרקט די יודישע אויסוואַנדערונג, וואָס האָט זיך גרופּען אָדער מאַסענווײַז א לאָז געטאָן קײַן טערקײַ זוכען א היים און א בית־מקלט פון די שרעקליכע יסורים. און אויף דעם וועג פון די פערטריבענע און פערוואָגעלטע איז דער ערשטער עטאַפּ געווען איטאַליען. צו די איטאַליענישע פּאָרטען האָבען זיך די שפּאַנישע

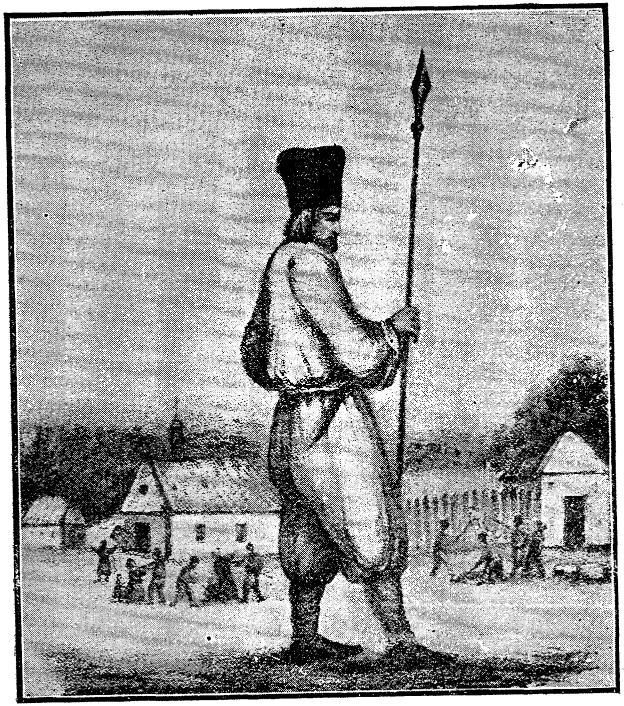

טיפ פון אַ היידאַמאַק

באַגדאַן כמיעלניצקי
לויט אַ גראַוויור פון האָדין,
געצייכענט וואַסילקאָווסקי; אין דער
זאמלונג פון דער בערלינער קהלה)

און פּאָרטוגעזישע מגורשים אַ לאָז־געטאָן מאַסענוויִיז און ערשט פֿון דאָרטען האָבען זיי זיך געלאָזען קיין טערקיי. פֿיעל יודען זענען אָבער אויך פֿערבליבען אין איטאַליען און פֿון די פּאָרטען זיך פֿערשפּרייט איבער די אינערליכע פּראָווינצען פֿון לאַנד. דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז דער יודישער צענטער אין איטאַליען זאָל בעדייטענד פֿערגרעסערט ווערן; אָבער צוזאַמען דערמיט זענען יודען געוואָרן פֿיעל מעהר בעמערקבאַר און אָנגעזעהענער אין די אויגען פֿון דער אַרומיגער בעפֿעל־קערונג, און די „יודענפֿראַגע", וואָס האָט פֿריהער, ווען די יודישע בעפֿעלקערונג אין איטאַליען איז נאָך געווען גאָר קליין, נישט עקסיסטירט, איז איצט, אין 16־טען יאָהרהונדערט, אַרויפֿגעשווימען אויף דער טאַגעס־אָרדנונג און פֿאַר די איטאַליענישע יודען האָט זיך אָנגעהויבען אַ נייע עפּאָכע פֿון צרות און אויפֿרעגונגען.

אין אייניגע ערטער האָבען די ספֿרד'ישע עמיגראַנטען פֿון די יודען און מאַראַנען, צווישען וועלכע עס זענען געווען נישט ווייניג באַנקירען, סוחרים און נוצליכע אונטערנעהמער, געפֿונען אַ גוטע אויפֿנאַהם און די מאַכט האָט זאָגאַר געקוקט צווישען די פֿינגער אויף די אַנטלאָפֿענע מאַראַנען, וואָס זענען אין איטאַליען בפֿרהסיא ווידער געוואָרען יודען. אָבער אין דעם מעהרסטען טייל איטאַליענישע שטעדט האָבען די יודישע האַנדעלס־פֿעהיגקייטען אַרויסגערופֿען ביי דער קריסטליכער בעפֿעלקערונג אַ פּחד פֿאַר קאָנקורענץ. צו די עקאָנאָמישע סבות איז נאָך צוגעקומען דער רעליגיעזער האַס און פֿאַר די עמיגראַנטען, ווי פֿאַר די געבירטיגע איטאַליענישע יודען, האָבען זיך אין אָנהויב פֿון 16־טען יאָהרהונדערט אָנגעהויבען די מיטעלאַלטערישע פֿערפֿאָלגונגען מיט אַלע זייערע אַכזריות'ען.

די ערשטע איז אַרויפֿגעטרעטען אויף דעם וועג די ווענעציאַנישע רעפּובליק. דאָ איז דער אַריינפֿלוס פֿון די רייכע און געבילדעטע ספֿרדים און זייער אַנטייל אין דער גרויס־אינדוסטריע געווען פֿון איין זייט נוצליך פֿאַר דער רעפּובליק; פֿון דער צווייטער זייט האָבען אָבער די ספֿרדים, אַלס פֿעהיגע קאָנקורענטען, אַרויסגערופֿען אַ פּחד ביי די קריסטליכע סוחרים.

און די אינטערעסען פֿון דעם האַנדעלס־קלאַס האָבען ענדליך גובר געווען די אינטערעסען פֿון דער מלוכה. אין 1516 זענען די ווענעציאַנישע יודען געצוואונגען געוואָרן, זיך איבערצוטראָגען פֿון די צענטראַלע טהיילען פֿון שטאָדט אין אַ בעזונדער קוואַרטאַל (אָדער „ghetto", שפּעטער

אין דער דאָזיגער ספּעציעל־איטאַליענישער טערמין „געטאָ“ איבערגע־גאַנגען אויך פאַר די יודען פון אַנדערע לענדער און פערבליבען נאָך ביז היינט); דערמיט איז צום ערשטען מאָל איינגעפיהרט געוואָרן פאַר יודען אַ בעזונדער תחום־המושב און זיי זענען בעגרענעצט געוואָרן אין זייער האַנדעלס־ספּערע. אַ צווייטע פאַרט־שטאָדט, גענוא, האָט אָנגענומען געגען יודען אַנדערע בעגרענצונגס־מיטלען: יודען האָבען געמוזט טראָגען ספּעציעלע צייכענס אויף די מלבושים און וואוינען דאָרט האָבען געמעגט נאָר הורטאָווע סוחרים און דאָקטוירים, וואָס האָבען געהאַט אַ ערלויבניש פון פויפסט צו פּראַקטיצירען.

גאָר אין אַ בעזונדער לאַגע האָבען זיך געפונען די יודען פון דרום־איטאַליען. בשעת יודען זענען פערטריבען געוואָרן פון שפּאַניען, איז קעניג פון נעאַפּאָל געוועזען דער לעצטער פאַרשטעהער פון דער אַראַ־גאָנער דינאַסטיע אין איטאַליען, פערדינאַנד דער ערשטער. אַזוי ווי דאָס נעאַפּאָלער קעניגרייך איז נישט געשטאַנען אונטער דער העכערער שליטה פון שפּאַניען, האָט דער בעפעהל פון 1492 וועגען אַרויסטרייבען יודען פון אַלע שפּאַנישע פּראָווינצען נישט בעצויגען זיך אויף נעאַפּאָל. דאָרט האָט טאַקע זיך בעזעצט איינע פון די ערשטע גרופּען שפּאַנישע מגורשים מיט ר׳ יצחק אַבאַרבאַנעל אין דער שפּיץ, וועלכע זענען דורכ'ן קעניג פריינדליך אויפגענומען געוואָרן; ווען צווישען די פערמאַטערטע אימיגראַנטען האָט זיך שפּעטער פערשפּרייט די פּעסט, און די קריסטליכע בעפעלקערונג האָט אָנגעהויבען פאָדערן, אַז מען זאָל די יודען אַרויס־טרייבען פון נעאַפּאָל, כדי די עפּידעמיע זאָל זיך נישט פערשפּרייטען ווייטער, האָט פערדינאַנד זיך אַרויסגעוויזען אויף אַזוי פיעל ערליך און הומאַניש, אַז ער האָט דעם פערלאַנג נישט ערפילט און אַנשטאָט דעם האָט ער געהייסען אויסבויען פאַר די אומגליקליכע קראַנקע שפּיטאָלען און זיי בעזאָרגען מיט דאָקטוירים און עסען. דערוויסענדיג זיך וועגען די פינאַנציעלע פעהיגקייטען פון געלעהרטען און געוועזענעם קאַסטיליענשען פינאַנסיסט, ר׳ יצחק אַבאַרבאַנעל, האָט דער קעניג פערדינאַנד איהם אַריינגענומען אין הויף און איהם געגעבען אַ שטעל אין פינאַנץ־מיני־סטעריום; די שטעל האָט אַבאַרבאַנעל פערנומען אויך שפּעטער ביים קעניג אַלפאָנס. שפּעטער האָט ער געמוזט ליידען צוזאַמען מיט'ן קעניג און צוזאַמען מיט איהם אין גלות געהן: אין 1495 האָט דער פראַנצויזישער קעניג קאַרל VIII, וועלכער איז שוין פון לאַנג געווען דער פּרעטענ־דענט אויף דער נעאַפּאָלער קרוין, איינגענומען נעאַפּאָל, און אַבאַרבאַנעל

צוזאַמען מיט זיין בעשיצער אַלפֿאָנס האָבען געמוזט אַנטלויפֿען פֿון שטאָדט. אַבאַרבאַנעל האָט דערביי פֿערלוירען זיין גאַנץ פֿערמעגען, זיינע ספרים און האַנדשריפֿטען, וואָס זענען געוועזען ביי איהם טייערער פֿון אַלץ. פֿריהער האָט ער בעגלייט דעם אַראָבגעוואָרפֿענעם קעניג אַלפֿאָנס קיין סיציליען, וואוהין יענער איז אַנטלאָפֿען, דערנאָך איז ער אריבערגעפֿאָהרען אויף דער אינזעל קאָרפֿא און ענדליך זיך בעזעצט אין שטעדטעל מאָנאָפאָל. דאָ האָט אַבאַרבאַנעל זיך געקאָנט ווידער נעהמען צו זיין ליטעראַרישער טעטיגקייט, וואָס ער האָט אַזוי ליעב געהאַט: ער האָט דאָ פֿערענדיגט זיין פירוש צו תנ"ך, וואָס ער האָט אָנגעהויבען שרייבען נאָך אין שפּאַניען, און אָנגעשריבען אַ רייהע אַנדערע ספרים. אין 1503 איז ער אַריבערגעפֿאָהרען קיין ווענעדיג און דאָרט פֿערבראַכט זיינע לעצטע יאָהרען; געשטאָרבען איז ער אין ווענעדיג און מקבר געווען האָט מען איהם אין פּאַדוא, וואוהין מען האָט איבערגעפֿיהרט זיין קערפּער.

נאָך אַ צעהניעהריגער מלחמה צווישען פֿראַנקרייך און שפּאַניען מיט דייטשלאַנד איז דאָס נעאַפּאָלער קעניגרייך אַריינגעפֿאַלען אין די הענד פֿון בעריהמטען צורר היהודים, דער שפּאַנישער קעניג פֿערדינאַנד דער קאַטוילק, וועלכער האָט בעשטימט אַלס הערשער אין נעאַפּאָל וויצע-קעניגען. דער ערשטער וויצע-קעניג גאָנזאַלווא דע-קאָרדאָווא האָט פֿערטיידיגט יודען און נישט געלאָזען זיי אַרויסטרייבען פֿון לאַנד. ווען פֿערדינאַנד האָט געפֿאָדערט, אַז נעאַפּאָל זאָל אָבגערייניגט ווערן פֿון די „אונגלויביגע”, האָט גאָנזאַלווא איהם אָבגעענטפֿערט, אַז יודען אין נעאַפּאָל זענען דאָ זעהר ווינציג און אויב מען וועט זיי פֿון דאָרטען אַרויסטרייבען, וועלן זיי מיטנעהמען מיט זיך זייערע קאַפּיטאַלען און איבערפֿיהרען זיי קיין ווענעדיג, וואָס קאָנקורירט אין האַנדעל מיט נעאַפּאָל. פֿערדינאַנד האָט ענדליך מסכים געווען, פֿאָרלויפֿיג צו לאָזען יודען וויטער וואוינען אין נעאַפּאָל, אָבער דערפֿאַר האָט מען אָנגעהויבען רודף'ן די מאַראַנען, וואָס זענען אַהין ענטלאָפֿען פֿון שפּאַניען און פּאָרטוגאַליען. עס איז געגרינדעט געוואָרן אַ אינקוויזיציע, וואָס האָט נאָכגעשפּיאָנירט די מאַראַנען און פֿערפֿאָלגט די, וואָס מען האָט געחאַפּט אין „אונגלויבען”.

אין יענער צייט האָט ביים ליבעראַלען גאָנזאַלווא געדיענט אַלס הויז-אַרצט דער זוהן פֿון ר' יצחק אַבאַרבאַנעל, יהודה-לעאָן אַבאַרבאַנעל, דער מחבר פֿון די בעוואוסטע „דיאַלאָגען וועגען ליעבע”, וואָס ער

האט אָנגעשריבען אויף איטאַליעניש. נאָכדעם ווי גאָנזאַלוואָ איז גע־פאַלען (אין 1507) האט לעאָן אבאַרבאַנעל א געוויסע צייט געוואוינט ביי זיין פאָטער אין ווענעדיג און דערנאָך אין גענוא (ער איז געשטאָר־בען אין יאָהר 1535). ביי דעם שפּעטערדיגען וויצע־קעניג פון נעאַפּאָל דאָן־פּעדראָ האט אלס פינאַנס־אַגענט געדיענט דער צווייטער זוהן פון ר׳ יצחק אבאַרבאַנעל, שמואל, א טאַלאַנטפולער פּאָליטיקער, א מענש מיט א ברייטער נאַטור און זעהר איידעלען כאַראַקטער. זיין פרוי, בענווענידא, האט גע׳שם׳ט אלס קלוגע און גוטהערציגע, און איז געווען א נאָהענטע חבר׳טאָרין פון דעם וויצע־קעניגס טאָכטער לעאָנאָרא, וואס האט חתונה געהאַט מיט דעם הערצאָג קאָזמא מעדיטשי. דאס אַלץ האט אָבער נישט געקאָנט אָבראַטעווען די יודען פון אומגליק, וואס איז אויף זיי געקומען אומגעריכט: ווען דער דייטשער אימפּעראַטאָר און שפּאַנישער קעניג, קארל V, האט אין יאָהר 1530 געמאַכט זיין טרי־אומף־רייזע איבער איטאַליען, האָבען די קלעריקאַלען ביי איהם גע׳פועל׳ט ארויסצוטרייבען די יודען פון נעאַפּאָל, ווייל זיי ציהען אָב די מאַראַנען פון קריסטענטום. עס האָבען נישט געהאָלפען די אַלע בקשות פון אבאַרבאַנעל און פון דער טאָכטער פון וויצע־קעניג, לעאָנאָרא, — זיי האָבען נאָר געקאָנט פועל׳ן ביים קעניג קארל, אז די גזירה זאָל אויף א קלענער צייט אָבגעלעגט ווערן.

אין 1533 האט ער ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז אַלע יודען פון נעאַפּאָל און דער אומגעגענד זאָלען פערלאָזען דאס לאַנד; דער וויצע־קעניג דאָן־פּעדראָ, וואס איז געווען געגען דער דאָזיגער אכזריות׳דיגער גזירה, און ר׳ שמואל אבאַרבאַנעל האָבען ווידער גע׳פועל׳ט ביים קעניג, אָבצולעגען דעם גירוש אויף 10 יאָהר, אָבער קארל האט נישט אויכגע־האַלטען דעם טערמין, און אין 1540 האט ער ווידער בעפוילען, אז יודען זאָלן פערלאָזען דאס לאַנד. דאָ האָבען שוין קיין תחנונים נישט געקענט העלפען, און טויזענדער יודען האָבען געמוזט פערלאָזען נעאַפּאָל, וואס איז א לאַנגע צייט געווען א בית־מקלט פאר די פערטריבענע פון שפּאַניען און פּאָרטוגאַליען. אייניגע האָבען זיך געלאָזען קיין טערקיי, אַנדערע — אין די צענטראַלע פּראָווינצען פון איטאַליען, וואו יודען האָבען געמעגט וואוינען. צוזאַמען מיט די פערטריבענע איז געגאַנגען אויך ר׳ שמואל אבאַרבאַנעל, הגם איהם, אלס אויסנאַהם, האט מען ער־לויבט ווייטער צו בלייבען אין נעאַפּאָל — ער האט נישט געוואָלט אָננעה־מען דעם חסד און בלייבען אין א לאַנד, וואס האט פערטריבען זיינע ברידער,

די רוימישע פויפסטען האבען אין דער ערשטער העלפט פון 16-טען יאהרהונדערט מיט קיין זאך נישט געשטערט דער יודישער בעפעלקערונג און זאגאר זיך ווינציג געקימערט וועגען דעם, וואס די מאראנען טרעטען אב פון קריסטענטום. אזעלכע פויפסטען, ווי אלעקסאנדער VI, יוליוס II, זענען געווען פיעל מעהר עהנליך צו וועלטליכע לעב-יונגען, ווי צו גאט-דינער. זיי האבען זיך ווינציג אינטערעסירט מיט דער קירכע און מיט די קאנאנישע געזעצען און זיך נאר געסטארעט צו לעבען א גוטען טאג. דעריבער האבען זיי רוהיג צוגעזעהן דעם וואוקס פון דער יודישער בעפעלקערונג אין רוים און אין אנדערע שטעדט וואס האבען געהערט צו די פויפסטען, און אליין זיך בענוצט מיט דער טעטיגקייט פון די יודישע דאקטוירים און פאליטישע טוער. ערשט אין דער צווייטער העלפט פון 16-טען יאהרהונדערט האט זיך אנגעהויבען א שרעקליכע קאטוילישע רעאקציע, וואס האט פערשאפט אונגעוועהנליכע ליידען די יודען פון די פויפסט-לענדער.

די רוימישע קירכע, וואס איז צו יענער צייט געווען רואינירט און דערשלאגען דורך די קלעפ פון דער רעפארמאציע, האט זיך גענומען פערטיידיגען מיט געוועהר אין די הענד, און אנגעשטרענגט די לעצטע כחות צו ראטעווען חאטש דאס, וואס איז מעגליך. א גרויסען טייל פון אייראפא האבען די פויפסטען שוין געהאט פערשפיעלט, זייער גייסטיגער אויטאריטעט איז שטארק געפאלען דורך דער רעפארמאציאנס-בעוועגונג; די קירכע האט דעריבער געמוזט דורך יעזואיטישע מיטלען, אינקוויזיציעס, טורמעס און ענוים אבהיטען און פערפעסטיגען די לעצטע קליינע סטאדע, איבער וועלכער זי האט נאך א שליטה געהאט. געגען דעם גרעסטען פאקטאר פון דער ענטוויקלונג פון מענשליכען געדאנק — ביכער-דרוקעריי — ווערט אויפגעשטעלט די פויפסטליכע צענזור, וואס דריקט יעדען פרייען געדאנק און לאזט נישט צו קיין פרייע שאפונג. געגען דעם שטארקסטען קולטור-פאקטאר — די פרייהייט פון געוויסען און געדאנק — ווערט ארויסגעשטעלט דער ארדען פון די יעזואיטען, וואס פערכאפען אין זייערע הענד די ערציהונג פון די קינדער און ווערן די אינקוויזיטארען פון דער מענשליכער נשמה. האס, רעליגיעזער פאנאטיזם און אינקוויזיציאנס-מיטלען ווערן די הערשער פון געדאנק און געוויסען, און די ערשטע קרבנות פון דער פויפסטליכער אינקוויזיציע זענען, נאטירליך, די יודען.

די רוימישע יעזואיטען און אינקוויזיטארען האבען אלערערשטענס זיך גענומען צום תלמוד. א דאנק דער ערפינדונג פון דרוק האט דער

תלמוד צו יענער צייט אנגעהויבען זיך צו פֿערשפּרייטען איבער איטאַליען אין אַ אונגעהויערער צאָהל. פֿון ענדע 15=טען יאָהרהונדערט האָבען אין פֿערשיעדענע דרוקערייען אין איטאַליען זיך אָנגעהויבען דרוקען איינצעלנע מסכתות פֿון תלמוד און אין יאָהר 1520 האָט דער בעוואוסטער דרוקער דניאל באָמבערג אין ווענעדיג אַרויסגעגעבען גאַנץ תלמוד בבלי מיט פּירושים.

די שנעלע פֿערשפּרייטונג פֿון תלמוד צווישען יודען האָט, נאַטירליך, נישט געקאָנט רוהיג לאָזען די יעזואיטען, און די רוימישע צענזור האָט זיך גענומען צו רעפּרעסיעס. מ'האָט נאָר פֿריהער געדאַרפֿט געפֿינען פֿאָרמעל עפּעס אַ פתחון=פּה דערצו, און דאָס איז לייכט דערגרייכט געוואָרן דורך עטליכע יודישע משומדים, וואָס האָבען בעשטעטיגט די אַלטע לעגענדע, אַז אין תלמוד געפֿינען זיך פֿיינדליכע שטעלן געגען קריסטענטום. דאַן האָט דער פּויפּסט יוליוס III (אין יאָהר 1553) אַרויסגעגעבען אַ דעקרעט וועגען פֿערניכטען דעם „שעדליכען" תלמוד. די שפּיאָנען פֿון דער אינקוויזיציע האָבען באַלד זיך גענומען צו מאַכען רעוויזיעס אין די יודישע הייזער, צוגענומען אַלע עקזעמפּליאַרען פֿון תלמוד און אין ראש=השנה זענען אויף איינעם פֿון די רוימישע פּלעצער עפֿענטליך פֿערברענט געוואָרן טויזענדער קאָנפֿיסקירטע עקזעמפּליאַרען פֿון תלמוד. אַזעלכע קאָנפֿיסקאַציעס און אויטאָ=דאַ=פֿע'ס זענען פֿאָרגעקומען אויך אין ווענעדיג, פֿעראַראַ, מאַנטוא און אַנדערע איטאַליענישע שטעדט. די אַלע בקשות פֿון די יודען ביים פּויפּסט, אַז מען זאָל אָבשאַפֿען דעם דעקרעט, האָבען נישט געהאָלפֿען, און דער פּויפּסט האָט נאָר געטאָן דעם חסד, וואָס ער האָט ערקלערט, אַז קאָנפֿיסקירען און פֿערברענען דאַרף מען נאָר דעם תלמוד און נישט אַנדערע יודישע ספֿרים.

ווען אַלס פּויפּסט, אונטער'ן נאָמען פּאַאול IV (1555 — 59), איז אויסגעקליבען געוואָרן דער קאַרדינאַל קאַראַפֿאַ, דער קאָפּ פֿון די עקסטע רעאַקציאָנערן, האָט מען אָנגעהויבען איבערגעהן פֿון אינקוויזיציע אויף די יודישע ספֿרים צו אינקוויזיציע אויף די יודען אַליין. פּאַאול IV האָט מיט זיין בלינדען פֿאַנאַטיזם און אַכזריות געבראַכט די קאַטוילישע רעאַקציע צו אַזאַ שרעקליכען טעראָר, וואָס האָט אויפֿגערעגט זאָגאַר די גלויביגע קאַטוילִיקען אַליין. ווי נאָר ער האָט איבערגענומען די ממשלה אין זיינע הענד, האָט ער אַרויסגעגעבען געגען יודען צוויי „בולעס". אין איינער פֿון זיי האָט ער בעפֿוילען אַרויפֿצולעגען אויף יעדער יודישער שוהל אַ אָבצאָהלונג פֿון 10 דוקאַטען לטובת די „קאַטעכומאָנען",

ד. ה. די יודען, וואס גרייטען זיך איבערצוגעהן אין קריסטליכען גלויבען; מיט דעם בעפעהל איז דער פויפסט נאר אויסען געוועזען צו בעליידיגען דאס רעליגיעזע געפיהל פון דער פערהאסטער יודישער נאציע. אין דער צווייטער בולא האט דער פאנאטישער פויפסט בעשטעטיגט די אלטע בעגרענצונגען געגען יודען פון דעם קירכען־קאנגרעס. יודען אין יעדער שטאדט מעגען וואוינען נאר אין א בעזונדער קווארטאל, וואס דארף בייגאכט אבגעשלאסען ווערן דורך בעזונדערע טויערען; און דארט מעגען זיי האבען נאר איין שוהל. זיי דארפען אויך טראגען ספעציעלע צייכענס: מענער: געלע היטלען, און פרויען — געלע טיכער. קריסטען ווערט פערבאטען צו דינען ביי יודען אלס הויז־דינער, באנעס אדער אמען; קורירען זיך ביי יודישע דאקטוירים און בעטייליגען זיך אין יודישע שמחות. די געטא־איינוואוינער ווערט ערלויבט צו פיהרען קליינעם האנדעל, איבערהויפט מיט אלטווארג, אדער געבען געלד אויף פראצענט (נישט מעהר ווי 12); אונבעוועגליכע פערמעגענס טארען זיי נישט האבען, און די הייזער און נחלאות, וואס זיי האבען שוין ערווארבען ביז דעם בעפעהל, מוזען זיי אין פערלויף פון זעקס חדשים פערקויפען. די דאזיגע שרעקליכע געזעצען האבען געבראכט יודען אי א אונגעוועהנליכען מאטעריעלען חורבן, אי א שרעקליכע בעליידיגונג. אין רוים האבען פיעל יודען פערקויפט זייערע הייזער און פערלאזען דאס לאנד. נאר די שנאה פון פויפסט צו יודען האט דערמיט זיך נאך נישט איינגעשטילט; איינמאל אין א אויפגערעגטען מאמענט האט ער אבגעגעבען א געהיימען בעפעהל אונטערצוצינדען אלע יודישע הייזער אין רוים. צום גליק, האט דער קארדינאל פארנעזע איינגעהאלטען דעם דאזיגען וואהנזיניגען בעפעהל און אויפ'ן צווייטען טאג האט דער פויפסט אליין חרטה געהאט און צוריקגעצויגען די גזירה.

מיט א בעזונדער צארן און האס האט דער פאנאטישער פויפסט זיך גענומען צו די מאראנען. די שטאדט אנקאנא איז אין דער ערשטער העלפט פון 16־טען יאהרהונדערט געוועזען דער הויפט־צענטר, וואוהין עס האבען עמיגרירט די אנטלאפענע מאראנען. די פריהעריגע פויפסטען האבען די מאראנען צו רוה געלאזען, און נאר פאאול IV האט זיך ארומגעזעהן, אז צו־גוט לעבט זיך ביי איהם די ערעטיקער און אונגלויביגע, און ער האט ארויסגעגעבען א בעפעהל צו ארעסטירען אלע מאראנען און זיי איבערגעבען אין די הענד דער אינקוויזיציע. פיעל מאראנען, וואס האבען זיך דערוואוסט וועגען דעם געהיימען בעפעהל, האבען

בעוויזען צו אַנטלויפען, די איבעריגע, אַנ׳ערך הונדערט מענשען, זענען אַרעסטירט געוואָרן און פערוואָרפען געוואָרן אין די טורמעס פון דער אינקוויזיציע. צווישען די אַרעסטירטע האָבען זיך געפונען עטליכע מאַראַנען טערקישע אונטערטאַנען, וואָס זענען געקומען קיין אַנקאָנאַ צוליעב געשעפטליכע ענינים. ווען אין קאָנסטאַנטינאָפאָל האָט מען זיך דערוואוסט וועגען זייער אַרעסט, האָט דער מיניסטער יוסף נשיא געבעטען דעם סולטאַן סוליימאַן, ער זאָל זיך אָננעהמען פאַר זיי. דער סולטאַן האָט באַלד געשיקט אַ פראָטעסט צום פויפסט געגען דעם אונגעזעצליכען אַרעסט פון זיינע אונטערטאַנען און געפאָדערט, אַז מען זאָל די אַרעסטירטע תיכף בעפרייען, סטראַשענדיג, אַז אויב מען וועט זיי ניט בעפרייען, וועט מען אָננעהמען רעפרעסיעס געגען די קאַטוילערקען, וואָס וואוינען אין טערקיי. דער פויפסט האָט, נאַטירליך, געמוזט נאָכגעבען די פאָדערונג פון מאָנאַרך, פאַר וועלכען עס האָט דעמאָלט געציטערט גאַנץ איירָאָפּאַ. נאָר דערפאַר האָט ער אויסגעגאָסען זיין צאָרן אויף יענע אַרעסטירטע מאַראַנען, פאַר וועלכע עס איז נישט געווען, ווער ס׳זאָל זיך אָננעהמען: זיי זענען דורכ׳ן אינקוויזיציאָנס-געריכט פער׳משפט געוואָרן צום פערברענען. די פער׳משפט׳ע האָט מען פאָרגעלעגט אָדער תשובה טאָן אויף זייערע זינד און צוזאָגען, אַז זיי וועלן שוין מעהר פון קריסטענטום ניט אָבטרעטען, אָדער זיך לאָזען פערברענען לעבעדיגערהייד. 60 פון זיי (לויט אַ אַנדער נוסח 38) האָבען זיך בעשלאָסען, ווידער אָנצוטאָן אויף זיך די מאַסקע פון קריסטענטום. זיי זענען, ווי פערברעכער, פערשיקט געוואָרן אויף שיפען צו דער אינזעל מאַלטאַ, וואו מען האָט זיי געדאַרפט האַלטען אונטער אַ שטרענגע השגחה, נאָר אויפ׳ן וועג האָט זיי אָבגעגאָלטען זיך אויסצורייסען און צו אַנטלויפען קיין טערקיי. די איבעריגע מאַראַנען האָבען בעשלאָסען בעסער צו שטאַרבען פאַר זייער אמונה, און מיט אויסרופען: „שמע ישראל, ד׳ אלהינו, ד׳ אחד!“ זענען זיי פערברענט געוואָרן אויף אַ שייטערהויפען (סיון 1556).

די ידיעה וועגען די מערטירער אין אַנקאָנאַ האָט דערוועקט צווישען אַלע יודען אין איטאַליען געפיהלען פון וועהטאָג און פערביטערונג. אַ גרופּע מאַראַנען, וואָס זענען אַנטלאָפען פון אַנקאָנאַ קיין פעזאַראָ, האָבען זיך דאַן בעשלאָסען אויף אַ דרייסטען שריט. אַנקאָנאַ און פעזאַראָ, צוויי נאָהענטע פּאָרטען פון אַדריאַטישען ים, האָבען שוין פון לאַנג געפיהרט צווישען זיך אַ שטאַרקע קאָנקורענץ פאַר דער אויבערהאַנד אין דעם האַנדעל מיט דעם טערקישען ברעג לעוואַנט. אין דער

ערשטער העלפֿט פֿון 16=טען יאָהרהונדערט פֿלעגען די לעוואַנטישע שיפֿען אַממעהרסטענטייל אַריינגעהן קיין אַנקאָנאַ, ווייל די דאָרטיגע יודען און מאַראַנען האָבען געהאַט גרויסע האַנדעלס=בעציהונגען מיט זייערע ברידער אין טערקיי. ווען דער הערשער פֿון פּעזאַראָ, הערצאָג פּעזאַראָ, האָט אַריינגעלאָזט צו זיך די אַנטלאָפֿענע מאַראַנען פֿון אַנקאָנאַ, האָט ער דאָס געטאָן נישט אַזוי צוליעב מענשענליעבע, ווי צוליעב אַ פּראַקטישען חשבון: ער האָט גערעכענט, אַז צוליעב דעם וועלן די האַנדעלס=שיפֿען פֿון טערקיי איצט אָנהויבען זיך אָבצושטעלן אין פּעזאַראָ, און נישט אין אַנקאָנאַ. די דאָזיגע האָפֿנונג זיינע איז טאַקע די ערשטע צייט מקוים געוואָרן. די אַנטלאָפֿענע מאַראַנען האָבען בעשלאָסען צו ערקלערן דעם פּויפּסט אַ האַנדעלס=מלחמה און באָיקאָטירען אַנקאָנאַ. זיי האָבען אַוועקגעשיקט צו זייערע טערקישע ברידער אַ ספּעציעלען שליח מיט אַ בריעף, וואו זיי האָבען בעשריבען דעם מערטירער=טויט פֿון די מאַראַנען אין אַנקאָנאַ און געבעטען אין נאָמען פֿון נאַציאָנאַלער אחדות צו באָיקאָטירען דעם דאָזיגען נעסט פֿון דער אינקוויזיציע און מעהר נישט שיקען קיין שיפֿען מיט סחורות קיין אַנקאָנאַ. די טערקישע יודען האָבען היים זיך אָבגערופֿען אויף דער בקשה און זיי האָבען אין די שוהלען ערקלערט אַ חרם אויף יעדען יודען, וואָס וועט שיקען סחורות נישט דורכ׳ן פּאָרט פּעזאַראָ, נאָר דורך אַנקאָנאַ. די רעזולטאַטען פֿון דעם באָיקאָט האָט מען באַלד אָנגעהויבען שפּירען. צווישען סאַלאָניקי און אַנקאָנאַ זענען איבערגעריסען געוואָרן די האַנדעלס=בעציהונגען און דער סענאַט מיט דעם שטאָדט=ראַט פֿון אַנקאָנאַ האָבען געמוזט זיך ווענדען צום פּויפּסט מיט אַ ביטע וועגען באַלדיגער היילף, ווייל אַנדערש וועט אַנקאָנאַ צוליעב דעם יודישען באָיקאָט אינגאַנצען מוזען חרוב ווערן. דער פּויפּסט האָט דערשפּירט, אַז אויך יודען זענען פֿעהיג נקמה צו נעהמען פֿאַר זייערע בעליידיגונגען, און ער וואָלט אפֿשר געמוזט וויכער ווערן, ווען יודען זאָלן זיך געווען האַלטען איינייג און פֿעסט. צום אומגליק, האָט אָבער צווישען די יודען אַליין אויסגעבראָכען אַ שפּאַלטונג. די איבערגעבליבענע יודען אין אַנקאָנאַ האָבען זיך דערשראָקען פֿאַר׳ן באָיקאָט און מורא געהאַט, אַז דער צורייצטער פּויפּסט זאָל יעצט אינגאַנצען נישט אַרויסטרייבען דאָס רעשט ביסעל יודען פֿון זיין מדינה. זיי האָבען זיך דעריבער געווענדעט מיט אַ בקשה צו די טערקישע יודען, אַז זיי זאָלען רחמנות האָבען אויף זייערע ברידער און מבטל מאַכען דעם באָיקאָט. פֿון דער צווייטער זייט האָבען יוסף נשיא און די העכערע

יודישע געזעלשאפט אין טערקיי געשטיצט די דרייסטע יודען פון פעזארא. צוליעב דער דאזיגער שפאלטונג האט דער באיקאט נישט געקאנט לאנג זיך האלטען; קיין פעזארא פלעגען אלץ אנקומען ווייניג האנדעלס־שיפען, און דער סוף איז געווען, אז דער הערצאג אורבינא האט זיך איבערציינט, אז עס איז נישט כדאי איינצורייסען מיט׳ן פויפסט צוליעב יודען, ווען זיי האבען נישט געבראכט די נוצען, אויף וועלכע ער האט געהאפט, און נאך צוויי יאהר רוהיג לעבען אין פעזארא, האט דער הערצאג פערטריבען פון זיין גאנצען הערצאגטום אלע יודען, וואס זענען אהין אנטלאפען.

דער טויט פון פאנאטישען פויפסט פאאול האט דערפרעהט נישט בלויז יודען, נאר אויך פיעל קאטוילויקען. מען דערצעהלט, אז די רוימער האבען עפענטליך צובראכען די סטאטוע פון פערשטארבענעם פויפסט און איינער א יוד האט אנגעטאן אויפ׳ן קאפ פון דער סטאטוע א געל היטעל. זיין שטעל־פערטרעטער, פיוס IV (1559 — 1565), האט אבגעשאפט אייניגע בעגרענצונגען געגען יודען און ערלויבט צו דרוקען דעם תלמוד, אבער נאר בתנאי, אז עס זאלן דורכגעלאזט ווערן די שטעלן, וואו עס רעדט זיך שלעכטס וועגען קריסטענטום. דער תלמוד, אדער ש״ס (ששה סדרים), האט פון איצט אן געמעגט געדרוקט ווערן נישט אנדערש, ווי אין טיטול־קעפלעך, און דאס אויך — אונטער א שטרענגער צענזור פון יודישע משומדים.

נאך פיוס IV איז פויפסט געווארן פיוס V (1566 — 72), געוועזענער גרויס־אינקוויזיטאר, וועלכער האט ווידער דורכגעפיהרט, און נאך מיט מעהר אכזריות, דאס פראגראם פון פאאול IV. ער האט צוריק איינגעפיהרט די אלע „בולעס״ פון פאאול און דערצו נאך מוסיף געווען, אז די יודישע בעגרענצונגען זאלען איינגעפיהרט ווערן נישט בלויז אין די פראווינצען, וואס געהערן צום פויפסט, נאר אין אלע קאטוילישע לענדער. ער האט געוואלט ארויסטרייבען אלע יודען פון זיין ממשלה, נאר צוליעב השתדלות פון אייניגע קריסטליכע סוחרים און גייסטליכע איז ער איינגעגאנגען אויף א פשרה: דעם 9־טען מערץ 1569 איז ארויסגעגעבען געווארן א בעפעהל, אז אלע יודען פון די פויפסט־לענדער, אויסער די יודען פון רוים און אנקאנא, זענען מחויב אין א משך פון דריי חדשים צו פערלאזען דאס לאנד. דער דאזיגער בעפעהל האט זיך בעצויגען אויך אויף אוויניאן און ווענעסען — פראנצויזישע פראווינצען, וואס זענען געשטאנען אונטער דער הערשאפט פון פויפסט. די פער־

טריבענע האבען עמיגרירט קיין טערקיי אדער אין יענע איטאליענישע פראווינצען, וואס האבען נישט געהערט צום פויפסט. די יודישע קהלות אין רוים און אין אנקאנא זענען געבליבען; דאס איז אבער געוועזן א חושכ׳דיגע עקסיסטענץ פון מענשען, וואס זענען רעכטלאז אין אלע הינזיכטען און מוזען שטענדיג ציטערן פאר דעם שווערד פון דער אינקוויזיציע.

די פאליטיק פון רדיפות האט אויך פארטגעזעצט דער פויפסט גריגארי XIII (1572 — 85). דאס איז געווען א טיראן, ווי אלע אנדערע טיראנישע פויפסטען, מיט דעם אונטערשייד, וואס ער האט זיך ארומגע־טראגען אויך מיט מיסיאנערישע פאנטאזיעס. ער האט בעפוילען, אז אין די יודישע שוהלען זאלען קאטוילישע מיסיאנערען דרש׳נען פאר יודען וועגען דער קריסטליכער רעליגיע, און אויף יודען איז ארויפגעלעגט געווארן א חוב, נישט בלויז צו הערן די דרשות, נאר אויך צו צאהלען געהאלט די פרעדיגער. די דאזיגע חוצפה׳דיגע גזירה האט געבראכט צו פיעל קאמישע סצענעס. מען דערצעהלט, אז דער פויפסט, איבער־צייגענדיג זיך, אז די מיסיאנערישע דרשות האבען קיין ערפאלג נישט און נאך א לאנגער צייט האט דאך קיין איין יוד זיך נישט גע׳שמד׳ט, האט בעפוילען צו מאכען א אויספארשונג וועגען די סיבות דערפון. דאן האט זיך ארויסגעוויזען, אז די יודען האבען געפונען א געשיקטען מיטעל, ווי אזוי זיך ארויסצודרעהען פון די מיסיאנערישע דרשות: זיי פלעגען זיך פערשטעקען די אויערן, אזוי אז די פרעדיגער האבען גערעדט און קיינער האט נישט געהערט. דער פויפסט האט דאן בעפוילען אכטונג צו געבען, אז בעת די דרשות זאלן יודען האבען אפענע אויערן; עס פערשטעהט זיך, אז אויך דאס האט ווינציג געהאלפען און אויך נאכדעם האבען די מיסיאנערישע אגיטאציעס קיין ערפאלג נישט געהאט.

פערבעסערט האט זיך עטוואס די יודישע לאגע ביים פויפסט סיקסט דער V־טער. זיין מעלה איז געווען דאס, וואס ער האט זעהר ליעב געהאט געלד און פאר געלד האט מען געקענט ביי איהם פועל׳ן אלץ. אונטער זיין הערשאפט איז יודען ערלויבט געווארן ווידער זיך צו בעזעצען אין די פויפסט־פראווינצען און עס זענען אבגעשאפט גע־ווארן איינעגע בעגרענצונגען. עס זענען אויך בטל געווארן די רעפרע־סיעס געגען תלמוד; דער פערטרעטער פון סיקסט V, דער פויפסט קלימענט VIII, האט זיך אבער אומגעקעהרט צום אלטען סיסטעם און בעת זיין הערשאפט זענען יודען ווידער פערטריבען געווארן פון די

פויפסטליכע פראָווינצען, אויסער רוים, אַנקאָנאַ און אַוויניאָן, וואו די יודען זענען פערבליבען וואוינען ווייטער אויך.

נישט פיעל בעסער איז געווען די לאַגע פון די יודען אויך אין יענע איטאַליענישע פראָווינצען, וואָס זענען געווען אונאָבהענגיג פון פויפסט. די פרומע הערצאָגען און דאָזשען פון די וועלטליכע איטאַליעניש פראָווינצען פלעגען פשוט פון פרומקייט וועגען מקיים זיין אַלע בעפעהלען פון פויפסט. אָבער אויך יענע ווינציגע הערצאָגען, וואָס זענען געווען אינגאַנצען אונאָבהענגיג פון פויפסט, פלעגען עקספּלאָאַטירען יודען אויף אַלערליי אופנים, און אויסער דער שטענדיגער יודישער רעכטלאָזיגקייט פלעגען נאָך צוקומען פון צייט צו צייט אונגעריכטע אומגליקען, פּאָגראָמען, גירושים. די רעכטלאָזיגקייט פון געטאָ איז אומעטום געווען די זעלבע, דער ווילקיר פון דער מאַכט איז אומעטום געווען דער זעלבער און די יודישע לאַגע האָט שטענדיג זיך געהאַלטען אויף נסים: אַמאָל האָט מען אין יודען זיך גענויטיגט, האָט מען זיי צו רוה געלאָזען; אַמאָל זענען זיי געווען איבעריג, האָט מען זיי געטריבען און געיאָגט.

פערהעלטניסמעסיג גוט איז געווען די לאַגע פון די יודען אין דער ווענעציאַלישער רעפּובליק. אויך דאָרט האָט מען יודען נישט ליעב געהאַט, מ'האָט זיך אָבער גענויטיגט אין זיי, ווייל ווענעציען האָט זיך געהאַלטען נאָר אויפ'ן האַנדעל מיט טערקיי און די הויפּט-פערמיטלער אין דעם האַנדעל זענען געווען יודען. פיעל האָט דאָ אויך געווירקט די גרויסע ראָליע, וואָס די יודישע דיפּלאָמאַטען האָבען געשפּיעלט אין טערקיי, ווייל ווענעציען האָט דאַן געמוזט זיך שטאַרק רעכענען מיט דעם טערקישען סולטאַן, וועלכער האָט געהאַט אַ גרויסע דעה אין גאַנץ אייראָפּאַ. דערפאַר זענען יודען געשטאַנען אין גרוים געפאַהר דאַן, ווען ווענעציען האָט זיך נישט גערעכענט מיט דער השפּעה פון די יודישע דיפּלאָמאַטען אין טערקיי. דאָס איז געווען בעת דער מלחמה צווישען דער ווענעציאַנישער רעפּובליק און טערקיי צוליעב דער אינזעל ציפּערן. ווענעציען האָט דאַן זיך פעראייניגט מיט'ן פויפּסט און מיט דעם שפּאַנישען קעניג פיליפּ דער צווייטער, וועלכע האָבען צוזאַמען געבילדעט אַ „היילינגע ליגע“ געגען די טערקען (1570 — 71). אַזוי ווי אין דער שפּיץ פון דער פּאָרטאַ, וואָס איז אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל געווען פאַר מלחמה, איז געשטאַנען דער יודישער מיניסטער דון יוסף נשיא, האָט די ווענעציאַנישע רעפּובליק פריהער פון אַלץ אויסגעגאָסען דעם צאָרן אויף איהרע יודען: צוערשט

האָט מען אַרעסטירט די יודישע סוחרים פון טערקײַ, וואָס האָבען זיך דאַן געפונען אין ווענעציען, און מען האָט קאָנפיסקירט זייערע סחורות; דערנאָך האָט דער סענאַט אָנגענומען אַ בעשלוס, אַרויסצוטרייבען אַלע יודען פון דער רעפובליק. און די יודען האָבען שוין אָנגעהויבען דעם בעפעהל אויסצופיהרען, נאָר פלוצלונג האָבען זיך אָנגעהויבען פיהרען אונטערהאַנדלונגען וועגען שלום צווישען טערקײַ און ווענעציען, און אין דער שפּיץ פון די אונטערהאַנדלונגען איז געשטאַנען דער דיפּלאָמאַטישער שליח פון טערקײַ שלמה אשכּנזי, אַ געוועזענער ווענעציאַנישער אונטערטאַן. שלמה אשכּנזי האָט אַזויערנאָך געווירקט אויף די ווענעציאַנישע קאָנסולען אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און ווען איינער פון זיי, סאָראַנצאָ, האָט, אומקעהרענדיג זיך אַהיים, בעגעגענט אויפ'ן ברעג אַ גרופּע יודען מיט קליינע קינדער, וואָס זענען שוין געשטאַנען גרייט צו פערלאָזען דאָס לאַנד, האָט ער הײם פערטיידיגט די פערטריבענע און גע'טענה'ט צו די מיטגליעדער פון דער בעראַטונג, וואָס איז וועגען דעם צונויפגערופען געוואָרען: „וואָס טוט איהר? איהר ווילט ברענגען צרות אויפ'ן לאַנד. ווער האָט מיטגעהאָלפען צו פערפעסטיגען טערקײַ, ווער האָט איהר געגעבען טעכניקער אויף צו פאַבריצירען אַלערליי מין כלי־זין, מיט וועלכע זיי קעמפפען געגען אַלע מלוכות, אויב נישט די יודען, וואָס זענען פערטריבען געוואָרען פון שפּאַניען?" די דאָזיגע טענות האָבען געווירקט, און דער סענאַט האָט צוריקגענומען זיין בעשלוס וועגען אַרויסטרייבען די יודען. ווען שלמה אשכּנזי איז דערנאָך אַליין אָנגעקומען קיין וועגעציען, אום צו פיהרען די אונטערהאַנדלונגען וועגען שלום, איז ער אויפגענומען געוואָרען מיט גרויס כּבוד און די געפאַהר איז אינגאַנצען פערשוואונדען געוואָרען.

נישט שטענדיג אָבער האָט געהאָלפען די יודישע השפּעה אין טערקײַ. גענוא האָט פערטריבען דאָס רעשט ביסעל יודען, וואָס זענען דאָרט געבליבען נאָך די ערשטע גירושים (1567). אין הערצאָגטום פעראַראַ, וואו די יודען און מאַראַנען האָבען פריהער געהאַט אַ בית מקלט, איז די לאַגע פערערגערט געוואָרען צו ענדע פון 16־טען יאָהרהונדערט. די ליבעראַלע דינאַסטיע פון די הערצאָגען ד'עסטע, וואָס האָט שטענדיג געשיצט די יודען, איז אונטערגעגאַנגען, און אין 1597 איז פעראַראַ איבערגעגאַנגען אונטער דער הערשאַפט פון פּויפּסט. די יודען און די מאַראַנען האָבען געוואוסט, וואָס פאַר אַ וואָלקען עס רוקט זיך אָן אויף זייערע קעפּ, און האָבען אַליין אָנגעהויבען מאַכען הכנות

צו פארלאָזן דאָס לאַנד. נאָר דער קאַרדינאַל אַלדאָבראַדיני, וואָס איז געווען דער פערטרעטער פון פויפסט אין דער דאָזיגער ניי־ערואָרבענער פּראָווינץ, האָט פערשטאַנען, וואָס פאַר'אַ שאָדען עס וועט זיין פאַרן לאַנד דאָס אַרויסטרייבען יודען, און ער האָט אָבגעלעגט דעם גירוש אויף פינף יאָהר. דערוויילע האָט מען ביסלעכווייז אָנגעהויבען איינפיהרען די אַלע גזרות פון פויפסט אויף יודען אין אַנדערע ערטער, ווי אַרויס־לעגען אַ אָבצאָהלונג אויף יעדער יודישער שוהל, צווינגען יודען צו הערען די מיסיאָנערישע דרשות, טראָגען אַ בעזונדערען צייכען אויף די מלבושים און שפּעטער (1624 — 27) זענען די גאַסען, וואָס זענען געווען בעזעצט פון יודען, פערשלאָסען געוואָרן דורך בעזונדערע טויערן און פערוואַנדעלט געוואָרן אין אַ געטאָ. זאָגאַר פלאָרענץ, וואו די געבילדע־טע הערשער פון הויז מעדיטשי האָבען אַ לאַנגע צייט נישט געוואָלט מקיים זיין די בעפעהלען פון פויפסט און איינפיהרען ביי זיך די יודישע בעגרענצונגען, האָט ענדליך איינגעפיהרט פאַר יודען אַ געטאָ אין עק שטאָדט און נאָר די רייכע יודען איז ערלויבט געוואָרן צו וואוינען אויסער דעם געטאָ

פיעל יסורים האָבען איבערגעלעבט די יודען פון מילאַנער הער־צאָגטום. אין דער צווייטער העלפט פון 16־טען יאָהרהונדערט האָט דאָס הערצאָגטום זיך געפונען אונטער דער הערשאַפט פון טיראַנישען שפּאַנישען קעניג פיליפ II, וועלכער האָט נישט איינמאָל געפאָדערט פון זיין מילאַנער וויצע־קעניג, אַז ער זאָל אַרויסטרייבען די יודען פון הערצאָגטום, נאָר דער וויצע־קעניג האָט גע'טענה'ט, אַז דאָס וועט ברענגען פיעל שאָדען פאַר'ן לאַנד, און האָט דעריבער אָבגעלעגט דעם גירוש, ערפילענדיג דערביי פינקטליך אַלע בעפעהלען פון פויפסט וועגען רודפ'ן דעם תלמוד, וועגען בעזונדערע מלבושים פאַר יודען א. אַ. וו. די קלעריקאַלען אין מילאַן האָבען זיך אָבער דערמיט נישט בערוהיגט און געשיקט דעפּוטאַציעס צום שפּאַנישען קעניג מיט בקשות אַרויסצו־טרייבען די יודען. די יודישע בעפעלקערונג האָט אויך געשיקט אַ דע־פּוטאַט, שלמה כהן, צום קעניג, אָבער ער האָט קיין ערפאָלג נישט געהאַט. יודען האָט מען געגעבען אַ טערמין פון צוויי חדשים זיך צו־צוגרייטען אין וועג אַריין, און אין פריהלינג 1597 האָבען אַנ'ערך 1000 יודען געמוזט פערלאָזען דאָס לאַנד און געהן זוכען זיך אַ היים ערגעץ אַנדערש. די אַרויסגעטריבענע האָבען זיך בעזעצט אין די געטאָ'ס פון מאַנטוא, פּאַדוא, מאָדענאַ און ווערָאנאַ, וואָס זענען שוין אַזוי אויך געווען איבערפולט.

אבער אויך אין די לעצטע אויבענדערמאנטע שטעדט האט מען יודען נישט צו־רוה געלאזען, און אין איינער פון זיי, מאנטוא, וואס איז געווען איינע פון די בעסטע יודישע קולטורעלע קהלות, האבען יודען געמוזט איבערלעבען אלע שרעקען פון דעם אכזריות'דיגען מיטעלאלטער.

אין 1602 האבען יודען איבערגעלעבט א גרויסע קאטאסטראפע; אין יענער צייט איז קיין מאנטוא געקומען דער פאנאטישער פראנציסקאנער בארטאלאמעא דע־סאלוטיווא, וועלכען מען האט געהאלטען פאר א „קדוש“, און ער האט מיט זיינע פאנאטישע דרשות אויפגערייצט געגען יודען די קריסטליכע בעפעלקערונג. איינמאל האט א קריסט דערזעהן עטליכע יודישע קינדער שפיעלען זיך אין א הויף אום שבת און איהם האט זיך אויסגעוויזען, אז דאס לאכען אב די קינדער פון פאנאטישען פראנציסקאנער און זיינע דרשות. ער האט וועגען דעם געגעבען צו וויסען די איבעריגע קריסטען און באלד האט דער צורייצטער המון געחאפט עטליכע אונשולדיגע יודען, זיי אריינגעווארפען אין תפיסה, וואו מען האט זיי שרעקליך געפייניגט און דערנאך דערשטיקט; זייערע טויטע קערפער'ס האט מען צוגעבונדען צו די וויידלען פון פערד און געשלעפט איבער די גאסען, דערנאך האט מען זיי אויפגעהאנגען אויף סלופעס פאר די פיס. דער ווילדער המון איז געווען גרייט אנצופאלען אויף די יודישע הייזער און מאכען א חורבן, נאר די הערצאגען האבען דערצו נישט דערלאזען. שפעטער מיט אכט יאהר איז פאר די יודען אין מאנטוא איינגעפיהרט געווארן א געטא. די יודען זענען דאך געבליבען גוטע בירגער און שפעטער, בעת דאס עסטרייכישע מיליטער פון קייזער פערדינאנד II האט בעלאגערט מאנטוא (1636), האבען יודען מוטיג געקעמפפט צווישען די רייהען פון די קריסטען. זיבען חדשים נאכאנאנד האבען אלע יודישע מענער אויסגעהאלטען די בעלאגערונג; מיט געוועהר אין דער האנד פערטיידיגט די שטאדט פון שונא, אדער געהאלפען פערפעסטיגען די מויערן פון שטאדט און דערביי זאגאר מחלל שבת געוועזען. דערפאר, ווען דער שונא האט איינגענומען די בעלאגערטע שטאדט, האט זיין מיליטער צוראבירט די קווארטאלען פון געטא און ארויסגעטריבען אלע יודען פון שטאדט, ערלויבענדיג זיי נאר מיטצונעהמען מיט זיך די נויטיגע מלבושים און דריי דוקאטען געלד. די יודען האבען אוועקגעשיקט א דעפוטאציע צום קייזער פערדינאנד און געבעטען ביי איהם מיטלייד. פערדינאנד האט ערלויבט די פערטריבענע אומצוקעהרען זיך און בעפוילען, מען זאל זיי אבגעבען זייער פערמעגען;

אָבער דערווײַל איז שוין אַ העלפֿט פֿון די פֿערטריבענע אָדער אויסגעשטאָרבען פֿון הונגער און נויט, אָדער צוזייהט און צושפּרייט געוואָרן איבער אַנדערע לענדער און נאָר איין העלפֿט האָט זיך צוריקגעקעהרט צו די אַלטע חורבות פֿון צושטערטען געטאָ.

אין יענער עפּאָכע, ווען די יודישע צרות האָבען דערגרייכט די העכסטע שטופֿע, ווען יודען, אויסגעמאַטערט און דערשלאָגען פֿון פֿיעל לײַדען און וואַנדערן, האָבען פֿערלוירען דעם גלויבען אין די אייגענע כוחות, — אין יענער עפּאָכע האָט געמוזט בעשאַפֿען ווערן אַ רעאַקציע געגען דער פֿערצווייפֿלונג און דערשלאָגענקייט און די רעאַקציע האָט זיך אויסגעדריקט אין אַ אייגענטימליכע משיח־בעוועגונג, וואָס האָט אַרויסגערופֿען פֿיעל דראַמאַטישע מאָמענטען, בעשאַפֿען פֿיעל טראַגעדיעס און אויפֿגערודערט דאָס גאַנצע יודענטום. די אַלטע יודישע אמונה, אַז עס וועט קומען אַ צייט, ווען יודען וועלען ווידער אויסגעלייזט ווערן און צוריק ווערן אַ פֿרייע פֿאָלק, האָט זיך אין יענער צייט פֿון אונמענשליכע יסורים און בעליידיגונגען שטאַרק פֿונאַנדערגעפֿלאַקערט און די ברענענדע בענקשאַפֿט פֿון פֿאָלק צו אויסלייזונג האָט געמוזט אָננעהמען אַ פֿאָרם פֿון איבערנאַטירליכען גלויבען, פֿון אַ גלויבען אין דער נאָהענטער אויסלייזונג אויף אַ אונגעוועהנליכען אופֿן. פֿיעל פֿרומע און געבילדעטע יודען האָבען דאַן באמת געגלויבט, אַז די מאָס איז שוין איבערפֿולט, אַז ווייטער אַזוי דויערן קען שוין נישט: עס האָבען זיך שוין אָנגעהויבען די חבלי משיח און די גאולה איז שוין נאָהענט. די דאָזיגע אַלגעמיינע אויפֿרעגונג האָבען פֿערשידענע אַוואַנטיוריסטען און טרוימער אויסגענוצט צו זייערע פֿערזענליכע צוועקען; דערבײַ מוז מען אָבער מודה זײַן, אַז די משיח־בעוועגונג פֿון יענער צייט האָט אויך געהאַט פֿיעל שענע, ערהויבענע מאָמענטען און האָט אַרויסגעפֿיהרט אויף דער סצענע עטליכע אינטערעסאַנטע טראַגישע פֿערזענליכקייטען.

נאָך ר׳ יצחק אַבאַרבאַנעל, וואָס איז געוועזען אַ ניכטערער קאָפּ און האָט זיך געהאַלטען ווייט פֿון די קבל׳יסטישע חלומות, האָט אין די לעצטע יאָהרען פֿון זײַן לעבען געפּרובט פֿערפֿעסטיגען די אידעע וועגען משיח און מאַכען זי פֿאַר׳ן צענטער פֿון דער יודישער אמונה. ער איז מיט צאָרן אַרויסגעטרעטען געגען דער מיינונג פֿון אייניגע יודישע געלעהרטע, (ווי ר׳ יוסף אַלבאָ און אַנדערע), אַז די אמונה אין משיח

אֶ דרשן אין אַ שוהל. לויט אַ בילד פון אַ קינסטלער פון 15-טען י״ה
(געפינט זיך אין אַ יודישער בילדער-זאַמלונג אין מאַינץ)

איז נישט איינער פון די יודישע עיקרים. אבארבאנעל האט וועגען דעם ספעציעל אנגעשריבען דריי ספרים און אויפ'ן גרונד פון פערשידענע גימטריאות און רמזים אין תלמוד און אין מדרש האט ער זאגאר געפרובט בעשטימען די צייט, ווען משיח וועט קומען. לויט זיין חשבון איז אויסגעקומען, אז משיח דארף קומען צווישען יאהר 1563 און 1532. אונטער דער ווירקונג פון אבארבאנעל'ס משיח-טעאריע, האבען זיך גלייך בעוויזען אנדערע, מיסטיקער לויט זייער נאטור, וואס האבען פערברייטערט די דאזיגע אמונה, און זי פערוואנדעלט אין א לעבעדיגער בעוועגונג.

אין 1502 האט זיך אין איסטריען, אויף דער גרעניץ פון איטאליען און עסטרייך, בעוויזען א אונבעקאנטער יוד פון דייטשלאנד, מיט'ן נאמען אשר לעמלין, וועלכער האט זיך ערקלערט אלס נביא פון דער נאהענטער גאולה. ער האט געהאט אלע פעהיגקייטען פון א פאנאטישען פרעדיגער און ס'איז שווער צו בעשטימען, צי דאס איז געווען א פשוט'ער אוואנטוריסט, אדער א נאאיווער מיסטיקער. יעדענפאלס האט ער מיט זיינע דרשות צוגעצויגען פיעל מענשען. ער האט געפרעדיגט, אז אויב נאר יודען וועלען פאסטען און תשובה טאן, וועט אין 6 חדשים ארום קומען די גאולה; עס וועלען פארקומען נסים, די קריסטליכע קירכען וועלען איינפאלען און איינגעזונקען ווערן, די יודישע שונאים וועלען א מפלה האבען און דאס פערפאלגטע יודישע פאלק וועט זיך בעפרייען פון זיין יאך און קומען אין זיין אייגען לאנד אריין. די דאזיגע דרשות האבען צוגעצויגען פיעל מאמינים אין איטאליען און אין עסטרייך; יודען האבען אנגעהויבען פאסטען און מתפלל זיין גאנצע טעג, פיעל האבען צוטיילט זייער געלד פאר ארימע לייט; און די אמונה איז געווען אזוי גרויס, אז איין רב אין וועסטפאליען האט זאגאר געהייסען איינווארפען דעם אויבען, וואס איז געווען געבויט ספעציעל אויף באקען מצות, ווייל ער איז געווען זיכער, אז דעם פסח וועלען יודען שוין זיין אין ארץ ישראל. אויך פיעל קריסטען, צווישען וועלכע די קבלה איז דעמאלט געווען זעהר פערשפרייט, האבען געגלויבט, אז עס שטעהען פאר גרויסע וועלט-געשעהענישען, און דאס האט נאך צוגעגעבען מוט די גלויביגע יודען. ווען די אנגעוויזענע צייט איז אריבער און משיח איז אלץ נישט געקומען, האבען אייניגע דאך נישט פערלוירען די אמונה, אז די זינד האבען פערהאלטען משיח'ן, וועלכער וועט דאך אין גיכען קומען; אנדערע זענען אריינגעפאלען אין א פערצווייפלונג און זיך גאר אבגעזאגט פון יודענטום.

אין 22 יאָהר ארום האָט זיך די משיח־בעווענונג איבעראנייעם אָנגעהויבען און דאָס מאָל שוין מיט א גרעסערער קראַפט און ביי פיעל מעהר טראַגישע אומשטענדען.

אין פעברואר 1524 האָט זיך אין פּאָרט פון ווענעציען ארויסגעזעצט א געהיימניספולער וואנדערער. ער האָט זיך אָנגערופען דוד ראובני, אייניקעל פון שבט ראובן, און האָט דערצעהלט, אז ער איז א געבוירע־נער פון דער פּראָווינץ חבר אין אראַביען, וואו עס עקסיסטירט א יודישע מלוכה, וואָס איז בעזעצט דורך די אייניקלעך פון די אַלטע יודישע שבטים: ראובן, גד און מנשה; אז דער קייזער פון די דאָזיגע יודען איז זיין ברודער און ער, דוד, איז געשיקט געוואָרן דורך זיין ברודער קיין אייראָפּא מיט א וויכטיגע פּאָליטישע שליחות. אין וואָס ס'בעשטעהט די דאָזיגע שליחות איז שווער געווען צו דערגעהן, ווייל דער דאָזיגער אונ־בעוואוסטער וואנדערער האָט זיך געהאַלטען זעהר געהיימניספול, ווינציג גערעדט, ווינציג געענטפערט אויף פרעמדע פראַגען; נאָר פון די פער־שידענע רמזים, וואָס ער האָט געגעבען, האָט מען געקאָנט זיך אָנשטויסען, אז ער איז געשיקט געוואָרן צו די אייראָפּעאישע מלכים און פריהער פון אַלץ צום רוימישען פּויפּסט מיט א פּאָרשלאָג, צוצושטעלען דער יודישער מלוכה אין אראַביען געווער און פּראָוויאַנט, כדי צו מאַכען א בעוואָפענטען אויפשטאַנד געגען די טערקען און אָבנעהמען ביי זיי פּאַלעסטינא. עס איז לייכט זיך פאָרצושטעלען, וואָס פאַר א רושם דער דאָזיגער געהיימניספולער מענש האָט געמאַכט אויף אַלע ארומיגע יודען. ער איז אָנגעקומען קיין ווענעציען אינקאָגניטאָ; די ערשטע צייט פער־בליבען אין צימער פון קאַפּיטאַן פון דער שיף, מיט וועלכער ער איז געקומען, און ערשט דערנאָך איז ער אוועק אין יודישען געטאָ און דער־צעהלט די פאָרשטעהער פון דער יודישער קהלה וועגען זיין גרויסער שליחות. דערביי האָט ער גערעדט אויף אזא אונקלאָרער העברעאישער שפּראַך און זיך בענוצט מיט אַזעלכע אונקלאָרע אויסדריקען, אז דער איינדרוק איז נאָך געווען גרעסער און עס איז שוין קיין ספק נישט גע־בליבען, אז דאָ האָט מען פאַר זיך א וויכטיגע פּערזאָן, וואָס פון איהם שטעהען פאַר גרויסע ישועות פאַר יודען. מען האָט געפּרובט זיך דער־וויסען פון איהם די פּרטים פון זיין מיסיע; אויף דעם האָט אָבער דוד ראובני געענטפערט, אז ביז זיין אוידיענץ בייַם פּויפּסט קאָן ער מעהר גאָרנישט דערצעהלען. אויך וועגען דער פּערזענליכקייט איז שווער צו זאָגען עטוואָס בעשטימטעס: צי איז דאָס געווען א געניטער שאַרלאַטאַן,

אדער א פאנטאסטישער מאניאק; מיט זיין סודות׳דיגען האלטען-זיך האט ער אבער בעוויזען אלעמען צו פעראינטערעסירען. און ווען מען דערמאנט זיך, אז אין דער פאלקס-לעגענדע האט שוין ווירקליך לאנג עקסיסטירט ערגעץ א יודישע מלוכה פון די דריי אלטע שבטים, קאן מען לייכט פערשטעהן, ווי גרויס עס האט געמוזט זיין די אמונה אין איהם. א מענש פון קליינעם וואוקס, א שווארצער און מאגערער, ווי א סקעלעט, שטענדיג פערזונקען אין תפלה און אין תעניתים, דערביי נאך מיט פירשטליכע מאניערען — האט דוד ראובני געמאכט א גרויסען איינדרוק נישט בלויז אויף יודען, נאר אויך אויף קריסטען און אויפגערייצט די פאנטאזיע פון די מיסטיש-געשטימטע יודען, וואס האבען שוין לאנג ארויסגעקוקט אויף עפעס א וואונדערבארען מלאך-הגואל.

אין גיכען איז ראובני אנגענומען געווארען פריהער דורך די קארדינאלען און דערנאך דורכ׳ן פויפסט קלעמענט VII אליין. דער דאזיגער פויפסט האט דעמאלט איבערגעלעבט א שווערע צייט; ער איז געשטאנען צווישען צוויי פייערן: צווישען דער לוטעראנישער רעפארמאציע פון איין זייט און דער פאליטיק פון דייטשען קייזער קארל V פון דער צווייטער זייט. פאליטיש איז ער געווען געדריקט פון דייטשען קייזער, גייסטיג איז ער געווען בעליידיגט דורך דער רעפארמאציע, וועלכע האט ביי איהם צוגענומען דעם גאנצען אויטאריטעט, אזוי אז ער האט זיך געהאפט פאר אלץ, וואס האט געקאנט חאטש עטוואס אבראטעווען זיין פאזיציע. דוד ראובני מיט זיין פאנטאסטישען פלאן, אבצונעהמען פאלעסטינא ביי די טערקען, איז דעריבער געווען פאר׳ן פויפסט, ווי געוואונשען. דער פויפסט האט פריהער אבגענומען ביי ראובני זיינע דאקומענטען — ווי עס זעהט אויס, בעשטעטיגונגען פון די פארטוגעזישע שיפס-קאפיטאנען און פון די קאנסולען אין טערקיי, אז אין מזרח עקסיסטירט ווירקליך א יודישער שבט. דערנאך האט דער פויפסט אבגעשיקט די דאזיגע דאקומענטען קיין ליסאבאן אויף צו קאנטראלירען זיי. ווען די פארטוגעזישע רעגירונג האט די דאזיגע דאקומענטען בעשטעטיגט, איז ראובני פייערליך אויפגענומען געווארען פונ׳ם פויפסט. ער איז ארייגעפאהרען קיין רוים, ווי א שליח פון א אויסלענדישער מלוכה, אויף א ווייסען פערד, אין בעגלייטונג פון א איבערזועצער און בעדיענטע. אנגענומען איז ער געווארען מיט גרויס כבוד, און ווי ס׳שיינט איז דעם פויפסט געפעלען געווארען ראובני׳ס פלאן און זיי האבען זיך פריינדליך אבגעשיידעט איינער פון צווייטען. די אודיענץ האט געמאכט

א גרויסען איינדרוק אויף די יודען אין רוים, וועלכע האבען געפרובט זיך מתקרב זיין צו ראובני'ן. די פארשטעהערין פון דער יודישער אריסטאקראטיע בענוועני‌דא אבארבאנעל האט איהם געשיקט א גרויסע סומע געלד און א זיידענע פאהן מיט די אויפשריפטען פון די עשרת הדברות. נאר ראובני האט אויסגעמיטען אפענהערציגע געשפרעכען מיט יודען און דערמיט נאך מעהר אויפגעוועקט די נייגיריגקייט.

אין הערבסט 1525 איז ראובני אנגעקומען קיין פארטוגאליען און זיך פארגעשטעלט פאר'ן קעניג יאהאן III. דער פלאן אבצורייסען פאלעסטינא פון טערקיי איז, ווי ס'ווייזט אויס, געפעלן געווארן אויך דעם פארטוגעזישען קעניג און ער האט צוגעזאגט שיקען קיין אראביען, צו דער געהיימניספולער יודישער מלוכה, די נויטיגע צאהל שיפען מיט מאטראסען און געוועהר. דערווייל איז ראובני געבליבען וואוינען אין פארטוגאליען אלס פארשטעהער פון א אויסלענדישע מלוכה און זיין פערבלייבען דארט האט אויף א קליינער צייט פערלייכטערט דעם גורל פון די פארטוגעזישע מאראנען. גראד צו יענער צייט איז אויף דער טאגעס-ארדנונג געשטאנען די מאראנען-פראגע; די פארטוגעזישע קלעריקאלען האבען זיך נישט בענוגענט מיט דעם גירוש פון די יודען, זיי האבען נאך געוואלט אינגאנצען פערטיליגען די איבערגעבליבענע מאראנען, וואס האבען געהיים ווייטער געהיט די יודישע רעליגיע. די גייסטליכע האבען נישט אויפגעהערט צו העצען דאס פאלק געגען די מאראנען; שפיאנען האבען אומעטום געלויערט און זיי פערפאלגט; און די מאראנען, וואס מען האט געחאפט ביים ערפילען די געבאטען פון דער יודישער רעליגיע, האט מען געברענט אויף די שייטערהויפענס. די קלעריקאלען האבען אבער געוואלט, אז דאס זאל נישט זיין צופעליג, נאר סיסטעמאטיש איינגעארדענט, און געפאדערט פון קעניג, ער זאל איינפיהרען, ווי אין שפאניען, א אינקוויזיציע געגען די מאראנען. דער קעניג איז שוין געוועזען גרייט צו ערפילען די דאזיגע פאדערונג, נאר דא איז געקומען ראובני און די אונטערהאנדלונגען מיט דעם פארשטעהער פון א יודישער מלוכה האבען געצוואונגען דעם קעניג אבצולעגען אויף א קליינע צייט זיין פלאן. דוד ראובני האט דעריבער ארויסגערופען א בעזונדער גרויסען רעספעקט צו זיך צווישען די מאראנען. אויסגעמאטערט פון די לאנגע רדיפות, האבען אט די מאראנען דאך טיעף אין הארצען נישט אויפגעהערט צו גלויבען אין דער גאולה, און אין דעם געהיימניספולען שליח פון מזרח האבען זיי דעריבער דערזעהן זייער

אויסלייזער. די אודיענץ פון ראובני ביים פויפסט און ביים קעניג האט זיי אויפגעמונטערט; פיעל מאראנען אין ליסאבאן און אין אנדערע שטעדט פלעגען קומען צו ראובני, איהם קושען די האנד און אפגעבען קייזערליכען כבוד. ער איז אבער געווען איינגעהאלטען, פארזיכטיג און דאס האט, נאטירליך, נאך פערגרעסערט דעם אינטערעס צו איהם און צו זיין מיסיע.

דערווייל איז די משיח-בעוועגונג געוואקסען און דוד ראובני, וועלכער האט אליין נאך זיך קיין זכר נישט איבערגעלאזען אין דער יודישער געשיכטע און איז פערשוואונדען געווארען אזוי געהיימניספול, ווי ער איז געקומען, איז בעשערט געווען ארויסצושטעלען אויף דער סצענע א בעגייסטערט-פאעטישע פערזענליכקייט פון א יודישען בחור, וואס האט אין זיך פערייניגט די התלהבות פון א מיסטיקער מיט דער קראפט פון א נאציאנאלען קעמפפער און האט איבערגעלאזען נאך זיך א אנדענקען פון פאלק אלס מערטירער און קדוש. דאס איז געווען דער געבילדעטער מאראן דיעגא פירעס (געבוירען אין יאהר 1500).

ער האט פריהער פערנומען די שטעל פון א סעקרעטאר אין איינער פון די רעגירונגס-אינסטיטוציעס אין ליסאבאן און איז געשטאנען גאהענט צום הויף. ראובני האט אבער ארויסגערופען אין זיין נשמה א איבערקעהרעניש; בטבע א פייערדיגער מיסטיקער און טרוימער, און זענענדיג נאך דערצו געניגט צו מסירת נפש און מערטירערײ, — האט פירעס פלוצלונג דערשפירט אין זיך עפעס א געטליכען פייער פון א נביא, אנגעהויבען זעהען חלומות אויף דער וואך און דערשפירט אין זיך, אז ער דארף שטעהן אין דער שפיץ פון די גרויסע געשעהנישען, וואס דארפען באלד קומען. ער איז אוועק צו ראובני, איהם דערצעהלט וועגען זיינע חלומות און „זעהונגען"; און נישט קוקענדיג אויף דעם, וואס ער האט געפרובט אבקיהלען די צופלאקערטע פאנטאזיע פון דעם יונגען מיסטיקער, איז דער לעצטער אלץ מעהר עקזאלטירט געווארען. פון גרויס התלהבות האט ער אליין זיך מל געווען, אוועקגעווארפען זיין קריסטליכען נאמען און זיך אנגעהויבען רופען שלמה מולכו. נאך אויסגעמאטערט פון דער שווערער אפעראציע, אין פיבער-האפטער אויפרעגונג, איז ער ווידער אוועק צו ראובני און איהם דערצעהלט וועגען זיין טאט. ראובני האט זיך דערשראקען, אז די דאזיגע מעשה זאל נישט ווארפען א חשד אויף איהם אליין, אז ער ציהט אב מאראנען פון קריסטענטום, און געראטען דעם צוהיצטען מיסטיקער, אז

ער זאל באלד אוועק קיין טערקיי. שלמה מולכו האט דאס אנגענומען פאר א בעפעהל „פון אויבען" און האט געפאלגט די עצה.

פון 1527 ביז 1528 האט ער ארומגערייזט איבער דער איראפּעאישער טערקיי. אין סאלאניקי איז ער זיך צונויפגעגאנגען מיט דעם מקובל ר' יוסף טייטאצאק און איז אריינגעפיהרט געווארן אין די סודות פון דער קבלה. אין אדריאנאפאל, ווי איינינע היסטאריקער מיינען, איז ער זיך צונויפגעגאנגען מיט דעם קינפטינען מחבר פון „שולחן ערוך" ר' יוסף קארא; אין גיכען איז ער געקומען אויך קיין צפת, דעם צענטר פון די מקובלים, און דא האט ער פערפאסט א רייהע דרשות וועגען ביאת המשיח, וואס זענען דערנאך אבגעדרוקט געווארען דורך זיינע פריינד אין א בעזונדער ספר מיט'ן נאמען „ספר המפואר". פיעל זענען געוועזען ענטציקט פון זיינע בעגייסטערטע רעדעס וועגען דער נאהענטער גאולה. מען האט זיך פערטיעפט אין זיך און מען האט געפונען, אז די דעמאלטיגע געשעהנישען טראגען די אלע סמנים פון משיח'ס קומען, אויף וועלכע דער „זהר" איז מרמז. אין דעם פאקט, וואס רוים, די הויפּט-שטאדט פון „אדום", איז דעמאלט איינגענומען געווארן דורך די סאלדאטען פון דייטש-שפּאנישען מיליטער פונקט אין שבועות (1527), האט מען געזעהען א קלארען בעווייז, אז דער „קץ" האט זיך שוין אנגעהויבען, אז די וועלט שטעהט ערב גרויסע געשעהנישען.

ענדע 1529 איז מולכו אוועק קיין אנקאנא, וואו די קאטוילישע גייסטליכע האבען בעזונדערס נאכגעשפּירט די אנטלאפענע מאראנען. ער איז שיער ניט ארעסטירט געווארן; האט ער זיך אבער אויסגעדרעהט און איז אבגעפאהרען קיין רוים. דארט האט זיין מיסטישער ברען דער-גרייכט די העכסטע מדרגה. ער האט דערצעהלט, אז דערזועהענדיג די „פערשאלטענע שטאדט", האבען זיך ביי איהם געעפענט די „שערי דמעות", ער האט אויסגעגאסען זיין הארץ אין א הייסער תפלה איבער דער בעפרייאונג פון דעם פיעל-געפלאגטען יודישען פאלק און איבער דער גאולה פון ירושלים. בשעת דער תפלה האט ער דערהערט א בת-קול, וואס האט אנגעזאגט וועגען דער גיכער גאולה. דער פאנטאסטישער מיסטיקער האט אין רוים פערבראכט טאג און נאכט אין תפלה און אין תעניתים און דערגרייכט די גרעסטע שטופע פון קראנקהאפטע האלוצינאציעס. איהם האט זיך אויסגעוויזען, אז צו איהם קומט עפּעס א געהיימניספולער זקן, פיהרט איהם איבער די חורבות פון ירושלים, שטעלט איהם אוועק צווישען די בערג און דארט דערצעהלט ער איהם וועגען

דער צוקונפט פון דער וועלט און פון פאָלק ישראל: רוים וועט צושטערט ווערן דורך א פערפלייצונג, פּאָרטוגאַל — דורך א ערד־ציטערניש און דעמאָלט וועט ערשיינען דער הייליגער גייסט און עס וועט קומען משיח. די דאָזיגע אַלע פאַנטאַסטישע זעהונגען און חלומות האָט שלמה מולכו דערצעהלט פאַר די פרומיגע אין זיינע דרשות, וואָס ער האָט געהאַלטען עטליכע שבתים אין דער יודישער שוהל אין רוים. נאָך פלוצלונג האָט ער בעמערקט, אַז איהם שפּירט מען נאָך און מען וויל איהם אויסגעבען דער אינקוויזיציע. ער האָט געמוזט פערלאָזען רוים און איז אויף א צייט אַבגעפאָהרען קיין ווענעציע.

דאָרט האָט מולכו ווידער זיך בעגעגענט מיט ראובני. צו יענער צייט האָט ראובני שוין געהאַט פערלוירען דעם צוטרוי ביים פּאָרטוגעזישען קעניג, ווייל מען האָט איהם חושד געווען, אַז ער האָט געהיימע בע־ציהונגען מיט די מאַראַנען און אַז דאָס האָט ער אַבגעערעדט שלמה מולכו פון קריסטענטום. ראובני איז אַרויסגעשיקט געוואָרען פון פּאָרטו־גאַליען און אויפ'ן וועג איז ער שיער ניט אַריינגעפאַלען אין די הענד פון דער אינקוויזיציע, נאָר ער האָט זיך אַרויסגעראַטעוועט און איז אַנטלאָפען קיין ווענעציע, וואו ער האָט אָנגעהויבען פיהרען אונטער־האַנדלונגען מיט'ן סענאַט פון דער רעפּובליק, וועלכע האָט דעמאָלט געפיהרט א מלחמה מיט טערקיי, וועגען זיין פּלאַן. דאָ אָבער געהט פלוצלונג איבער די גאַנצע ראָליע פון די פּאָליטישע אונטערהאַנדלונגען צו שלמה מולכו.

ענדע 1530 איז אין רוים ווירקליך פאָרגעקומען א שרעקליכע פערפלייצונג. אהין איז געהיים געקומען צופאָהרען שלמה מולכו און איז אויפגענומען געוואָרען דורכ'ן פּויפּסט. וואָס צווישען זיי איז פאָרגע־קומען, ווייסט מען נישט. צי האָט דער יונגער פּאָעטיש־געשטימטער און הייסער מיסטיקער בעצויבערט מיט זיינע „זעהונגען" דעם פּויפּסט, וועלכער האָט אַליין דאַן איבערגעלעבט א שרעקליכע צייט, אָדער דער פּויפּסט האָט איהם געוואָלט אויסנוצען אַלס ווערקצייג פאַר געהיימע צוועקען, — יעדענפאַלס איז בעוואוסט, אַז דער פּויפּסט האָט זיך בעצוי־גען צו מולכו זעהר גוט און חאָטש די גייסטליכע האָבען נישט אויפ־געהערט צו פאָדערן, אַז מען זאָל מולכ'ן איבערגעבען אין די הענד פון דער אינקוויזיציע, האָט דער פּויפּסט דאָך איהם אויף אַזוי פיעל מקרב געווען, אַז ער האָט איהם אַרויסגעגעבען א פּאַפּיר אַלס שוץ פון דער אינקוויזיציע.

דערווייל האָבען די אַגענטען פון דער אינקוויזיציע נישט אויפגעהערט פונדעסטוועגען נאָכצושפּיאָנירען מולכו'ן און דערצו האָט נאָך מיטגעהאָלפען איינער אַ געבילדעטער יוד, דער דאָקטאָר יעקב מאַנטין. צי ער איז געוועזען אַ פערזענליכער שונא פון מולכו, אָדער ער האָט מורא געהאַט, אַז זיין אַגיטאַציע זאָל ניט האָבען קיין שלעכטע רעזולטאַטען פאר'ן יודענטום, נאָר אַ פאַקט איז, אַז מאַנטין האָט זיך בעשלאָסען אויף אַ מיאוסער מסירה. ער איז געקומען צו דעם פּאָרטוגעזישען פּאָרשטעהער אין רוים און געזאָגט: „וואָס זשע שווייגט איהר, ווען מען בעליידיגט דעם כבוד פון אייער קעניג? דער דאָזיגער מענש, וואָס איז איצט אַ אַריינגעהער אין הויף פון פויפּסט (מולכו), איז דאָך אַ געוועזענער דינער פון אייער קעניג, וואָס האָט אָנגענומען די יודישע אמונה!" דער פּאָרטוגעזישער פּאָרשטעהער האָט דערויף געענטפערט, אַז שפּיאָנאַזש געהט נישט אַריין אין זיינע פליכטען. דאַן איז מאַנטין אַוועק צו די ריכטער פון דער אינקוויזיציע און דורך עדות אויפגעוויזען, אַז מולכו איז אָבגעפאַלען פון דער קאַטוילישער רעליגיע. די ריכטער האָבען אָבער קיין זאַך נישט געקאָנט טאָן מולכו'ן, ווייל ער האָט בעוויזען דעם שוץ־פּאַפּיר פון פויפּסט. די ריכטער האָבען זיך געווענדעט צום פויפּסט מיט אַ אָנקלאַגע, פאַרוואָס ער איז אַזוי גנעדיג צום „אונגלויביגען" מאַראַן, נאָר דער פויפּסט האָט זיי איינגעבעטען, זיי זאָלען ביז אַ געוויסער צייט אָבוואַרטען און לאָזען מולכו'ן צורוה. דער מסור מאַנטין האָט אָבער נישט גערוהט און ער האָט פאָרגעשטעלט די ריכטער פון דער אינקוויזיציע אַ פּאַפּיר פון שלמה מולכו, וואו יענער רעדט פיינדליך וועגען דער קאַטוילישער רעליגיע און זאָגט נביאות אויף דעם גיכען אונטערגאַנג פון „אדום". דאָ האָט שוין קיין חסד נישט געקאָנט העלפען: מולכו איז פער'משפט געוואָרען צום פערברענען און אין אַ פּאָר טעג אַרום איז מולכו ערקלערט געוואָרען אַלס פערברענטער פון דער אינקוויזיציע. ווי גרויס איז אָבער געוועזען די פערוואונדערונג פון דער לעצטער, ווען מ'האָט זיך דערוואוסט, אַז מולכו לעבט און געפינט זיך זאָגאַר אין הויף פון פויפּסט. עס האָט זיך אַרויסגעוויזען, אַז וועלענדיג אָבראַטעוועון שלמה'ן, האָט דער פויפּסט געשיקט אויפ'ן פייער אַן אַנדער פערזאָן. ווייטער בלייבען אין רוים האָט מולכו שוין מעהר דאָך נישט געקענט און ער איז אָבגעפאָהרען קיין דייטשלאַנד.

אין ניבען האָבען ראובני און מולכו זיך בעשלאָסען אויף אַ נייעם דרייסטען שריט. זיי זענען ביידע אַוועק קיין רעגענסבורג, וואו עס האָט

דעמאָלט אָבגעהאַלטען זײַנע זיצונגען דער דײַטשער סײַם אין אַגוועזענ-
הײַט פון קײַזער. ווי עס דערצעהלט דער בעוואוסטער דעמאָלטיגער
יודישער „שתדלן״ יאָסעלמאַן ראָזהײַם, האָט מולכו געוואָלט איבערצײַגען
דעם קײַזער און דעם סײַם, אַז ער וויל רופען אַלע יודען אויף אַ מלחמה
געגען טערקײַ. דער פאָרזיכטיגער יאָסעלמאַן האָט געפּרובט אָבריידען
מולכו פון זײַן וואַהנזיניגען פּלאַן, נאָר מולכו האָט ניט געוואָלט אַפילו
איהם אויסהערן און דער סוף פון דער דראַמע איז געוועזען זעהר טרויע-
ריג. קאַרל V האָט געהײַסען אַרעסטירען בײַדע יודישע טרוימער און
זײַ אָבפיהרען קײַן איטאַליען, וואוהין ער איז דאַן אַלײַן געפאָהרען.
ראובני האָט מען אוועקגעפיהרט קײַן שפּאַניען, אײַנגעזעצט אין טורמע,
וואו ער איז אין עטליכע יאָהר אַרום געשטאָרבען. מולכו האָט מען
אין מאַנטוע פער-משפּט צום טויט, אַלס אָבגעפאַלענעם פון דער
קריסטליכער רעליגיע. ווען מען האָט איהם געפיהרט צום פײַער,
האָט מען איהם אין נאָמען פון קײַזער פאָרגעלעגט צו בעגנעדיגען,
אויב נאָר ער וועט תשובה טאָן. נאָר מולכו האָט מיט שטאָלץ אָבגע-
ענטפערט: „איך בעדויער, וואָס איך בין אין די יונגע יאָהרען געוועזען
אַ קריסט. איצט טוט מיט מיר, וואָס איהר ווילט״. דאַן האָט מען איהם
פערברענט אין דער אַנוועזענהײַט פון אַ גרויסען עולם (אין יאָהר 1532).

אַזוי טראַגיש האָט זיך געענדיגט די משיח-בעוועגונג פון 16-טען
יאָהרהונדערט, וואָס האָט אַרויסגערופען אַזאַ גרויסע אויפרעגונג און
בעשאַפען אַזוי פיעל האָפנונגען. נאָך די נישט-ערפילטע האָפנונגען איז
געקומען דער לאַנגער יאוש; דאָס צובראָכענע געמיט און די לײַדען
פון גלות האָט מען נאָכדעם געשפּירט נאָך טיעפער און ברענענדער.
שלמה מולכו האָט אָבער נאָך לאַנג געלעבט אין זכרון פון פאָלק אַלס
העלד און מערטירער און אויך נאָך זײַן טויט האָבען פיעל געגלויבט,
אַז ער איז אַרויס גאַנץ פון פײַער און לעבט ערגעץ בסוד.

דריטעס קאפיטעל

די ליטעראטור

ניטש קוקענדיג אויף די צרות און רדיפות פון אויסען, האט דאך דאס יודענטום צו יענער עפאכע ארויסגעוויזען א אינערליכע גרויסע ענערגיע און אין דער שפיץ פון דער קולטורעלער ארבייט צווישען יודען אין יענער צייט איז געשטאנען איטאליען. אין ערגעץ האט אזוי האסטיג נישט געקלאפט דער פולס, אין קיין יודישען צענטער איז דאס גייסטיגע יודישע לעבען פון יענער עפאכע ניט געוועזען אזוי פערשידענפארביג און רייך, ווי צווישען די איטאליענישע יודען. די עפאכע פון רענעסאנס און הומאניזם, פון איין זייט און די גרויסע ערפינדונג פון ביכער-דרוק, פון דער צווייטער זייט, האבען געמוזט אויך צווישען יודען ארויסרופען א אויפלעבונג און בעוועגונג. מיסטישע אידעען און חלומות, טרויער-שטימונגען און א שטרעבונג צו מערטירעריי, א נייגונג צו רעפארמען און בענייאונג אין יודענטום, רבנישער פלפול און הלכה — דאס אלץ צוזאמען, די אלע פערשידענע געגענגעזעצטע שטרעמונגען האבען זיך צונויפגעמישט אין איין כאאס, אבער דאך רייכער געמאכט דאס אינערליכע גייסטיגע לעבען און בעשאפען א גרויסע ליטעראטור.

אין דער ערשטער העלפט פון 16-טען יאהרהונדערט האט דער „רבניזם”, די טרוקענע הלכה נאך געהאט די אויבערהאנד. אין פיעל איטאליענישע צענטערן האבען דאן עקזיסטירט גרויסע ישיבות, דער רבניזם האט געהאט אנגעזעהענע פערזענליכקייטען אויף זיין זייט און די תלמודיסטישע ליטעראטור האט געהאלטען אין איין בליהען. אין דער שפיץ פון די יודישע קהלות זענען געשטאנען די רבנים ר' אברהם בן

יהודה מינץ און זיין איידים ר׳ מאיר קאצענעלבויגען, וועלכער איז געווען בעקאנט אלס גרויסער יודישער אויטאריטעט אויך אויסער איטאליען. אין יאהר 1520 האט אין איטאליען דאס ערשטע מאל זיך בעוויזען אין דרוק גאנץ ש״ס און איז פערשפרייט געווארען אין א געוואלדיגער צאהל עקזעמפליארען; באלד האבען זיך אבער אנגעהויבען די רדיפות אויף׳ן תלמוד און דער זקן ר׳ מאיר קאצענעלבויגען האט דערלעבט צו אזא צייט, ווען ער האט ניט געהאט צו דער האנד קיין איין איינציגען עקזעמפליאר פון ש״ס, וואוהין ארייננצוקוקען. די ישיבות זענען דעמאלס אינגאנצען געפאלען און די יודישע בחורים, וואס האבען געוואלט זיך פערנעהמען מיט תורה, האבען געמוזט לערנען תלמוד געהיים, אדער ספעציעל צוליעב דעם פאהרען קיין פוילען און דייטשלאנד. שפעטער האט מען ווידער ערלויבט צו דרוקען דעם תלמוד מיט א צענזור, און די ישיבות האבען ווידער אויפגעלעבט. עס איז אבער שוין מעהר ניט געווען דער פריהערדיגער ברען און די פריהערדיגע ענערגישע טעטיגקייט.

די טרוקענע הלכה, דער תלמודישער פלפול פאלט, און זיין ארט פערנעהמט די אגדה און דער מדרש אין דער פארם פון מאראלישע מגידות. צוזאמען מיט דעם רב דעם הלכה-מענש טרעט ארויס אויף דער סצענע דער רב אלס גייסטיגער פאסטוך פון זיין סטאדע, אלס מאראלישער ערציהער פון זיין עדה, וועלכער ער לערנט שוין ניט קיין דינים און הלכות, נאר מוסר און גאט׳ס ווארט. דער בעריהמטסטער און בעגאבטסטער דרשן פון יענער צייט איז געווען ר׳ יהודה מושקאטו, דער רב פון מאנטוא (געשטארבען אין יאהר 1580), דער מחבר פון „קול יהודה״, א פירוש צו דעם רעליגיעזען סיסטעם פון ר׳ יהודה הלוי. דער יונגערער דרשן פון זיין צייט, ר׳ עזריה פיגא (1647) אין ווענעדיג, האט איבערגעלאזט נאך זיין טויט א גרויסע זאמלונג פון שוהל-דרשות מיט׳ן נאמען „בינה לעתים״, וואס האט לויט זיין סטיל און רייכקייט פון געדאנקען געדינט אלס וועג-ווייזער פאר די שפעטערדיגע מגידים.

די קבלה מיט אלע איהרע מיסטישע סודות און די משיח-פראפאגאנדא פון שלמה מולכו האבען אין איטאליען געפונען א פארטיגען באדען. פון אויסען האט די קבלה אין איטאליען ניט געפונען פאר זיך קיין שום שטערונגען, ווייל אין יענער צייט זענען אויך פיעל אנגעזעהענע קריסטען געווען פערליעבט אין די סודות פון דער קבלה און די זעלבע צענזור, וואס האט אזוי גערודפ׳ט דעם תלמוד, האט געלאזען פריי אבדרוקען און פערשפרייטען דעם „זהר״. אינערליך איז די קבליסטישע לעהרע

געווען זעהר צוגעפאסט צו דער דעמאלטיגער געדריקטער שטימונג פון די איטאליענישע יודען. 1558—59 איז אין מאנטוא, מיט דער הסכמה פון דריי רבנים, אבגעדרוקט געווארען דער „זהר", וועלכער איז באלד פערשפרייט געווארען אין פיעל עקזעמפליארען. אין א קלייגער צייט ארום איז ערשינען אנ'אנדער אויסגאבע פון „זהר" מיט א פאררעדע פון געשמד'טען יודען וויקטאריא עליאנא דאס האט זעהר אויפגעבראכט אייניגע אנגעזעהענע רבנים, וואס האבען אין דער קבלה געזעהען א סכנה פאר'ן יודענטום; זיי זענען אבער גארניט אימשטאנד געווען צו טאן. געגען דער ענדע פון 16—טען יאהרהונדערט איז קיין איטאליען אנגעקומען פון פאלעסטינא ר' ישראל סרוק, א תלמיד פון אר"י און א חבר ר' חיים וויטאל'ס. דעמאלט האט די פראקטישע קבלה אין איטאליען אנגעהויבען אויפבליהען און ענטוויקלען זיך מיט א גרויסער שנעלקייט. ר' ישראל סרוק האט זיך אנדערצעהלט וואונדער פון אר"י און פון ר' חיים וויטאל, אליין זיך אנגעגעבען פאר א קדוש און אנגעהויבען פערשפרייטען די לעהרע פון דער פראקטישער קבלה; און באלד זענען צווישען די איטאליענישע יודען איינגעפיהרט געווארען די אלע אסקעטישע מנהגים פון די קבליסטען אין צפת, ווי פייניגען זיך, פערברענגען גאנצע שעה'ן אין תפלה, וואך זיין די נאכט א. אז. וו.

אין דער זעלבער צייט האט אבער אויך אויפגעבליהט די ליטעראטור. די ערינערונגען וועגען די טויזענדיעהריגע ליידען פון יודישען פאלק, צוזאמען מיט די נייע צרות, האבען ארויסגערופען אין יענער צייט די היסטארישע חראניק, מיט וועלכער עס האבען זיך פערנומען פיעל געלעהרטע יודען. צווישען די דאזיגע היסטארישע ווערק דארף א בעזונדער ארט אבגעגעבען ווערן דעם בוך פון ר' שמואל אושקי, א געוועזענער מאראן אין פארטוגאל, „די טרייסט פון ישראל און זיינע ליידען". דאס דאזיגע ווערק איז געשריבען געווארען אויף פארטוגאליש און איז מעהר א לירישע פאעמא, ווי א געשיכטע, נאר אין דער פארם פון א דיאלאג צווישען די יודישע פאסטוכער ווערט אגב אויך דערצעהלט די געשיכטע פון יודישען פאלק. דער פאסטוך יעקב קלאגט זיך פאר די צוויי איבעריגע פאסטוכער אויף דער לאגע פון יודישען פאלק, וועלכעס איז געגליכען צו א סטאדע שעפסלעך, וואס זענען ארייגעפאלען צווישען וועלף. אנהויבענדיג פון די אלטע בבלים און רוימער, ביז די שפאניער און דייטשען פון מיטעלאלטער, האבען אלע פעלקער נאר געדריקט און געראפ'ט דאס שוואכע יודישע פאלק. א. א. וו.

אייראָפּא, אין גיהנם אויף דער וועלט! — קלאָגט זיך דער פּאָסטוך יעקב. — וואָס זאָל איך זאָגען וועגען דיר, וואָס האָט בעפּוצט דיינע נצחונות מיט די טויטע קערפּער פון מיין פאָלק? ווי זאָל איך דיך לויבען, דו קריגערישע אונעהרליכע איטאַליען? דו האָסט דאָך, ווי א הונגעריגער לייב געפרעסען דאָס פלייש פון מיינע שעפּעלעך? פערדאָרבענע פּאַשע־פעלדער פון פראַנקרייך, מיינע שעפּעלעך האָבען זיך געשפּייזט מיט אייער גיפט! שטאָלץ ווילד דייטשלאַנד, דו האָסט אָראָבגעשליידערט מיינע קינדער פון די גרויזאַם־הויכע אַלפּען־בערג! צבועדיג, אכזריות'דיג און בלוטדורשטיג שפּאַניען, די אָרימע וועלף דיינע האָבען געפרעסען און פרעסען נאָך איצט מיינע פרעכטיגע סטאַדעס!" אויף די דאָזיגע קלאָג־ווערטער ענטפערן אָב מיט טרייסט די איבעריגע פּאַסטוכער, וועלכע דערמאָנען, אז פיעל צרות זענען יודען שוין איבערגעשטאַנען און דאָך געבליבען א פאָלק, וויל פערטיליגען יודען אינגאַנצען פון דער וועלט איז אונמעגליך און די טרייסט פון יודען בעשטעהט דערין, וואָס די צרות לייטערן זייער גייסט און פון דעם גיהנם, וואָס זיי זענען אויסגעשטאַנען, זענען זיי אַרויס ריינער, שענער און מאָראַלישער, איידער אַנדערע פעלקער.

דער צווייטער היסטאָריקער פון יענער צייט, ר' יוסף הכהן (1496—1575), האָט שוין אָבגעגעבען פיעל מעהר אָרט פאַקטען אַנשטאָט ליריק און פערדיענט מעהר דעם טיטול „היסטאָריקער". א מיטגליעד פון א פאַמיליע, וואָס איז אַרויסגעטריבען געוואָרען פון שפּאַניען, האָט ר' יוסף הכהן די ערשטע יאָהרען זיינע פערבראַכט אין אַוויניאָן, אין דער פּויפּסטליכער פּראָווינץ פון דרום־פראַנקרייך; פון דאָרטען איז ער אַריבערגעפאָהרען קיין איטאַליען און זיך בעזעצט אין גענוא. די צוויי יודישע גירושים פון גענוא (אין 1516 און אין 1550) האָבען געצוואונגען דיזע פאַמיליע זיך אַריבערצוציהען אין דעם נאָהענטען שטעדטעל וואָלטאַדזשא. דאָרט האָט ר' יוסף כהן זיך פערנומען מיט דאָקטאָריי און איז געוועזען זעהר בעליעבט ביי דער גאַנצער בעפעלקערונג, אויך ביי קריסטען. אין 1567 האָט מען אויך פון דאָרטען אַרויסגעטריבען די יודען; פאַר ר' יוסף הכהן האָט מען געוואָלט מאַכען א אויסנאַהם און איהם ערלויבט ווייטער צו וואוינען אין דער שטאָדט, אָבער ער האָט נישט געוואָלט זיך בענוצען מיט דעם חסד און אויסגעוואַנדערט צוזאַמען מיט זיינע ברידער. ער האָט פערעווּיגט זיין נאָמען דורך צוויי וויכטיגע היסטאָרישע ווערק. אין זיין „דברי הימים" האָט ער בעשריבען די געשיכטע פון פראַנקרייך און

טערקײַ, דעם לאַנגיעהריגען קאַמפּף צווישען קריסטענטום און איסלאַם, צווישען אײראָפּא און אזיען אין צוזאַמענהאַנג מיט דער יודישער געשיכטע. אין צווייטען ווערק „עמק הבכא" האָט ער בעשריבען די געשיכטע פון די יודישע רדיפות אין אײראָפּאַ, אָנהויבענדיג פון די קרײץ-צוגען ביז 1575. אין ביידע ווערק, געשריבען אין אַ שענעם העברעאישען סטיל, האָט דער אויטאָר זיך געהאַלטען עהרליך אָן די היסטאָרישע פאַקטען, ניט מגזם געווען, ניט איבערגעדרעהט די געשעהנישען, ערנסט אַרייַנגעטראַכט זיך אין דער פּאָליטיש-עקאָנאָמישער ענטוויקלונג פון די פעלקער, אָבער צוזאַמען דערמיט הערט זיך אין די ווערק דער אויפגערעגטער טאָן פון אַ בעלײדיגטען און דאָס געפיהל פון פעראַכטונג און צאָרן געגען די בעדריקער. „דער גירוש פון יודען פון פראַנקרייך און שפּאַניען—זאָגט דער מחבר פון „עמק הבכא"— האָבען מיך בעוועגט אָנצושרײַבען דאָס ווערק. זאָלען יודען וויסען, וואָס האָבען אונז געטאָן אונזערע שונאים אין זײערע מדינות און פּאַלאַצען. ווייל אָט וועט קומען אַ צײַט"... אין דער דאָזיגער אָבגעהאַקטער פראַזע שפּירט זיך, ווי דער מחבר האָט געגלויבט אין דער נקמה פון דער געשיכטע, אַז עס וועט קומען אַ צײַט, ווען די יודישע בעדריקער וועלען חרטה האָבען אויף די צרות, וואָס זיי האָבען פערשאַפט דעם יודישען פאָלק

גאָר אַנ'אַנדער כאַראַקטער טראָגט די געשיכטע פון אַ יונגערען היסטאָריקער, ר' גדליה אבן יחייא, אונטערן נאָמען „שלשלת הקבלה". דער אויטאָר פון דעם ווערק איז געווען אַ קבליסט און אַנשטאָט קלאָרע פאַקטען און אַ ריינעם סטיל, ווי ביי ר' יוסף הכהן, געפינען מיר דאָ שוין אַ מיש-מאַש פון אַלעמען בעקאַנטע היסטאָרישע פאַקטען צוזאַמען מיט נישט געשטויגענע, נישט געפלויגענע בבא מעשיות, לעגענדען, אָנהויבענדיג פון די אַלטע צײַטען ביז דער העלפט פון 16-טען יאָהרהונדערט. אַ בעזונדער אָרט ווערט אין דעם ווערק אָבגעגעבען פאַר די שרעקליכע געשיכטען וועגען שדים, מכשפים און רוחות. פון יעדער שורה הערט זיך דאָ די אמונה איז סודות, די מיסטישע קראַפט פון דער קבלה.

די ענטדעקונגען פון קאָלומבוס האָבען אין יענער צײַט אַרויסגערופען אויך ביי יודען אַ אינטערעס צו געאָגראַפיע. דער קאָמענטאַטאָר פון תנ"ך ר' אברהם פאַריצאָל, וואָס האָט געלעבט אין פערארא, האָט אין 1524 אָנגעשריבען אַ ווערק „ארחות עולם", וואו עס געפינט זיך אַ קורצע בעשרײַבונג פון דער ערד. דער מחבר פון דעם ווערק איז

געווען א מענש מיט וויסענשאפטליכע קענטעניש, נאר דאך געפינען זיך אין דעם בוך ניט ווינציג אבערגלויבען, ווי למשל וועגען טייך סמבטיון, וועגען די עשרת השבטים און כדומה.

די יודישע פאעזיע, וואס איז פון דער צייט פון עמנואל הרומי אבגעשטארבען, האט אין אנהויב פון 17־טען יאהרהונדערט ווידער אויפ־געלעבט אין איטאליען. די פארשטעהער פון דער יודישער פאעזיע זענען דאן געווען צוויי פרויען: דבורה אסקארעל. און שרה סולאם. די ערשטע, א פרוי פון א רייכען יודען אין רוים, האט איבערגעזעצט די יודישע רעליגיעזע פאעזיע אין א שענער איטאליענישער שפראך און אויך גע־שריבען אריגינעלע לידער. די צווייטע, א טאכטער פון א ווענעדיגער סוחר, איז געווען איינע פון די געבילדעטסטע איטאליענישע פרויען פון יענער עפאכע. דער קאטוילישער גלח אנראלדא טשעבא האט א לאנגע צייט שטארק אגיטירט די יודישע בעגאבטע פאעטעסע, זי זאל אננעהמען דעם קריסטליכען גלויבען. נאר ער האט גארנישט געקאנט מאכען. דאן האט ער ביי איהר געבעטען א ערלויבניש לפחות מתפלל צו זיין פאר איהר נשמה און גאט בעטען, אז ער זאל זי ארויספיהרען אויפ'ן ריכטיגען וועג. שרה האט מסכים געווען, אבער מיט דעם תנאי, אז אויך זי זאל גאט בעטען, דאס דער גלח זאל ארויף אופ'ן ריכטיגען וועג און אננעהמען די יודישע אמונה. שרה איז געשטארבען אין 1641.

א גרויסע השפעה אויף דער יודישער ליטעראטור פון יענער צייט האט געהאט דער איטאליענישער הומאניזם, דער אלגעמיינער אינטערעס צו דער אלטער קלאסישער וועלט און צו פלאטאנ'ס פילאזאפיע. דער זוהן פון בעריהמטען ר' יצחק אבארבאנעל, יהודה־לעא אבארבאנעל, האט צו יענער צייט אנגעשריבען אויף א שענער איטאליענישער שפראך זיינע „דיאלאגען וועגען ליעבע", וואס זענען עטליכע מאל איבערגעזעצט געווארען אויף אנדערע שפראכען און געמאכט א איינדרוק. די דאזיגע „דיאלאגען" זענען דורכגעדרונגען מיט דעם גייסט פון דער לאטיינישער פילאזאפיע וועגען ליעבע און שענהייט און דאס יודענטום איז דארט אוועקגעשטעלט אויפ'ן צווייטען פלאן, אזוי אז עס האבען זיך געפונען איינינע, וואס האבען דערויף שוין געבויט א השערה, אז אבארבאנעל האט זיך געשמדט; דאס איז אבער נישט מעהר ווי א השערה.

פיעל שטארקער איז דעמאלט געווען דער אינטערעס צו דער העברעאישער שפראך און העברעאישער גראמאטיק; אויף דעם געביט זענען זיך צונויפגעגאנגען די יודישע געלעהרטע מיט די קריסטליכע. די ליעבע

פון די הומאניסטען צו דער קלאסישער רוימיש־גריכישער וועלט האבען ארויסגערופען אויך א אינטערעס צו דער אלטער יודישער וועלט, און אזוי ווי אהן העברעאיש איז אונמעגליך צו בעקאנען זיך מיט דעם גייסט פון דער אלטער יודישער קולטור, האבען פיעל הומאניסטען און נע־בילדעטע קריסטען זיך געמוזט נעהמען לערנען העבּרעאיש. אלס לעהרער האבען, נאטירליך, געדיענט די יודען, און אזוי ארום איז בעשאפען געווארען א רייכע ליטעראטור וועגען דער העברעאישער שפראך און העברעאישער גראמאטיק, ווי „ספר הבחור" פון ר' אליהו לעוויטא, אדער אליהו בחור, „מתורגמן" פון דעם זעלבען און נאך אנדערע.

דער פאטער פון דער יודישער היסטארישער קריטיק איז געווען ר' עזריה מן האדומים, אדער דע־ראסי (געבוירען אין מאנטוא אנ'ערך אין יאהר 1514 און געשטארבען אין פערראַרא אין 1578). ער איז געווען א פיעלזייטיג געבילדעטער מאן, וואס האט גרינדליך געקענט ניט בלויז די העברעאישע ליטעראטור, נאר אויך אלע קלאסישע ווערק, די רעליגיעזע ליטעראטור און די נייע ווערק פון די איטאליענישע הומאניסטען; צו דער דאזיגער ברייטער בילדונג האט ער בעזעסען אויך א שטארקען טאלאנט, און דאס האט ער אויסגענוצט אויף קריטיש־היסטארישע פארשונגען. נאך דער גרויסער ערד־ציטערניש אין פערראַרא אין 1570 האט ער אנגעשריבען זיין גרויס ווערק אין דריי חלקים „מאור עינים". דער ערשטער טייל פון דעם ווערק איז געווידמעט דער בעשרייבונג פון דער ערד־ציטערניש, דער צווייטער טייל דערצעהלט, ווי אזוי די ביבעל איז איבערזעצט געווארען אויף גריכיש, דער בעדייטענדסטער טייל איז אבער דער דריטער, אין וועלכען עס געפינען זיך א רייהע גלענצענדע פארשונגען וועגען פילון האלכסנדרוני, וועגען די יודישע פארטייען אין דער צייט פון צווייטען בית המקדש, וועגען יוסף פלאוויוס און וועגען דער חראנאלאגיע פון דער אלטער יודישער געשיכטע. דאס דאזיגע ווערק האט ארויסגערופען א גרויסע אונצופרידענהייט צווישען די רבנים, הגם ר' עזריה מן האדומים איז געווען זעהר פארזיכטיג אין זיין ווערק און אין ערגעץ זיך ניט ערלויבט קיין שום פרייע געדאנקען. נאר שוין דאס אליין, וואס ער האט דער ערשטער זיך קריטיש בעצויגען צו דער ביבעל, אויסגעפארשט די היליגע טראדיציעס און פערגלייכט די תלמודישע ערצעהלונגען מיט די גריכישע און לאטיינישע קוועלען — שוין דאס אליין האט ארויסגערופען א גרויסע אויפרעגונג צווישען די ארטא־

דאָקסישע רבנים. ר׳ עזריה האָט דאַן אָנגעשריבען אַ צווייט ווערק „מצרף לכסף“, וואו ער פערענטפערט זיך, אָבער אויך דאָס האָט ניט געהאָלפען. די רבנים האָבען פערבאָטען אַלע יודען יונגער פון 25 יאָהר, צו לייענען דעם „מאור ענים“ און מען דערצעהלט, אַז דער מחבר פון „שולחן ערוך“ ר׳ יוסף קאַראָ האָט זאָגאַר געוואָלט אַריינלעגען דעם מחבר פון „מאור עינים“ אין חרם, נאָר דער טויט זיינער האָט איהם געשטערט דאָס צו טאָן.

דער גייסט פון קריטיציזמוס האָט אָבער פון דעמאָלט אָן שוין זיך ניט אָבגעשטעלט, און איינצעלנע יודישע געלעהרטע, וואָס האָבען זיך קריטיש בעצויגען צו דער יודישער מסורה און צו די אַלטע יודישע לעגענדעס, האָבען ווייטער פאָרטגעזעצט זייער אַרבייט. כדי ניט איינצוּ־רייסען מיט דער אַרומיגער סביבה און אַרויפציהען אויף זיך דעם חשד פון אפיקורסות, האָבען די דאָזיגע געלעהרטע געמוזט טאָן זייער אַרבייט געהיים; דאָס האָט אָבער נאָך מעהר פערשאַרפט די בעציהונג צו זיי פון דער אַרומיגער יודישער וועלט, און די סתירה צווישען דעם וויסענ־שאַפטליכען קריטישען גייסט און דער טראַדיציאָנעלער בלינדער אמונה איז דורך דעם נאָך בולט׳ער געוואָרען. די דאָזיגע אינערליכע צובראָ־כענהייט האָט זיך אַממעהרסטען אָבגעשפּיגעלט אויף דער טעטיגקייט פון בעגאַבטען שריפטשטעלער און אָנגעזעהענעם יודישען קענער ר׳ יהודה־ליאָן דע־מאָדענאַ (1571 — 1648). אַ מענש מיט פיעלזייטיגער בילדונג תלמוד׳יסט און צוזאַמען דערמיט הומאַניסט, אַ רב און אַ פריידענקער, אַ מגיד אין שוהל און אַ וועלטליכער שריפטשטעלער, איז דע־מאָדענאַ אין זיין לעבען געוועזען פול מיט סתירות. אין זיינע יונגע יאָהרען האָט ער אָנגעשריבען אַ ווערק געגען שפּיעלען אין קאָרטען און אַליין האָט ער געשפּיעלט אין קאָרטען מיט אַזאַ האַזאַרד, אַז ער האָט פערגעסען, ווער ער איז און וואָס פאַר אַלאַגע ער פערנעהמט. אין שוהל האָט ער געהאַלטען דרשות און גערופען צו שטרענגען מוסר אין רעליגיעזע דינים, און ביי זיך אין צימער האָט ער געשריבען געהיים אַזעלכע פרייע געדאַנקען, פאַר וועלכע ער וואָלט געקענט פיעל ליידען, ווען זיי וואָלטען פערעפענטליכט ווערען. די ליטעראַרישע טעטיגקייט פון דע־מאָדענאַ איז געוועזען זעהר רייך און פערשידענאַרטיג. ער האָט געשריבען אַמאָל פאַר די יודען, אַמאָל פאַר קריסטען, תלמודישע חקירות, דרשות אויף פערשידענע טעמען, אַ שטודיום וועגען די יודישע רעליגיעזע מנהגים, אַ זאַמלונג פון רעצעפּטען און עצות, אַ מיטעל צו פערפעסטיגען דעם

זכרון, שירים, ביבלישע פירושים א. אז. וו. נאר זיינע טיפסטע איבער־צייגונגען האט ער אפען ארויסגעזאגט אין צוויי אויסגעצייכענטע ווערק, וועלכע ער האט מורא געהאט צו פערעפענטליכען פאר זיין לעבען און וועלכע זענען אבגעדרוקט געווארן ערשט אין 200 יאהר ארום נאך זיין טויט. אין איינעם פון די ווערק, „אבי נועם", צושטערט ער דעם גאנצען בנין פון דער קבלה און בעווייזט, אז די כלומרשטע הייליגע ספרים פון דער קבלה, ווי דער „זהר", זענען פאלש, נאכגעמאכט און אז די לעהרע פון דער קבלה איז סותר דער ריינער לעהרע פון יודענטום. אין זיין צווייטען ווערק „קול סכל ושאגת ארי" מאכט דע־מאדענא נאך א טריט ווייטער און טרעט שוין ארויס ניט בלויז געגען דער הייליגקייט פון דער קבלה, נאר אויך געגען דעם אויטארירעט פון תלמוד. נאכדעם ווי די יודישע מלוכה איז געפאלען — זאגט ער אין דעם ווערק, — האבען די פיהרער פון פאלק געדארפט איינפיהרען א נייע ארדנונג אויפ'ן גרונד פון תורת משה, וואס זאל זיין צוגעפאסט צו די לעבענס־בעדינגונגען פון יודען אין גלות. אבער וואס זשע האבען זיי געטאן? אנשטאט צו בעזייטיגען די קלייניגקייטען פון געזעץ און פערפעסטיגען נאר זיינע יסודות, האבען די דאזיגע לעהרער פון געזעץ נאר איבערגענומען ביי די צדוקים חומרות און דינים אהן א שיעור, וואס מאכען שווער דאס לעבען פון יודען אין גלות, און דאס האבען זיי אנגערופען „תורה שבעל פה"! דא איז דע־מאדענא דערגאנגען צו דעם פונקט, צו וועלכען עס זענען צוגעקומען אלע פריידענקענדע יודען פון 19־טען יאהרהונדערט און עס איז לייכט זיך פארצושטעלען, וואס פאר'א רדיפות און צרות דע־מאדענא וואלט זיך אנגעליטען, ווען ער וואלט ארויסזאגען די דאזיגע געדאנקען אפען. ער האט דאס אבער גוט פערשטאנען, און איז דעריבער געבליבען איינזאם און אליין מיט זיין פריינט, וועלכען ער האט געמוזט בעהאלטען בחדרי חדרים.

א צווייטער אנגעזעהענער וועלטליכער קעגער און „פרייזיניגער" מענש פון יענער צייט איז געווען ר' יוסף שלמה דעלמעדיגא (1591 — 1655); ביי איהם האבען אבער די פרייזיניגע געדאנקען און דער וויסענ־שאפטליכער עלעמענט זיך אזוי פערפלאנטערט און צונויפגעמישט מיט דער קבלה און דעם מיסטיציזם, אז ער האט אויף יעדען שריט נאר סותר געווען זיך אליין, און איז סוף כל סוף אריין אין א גרויסען פלאנטער, פון וועלכען ער האט אליין ניט געקאנט ארויסקריכען און געענדיגט האט ער דערמיט, וואס ער איז געווארן א פערברענטער אנהענגער פון די

קבליסטען. אַ אייניקעל פון פילאָזאָף ר׳ אליהו דעלמעדיגאָ, האָט יוסף שלמה בעקומען זיין בילדונג אין איטאַליען. אין דער יוגענד האָט ער בעזוכט דעם אוניווערזיטעט אין פּאַדוא, וואו ער האָט געהערט לעקציעס וועגען מאַטעמאַטיק און אַסטראָנאָמיע פון דעם גרויסען גאַליליי אַליין. נאָכדעם האָט דעלמעדיגאָ זיך פערטיעפט אין אַנדערע וויסענשאַפטען, צו וועלכע ער האָט געהאַט אַ גרויסע נייגונג. אין דער זעלבער צייט האָט ער אויך געהאַט אַ גרויסע ליידענשאַפט צו רייזען און אין 1616 האָט ער געמאַכט אַ רייזע קיין עגיפטען, וואו ער האָט געהאַט אַ גלענצענדען מאַטעמאַטישען דיספוט מיט אַ מוסולמענישען געלעהרטען. פון דאָרטען איז ער אָבגעפאָהרען קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, וואו ער איז זיך צונויפגעגאַנגען מיט די קאַראַאימען, און פון דאָרטען קיין פוילען און ליטאָ. דאָרט האָט ער זיך בעזעצט נעבען ווילנאָ און איז געוואָרן הויז⸗דאָקטאָר ביים פירשט ראַדזיוויל; אָבער אויך דאָ האָט ער זיך לאַנג ניט געהאַלטען. אין גיכען בעגעגענען מיר איהם שוין אין דייטשלאַנד, פריהער אין האַמבורג, דער⸗נאָך אין אַמשטערדאַם און אין פראַנקפורט, וואו ער האָט אָנגענומען די שטעלע פון אַ דאָקטאָר אין דער יודישער קהלה. זיין וואַנדער⸗לעבען האָט ער פערענדיגט אין פּראָג אין 1655. ניט קוקענדיג אויף זיין גרויסע ענציקלאָפּעדישע בילדונג, האָט זיך איהם דאָך ניט איינגעגעבען אויסצואַרבייטען אַ וועלכע עס איז קלאָרע וועלט⸗אַנשויאונג, און מיר זעהען, ווי דעלמעדיגאָ דרעהט זיך צווישען פינסטערניש און ליכטיגקייט, צווישען וויסענשאַפטליכען גייסט און בלינדע אמונה, צווישען פרייע געדאַנקען און מיסטישע חלומות. דעלמעדיגאָ איז כאַראַקטעריסטיש פאַר דער גאַנצער עפּאָכע: פונקט ווי ער, אַזוי האָט די גאַנצע עפּאָכע זיינע זיך געוואָרפען צווישען פינסטערניש און ליכטיגקייט און איז געווען פול מיט סתירות. די גרויסע השפעה פון דער הומאַניסטישער וועלט⸗אַנשויאונג, די סימנים פון דער נאָהענטער גרויסער רעפאָרמאַציע זעהען מיר שוין אויך אין יודענטום, וואו עס שאַפט זיך עפּעס, וואו עס וועקט זיך אַ נייער געדאַנק און עס הויבט זיך אָן אַ קריטישע בעציהונג צום יודישען עבר. אָבער דאָס אַלץ ווערט דערשטיקט אינוועניג, געפינט ניט קיין פרייען פּלאַץ פאַר זיך און עס מוזען פריהער פאַלען די מויערן פון ענגען געטאָ, עס מוז פריהער אַראָב דער אויסערליכער דרוק, אום די ברויזענדע אינערליכע קרעפטען אין יודענטום זאָלען געפינען אַ פרייען אַרויסגאַנג און פערוואַנדעלט ווערען אין אַ ברייטער פרייער בעוועגונג.

פיערטעס קאפיטעל

יודען אין דער עפאכע פון דער רעפארמאציע

מיט דער שטורמדיגער רעפארמאציאנס-בעוועגונג, וואס האט אויפגערודערט גאנץ איירופא און געמאכט א איבערקעהרעניש אין גאנצען פאליטישען און גייסטיגען לעבען פון די איירופעאישע פעלקער, ענדיגט זיך דאס פינסטערע מיטעלאלטער און עס הויבט זיך אן די „נייע צייט“ אין דער געשיכטע פון דער מענשהייט. די דאזיגע גרויסע בעוועגונג שטאמט אב פון דייטשלאנד. דוקא אינ׳ם בארבארישען דייטשען פאלק, דוקא אין לאנד פון די ריטער, וואס האבען פערבראכט די יאהרען אין שטענדיגען קאמפף צווישען זיך איבער נארישקייטען, — דוקא פון דארטען האט געקאנט ארויסוואקסען די גרויסע רעליגיעזע בעוועגונג, וואס האט גערופען צוריק צו דער ביבעל און צו דעם ריינעם רעליגיעזען תוך פון קריסטענטום. די ראמאנישע פעלקער זענען שוין געווען דעמאלט אזוי ווייט פערדארבען, אזוי ווייט פון יעדער רעליגיעזער בעציהונג צום לעבען, אז ביי זיי איז שוין זאגאר ניט מעגליך געווען קיין „אפיקורסות“, קיין פראטעסט געגען דעם פאלשען קאטוליציזם. אין די פויפסטליכע ספערען, צווישען די געבילדעטע מענשען, אין די פאלאצען פון די הויכע גייסטליכע אין איטאליען, פראנקרייך און שפאניען האט מען אין יענער צייט געלעבט א גוטען טאג, זיך ארייגעלאזט אין תענוגים און בסוד אבגעלאכט פון דער גאנצער קריסטליכער רעליגיע, וועלכע איז זיי וויניג וואס אנגעגאנגען, און נאר אין דייטשלאנד, וואו דאס פאלק איז נאך געווען פרימיטיוו און נאאיוו, וואו מען האט נאך באמת געגארט צו א ריינער אמת׳ער רעליגיע, איז געווען דער ריכטיגער באדען פאר דער

רעפארמאציע מיט איהר גאנצען צארן געגען דער פאלשקייט פון די פויפסטען און מיט איהר שטורמדיגען דראנג צום פיינעם רעליגיעזען געפיהל. טיעף אין דייטשען פאלק זענען שוין פון לאנג געלעגען בעהאלטען גרויסע קרעפטען און עס האבען נאר געדארפט קומען די נויטיגע סיבות, אום אויפצעוועקען די דאזיגע קרעפטען. מיט א געוויסען שטאלץ קאנען מיר זאגען, אז איינע פון די נאהענטסטע סיבות, וואס האבען ארויסגערופען און פארבערייטעט די גרויסע רעפארמאציע, איז געווען דער דיספוט צווישען די הומאניסטען און די „פינסטערע לייט” וועגען תלמוד.

ערב דער לוטעראנישער רעפארמאציע האבען די פערבּיסענע קלעריקאלען, די פינסטערע כוחות אנגעהויבען פיהרען א בייזען קאמפף געגען יודענטום. זיי איז וויכטיג געווען די געדריקטע יודישע לאגע, — זיי האבען נאך געוואלט עוקר מן השרש זיין די גאנצע יודישע רעליגיע. פאר זייערע אויגען האט זיך געטראגען דאס אידעאל פון דער פינסטערער שפאנישער אינקוויזיציע מיט איהרע שייטער־הויפענס, ענוים און שפיאנאזש. די יודען־שנאה איז געווען דער צענטר פון דער פאליטיק פון די דייטשע קלעריקאלען און ניט ווילענדיג איז דער קאמפף געגען יודענטום געווארען אויך דער קאמפף געגען דער גייסטיגער בעפרייאונג בכלל, געגען אלע נייע אידעען פון די הומאניסטען, געגען דער אפיקורסות פון די פרייזיניגע. אין דער לופטען האט זיך שוין געטראגען דער גייסט פון דער נאהענטער רעפארמאציע און עס איז בעשערט געווען, אז דאס יודענטום זאל אוועקגעשטעלט און צונויפגעבונדען ווערען מיט דער גרויסער רעפארמאציאנס־בעוועגונג אין דעם פערביטערטען קאמפף געגען איהר.

דער סיגנאל צו א קאמפף געגען יודענטום איז געגעבען געווארען אין קעלן, אין דער דאזיגען הויפט־שטאב פון די קלעריקאלען, וואו עס האבען געהערשט די דאמיניקאנער, דער אינקוויזיטאר האכשטראטען, דער פינסטערער פראפעסאר פון טעאלאגיע ארנאלד פון טאנגערן און אנדערע בעריהמטע „שווארצע” לייט. דער סיגנאל איז געווען פון איין זייט צו אטאקירען די יודישע ליטעראטור, מיט וועלכער די הומאניסטען האבען זיך אנגעהויבען אינטערעסירען, און פון דער צווייטער זייט — צוצוגרייטען א באדען פאר געצוואונגענעם שמד צווישען יודען, ווי אין שפאניען. אלס ווערקצייג פאר דעם טייוולאנישען פלאן איז אויסגעקליבען געווארען דער משומד פפעפערקארן

יוסף פפעפערקארן פון מעהרען איז געווען א פשוטער קצב, כמעט אנ׳עם הארץ און דערצו א מענש מיט א אונגעהויערער חוצפה. איינמאל האט מען איהם געחאפט ביי א גנבה מיט א שלאס־בראך און ער איז ארעסטירט געווארען. ווי עס שיינט, איז איהם נאך דער מעשה ניט געווען איבעריג אנגענעהם צו פערבלייבען צווישען יודען און ער האט בעשלאסען אבצושמד׳ען זיך און זיין גאנצע פאמיליע. אט דעם דאזיגען מענשען מיט א פינסטערער פערגאנגענהייט האבען די דאמיניקאנער אויסגעקליבען פאר זייער רעכטער האנד אין קאמפף מיט די יודען און יודענטום. די פערברעכערישע טעטיגקייט געגען זיין פאלק האט פפעפערקארן אנגעהויבען מיט דער בראשור „שפיגעל דער ערמאהנונג״, וואס איז ערשינען אין 1507 אויף דער רוימישער שפראך. אין דער דאזיגער בראשור פרובט נאך דער יודישער משומד זיך אונטער׳חנפנען צו יודען, איינרעדען זיי מיט גוטע רעד זיך צו שמד׳ען, ווייל נאר אין קריסטענטום איז דער ריינער אמת און די ישועה פאר אלע פעלקער. דארט פרובט אויך פפעפערקארן אבווענדען אלע בלבולים אויף יודען, אז זיי בענוצען קריסטליך בלוט, און ווענדעט זיך צו די קריסטען מיט א אויפרוף, אז זיי זאלען ניט צו פיעל דריקען די יודען, וועלכע „זענען אויך מענשען״ גלייך ווי אלע. אין א יאהר ארום האבען די דאמיניקאנער ארויסגעגעבען א צווייטע בראשור אונטער פפעפערקארן׳ס נאמען „יודענבייכטע״ און דא איז שוין דער טאן גאר א אנדערער. דא ווערט אבגעלאכט פון די יודישע מנהגים, די יודען ווערען שוין אנגערופען „הינט, וואס לעקען דאס קריסטליכע בלוט״ און פון די קיסרים ווערט געפאדערט, צו פערבאטען יודען האנדלען מיט פראצענט און זיי צווינגען צו הערן די מיסיאנערישע דרשות אין די שוהלען. און וואס ווייטער איז געווארן אלץ ערגער: אין 1509 איז ערשינען פפעפערקארן׳ס א דריטע בראשור, וואס איז בכיון ארויסגעגעבען געווארען ערב פסח, כדי אויפצורייצען דעם המון געגען יודען. דארט ווערט דאס דייטשע פאלק שוין גערופען ארויסצוטרייבען אלע יודען פון לאנד, צונעהמען ביי זיי זייערע קינדער און זיי ערציהען אין קריסטליכען גלויבען און בכלל צו רודפ׳ען זיי ביז לעצט, ווייל יודען בעראבעווען די קריסטען און זויגען פון זיי אויס דאס בלוט. בײם פאלק האט די דאזיגע העצע קיין ערפאלג ניט געהאט, אבער דערפאר האבען די דאמיניקאנער געפרובט פעראינטערעסירען אין דער אגיטאציע געגען יודען הויכגעשטעלטע פערזאנען, און דאס האט זיך זיי איינגעגעבען.

די דאָמיניקאנער האָט זיך איינגעגעבען אריבערצוציהען אויף זייער זייט דער פראָמער קוניגונדא, די שוועסטער פון קייזער מאקסימיליאן, וועלכע האָט געגעבען פפעפערקאָרנ׳ען א בריעף צום קייזער מיט א ביטע צו קאָנפיסקירען אלע יודישע ספרים, אויסער דער ביבעל, וועלכע זענען פול מיט האס צום קריסטענטום און ווארפען א שאנדע אויף דער היילינגער רעליגיע. מיט דער דאזיגער רעקאָמענדאציע איז פפעפערקאָרן אוועק־געפאָהרען קיין איטאליען צום קייזער מאקסימיליאן, וועלכער האָט דאן געפיהרט מלחמה מיט דער ווענעציאנישער רעפובליק, און פפעפערקאָרן איז צוריקגעקומען מיט א נצחון: דער קייזער, וועלכער איז געווען פער־נומען מיט דער מלחמה און ניט געהאט קיין צייט אריינצוטראכטען אין אזעלכע ענינים, האָט ניט לאנג געקלערט און ערלויבט פפעפערקאָרנ׳ען צו רעווידירען אלע יודישע ספרים און פערברענען די, אין וועלכע עס געפינען זיך שלעכטע רעד וועגען קריסטענטום.

מיט טריאומף האָט פפעפערקאָרן זיך גענומען צו דער ארבייט, וועלכע ער האָט אָנגעהויבען אין פראנקפורט אם מיין, וואו עס האָבען זיך געפונען פיעל יודען פון תורה און געלד און גאנצע בערג יודישע ספרים. לויט׳ן פערלאנג פון פפעפערקאָרן האָט דער מאגיסטראט צונויפ־גערופען אלע יודען אין שוהל אריין, וואו מען האָט נאָר זיי איבער־געלייענט דעם בעפעהל פון קייזער, ארויסצוגעבען אלע ספרים פפעפער־קאָרנ׳ען. מען האָט צוערשט צונויפגעזאמעלט אלע סדורים און זיי קאָנ־פיסקירט. דאָס איז געווען די ערשטע נאכט פון סוכות, ער האָט נאָך געוואָלט פערבאָטען די יודען צו דאווענען אין די שוהלען, וויל פונקט אום יום טוב האָט ער געוואָלט מאכען די רעוויזיע אין די יודישע הייזער, אָבער די גייסטליכע האָבען זיך ארויסגעוויזען פאר מעהר מענשליך, ווי פפעפערקאָרן, און ניט געוואָלט איינשטימען צו פערשטערען יודען זייער יום טוב. די רעוויזיע איז אָבגעלעגט געוואָרען אויף מוצאי סוכות. אָבער דא האָבען יודען פלוצלונג געשטעלט א ווידערשטאנד און ערקלערט, אז זיי וועלען ניט ארויסגעבען די ספרים, כל זמן זיי וועלען זיך ניט פאָרשטעלען פאר׳ן קייזער, כדי ער זאָל אויסהערען אויך דעם צווייטען צד. אין דער זעלבער צייט האָבען די יודען געשיקט א דעפּוטאציע צום הומאנישען ארציבישאָף אוריעל, וועלכער האָט זיך געווענדעט צום קייזער מיט א אָנווייזונג, אז אזא וויכטיגע פראגע קען ניט געלעזט ווערען אין איילעניש מיט איינמאל און מוז ערנסט בעטראכט ווערען. אויך דער מאגיסטראט האָט זיך געשטעלט אויף דער זייט פון יודען און פון דעם

װעלבען ערצבישאָף איז אָנגעקומען אַ בעפעהל צו די גײסטליכע, אַז זײ זאָלען ניט שטיצען פּפעפערקאָרנ'ען. אַזױ װי דער קײזער האָט ערלױבט פּפעפערקאָרנ'ען רעװידירען די יודישע ספרים ניט אַנדערש, װי אין דער אַנװעזענהײט פון צװײ גײסטליכע און אַ פאָרשטעהער פון מאַגיסטראַט, האָט ער שױן ממילא זײן פּלאַן ניט געקאָנט אױספיהרען און די יודען האָבען אױף אַ װײלע פרײ אָבגעעטעמט.

נאָכדעם האָבען די יודען אַרױסגעשיקט זײערע שתדלנים צום קײזער און איהם בעװיזען זײערע אַלטע קײזערליכע פּריװילעגיעס. מאַקסימיליאַן איז אײנגעגאַנגען דערױף, אַז מען זאָל גרינדען אַ קאָמיסיע פון געלעהרטע, װעלכע זאָלען בעטראַכטען די פראַגע. די דאָמיניקאַנער זענען ניט געװען איבעריג צופרידען דערמיט און פּפעפערקאָרן איז װידער אַמאָל געפאָהרען קײן איטאַליען, בעזאָרגט מיט פיעל רעקאָמענדאַציעס צום קײזער און צו די הױכגעשטעלטע לײט. דאָס מאָל האָט פּפעפערקאָרן נאָר געפועל'ט, אַז אין דער קאָמיסיע זאָל צװישען אַנדערע אױך בעשטימט װערען דער בעריהמטער געלעהרטער יאָהאַן רײכלין, דער גרעסטער דײטשער אױטאָריטעט. די כונה דערפון איז געװען קלאָר: אָדער רײכלין װעט האַלטען מיט די דאָמיניקאַנער און דאַן איז אַ סוף צום יודענטום, װײל װער װעט האָבען די העזה אַרױסצוטרעטען געגען דעם מענשען, מיט װעלכען עס שטאָלצירט גאַנץ דײטשלאַנד; אָדער רײכלין װעט פערטײדיגען די יודישע ספרים, און דאַן װעלען די דאָמיניקאַנער שױן אָנהױבען אַ ענערגישען קאַמפּף געגען רײכלינ'ען אַלײן און געגען דער גאַנצער חברה הומאַניסטען, װעלכע זײ װעלען בעשולדיגען אין אַפּיקורסות און פאָדערען זײ צום געריכט פאַר אַפּיקורסות. די האָפנונג פון די דאָמיניקאַנער איז אָבער צערשטערט געװאָרען און מיט דער בעשטימונג פון רײכלין אַלס מיטגליד פון דער קאָמיסיע האָט זיך אָנגעהױבען זײער גרױסע מפּלה.

יאָהאַן רײכלין איז געװען ניט בלױז אַ בעריהמטער געלעהרטער און דער גרעסטער קענער פון די אַלטע שפּראַכען אין זײן צײט, נאָר אױך אַ גוטהערציגער מענש, װאָס האָט שטענדיג ליעב געהאַט דעם אמת. װי פיעל פון די גרױסע הומאַניסטען, האָט אױך רײכלין געהאַט אַ פערלאַנג צו ערלערנען גרינדליך די העברעאישע שפּראַך. דער ערשטער לעהרער זײנער, װעזעל אין באַזעל, האָט אַלײן געקאָנט װיניג העברעאיש און איז נאָר אימשטאַנד געװען אױסצולערנען רײכלינ'ען די ערשטע כללים פון דער העברעאישער שפּראַך. זײענדיג אין רױם, האָט רײכלין זיך דערװאוסט װעגען די װאונדערבאַרע סודות פון דער קבלה. מיט

וועלכער עס האָבען זיך דאַן אינטערעס-ירט פיעל קריסטען, און די ליעבע צו העברעאיש איז נאָך ביי איהם דאַן שטאַרקער געוואָרען. צוריקקומענדיג קיין דייטשלאַנד, האָט רייכלין זיך געווענדעט מיט אַ בריעף צום רב פון רעגענסבורג ר׳ יעקב מרגליות, וועלכען ער האָט געבעטען צושטעלען איהם געוויסע קבלה-ספרים. דער רב האָט אים אָבגעענטפערט, אַז אין די קבלה-ספרים איז בכלל ניט כדאי אַריינצולאָזען זיך און אַז די ספרים, וועלכע ער בעט, קאָן ער, דער רב, ניט בעקומען. ערשט אין אַ צייט אַרום האָט רייכלין זיך בעקאָנט מיט דעם אַרצט פון קייזער פריעדריך III, ר׳ יעקב לואַנץ, און דער דאָזיגער געלעהרטער יוד איז פון דאַן אָן געוואָרען רייכלינ׳ס לעהרער אין העברעאיש. מיט גרוים התמדה האָט זיך רייכלין גענומען צו דעם שטודיום און אין אַ צייט אַרום איז ער שוין אימשטאַנד געווען צו לייענען העברעאישע ספרים אָהן דער הילף פון אַ לעהרער. פון דעמאָלט אָן האָט רייכלין ניט אויפגעהערט ווייטער צו ערלערנען די העברעאישע שפראַך און ליטעראַטור, הגם ער איז נאָך אַלעמען דאָך וויים געווען פון גרינדליכע קענטעניש.

רייכלין איז דאַן געווען דער איינציגער קריסט אין איראָפּאַ, וואָס האָט גוט געקאָנט די העברעאישע שפראַך, און אַזוי ווי דער פערלאַנג צו בעקאָנען זיך מיט דער העברעאישער שפראַך איז דאַן איבעראַל געווען גרוים, האָבען פיעל פון רייכלינס פריינד זיך געווענדעט צו איהם מיט אַ בקשה, אַז ער זאָל פערפאַסען אַ העברעאישע גראַמאַטיק און לעהרבוך. רייכלין האָט ערפילט די בקשה און פערפאַסט אַ העברעאישע גראַמאַטיק, וואָס איז נאָך געווען פול מיט פעהלערען, אָבער האָט דאָך געגעבען פאַר פיעל קריסטען אַ שליסעל צו ערלערנען די העברעאישע שפראַך און רייכלין האָט ערצויגען פיעל תלמידים, וואָס האָבען מיט עהרפורכט זיך בעצויגען צו העברעאיש און איהר געווידמעט צייט.

אָבער צוזאַמען מיט דער גרויסער אַכטונג צו העברעאיש, איז רייכלין דאָך אין יענער צייט געווען וויים פון יודענפריינדליכקייט; ער האָט זיך ניט געקאָנט בעפרייען פון די אַלטע אַבערגלויבענס וועגען יודען און יודענטום און האָט געהאַלטען די יודען פאַר אַ נידעריגען סאָרט מענשען, וואָס גאָט האָט זיי שטרענג בעשטראָפט דערפאַר, וואָס זיי געהען ניט אין ריכטיגען וועג. ווי אַנדערע קלעריקאַלען, האָט רייכלין אין יענער צייט געהאַלטען, אַז יודען לעסטערען די קריסטליכע היילינגטימער און אַלע קריסטען בכלל, און געבראַכט אַ ראיה פון דער ברכה „ולמלשינים״ אין שמונה עשרה. שפעטער האָט רייכלין זעהר בעדויערט,

וואָס ער האָט געשר בען שלעכטס אויף יודען; וועלכע ער האָט אין הארצען קיינמאָל ניט געהאַסט. אָבער אין יענער צייט איז רייכלין נאָך ניט געוועזען פריי פון די אַלטע אַבערגלויבענס און אויסערליך האָט ער אין זיין בעציהונג צו יודען זיך ניט אונטערשיידעט פון די איבעריגע קריסטען. אין דער צייט, ווען רייכלין איז בעשטימט געוואָרען, צו־זאַמען מיט האָכשטראַטען און אַנדערע יודען־פיינד, אַלס עקספּערט אין דער קאָמיסיע וועגען די יודישע ספרים, איז ער שוין געוועזען זעהר פּאָפּולער אין גאַנץ דייטשלאַנד, געשעצט און געעהרט אומעטום אַלס גרויסער געלעהרטער און אַנגעזעהענע פּערזענליכקייט. די דאָמיניקאַנער האָבען אין איהם ניט געקאָנט געפינען קיין חטא, אָבער געשפּירט האָבען זיי, אַז רייכלין וועט מיט זיי ניט געהן, אַז זיין האַרץ איז ניט געניגט צו קיין פאַלשקייטען און מענשען־האַס. ווען פּפעפערקאָרן איז געפאָהרען קיין איטאַליען צום קייזער, איז ער אויפ'ן וועג אָבגעטרעטען צו רייכלינ'ען און געפּרובט איהם איבערערעדען, אַז ער זאָל געהן האַנד ביי האַנד מיט די דאָמיניקאַנער געגען יודען. רייכלין האָט מסכים געוועזען צו די אַלע בעשולדיגונגען געגען יודען, אָבער פּעראייניגען זיך מיט די דאָמיניקאַנער האָט ער ניט געוואָלט, ווייל זיין האַרץ איז בכלל ניט געוועזען געניגט צו קיין שלעכטס. ער האָט זיך רוהיג און ערנסט גענומען צו זיין אַרבייט, אויסצופאָרשען די יודישע ספרים, און די אַרבייט האָט ביי איהם געדויערט אַנ'ע'ך דריי חדשים.

דערווייל האָט פּפעפערקאָרן ניט אויפגעהערט פלייסיג פאָרטצוזעצען זיין טעטיגקייט און קאָנפיסקירט אומעטום די יודישע ספרים. צו דער שמחה פון די קלעריקאַלען איז אין יענער צייט אונטערגעקומען אַ ריטואַלער פּראָצעס געגען יודען. אין בראַנדענבורגער מדינה האָט איינער אַ קריסט אַוועקגעגנב'ט פון קירכע דאָס הייליגע ברויט — די האָסטיע און איניגע כלים. ווען מען האָט איהם געכאַפּט, האָט ער דערצעהלט, אַז ער האָט פערקויפט די געגנב'עטע זאַכען יודען. דער בראַנדענבורגער בישקופ צוזאַמען מיט דעם דעספּאָטישען קורפירשט יאָאַחים I האָבען פעראָרדענט, באַלד אָבצוזוכען ז'י „שולדיגע". די „שולדיגע" האָט מען געפונען, זיי אַריינגעזעצט אין טורמע, שרעקליך געפּייניגט און דערנאָך געטויט דורך פערברענען. זעקס און דרייסיג פון די פערמשפט'ע זענען לעבעדיגערהייט פערברענט געוואָרען און ביז דער לעצטער מינוט ניט אויפגעהערט זאָגען שטיקלעך פון תהלים און תפילות, נאָר צוויי פון זיי האָבען ניט אויסגעהאַלטען די יסורים און פאַר'ן טויט זיך געשמד'ט.

דערפאַר האָט מען זיי געטאָן אַ חסד און אָנשטאָט לעבעדיגערהייט פֿער־ברענען האָט מען זיי אראָבגענומען די קעפּ. שפּעטער מיט 25 יאָהר האָט זיך אַרויסגעוויזען, אַז דאָס געריכט, וואָס האָט פֿערמשפּט די יודען, האָט „אַ טעות" געהאַט. דער קריסט, וואָס האָט געגנב'עט די האָסטיע, האָט זיך מודה געווען בעת אַ ודוי פֿאַר אַ גלח, אַז ער האָט אומזיסט אומגעבראַכט אַכט און דרייסיג יודען, אויף וועלכע ער האָט אַ בלבול געמאַכט. דער גלח האָט געבעטען ביים ביסקופ אַ ערלויבניש דאָס מאָל עובר צו זיין אויף דעם סוד פֿון ודוי און פֿערעפֿענטליכען די מעשה, נאָר דער ביסקופ איז דערויף ניט איינגעגאַנגען, כדי ניט צו „קאָמפּראָמעטירען" דאָס געריכט. ערשט אין אַ צייט אַרום, ווען דער גלח, וועלכען דאָס געוויסען האָט ניט געלאָזען רוהען, איז איבערגעגאַנגען אין לוטעראַנישען גלויבען, האָט ער אָפֿען ענטדעקט דעם אמת. דער־וויל האָט פּעפּערקאָרן און זיין חברה זיך בענוצט מיט דער מעשה, און אַרויסגעלאָזט אַ בראָשור „איינע וואַהרע בעגעבענהייט" (אַ אמת'ע מעשה), וואו עס איז בעשריבען געוואָרען די מעשה מיט דער אַ וועק־געגנבעטער האָסטיע. די בראָשור האָט געמאַכט אַ גרויסען איינדרוק אין גאַנץ דייטשלאַנד און די געזעלשאַפֿטליכע מיינונג איז אַזויערנאָך פֿאַר־בערייטעט געוואָרען געגען יודען. יודען האָבען געלעבט אין פּחד און אין שרעק, נאָר די האָפֿנונגען פֿון די קלעריקאַלען זענען דאָך ניט ערפֿילט געוואָרען און פֿון דער גאַנצער העצע געגען יודען איז נאָר אַרויסגעקומען אַ אומגליק פֿאַר די פֿינסטערע קלעריקאַלען. מיט רעכט האָט איינער פֿון די הומאַניסטען דאַן געזאָגט, אַז „דער דאָזיגער פֿאַרשוין" (פּפֿעפֿערקאָרן) האָט געטאָן דעם קלעריקאַליזם פֿיעל מעהר רעה, איידער עס האָבען איהם געקאָנט טאָן אַלע פֿריינדיגע צוזאַמען.

אויף דער פֿראַגע פֿון קייזער: „צי וועט זיין עהרליך פֿאַר גאָט און צי וועט די קריסטליכע לעהרע נוצען האָבען דערפֿון, וואָס מיר וועלען פֿערברענען די יודישע ספֿרים?" האָט רייכלין געענטפֿערט זעהר אויספֿיהרליך, אין אַ שווערן סטיל, מיט דער גרעסטער פּינקטליכקייט, און דער אַלגעמיינער ענטפֿער איז געווען לטובת יודען. רייכלין טיילט ערשטענס איין די יודישע ספֿרים אין זעקס בעזונדערע קאַטעגאָריעס און ווייזט אָן, אַז עס איז ניט ריכטיג, ווען מען איז כולל די גאַנצע יודישע ליטעראַטור אונטער איין נאָמען. איין קאַטעגאָריע זענען די קאָמענטאַריעס צו דעם תנ"ך, ווי די ספֿרים פֿון רש"י, אבן עזרא, רד"ק און אַנדערע. און די ספֿרים איז קיין שאָדען פֿאַר'ן קריסטענטום ניטאָ, פֿערקעהרט, זיי

זענען אויך זעהר נוצליך פאַר די קריסטען, וואָס ווילען ערלערנען די ביבעל. צו דער צווייטער קאַטעגאָריע געהערען די פּאָעטישע און סאַטירישע ספרים און צווישען זיי געפינען זיך נאָר צוויי סאַטירען אויף דער קריסטליכער רעליגיע: „ספר הנצחון“ פון ר׳ ליפּמאַן און „מעשה הלדה“. אָבער ווי די יודען זאָגען, איז זיי פערבאָטען צו לייענען די ספרים, וועלכע זענען מעהר ניטאָ במציאות. די דריטע קאַטעגאָריע זענען די יודישע פילאָזאָפישע און וויסענשאַפטליכע ביכער, וועלכע אונטערשיידען זיך מיט קיין זאַך ניט פון די קריסטליכע ספרים פון דעם סאָרט. די פיערטע קאַטעגאָריע ספרים זענען די יודישע שוהל־תפילות און פיוטים, אָבער זיי געהערען צום יודישען רעליגיעזען לעבען און לויט די פריווי־לעגיעס, וואָס יודען האָבען בעקומען פון די קיסרים, טאָר מען זיך אין זייער רעליגיעזע לעבען ניט אַריינמישען. די 5־טע קאַטעגאָריע זענען די קבלה־ספרים, אין וועלכע עס ליגען טיעפע סודות און וועלכע האָבען פעראינטערעסירט אויך פיעל קריסטען, וואָס אָנבעלאַנגט די ספרים פון דער 6־ער קאַטעגאָריע, דער תלמוד, אין וועלכען די יודישע שונאים געפינען אַלדאָס בייז, איז רייכלין זיך אָפענהערציג מודה, אַז ער האָט אַ קנאַפּע ידיעה אין זיי, אָבער נאָך וויניגער קענען דעם תלמוד אַנדערע קריסטען, וואָס קענען קיין העברעאיש ניט און אויב זיי מאַכען בלבולים אויף דעם תלמוד, איז דאָס בלויז שקר און נאַרעריי, ווייל באמת ווייסען זיי ניט, וועגען וואָס דאָרט רעדט זיך אפילו. אין אַלגעמיין זאָגט זיך רייכלין אַרויס געגען פערברענען די יודישע ספרים און געגען רדיפות אויף יודען בכלל. אויב, ערקלערט ער, עס איז זאָגאַר אמת, אַז די יודישע ספרים לייקענען אין קריסטוס און אין זיין לעהרע, מיט וואָס זענען דאַן די ספרים ערגער פון די יודען אַליין, וועלכע גלויבען נישט אין דער קריסטליכער לעהרע? די יודען אַליין דאַרף מען ווידער לאָזען צו רוה, ווייל, ערשטענס, שטעהען זיי אויסערהאַלב דער קריסטליכער קירכע און עס איז נאַריש, ווען מען האַלט זיי פאַר „אונגלויביגע“, פאַר קריסטען, וואָס לייקענען אין זייער לעהרע. זיי האָבען גאָרניט צו טאָן מיט דער קירכע, מיט׳ן קריסטענטום און דאָס קריסטענטום האָט דעריבער איבער זיי קיין שליטה ניט. צווייטענס, זענען אויך יודען בירגער צוגלייך מיט אַלע אַנדערע און זיי האָבען דאָס רעכט צו פאָדערן פון דער מלוכה, אַז זי זאָל בעשיצען זייער לעבען און אייגענטום; דאָ איז צום ערשטען מאָל אַרויסגעזאָגט געוואָרען דער געדאַנק וועגען רעכט, וועגען דעם, אַז יודען זענען בירגער און

ניט ק נ ע כ ט פֿון קײזער, און רײַכלין איז דערבײַ געװען דער ערשטער, װאָס האָט נאָך צוריק מיט פֿיערהונדערט יאָהר אַרױסגעזאָגט די אידעע װעגען בירגערליכער גלײַכהײַט.

רײַכלין האָט אָבגעשיקט זײַן ענטפֿער דעם קײזער פֿערחת'מעט מיט אַ שטעמפּעל דורך אַ ספּעציעלען שליח. ער האָט מיט רעכט געמײנט, אַז אַזאַ אָפֿיציעלען דאָקומענט װעט נאָר דער קײזער אַלײן קענען אױפֿעפֿענען. אָבער פּפֿעפֿערקאָרן האָט געעפֿענט דעם פּאַפּיער נאָך אײדער עס איז אָנגעקומען צום קײזער. װי אַזױ דאָס האָט זיך איהם אײַנגעגעבען, װײסט מען ניט. רײַכלין האָט בעשולדיגט די קעלנער מאָנאַכען, אַז דאָס איז געװען זײער אַרבײט. דער קײזער, װאָס איז געװען פֿערנומען מיט זײַנע אינטערעסען, האָט רײַכלינס ענטפֿער צוזאַמען מיט די איבעריגע תשובות פֿון האָכשטראַטען און אַנדערע, איבערגעגעבען אַ ספּעציעלע קאָמיסיע פֿון דרײַ געלעהרטע. דער בעשלוס פֿון דער קאָמיסיע איז געװען גינסטיג פֿאַר יודען און דער קײזער האָט דאַן בעפֿױלען צו רוה לאָזען די יודען און אױך אומקעהרען זײ די ספֿרים, װאָס מען האָט בײַ זײ פֿערנומען.

דער בעשלוס פֿון קײזער האָט נאַטירליך ניט געקאָנט געפֿעלען די דאָמיניקאַנער, װעלכע האָבען נאָך דעם אַרױסגעלאָזען אַ נײַע בראָשור „דער האַנדשפּיגעל", שױן ניט אױף לאַטײַן, פֿאַר געצעהלטע מענשען, נאָר אױף דײַטש, פֿאַר'ן גאַנצען פֿאָלק, און פּפֿעפֿערקאָרן מיט זײַן פֿרױ האָבען אַלײן פֿערשפּרײט די בראָשור צװישען המון. דאָרט װערט דערצעהלט די גאַנצע געשיכטע מיט'ן דיספּוט װעגען יודען און רײַכלין װערט אַרױסגעשטעלט אַלס געדונגענער פֿון יודען, װעלכע האָבען איהם בעצאָהלט פֿיעל געלד פֿאַר זײַן פֿערטײדיגונג. די דאָזיגע בראָשור, װאָס איז פֿערשפּרײט געװאָרען מאַסענװײַז צװישען המון, האָט געמאַכט אַ גרױסען אײַנדרוק. דער פֿאַקט, אַז די דאָמיניקאַנער זאָלען אַרױסטרעטען עפֿענטליך געגען אַזאַ אָנגעזעהענעם מענש, װי רײַכלין, און אַרױפֿלעגען אױף איהם אַזאַ שװערע בעשולדיגונג, האָט שרעקליך אױפֿגערעגט רײַכלינס פֿיעל פֿרײַנד און אױך אין הױף פֿון קײזער האָט די דאָזיגע מיאוסע העצע פֿון יודישען משומד שױן בעגעגענט אַ גרױסען פּראָטעסט. רײַכלין האָט זיך דאַן פֿאָרגעשטעלט פֿאַר'ן קײזער און זיך בעקלאָגט פֿאַר איהם אױף די מיאוסע מעשים פֿון פּפֿעפֿערקאָרן. דער קײזער האָט צוגעזאָגט אױסצופֿאָרשען די זאַך; ער האָט דאָס אָבער ניט געטאָן, און דאַן איז רײַכלין אַרױס מיט אַ װערק, װאָס האָט געמאַכט אין יענער צײַט

א געוואלדיגען רושם און צוגעגרייט א באָדען פאַר דער שפּעטערדיגער
רעפאָרמאציע. דאָס איז געוועזען רייכלינס „אויגענשפּיגעל“. דאָרט האָט
רייכלין אויפגעדעקט די אַלע מיאוסע מעשים פון דעם מנובל פּפעפערקאָרן,
וואָס האָט פלוצלונג אָנגעהויבען שפּילען אַזאַ ראָליע, און אַגב שוין
אויך ענטדעקט די מעשים פון פּפעפערקאָרנס גאַנצער קאָמפּאַניע, די
דאָמיניקאַנער. די בראָשור איז געווען אין יענער צייט א וויכטיגע גע=
שעהניש. צום ערשטען מאָל איז אין דייטשלאַנד אַרויסגערופען געוואָרען
א געזעלשאַפטליכע מיינונג, ווייל ניט ווילענדיג איז פון דער היימישער
מחלוקת וועגען יודען, וואָס האָט זיך פריהער געפיהרט אין דער שטיל,
צווישען געצעהלטע געלעהרטע, יעצט געוואָרען א עפענטליכע דיספּוט.
ביידע צדדים האָבען זיך געווענדעט צום פאָלק און צו איהם גערעדט
אויף זיין שפּראַך, אַזוי אַז די פאָלעמיק וועגען יודען האָט במילא אַרויס=
גערופען א פאָלעמיק וועגען דער קירכע און די קירכען=לייט בכלל.
רייכלינס פריינד, די הומאַניסטישע געלעהרטע און רוהיגע מענשען, וואָס
די יודישע צרות זענען זיי ווינציג אָנגעגאַנגען, זענען ניט געוועזען צו=
פרידען דערמיט, וואָס רייכלין האָט געמאַכט אַזאַ רעש צוליעב דעם
תלמוד און די יודישע ספרים, אָבער ווילענדיג צי ניט ווילענדיג האָט
דער קאַמפף אַלץ מעהר זיך פונאַנדערגעפלאַקערט און אין דעם קאַמפף
זענען אַריינגעצויגען געוואָרען רייכלין אַליין און זיינע פריינד, די
הומאַניסטען.

דער קאַמפף צווישען די דאָמיניקאַנער און רייכלינ'ען איז געוואָרען
אַלץ שטאַרקער. די דאָמיניקאַנער, וועלכע זענען אין יענער צייט געוועזען
שטאַרקער זאָגאַר פון קייזער און דעם פּויפּסט, האָבען אַלץ געסטראַשעט
רייכלינ'ען, אַז אויב ער וועט עפענטליך ניט תשובה טאָן און צוריק=
נעהמען זיינע „אפּיקורסישע“ ווערטער, וועט ער שטרענג בעשטראָפט
ווערען דורכ'ן קירכליכען געריכט; רייכלין האָט זיך ווירקליך די ערשטע
צייט דערשראָקען און געפּרובט זיך פערענטפערען, נאָר צוריקנעהמען זיינע
גרונד=מיינונגען וועגען די יודען און די יודישע ספרים האָט ער, אַלס
עהרליכער און אמת'ער מאַן, ניט געקאָנט. און ווען ער האָט איינ=
געזעהען, אַז קיין פּשרה צווישען איהם און די דאָמיניקאַנער איז ניט
מעגליך, איז ער געוואָרען פעסט, ווי שטאָל און אייזען, און אָנשטאָט
שרעק און וויכקייט, האָט ער אָנגעהויבען אַרויסטרעטען מיט אַלץ מעהר
מוט און ענערגיע. דער קאַמפף איז געוואָרען א אָפענער און ביידע
צדדים זענען געווען זעהר קריגעריש געשטימט. פּפעפערקאָרן האָט דען

ארויסגעלאָזט אַ נייע בראָשור „דער בראַנדשפּיגעל״, וואו ער שיט ווייטער פּעך און שוועבעל אויף רייכלינ׳ען און בעזונדערס אויף יודען. רייכלין האָט ניט אָבגעשוויגען און איז אַרויסגעטרעטען מיט נאָך אַ ווערק, וואו ער ווידערהאָלט זיינע פריהעריגע מיינונגען איבער׳ן יודענטום און יודען, נאָר דאָס מאָל מיט מעהר מוט און אָפענהערציגקייט. ער דערמאָנט די אַלע גייסטליכע פון פּפעפערקאָרנס קאָמפּאַניע, אַז אונטער דער מאַסקע פון יראת שמים ליגט אין זיי בעהאַלטען אַ דעספּאָטיש האַרץ, און אָנרופענדיג זיי ביי די נעמען, זאָגט רייכלין: „דו מיין האַר, דער קייזער, ערלויב זיי צו נעהמען געלד ביי יודען, וויפיעל זיי וועט זיך וועלן, און דאַן וועלן זיי מיך תיכף צו רוה לאָזען״. וועגען יודען חזר׳ט רייכלין נאָך אַמאָל איבער, אַז זיי זענען בירגער אין לאַנד און אַז מיט שטאָלץ נעהמט ער אָן די בעשולדיגונג פון זיינע שונאים, דאָס ער איז געוואָרן דער יודישער פערטיידיגער. איך ווייס, אַז מיינע שונאים ווען אויף מיר אָנפאַלען דערפאַר, וואָס איך זאָג, אַז אויך יודען זענען בירגער אין אונזער לאַנד. איך וועל לאָזען די דאָזיגע פיינד מיינע קריצען מיט די ציינער, אַריינפאַלען אין גרימצאָרן, נאָר איך וועל ווייטער זאָגען: „די יודען זענען ניט בלויז בירגער פון לאַנד, זיי זענען אויך אונזערע ברידער״.

דאָס דאָזיגע מוטיגע ווערק רייכלינ׳ס האָט געמאַכט אַ גרויסען רעש און פיעל גייסטליכע, וואָס זענען געווען אין דער שטיל אויפגערעגט נעגען די דעספּאָטישע פינסטערע דאָמיניקאַנער, האָבען זיך זעהר דערפרעהט, וואָס עס האָט זיך ענדליך געפונען אַזאַ מוטיגער מענש, וועלכער זאָגט אַרויס אָפען דעם אמת וועגען דער באַנדע. פיעל פון די אָנגעזעהענסטע און רייכסטע הומאַניסטען האָבען צוגעגעבען רייכלינ׳ען מוט אין זיין קאַמפּף און איהם פערזיכערט, אַז ער האָט ניט וואָס מורא צו האָבען און קאָן שטענדיג האָפען אויף זייער שטיצע. דער קייזער, צו וועלכען ביידע צדדים האָבען זיך געווענדעט, איז געווען אין פערלעגענהייט און ניט געוואוסט, וועמען רעכט צו געבען. ענדליך האָט ער אַרויסגעגעבען אַ בעפעהל, אַז מען זאָל מאַכען אַ סוף צו דער פּאָלעמיק און ביידע צדדים זאָלען אַנטשוויגען ווערען. עס איז שוין אָבער פערגאַנגען צו ווייט און דער קאַמפּף האָט זיך ווייטער געפיהרט מיט נאָך מעהר ברען.

דעם 15-טען סעפּטעמבער 1513 האָט רייכלין בעקומען פון אינקוויזיטאָר האָכשטראַטען אַ מעלדונג, ער זאָל קומען צום אינקוויזיציאָנס-געריכט. רייכלין אַליין איז ניט געקומען און געשיקט אַ בעפאָלמעכטיגטען,

אָבער דאָס געריכט, וועלכעס האָט איינגעפֿונען, אַז רייכלינס ווערק דאַרפֿען פֿערניכטעט ווערן, האָט ניט געקאָנט געפֿינען קיין אַפּיקורסות נעגען דער קירכע אין רייכלינס ספרים וועגען יודען און ער אַליין איז אַרויס פֿריי. רייכלינס בעפֿאָלמעכטיגטער האָט אָנגעגעבען אַן׳אַפּעלאַציע אויף דעם פּסק דין, לויט וועלכען רייכלינס ווערק האָבען געדאַרפֿט פֿערברענט ווערען, און דער פּויפּסט האָט פֿעראָרדענט, אַז אַ געריכט פֿון בישקופֿען זאָל ווידער בעטראַכטען דעם גאַנצען ענין. ביידע צדדים האָבען דערווייל אָנגעהויבען אַ ענערגישע אַגיטאַציע, נאָר דער סוף איז געווען, אַז דער פּסק דין פֿון די בישקופֿען איז געווען לטובת רייכלינען. דאָ האָט ווידער האָכשטראַטען אַפּעלירט צום פּויפּסט און די זאַך איז איבערגעטראָגען געוואָרען קיין רוים.

ביידע פּאַרטייען, די רייכליניסטען און די דאָמיניקאַנער, האָבען אומעטום: אין דייטשלאַנד, רוים און זאָגאַר פֿראַנקרייך, אַגיטירט איינע נעגען די צווייטע. האָכשטראַטען און זיינע פֿריינד האָט זיך איינגעגעבען אַרויסצובעקומען פֿון פּאַריזער טעאָלאָגישען פֿאַקולטעט אַ רעזאָלוציע נעגען רייכלינס „אויגענשפּיגעל”. זיי האָבען זיך אויך דערשלאָגען דערצו, אַז דער פֿראַנצויזישער קעניג זאָל אָנשרייבען אַ בריעף צום פּויפּסט געגען רייכלינ׳ען. פֿון דער צווייטער זייט האָבען אויך די רייכליניסטען ניט געשוויגען און שטאַרק אַגיטירט לטובת איהם פֿאַר׳ן פּויפּסט. אַ גרויסע ראָליע האָבען אויך דאָ געשפּילט פֿיעל אָנגעזעהענע יודען, וואָס האָבען געהאַט אַ גרויסע השפּעה אין פּויפּסטליכען הויף און וואָס זענען נאַטירליך געשטאַנען אויף רייכלינס צד. דער פּויפּסט לעאָן דער 10-ער, אַ ליבעראַלער מענש, נאָר קנאַפּער למדן, איז געווען אין פֿערלעגענהייט און אַליין ניט געוואוסט, וואָס צו טאָן, ווען צו געבען רעכט. די הכנות צום געריכט האָבען זיך דערווייל פֿערצויגען און דאָ זענען אונטערגעקומען די „בריעף. פֿון פֿינסטערע מענשען”. אין דעם דאָזיגען ווערק, וואָס איז אָנגעשריבען געוואָרען דורך איינעם אַ אונבעוואוסטען הומאַניסט, איז מיט אַ זעלטען-ביסענדער איראָניע אויסגעלאַכט געוואָרען דער פֿלוידערזאַק פּפֿעפֿערקאָרן, זיינע פֿריינד, די פּאַריזער טעאָלאָגען און דער קאַטאָליציזמוס אין אַלגעמיין. די „בריעף פֿון פֿינסטערע מענשען” האָבען אַרויסגערופֿען אַ אונגעוועהנליכען געלעכטער אין גאַנץ מערב-אייראָפּאָ. די פֿריינד פֿון רייכלינען זענען ווידער געוואָרען ביי זיך געהויבען. דער פּויפּסט, וואָס איז געשטאַנען צווישען צוויי פֿייערן און געוואָלט זיך אויסדרעהען פֿון דער פֿערלעגענהייט, האָט איבערגעגעבען די פֿראַגע

דעם לוטעראַנישען קאָנגרעס, וואָס האָט זיך גראָד דאַמאָלס פֿערזאַמעלט אין רוים. דאָס רוב מיטגלידער פֿון קאָנגרעס האָבען זיך אַרויסגעזאָגט לטובת רײַכלינ׳ען און די דאָמיניקאַנער זענען אָבגעפֿאָהרען פֿון רוים אין זעהר אַ געדריקטער שטימונג.

דערמיט האָט זיך נאָך דער קאַמפּף נישט געענדיגט. רײַכלינס פֿרײַנד האָבען געמאַכט אַן׳ אַפּעל אויף האָכשטראַטען, ווען ער האָט זיך אומגעקעהרט פֿון רוים און איהם געוואָלט הרג׳נען. נאָר רײַכלין האָט זיי אָבגעהאַלטען דערפֿון. פֿון דער צווייטער זײַט האָבען די דאָמיניקאַנער נישט אויפֿגעהערט צו פּרעדיגען אין די קירכען געגען די רײַכליניסטען; בעזונדערס האָבען זיי זעהר געוואָלט אָבדרוימען פֿון וועג די „בריעף פֿון פֿינסטערע פּערזאָנען“, און זיי האָט זיך אײַנגעגעבען צו בעקומען אַ ערלויבניש בײַם פּויפּסט צו קאָנפֿיסקירען דאָס ווערק, אָבער עס איז שוין געוועזען צו שפּעט, ווײַל אין משך פֿון דער קלײנער צײַט האָט דאָס ווערק דערווײַל זיך שטאַרק פֿערשפּרײַט און איז געוואָרען אַ הויז־בוך כמעט בײַ אַלע גײַסטליכע, וועלכע האָבען עס בשתיקה געלײַענט מיט דעם גרעסטען פֿערגניגען און ניט ווינציג געלאַכט.

דעם ספּעציעלען וכוח צווישען רײַכלינען און די דאָמיניקאַנער וועגען יודען איז אָבער בעשערט געוועזען צו בלײַבען אונפֿערענדיגט, ווײַל אין אַ יאָהר שפּעטער האָבען זיך אָנגערוקט ווילכטיגערע געשעהנישען — עס איז געקומען דער שטורם פֿון דער רעפֿאָרמאַציאָנס־בעוועגונג און אויף דער סצענע איז אַרויסגעטראָטען דער גרויסער לוטער.

האָט די רעפֿאָרמאַציע פֿערבעסערט די יודישע לאַגע? האָט לוטער, וועלכער האָט גערופֿען צוריק צו דער ביבעל און צו רײַנער אמונה, מיטגעפֿיהלט די צרות פֿון יודישען פֿאָלק? אין ערשטען מאָמענט פֿון איהר בעוועגונג, ווען די קעמפּפֿער פֿון דער רעפֿאָרמאַציע זענען נאָך געוועזען גערודפ׳ט, און האָבען געטראָגען די קרוין פֿון מערטירער אויף די קעפּ, האָבען זיי אַרויסגעוויזען צום גערודפ׳טען יודישען פֿאָלק געוויסע מיטגעפֿיהל. אין אײנעם פֿון זײַנע ערשטע פּאָלעמישע ווערק האָט לוטער געשריבען וועגען יודען: „אונזערע טפּשים, די פּאַפּיסטען, בישאָפֿען, סאָפֿיסטען און מאָנאַכען פֿלעגען זיך ביז איצט מיט יודען בעגעהן אַזוי, אַז יעדער אמת ערהליכער קריסט האָט געדאַרפֿט ווערען אַ יוד. ווען איך וואָלט זײַן אַ יוד און זעהען, ווי אַזעלכע טעמפּע קעפּ הערשען איבער דער קירך און פּרעדיגען די אמונה, וואָלט איך ניכער אײַנגעשטימט צו זײַן אַ שווײַן, אײדער אַ קאַטוילי‌ק. דען די לעצטע פֿלעגען

בעהאנדלען יודען אזוי, גלייך ווי זיי וואָלטען זיין הינט, ניט קיין מענשען, און זיי האָבען נאָר געקאָנט פערשילטען זיי, ווערהרענד יודען זענען אונזער בלוט און פלייש און ברידער פון אונזער גאָט. לויט'ן בלוט און פלייש זענען זיי נעהענטער צו קריסטוס'ען, איידער מיר. און איך וואָלט געבעטען אונזערע ליעבע פּאַפּיסטען, אז ווען זיי ווען זיי וועלן מיעד ווערן צו זידלען מיך מיט'ן נאָמען „אַפּיקורס", זאָלען זיי מיך אָנהויבען זידלען מיט'ן נאָמען „יוד"... ווען איך וואָלט זיין אַ יוד, וואָלט דער פּויפּסט מיך קיינמאָל ניט איבערגערעדט אָנצונעהמען זיין געצענדינערײ", לוטער ווידערהאָלט דאָ דעם אַנעקדאָט פון באָקאַטשיאָ וועגען אַ געוויסען יוד, וואָס האָט אַמאָל געזעהן דעם פּויפּסט אין רוים, און צוריקקומענדיג צו זיך אַהיים האָט ער געבעטען דעם גלח, ער זאָל איהם אָבשמר'ען. ווען מען האָט געפרעגט דעם יוד, פאַרוואָס ער וויל זיך פּלוצלונג שמד'ען, האָט ער געענטפערט: „דער קריסטליכער גאָט מוז זיין זעהר אַ גוטער, ווען ער קוקט זיך צו די אלע מיאוסע מעשים, וואָס ווערען אָבגעטאָן אין רויר און שווייגט". „מיין עצה איז — זאָגט לוטער ווייטער — צו בעגעהן זיך מיט יודען קליגער. ווי קענען מיר ערוואַרטען, אז זיי זאָלען קומען צו אונז, ווען מיר אַליין פערטרייבען זיי פון זיך, ווען מיר מאַכען אויף זיי בלבולים, בעשולדיגענדיג זיי אין געברויכען קריסטליך בלוט און אין נאָך אַזעלכע נאַרישקייטען? ווי קענען זיי זיך צוזויפגעהן מיט אונז, ווען מיר פערבאָטען זיי צו אַרבייטען צווישען אונז, צו פערנעהמען זיך מיט מלאָכה, ווען מיר שליסען זיי אויס פון דער ארומיגער וועלט און טרייבען זיי צו פערנעהמען זיך מיט פּראָצענט? אויב מען וויל העלפען יודען, דאַרף מען צו זיי אָנווענדען ניט דעם פּויפּסטליכען, נאָר דעם קריסטליכען געזעץ פון ליעבע, אויפנעהמען זיי פריינדליך, געבען זיי אַ מעגליכקייט צו אַרבייטען און האַנדלען צוזאַמען מיט אונז, כדי זיי זאָלען קענען זעהען, ווי עס לעבען און גלויבען די קריסטען".

די דאָזיגע מיינונגען וועגען יודען האָט לוטער אין גיכען ראַדיקאַל געענדערט. לויט זיינע פּערזענליכע נעפיהלען און מיינונגען איז לוטער קיינמאָל נישט געווען קיין יודע־פריינד; אין איהם איז געלעגען טיעף בעהאַלטען דער געוועזענער פאַנאַטישער מאָנאַך מיט זיין געבוירענעם יודענהאַס, און אויב ער איז אין אָנהויב פון דער רעפאָרמאַציע אַרויסגעטרעטען אַלס פערטיידיגער פון יודען, האָט ער דאָס געטאָן נישט צוליעב דער יודישער טובה, נישט צוליעב יושר און גערעכטיגקייט, נאָר צוליעב

דעם, וואָס ער האָט געהאָפֿט איבערצוציהען די יודען אין לאַנגער פֿון די רעפֿאָרמאַטאָרען. צי איז ער די ערשטע צייט געווען באמת פֿערגלויבט אין זיינע גוטע רעד וועגען יודען, אָדער ער האָט בעוואוסטזיניג אַרויפֿגענומען אויף זיך אַ מאַסקע — דאָס איז שווער צו בעשטימען. יעדענפֿאַלס איז קלאָר, אַז אויך דאַן, ווען לוטער האָט פֿערטיידיגט יודען, איז דאָס נישט געווען קיין טיפֿע איבערצייגונג. און ווען עס איז געקומען דער ענטשפּרעכענדער מאָמענט דערצו, האָט דאָס געבוירענע אַנטיסעמיטישע געפֿיהל גובר געווען דעם שכל און דעם פּראַקטישען חשבון. אין אָנהויב פֿון זיין קאַריערע האָט לוטער געהאָפֿט, אַז איהם וועט זיך איינגעבען צו געפֿינען צווישען יודען פֿיעל הייסע אָנהענגער פֿאַר זיין לעהרע, וואָס האָט געזאָלט זיין אַ סינטעז פֿון אַלטען און נייעם טעסטאַמענט, נאָר ווען די דאָזיגע נייאיווע האָפֿנונגען זיינע זענען ניט ערפֿילט געוואָרען, ווען דאָס אַלטע פֿאָלק, וואָס האָט געשאַפֿען די ביבעל און אַרויסגעגעבען פֿון זיך קריסטוס'ען, איז ווייטער געבליבען אַ בעזונדער פֿאָלק און נישט געוואָלט אָננעהמען קיין נייע תורה — דעמאָלט האָט לוטער זיך בעליידיגט און בעשלאָסען, אַז יודען זענען ווערט דעם שטעקען, אַז צוליעב זייער אייביגער עקשנות האָבען זיי פֿערדיענט די רדיפֿות און צרות, וואָס זענען אויף זיי געקומען.

אין גיכען איז דער גרויסער רעפֿאָרמאַטאָר געוואָרען אַ פֿאָלקאָמער יודענפֿיינד, און די פּראָטעסטאַנטען האָבען אין זייער שנאה צו יודען זאָגאַר איבערגעשטיגען די פֿאַנאַטישע קאַטוילִיקען. די רעזולטאַטען פֿון דער דאָזיגער ענדערונג האָבען פֿאַר יודען זיך באַלד געלאָזען פֿיהלען; גראָד צו יענער צייט האָט זיך געשמועסט, אַז דער זאַקסישער קורפֿירשט יאָהאַן-פֿרידריך, וואָס איז אינגאַנצען געשטאַנען אונטער דער השפּעה פֿון לוטער'ען, האָט בעשלאָסען אַרויסצוטרייבען יודען פֿון זיין מלוכה. דער דעמאָלדיגער אָפֿיציעלער יודישער שתדלן יאָסעלמאַן פֿון ראָזהיים האָט אָנגעהויבען אָבשלאָגען די טהירען פֿון אַלע „גרויסע" און ווען דאָס האָט נישט געהאָלפֿען, איז ער אַוועק צו לוטער'ען, וועלכען מען האָט נאָך דעמאָלט געהאַלטען פֿאַר אַ יודענפֿריינד. נאָר לוטער האָט זיך זאָגאַר אָבגעזאָגט אָנצונעהמען דעם יודישען שתדלן און איהם אָבגעענטפֿערט מיט אַ בריעף, אין וועלכען ער האָט אויסגעגאָסען זיין גאַנצען גרימצאָרן אויף יודען. יודען, האָט לוטער אין זיין בריעף בעשריבען, זענען אַ פֿערשאָלטען פֿאָלק. ער איז פֿריהער אַרויסגעטרעטען מיט אַ פֿערטיידיגונג פֿאַר אידען, ווייל ער האָט געהאָפֿט

ארויפצופיהרען זיי אויפ'ן וועג פון אמת; יודען זענען אבער פער'עקשנט, ווילען נישט אנערקענען דעם אמת פון עוואנגעליום, און דעריבער גרייט ער, לוטער, יעצט צו א טראקטאט געגען יודען און נישט בלויז, וואס ער וועט זיי מעהר נישט פערטיידיגען, נאר ער וועט זיך נאך סטארען זיי שלעכטס צו טאן.

זיין ווארט האט לוטער געהאלטען. ארום 1544 האט ער פערעפענטליכט צוויי עכט-אנטיסעמיטישע ווערק: „וועגען יודען און זייער פאלשקייט" און „שם המפורש". דארט לויבט לוטער די שפאנישע קעניגען, וואס האבען פערטריבען יודען פון זייער לאנד און עצה'ט „צום רוהם פון אונזער גאט און קריסטענטום", צו מאכען אשפה פון די יודישע שוהלען, חרוב צו מאכען די יודישע הייזער, צוצונעהמען ביי יודען די סידורים און די גמרות, צו פערבאטען די רבנים לערנען תורה מיט'ן פאלק און נאך מעהר בעגרענצען יודען אין האנדעל. „ווען איך וואלט האבען א שליטה איבער יודען, האט לוטער געשריבען, וואלט איך צונויפגעזאמעלט אלע זייערע גרעסטע מענשען און וואלט פון זיי געפאדערט צו בעווייזען די מיינונג זייערע, אז מיר, קריסטען, דינען כלומרשט נישט איין און איינציגען גאט, דען אנדערש דארף מען זיי אויסשניידען די צינגער". נאך נישט לאנג פאר זיין טויט האט לוטער אויפגעהעצט זיינע אנהענגער געגען יודען און זיי געבעטען צו רודפ'ן זיי חרמה און צו צווינגען זיי מיט געוואלט, זיי זאלען זיך שמד'ען. אויף אזא אופן איז אויך די רעפארמאציע נישט געווען קיין ישועה פאר יודען, וועלכע זענען געשטאנען צווישען צוויי פייערען, און גערעכט איז געווען דער אלטער הומאניסט עראזמוס, ווען ער האט געזאגט: אויב זיין א גוטער קריסט הייסט פיינד האבען יודען, דאן זענען מיר אלע גוטע קריסטען.

עס וואלט פון דעסטוועגען זיין זעהר נישט ריכטיג, ווען מען זאל זאגען, אז די רעפארמאציע איז אריבער פאר יודען אהן א שום שנוי צום גוטען. א דאנק דער רעפארמאציע האט אייראפא אנגעהויבען זיך בעקאנען מיט דער יודישער תורה און זי צו שעצען. די מלכים און די פראפעסארען פון די אוניווערזיטעטען האבען אנגעהויבען לערנען די העברעאישע שפראך. די גרעסטע אייראפעאישע מענער האבען גענומען לעקציעס ביי יודישע געלעהרטע, די התקרבות צווישען די קריסטען און יודען איז דאדורך פערגרעסערט געווארען און א דאנק דעם זענען אבגעשאפט געווארען פיעל פאראורטיילען און

שלעכטע מיינונגען וועגען יודען. און דאך איז די יודישע לאגע פאקטיש געבליבען שלעכט, ווי פריהער. וואס איז די סיבה דערפון?

דאס אומגליק פון די דייטשע יודען איז בעשטאנען דערין, וואס זיי זענען געווען אבהענגיג ניט פון רצון פון איין מענשען, ניט פון איין הערשער, נאר פון פיעל. דייטשלאנד איז נאך דעמאלט געווען א צוריסען לאנד און די מאכט איז געווען צוטיילט צווישען קייזער קורפירשטען, פעאדאלע פירשטען און אויטאנאמישע שטעדט. עס פלעגט זיך אפט מאכען, אז די מאכט פון א געוויסער שטאדט האט פלוצלינג, צוליעב דער אדער יענער סבה, בעשלאסען ארויסצוטרייבען יודען פון שטאדט. די יודען האבען דאן נאר געקענט אפעלירען צו זייער העכסטען מושל, דעם קייזער, ביי וועלכען די יודען זענען פעררעכענט געווען פאר „קאמער-קנעכט", פאר זיין פערזענליך אייגענטום; דער קייזער פלעגט אפט ניט וועלען איינרייסען צוליעב יודען מיט די אויטאנאמישע שטעדט, און אמאל, ביי'ם בעסטען ווילען, איז ער ניט אים שטאנד געווען עפעס אויפצוטאן. דעריבער זעהען מיר, אז פון ענדע 15-טען יאהרהונדערט ווערן יודען ארויסגעטריבען פון א רייהע שטעדט אין דייטשלאנד און אין עסטרייך, און דער קייזער קען ניט אדער וויל ניט שטערען אין דעם. פון דער צווייטער זייט לויהנט דעם קייזער זעהר ניט צו פערליערען אזא שמאלץ-גרוב, ווי יודען, און ער גיעט דעריבער די ארויסגעטריבענע יודען א בית-מקלט אין איינער פון די אנדערע פראווינצען זיינע, אזוי אז יודען וואנדערען פון איין שטאדט אין דער צווייטער.

דער קייזער מאקסימיליאן I (1493–1519) האט בעקומען, ווי עס דערצעהלט די לעגענדע, א צוואה פון זיין פאטער פרידריך III, אז ער זאל בעשיצען יודען פון זייערע פיינד, און עס קען זיין, אז מאקסימיליאן איז געווען גרייט צו ערפילען די דאזיגע צוואה. ער איז אבער געווען צו שוואך, אום צו פיהרען א סיסטעמאטישען קאמפף מיט די יודישע שונאים און דעריבער זעהען מיר, ווי דער קייזער וואקעלט זיך כסדר אין זיין בעציהונג צו יודען; אמאל פערטיידיגט ער זיי ווירקליך, אדער פערזיכערט זיי, אז ער וועט זיי פערטיידיגען, און אמאל לאזט ער די יודישע פיינד ארויסטרייבען זיי פון שטאדט און זיי אונמענשליך בעליידיגען. אין זיין צייט זענען יודישע גירושים, ענויים, בעליידיגונגען און מערטירער-טויטען — געווען א געוועהנליכע ערשיינונג, אזוי אז יודען האבען אין יענער צייט זאגאר

פערפאסט א ספעציעלען נוסח פון ודוי פאר די קדושים, וואס וועלען שטארבען אויף קדוש־השם. נאך אין אנהויב פון זיין קעניגען האט זיך אין פערשידענע שטעדט פון דייטשלאנד אנגעהויבען א שרעקליכע העצע געגען יודען, ווי עס שיינט, אין צוזאמענהאנג מיט די קלאנגען, אז מען האט יודען ארויסגעטריבען פון שפאניען. אין 1494 האט דער שטאדט־ראט פון ניורנבערג אנגעהויבען זיך משתדל זיין פאר'ן קייזער וועגען ארויסטרייבען יודען. אין 1498 האט מאקסימיליאן געגעבען זיין הסכמה אויף דער בקשה און די יודען האבען בעקומען א בעשטימטען טערמין צו פערלאזען די שטאדט: פיער מאנאטען, נאר זיי האבען אויסגעבעטען א פערלענגערונג אויף נאך דריי מאנאטען. צום בעשטימטען טערמין האבען אלע יודען פון דער אלטער יודישער קהלה אין ניורנבערג פערלאזען די שטאדט און זייער גאנץ פערמעגען — די הייזער, שוהלען און בית־עלמין זענען איבערגעגאנגען אין רשות פון דער שטאדט, וועלכע האט דערפאר בעצאהלט דעם קייזער 8350 גולדען. דערביי האט די שטאדט נאך בעקומען פון קייזער א „פריווילעגיע" אויך אויף ווייטער נישט אנצונעהמען ביי זיך קיין יודען, און ווירקליך זענען פון דעמאלט אן קיין יודען אין ניורנבערג נישט אריינגעלאזען געווארען און די דארטיגע יודישע קהלה איז ווידער אויפגעבויט געווארען ערשט אין דער צווייטער העלפט פון 19־ען יאהר־הונדערט.

בעת'ן הערשען פון קייזער מאקסימיליאן זענען יודען ארויסגעטריבען געווארען אויך פון א רייהע אנדערע שטעדט: נערדלינגען, מאגדעבורג און קאלמאר, נאר בעזונדערס האט זיך אנגעליטען די עלטסטע יודישע געמיינדע אין רעגענסבורג. דא האבען זיך פעראייניגט דער רעליגיעזער פאנאטיזם מיט דער האנדעלס־קאנקורענץ און די קריסטליכע סוחרים און האנדווערקער האבען שוין לאנג זיך בעמיהט, אז מען זאל ארויסטרייבען יודען פון שטאדט, נאר מאקסימיליאן, פונקט ווי זיין פאטער, האט זיך נישט געאיילט געבען זיין הסכמה דערויף. דאן האבען די גייסטליכע און דער מאגיסטראט געפרובט אויסרופען א בויקאט געגען יודען, מ'זאל ביי זיי קיין זאך נישט קויפען און אויך זיי נישט פערקויפען קיין מעהל און אנדער עסענווארג; דאס האט אבער אויך נישט אנגעהאלטען, די יודען זענען פערבליבען אין רעגענסבורג, הגם זייער לאגע איז געווען זעהר א שלעכטע און ערשט נאכ'ן טויט פון מאקסימיליאן האט דער יודענפיינדליכער פארטיי זיך איינגעגעבען דורכצופיהרען איהר פלאן. נאך ערגער איז געווען די לאגע פון די יודען אין עסטרייך. די

איינוואוינער פֿון שטיריען און קארינטיען האָבען געבעטען דעם קייזער מאַקסימיליאַן, ער זאָל ערלויבען ארויסצוטרייבען די יודען און איהם מבטיח געווען אומצוקעהרען די היזקות, וואָס ער וועט ליידען פֿון דעם גירוש. מאַקסימיליאַן, וועלכער האָט אין איניגע פֿעלען מיט עקשנות פֿערטיידיגט די יודען, האָט דאָ נאָכגעגעבען דעם וואונש פֿון די יודענפֿיינד און אין 1496 זענען יודען ארויסגעטריבען געוואָרען פֿון די אויבענדערמאָהנטע פּראָווינצען, נאָר בעקומען דאָס רעכט צו בעזעצען זיך אין איניגע אונגאַרישע שטעדט. דער דאָזיגער אינצידענט האָט צוגעגעבען מוט די קריסטען פֿון וויען און אַנדערע עסטרייכישע שטעדט, וועלכע האָבען אָנגעהויבען זיך ווענדען צום קייזער מיט בקשות וועגען ארויסטרייבען יודען. די אַלע בקשות האָט מאַקסימיליאַן ערפֿילט, נאָר דאָך האָט ער זיך אָבגעהאַלטען ארויסצוגעבען א דעקרעט וועגען ארויסטרייבען די יודען, ווייל איהם זענען א שאָד געווען די גרויסע שטייערען, וואָס ער האָט פֿון יודען בעקומען. דאַן האָבען די קריסטליכע פֿאָרשטעהער אָנגעהויבען זיך בעקלאָגען פֿאַר'ן קייזער, פֿאַרוואָס ער פֿערטיידיגט די יודען, „וואָס ווערען פֿון אומעטום ארויסגעטריבען" און פֿאַרוואָס ער ערלויבט די ארויסגעטריבענע יודען פֿון איין שטאָדט זיך בעזעצען אין א צווייטער. אויף די אָנקלאָגען און בקשות האָט מאַקסימיליאַן ענדליך געמוזט געבען א ענטפֿער. אין 1518 האָט ער ערקלערט, אַז ארויסטרייבען יודען מיט איינמאָל און לאָזען זיי עמיגרירען אין א צווייט לאַנד, קען ער נישט, און דעריבער ערלויבט ער זיי צו וואוינען אין איניגע עסטרייכישע שטעדט ביי דער גרענעץ, נאָר פֿון וויען און ווינער ראַיאָן דאַרפֿען ארויסגעטריבען ווערען אַלע יודען, אויסער איינעם, הירשעל, א גרויסער יודישער באַנקיר. דער גירוש פֿון יודען איז טאַקי פֿאָרגעקומען נאָך אין דעם זעלבען יאָהר.

ביי אזא אונזיכערער לאַגע, ווען די יודען זענען שטענדיג געווען אָבהענגיג פֿון די פּאָליטישע אָדער פֿינאַנציעלע חשבונות פֿון קייזער, און יעדער קלענסטער ווינט האָט זיי געקענט אומברענגען, איז ענטשטאַנען א ספּעציעלער טיפּ פֿון יודישע פֿערטרעטער: שתדלנים, וועלכע זענען געווען ווי בעפֿאָלמעכטיגטע פֿון כלל ישראל און פֿלעגען זיך מיט אַלע מיטלען סטאַרען, אָבצושאַפֿען די גזירות געגען יודען. די שתדלנים אין יענער צייט זענען געווען זעהר נוצליך און האָבען געשפּילט א גרויסע ראָליע אין לעבען פֿון די דייטשע יודען. דער אָנגעזעהענסטער פֿון זיי איז געווען יאָזעלמאַן פֿון ראָזהיים (1478–1554). א געבוירענער אין

עלזאס, האָט יאָזעלמאַן נאָך זײַן די קינדער־יאָהרען זיך אָנגעהערט
גען פֿערשידענע רדיפות און מערטירער־טויטען פֿון יודען אין יענער
פּראָווינץ, וואו דער יודענהאַס איז פֿון שטענדיג געווען זעהר שטאַרק.
ער האָט געהאַט סמיכות אויף רבנות און מאַקסימיליאַן האָט איהם ב
שטימט אַלס הויפּט־רב און מנהיג פֿון אַלע יודישע געמײַנדעס. אין ד
אָפֿיציעלע דאָקומענטען האָט יאָזעלמאַן געהייסען „רעגירער דער יודען״,
און אויף איהם איז אויך געלעגען דער חוב אויפֿצומאַהנען פֿון די יודען
אַלע שטייערען פֿאַר'ן קייזער; דערפֿאַר האָבען יודען אויף איהם געקוקט,
ווי אויף אַ רעגירונגס־בעאַמטען און איהם נישט געוואָלט אָנערקענען אַלס
זייער הויפּט־רב. נאָר אין גיכען האָבען יודען זיך איבערצײַגט, אַז יאָ־
זעלמאַן איז מיט לײַב און לעבען טרײַ די יודישע אינטערעסען און דער
צוטרוי צו איהם איז געוואָרען זעהר גרויס. מען האָט זיך איבערצײַגט,
אַז ער אַרבייט פֿאַר יודען מיט מסירת־נפש און האָט נישט קיין פֿער־
זענליכע פּניות און ער איז געוואָרען בעליעבט און געאַכטעט פֿון אַלע,
וואָס האָבען איהם געקאַנט. ער האָט זײַן גאַנץ לעבען און פֿערמעגען
אָבגעגעבען לטובת יודען, און וואו ערגעץ אַ צרה, דאָרט איז באַלד
געווען יאָזעלמאַן, וועלכער האָט מיט אַלע קרעפֿטען, אַמאָל דורך
תחנונים און אַמאָל דורך געלד, זיך געשטאַרעט צו העלפֿען די גע־
פּלאָגטע. נאָך פֿאַר מאַקסימיליאַנ'ען האָט זיך איהם אײַנגעגעבען אָבצו־
שאַפֿען אײניגע גזירות געגען יודען, נאָר בעזונדערס גרויס און נוצליך
איז געווען זײַן טעטיגקייט בײַ'ם קעניגען פֿון קאַרל V, אין דער עפּאָכע
פֿון דער רעפֿאָרמאַציע.

מאַקסימיליאַן איז געשטאָרבען, און נאָך אַ פּויזע פֿון זעקס חדשים,
ווען פֿערשידענע פּרעטענדענטען האָבען געקעמפֿט פֿאַר'ן טראָן, איז
קייזער פֿון דײַטשלאַנד געוואָרען קאַרל V, דער קעניג פֿון שפּאַניען.
מען האָט געקאַנט ערוואַרטען, אַז דער דאָזיגער קעניג פֿון לאַנד פֿון
דער אינקוויזיציע וועט אויך דאָ אײַנפֿיהרען די אַלע שרעקען, וואָס
אין שפּאַניען, נאָר צום גליק האָט זיך אַרויסגעוויזען, אַז די שרעק
איז אַ אומזיסטע. אין יאָהר, ווען קאַרל איז אַרויפֿגעטרעטען אויפֿ'ן
טראָן, איז צו איהם געקומען — נישט מיט לעדיגע הענד — דער יודי־
שער שתדלן יאָזעלמאַן און זיך אויסגעשטאַרעט, אַז די אַלטע „רעכטע
און פּריווילעגיעס״ פֿון די דײַטשע יודען זאָלען בעשטעטיגט ווערען. אין
פֿערלויף פֿון דער צײַט, וואָס קאַרל האָט געקעניגט, איז אָבער דעם
יודישען שתדלן אויסגעקומען צו פֿיהרען אַ שטענדיגען קאַמפּף געגען

דעם פערלאנג פון די יודישע שונאים אבצונעהמען בײ זײ אויך דאס ביסעל רעכט, וואס זײ בעזיצען. נישט אײנמאל האט זיך איהם מאקי אײנגעגעבען אבצוראטעווען די יודען פון גרויסער געפאהר. בעת דער פויערן-רעוואלוציע אין דער צײט פון דער רעפארמאציע, האבען די יודען פון עלזאס, דרום-דײטשלאנד און טהירינגען זיך געפונען אין א ערנסטער געפאהר. די פערקנעכטעטע פויערן זענען געווען גרײט אנצופאלען אויף יודען, אויף וועלכע זײ האבען געקוקט, ווי אויף שולדיגע אין זײער שקלאפערײ און ערנידערונג. יאזעלמאן איז דאן אוועק צו די אנפיהרער פון די אויפגעשטאנענע פויערן און דורך גוטע רײד, דורך תחנונים און געלד האט ער בײ זײ געפועל׳ט, אז מען זאל די יודען נישט אנריהרען. איהם האט זיך אויך אײנגעגעבען אבצוראטעווען אין אײנעגע שטאדט ראזהײם. דערוויסענדיג זיך, אז א באנדע פויערן האבען ארומגערינגעלט ראזהײם, איז יאזעלמאן אהין אוועק בײנאכט, אויפגעוועקט בײדע דארטיגע בורגמײסטערן און מיט אײנעם פון זײ אוועק אין לאגער פון די בונטאוושטשיקעס, בײ וועלכע ער האט פאר א געוויסער סומע געלד געפועלט, זײ זאלען אבטרעטען פון שטאדט. אויף אזא אופן האט ער אבגעראטעוועט פון טויט ניט בלויז יודען, נאר אויך די קריסטליכע בעפעלקערונג.

אין 1530 האבען די דײטשע פירשטען, וואס האבען זיך פערזאמעלט אויף דעם בעריהמטען סײם אין אויגסבורג, צוגעגרײט א רײהע גזירות און בעגרענצונגען פאר יודען, ווײל די יודענפײנדליכע פארטײ האט פונאנדערגעלאזען קלאנגען, אז יודען שטיצען מיט געלד און העלפען אין שפיאנאזש דער טערקישער ארמעע, וואס איז דעמאלט ארײנגעדרונגען אין אונגארן און געדראהעט דער דײטשער מלוכה. מען האט געוואלט ארויסטרײבען יודען פון אײניגע פראווינצען און צונעהמען בײ זײ דאס רעכט צו פערנעהמען זיך מיט פראצענט און מיט קרעדיט-אפעראציעס. דעמאלט איז יאזעלמאן אוועק קײן אויגסבורג, צוגעשטעלט דעם קײזער א ערקלערונג און דערשלאגען זיך, אז עס זאל בעשטעטיגט ווערן די אלטע חארטיע, לויט וועלכער יודען האבען געהאט דאס רעכט פרײ צו וואוינען אומעטום, פערנעהמען זיך מיט פראצענט אויף געוויסע בעדינגונגען און זײן פערזיכערט מיט׳ן לעבען און פערמעגען. כדי אויף ווײטער אײנצופיהרען גוטע בעציהונגען צווישען יודען און קריסטען און אראבצוווארפען פון יודען די בעשולדיגונג, אז זײ עקספלאאטירען צופיעל די קריסטען דורך פראצענט,

האט יאזעלמאן דעמאלט צונויפגערופען א פערזאמלונג פון די רבנים און פרנסים און אויסגעארבייט צעהן תקנות וועגען האנדעל און פראצענט. עס איז פערבאטען געווארן צו נעהמען פערמאסקירטע פראצענטען, ד. ה. נעהמען העכערע פרייזען פאר די סחורות, וואס ווערן געגעבען אויף קרעדיט; נעהמען גרויסע פראצענטען אויף קורצטערמיניגע הלואות; נעהמען אויף משכנות געראבירטע אדער גענגב'טע זאכען; קויפען אהן דער ידיעה פון די עלטערן זאכען ביי קינדער; אנגעבען אין גערילט א תביעה צו די יורשים פון געשטארבענעם לוה קען מען נישט אנדערש, סיידען די יודישע געמיינדע האט פריהער בעטראכט די ריכטיגקייט פון דער תביעה; יודען, וואס בארגען געלד אדער סחורה ביי קריסטען און ציהען זיך בכיון איבער אין א צווייטע שטאדט, כדי צו בעפרייען זיך פון צאהלען דעם חוב, ווערן אריינגעלעגט אין „גרויסען חרם"; אויב קריסטען מאהנען עפעס ביי יודען, זענען די רבנים און די פארשטעהער פון די יודישע געמיינדעס מחויב צו בעטראכטען די תביעות און ארויסגעבען א שטרענגען און גערעכטיגען פסק־דין; אלע יודען זענען מחויב צו געבען וויסען די פארשטעהער פון די געמיינדעס, אויב זיי ווייסען עפעס וועגען איינעם, וואס איז זיך בעגאנגען נישט עהרליך מיט א קריסט. אט די צעהן תקנות האט יאזעלמאן אריינגעטראגען אין די אפיציעלע אקטען אין אויגסבורג בעת דעם סיים און דערביי צוגעגעבען א ערקלערונג, אז יודען זענען זיך מתחייב הייליג צו היטען די דאזיגע תקנות, אויב נאר די דייטשע פירשטען וועלן אויך פון זייער זייט היטען די יודישע רעכטען, זיי לאזען צו־רוה אין די ערטער, וואו זיי וואוינען, און נישט אויסטראכטען אויף זיי קיין אומזיסטע בלבולים.

דערמיט זענען אבער נאך כלל נישט איינגעשטעלט געווארן קיין גוטע בעציהונגען צווישען יודען און קריסטען. יודען האבען נאך קיין רוה נישט בעקומען און מיר זעהען נאך אין די שפעטערדיגע יאהרען, ווי דער יודישער שתדלן יאסעלמאן לויפט און וואנדערט פון איין ארט אין צווייטען מיט פערשידענע השתדלות'ן: דא וועגען אבשאפען נייע בעגרענצונגען געגען יודען, דארט וועגען בעפרייען יודישע ארעסטאנטען, וואס זענען בעשולדיגט אין קריסטליך בלוט, און אין אנ'אנדער ארט וועגען בעשטעטיגען די אלטע יודישע פריווילעגיעס. אין 1541 איז אין בייערן נישט לאנג פאר פסח פערשוואונדען געווארן א קריסטליך יונגעל, וועלכען מען האט דערנאך געפונען טויט אין וואלד. די קריסטען האבען בעשולדיגט יודען אין דער ערמארדונג פון יונגעל און דער אייפשטעטער

בישאָף האָט, שטיצענדיג די דאָזיגע בעשולדיגונג, געהייסען אַרעסטי־
רען עטליכע יודען און געפאָדערט פון דאָרטיגען הערצאָג, אַז ער זאָל
אָננעמען רעפּרעסיעס זעגען יודען בכלל. יאָזעלמאַנ׳ען האָט זיך
צום גליק איינגעגעבען צו דערווייזען, אַז די בעשולדיגונג איז אַ פאַל־
שע, און די אַרעסטירטע זענען בעפרייט געוואָרען. אין יענער צייט
האָט זיך געפונען אַ געלעהרטער אַ פּראָטעסטאַנט, וואָס האָט געהאָט
די דרייסטקייט צו פערעפענטליכען אַנאָנים אַ ביכעל („יודענביכליין״)
בעגען עלילת-דם. אין דעם ביכעל בעווייזט דער אויטאָר, אַז פערגיסען
בלוט איז געגען דער יודישער רעליגיע און אַז די אַלע בלבלים זע־
נען נישט מעהר, ווי אַ פרעכער ליגען. וואָס איז אויסגעטראַכט גע־
וואָרן דורך די מאָנאַכען. דאָס דאָזיגע ביכעל האָט נאַטירליך אַרויס־
גערופען אַ טומעל, און דער בעוואוסטער ד״ר עקק, דער געגנער פון
לומער און פיהרער פון די קלעריקאַלען. איז אַרויסגעטרעטען מיט
אַ ענטפער, אין וועלכען ער חזר׳ט איבער אַלע אַלטע בעשולדיגונגען
פון די יודענפיינד און בעקלאָגט זיך, וואָס יודען לעבט זיך אַזוי „פריי״
אין דייטשלאַנד.

ביסלעכווייז זענען יודען פערטריבען געוואָרען פון פערשידענע
שטעדט און אין גאַנץ דייטשלאַנד זענען נאָך פערבליבען צוויי גרויטע
יודישע געמיינדעס: פראַנקפורט אַם מיין און וואָרמס, אָבער אויך
דאָרט איז די יודישע לאַגע געוואָרן אַלץ ערגער. אין פראַנקפורט
האָבען יודען געלעבט אין אַ בעזונדער קוואַרטאַל (געטאָ) און געמוזט
ליידען פערשידענע בעליידיגונגס-בעגרענצונגען. יודען האָבען נאָך אַלץ
געמוזט טראָגען אַ בעזונדער צייכען אויף די מלבשים; יודען איז פער־
באָטען געוואָרן צו האַלטען ביי זיך קריסטליכע דינערשאַפט; די יודי־
שע הייזער האָבען לויט דער פעראָרדנונג פון מאַגיסטראַט געמוזט בע־
צייכענט ווערן דורך ספּעציעלע שילדען — ווייסע, גרינע אָדער
רויטע פאַרב רויט-שילד, דערפון שטאַמט די פאַמיליע פון די בע־
וואוסטע גרינדער פון גרויסען באַנק-הויז ראָטשילד, מיט ספּעציעלע,
אַ מאָל זעהר, בעליידיגענדע איבערשריפטען, ווי „צום צועל״ און ד. גל.
נאָר אויך דאָס ביסעל רעכט, וואָס יודען האָבען געהאַט, איז שטענדיג
געשטאַנען אין סכנה ווייל די קריסטליכע צעחען און נידעריגערע
קלאַסען האָבען נישט אויפגעהערט צו אַגיטירען געגען יודען, פאָדערן
מען זאָל זיי אַרויסטרייבען פון שטאָדט און בעשולדיגען דעם מאַגיסטראַט.

וואס איז בעשטאנען פון אריסטאקראטען, אז פאר געלד פערטיידיגט ער די יודישע אינטערעסען.

קוים איז אנגענומען געווארן, אז דער מאגיסטראט האט דאס רעכט ארויסצוטרייבען יעדען יודען בעזונדער, איז דאס דאזיגע רעכט ביסלעכווייז פערשפרייט געווארן אויף אלע יודען צוזאמען. אזוי האבען טאקע אין ניכען געטאן די צעהען, וועלכע האבען צו יענער צייט בכלל געפיהרט א הארטען קאמפף מיט דער אריסטאקראטיע. די אנפיהרער פון דער דעמאקראטיע האבען אויסגעקליבען א גינסטיגע פאזיציע און דעם גאנצען קאמפף געגען דעם מאגיסטראט קאנצענטרירט ארום דער יודען-פראגע. די דעמאקראטישע אנפיהרער האבען מיט אלע קרעפטען זיך געסטארעט, אז מען זאל מיט איין מאל ארויסטרייבען אלע יודען פון שטאדט. די פיהרער פון מאגיסטראט זענען צייטענווייז זיך בעגאנגען מיט יודען „רחמנות'דיג" און נישט שטענדיג אנגעווענדעט געגען זיי דעם הארבען דין אין זיין בוכשטעבליכען זין. זיי האבען אלזא פערטיידיגט די יודען פון די אנפאלען פון המון און כל זמן זיי זענען געשטאנען אויף דער זייט פון יודען, איז די שרעק פאר'ן המון געווען נישט געפעהרליך. אבער אין ניכען האט אין שפיץ פון המון זיך געשטעלט א ענערגישער יודענפרעסער, וועלכער האט אנגעווארפען א פחד אויף דעם מאגיסטראט, און דאן איז די דעמאקראטישע בעוועגונג געווארן אויסערסט געפעהרליך. דער דאזיגער ענערגישער מאן איז געווען ווינצענץ פעטמילך, א איינפאכער בעקער, וועלכער האט זיך אליין א נאמען געגעבען „דער נייער המן", און האט דעם נאמען כשר פערדינט. א דאנק זיין ענערגיע און געבוירענער פעהיגקייט צו זיין א אנפיהרער פון המון, האט דאס פראסטע פאלק איהם כמעט פערגעטערט און אין איהם שטארק געגלויבט. ער איז געווארן דער אנפיהרער פון דער דעמאקראטיע און אויפ'ן ערשטען פלאן געשטעלט דעם קאמפף געגען יודען. ער האט אבגעדרוקט א בראשור, אין וועלכער עס זענען אויסגערעכענט געווארן אלע געזעצען און דינים וועגען דער „יודענשטעטיגקייט" און זיך געסטארעט בעווייזען, אז די אלע געזעצען וועגען יודען ווערן נישט אבגעהיט. די בראשור איז אין פיעל עקזעמפלארען פונאנדערגעטיילט געווארן צווישען די קריסטליכע קרעמער און האנדווערקער און געהאט א גרויסע ווירקונג. מען האט עפענטליך אנגעהויבען רעדען, אז מען דארף מאכען א פאגראם אויף יודען און זיי ארויסטרייבען פון שטאדט, און מען האט שוין זאגאר עטליכע מאל

בעשטימט דעם טאג פון דעם פאגראם. וואס ווייטער איז די לאגע געווארן אלץ ערגער. פעטמילך און זיין חבריא האבען אלץ העכער אויפגעהויבען דעם קאפ און אנגעהויבען ביסלעכווייז פערחאפען אין זייערע הענד די ממשלה איבער די שטאדט-אנגעלעגענהייטען. קיין פראנקפורט זענען געקומען די קאמיסארען פון קייזער און דעלעגאטען פון דעם פירשט לודוויג פון העססען-דארמשטאדט, וועלכע האבען זיך געסטארעט מאכען שלום צווישען די שטאדט-ראטען און די בירגער און דערמיט פערהיטען פון אנפאלען אויף יודען, אבער עס האט ניט גע-האלפען. דעם ערשטען טאג שבועות האבען פעטמילך'ס חברים זיך ארייננגעריסען אין דעם יודישען געטא. די יודען האבען שוין פריהער געוואוסט, אז זיי שטעהט פאר א סכנה, און דערווייל ארויסגעשיקט זייערע פרויען און קינדער. די לאגע איז נאך ערגער געווארן דער-מיט, וואס די קאמיסארען, וועלכע האבען געוואלט איינשטילען די אונרוהען, האבען געסטראשעט דעם המון, אז מען וועט איהם שטרענג בעשטראפען. פעטמילך און זיין חבריא זענען געווארען נאך מעהר אויפגערעגט און בעשטימט א טאג, ווען עס וועט זיך אנהויבען דער אמת'ער פאגראם. יודען איז מעהר ניט געבליבען, ווי פאסטען, גאט בעטען אוןווארטען שטיל אויף דעם נאהענטען שטורם, וואס דארף קומען. דער טאג פון פאלקס-צארן און נקמה איז ענדליך געקומען.

כ"ז אלול שע"ד (11 סעפטעמבער 1614), ווען די יודען האבען זיך געפונען אין שוהל, האט דער ווילדער המון אנגעהויבען בעלאגערן די טויערען פון געטא. עס איז געווארען א שרעקליכע מהומה. א טייל יודען האבען זיך בעוואפענט און ארויסגעטרעטען געגען המון מיט גע-וועהר אין די הענד. עס האט זיך אנגעהויבען א שלאכט און פוןביידע צדדים זענען געפאלען עטליכע פערוואונדעטע און הרוגים, אבער סוף כל סוף האט פעטמילך'ס קאמפאניע גובר געוועזען און דאן האט דער המון אנגעהויבען אויסגיסען זיין שרעקליכען צארן: מען האט געראבע-וועט און געהרג'עט, געשענדעט די ספרי-תורות, געבראכען די יודישע הייזער און אז. וו. דער פאגראם האט געדויערט א טאג מיט א נאכט. א טייל יודען האבען זיך אויסבעהאלטען אין די הייזער פון זייערע בע-קאנטע קריסטען, אבער דאס רוב איז ענטלאפען אויפ'ן יודישען בית-הקברות און דארט זיך אויסגעלעגט אויף דער ערד, צוגעדריקט איינער צום צווייטען און געווארט אויף זייער סוף. א טייל יודען האבען זיך אנגעטהון תכריכים און געווארט אויפ'ן טויט; און אלס א גוטע בשורה

האָבען יודען אויפגענומען די ידיעה, אז מען וועט זיי ניט אויס׳הרג׳נען און אז זיי האָבען דאָס רעכט צו פערלאָזען די שטאָדט. אַ׳ערך 14 הונדערט יודען, נאַקעט און הויל, האָבען פערלאָזען די שטאָדט און געגאַנגען זוכען אַ היים.

דער מאַגיסטראַט איז געווען כּיז אויף דעם פּאָגראָם און אויך דער קייזער האָט געשיקט איין בעפעהל נאָכ׳ן צווייטען צו בעשטראָפען שטרענג די פּאָגראָמשטשיקעס, אָבער דאָס אַלץ איז ניט געווען ארויסגעזאָגט אין אַ פעסטען טאָן. די דייטשע פירשטען, צו וועלכע דער קייזער האָט געשיקט זיינע פעראָרדנונגען, זענען ווינציג ענערגיש געווען אין זייערע מעשים און דעריבער האָט פעטמילך זיך ניט דערשראָקען און ווייטער אָפען געטהון זיינע מעשים. די פראַנקפורטער יודען זענען אומגעקעהרט געוואָרען צו זייערע הייזער ערשט דאַן, ווען דערזעלבער פּאָגראָם האָט זיך איבערגע׳חזר׳ט אויך אין וואָרמס און די מעשים פון די יודענפיינד האָבען שוין איבערגעשטיגען יעדע מאָס און גרעניץ.

אין וואָרמס איז די לאַגע געווען עטוואָס אַנדערש, ווי אין פראַנקפורט. דאָרט זענען נעגען יודען געווען שוין ניט די האַנדווערקערצעכען, נאָר אויך די מיטגליעדער פון מאַגיסטראַט. און דער אָנפיהרער פון די יודענפיינד איז שוין געווען נישט אַזאַ מנושם׳דיגער מענש, ווי פעטמילך, נאָר דער געבילדעטער דאָקטאָר חעמניץ. די סבה פון דיי יודען-העצע איז געווען דיזעלבע, וואָס אין פראַנקפורט: די האַנדווערקער זענען צו יענער צייט פעראָרימט געוואָרען און געמיינט האָבען זיי, אַז שולדיג זענען בלויז די יודען און אויב מען וועט זיי אַרויסטרייבען פון שטאָדט, וועלען זיי, די קריסטליכע האַנדווערקער, מיט אַמאָל רייך ווערען. 17 האַנדווערקער־צעחען האָבען דאַן אויסגעקליבען פון זיך אַקאָמיטעט, וואו דער אָנפיהרער איז געווען דער יוריסט חעמניץ. די ערשטע צייט האָט דער קאָמיטעט געקעמפפט מיט יודען בלויז דורך „איידעלע״ מיטלען: מען האָט יודען ניט געשלאָגען, ניט געטריבען, נאָר אויף יעדען שריט און טריט זיי בעליידיגט, אויסגעקלערט אויף זיי בלבולים און געמיינט, אַז זיי וועלען די יודען אַזוי לאַנג פערביטערן דאָס לעבען, ביז זיי אַליין וועט נמאס ווערען און זיי וועלען מיט׳ן גוטען ווילען פערלאָזען די שטאָדט. יודען האָט מען ניט ערלויבט קויפען אויפ׳ן מאַרק עסענוואַרג, ניט געלאָזט פּאַשען זייערע בהמות אויף די לאָנקעס און זאָגאַר ניט ערלויבט אַריינפיהרען אין דער יודישער געטאָ מילך פאַר די קליינע קינדער. ווען יודען

האָבען געזעהן, אז זיי זענען אין סכנה, און געוואָלט ארויספיהרען זייער גוטס פון שטאָדט, האָט מען ביי די טויערען פון געטאָ אויפגעשטעלט א וואך, וועלכע האָט אכטונג געגעבען, אז מען זאָל קיין זאך פון דאָרט נישט ארויספיהרען. יודען האָבען ארויסגעשיקט אין קייזערליכען הויף זייער שתדלן ר׳ ליב אָפּענהיים, וועלכער האָט געפיהרט מיט זיך רעקאָמענדאציעס פון הויכע לייט און אויך א גרויסע סומע געלד, אָבער דער קייזער האָט מעהר נישט געקאָנט טהון, ווי שיקען בעפעהלען, אז מען זאָל יודען קיין שלעכטס ניט טהון און זיי ניט רודפ׳ן. פון די דאָזיגע בריעף האָט דער המון אָבער אָפען זיך אויסגעלאכט.

אויף דער זייט פון די גערודפ׳טע יודען האָט זיך ענערגיש געשטעלט דער יונגער קורפירשט פרידריך פאָן פפאלץ. דער קורפירשט, וועלכער האָט געהאַט אין זיינע הענד די ממשלה איבער וואָרמס, האָט פריהער געשיקט שלוחים אויסצוגלייכען צווישען חעטמניצ׳עס קאָמפאַניע און די יודען, נאָר ווען דאָס האָט ניט געהאָלפען, האָט ער געהייסען ברענגען קיין היידעלבערג חעטמניץ׳ען און איהם ארעסטירט אויף דריי מאָנאטען. די צייט פון זיין ארעסט איז אין וואָרמס שטיל געווען, אָבער ווי נאָר חעטמניץ איז בעפרייט געוואָרען, האָבען זיך ווידער אָנגעהויבען די אונרוהען. חעטמניץ האָט צוגעזאָגט, אז ער וועט מעהר ניט פיהרען קיין אגיטאציע געגען יודען, און זאָגאר אויף זיך גענומען צו בעצאָהלען 1000 גילדען קנס, אויב ער וועט זיין וואָרט נישט האלטען. נאָר אויף דעם תנאי האָט מען איהם ארויסגעלאָזט פון טורמע. אָבער ער האָט נאָך שטארקער יעצט געפיהרט זיין העצע. לויט זיין עצה האָבען די קריסטליכע האנדווערקער זיך פערזאמעלט אויפ׳ן מארק אָהן געוועהר אין די הענד, כדי מען זאָל ניט זאָגען, אז זיי זענען מורדים און פאָגראָם-מאכער, און געשיקט א דעלעגאציע צו די יודען מיט א אזהרה, אז אין פערלויף פון איין שעה מוזען זיי פערלאָזען די שטאָדט און מיטנעהמען מיט זיך אלץ, וואָס זיי האָבען. אויף אזא אופן האָבען יודען אין איין טאָג אלע מיט אמאל געמוזט פערלאָזען וואָרמס, די עלטסטע יודישע קהלה אין דייטשלאנד. חעטמניץ האָט בעפוילען זיין קאָמפאניע זיך האלטען „אידעל" און ניט ראבירען די יודען, כדי מען זאָל נישט קאָנען זאָגען אויף זיי, די יודענפיינד, אז זיי זענען רויבער און פאָגראָמשטשיקעס. יודען האָבען מיטגענומען מיט זיך אלץ, וואָס זיי האָבען געקאָנט, און מען האָט זיי דערין נישט געשטערט, אָבער דער המון האָט דערפאר אויסגעגאָסען זיין צאָרן אויף די

יודישע הײליגטימער. די אַלטע יודישע שוהל, װאָס האָט עקזיסטירט במעט 1000 יאָהר, איז חרוב געװאָרען. אויך האָט מען געשענדעט דעם יודישען בית־הקברות און חרוב געמאַכט פֿיעל טײַערע מצבות. אײניגע גוטע מענשען פֿון די הויכע גײַסטליכע האָבען די פֿערטריבענע געלאָזט זיך פֿאַרלויפֿיג אײַנאָרדנען אין די דערפֿער און אין די שטעדטלעך אַרום װאָרמס און דאָרט האָבען די װאַנדערער זיך צוזאַמענגעטראָפֿען מיט זײַערע פֿערטריבענע ברידער פֿון פֿראַנקפֿורט.

דאָס מאָל האָט דער נצחון פֿון די יודענפֿײַנד לאַנג ניט געדויערט. אין 10 טעג אַרום נאָכ'ן פּאָגראָם האָט דער קורפֿירשט פֿרידריך אַרײַנגעשיקט קײַן װאָרמס סאָלדאַטען מיט האַרמאַטען, װעלכע האָבען געמאַכט אַ סוף צו די אונרוהען. חעטניץ און די איבעריגע אָנפֿיהרער זענען אַרעסטירט געװאָרען. דאָך האָט געדויערט גאַנצע 9 חדשים ביז די יודען זענען אומגעקעהרט געװאָרען קײַן װאָרמס (19 יאַנואַר 1616). אין 2 חדשים אַרום (כ׳ אדר שע״ו) זענען אומגעקעהרט געװאָרען אויך די פֿראַנקפֿורטער יודען, װעלכע זענען אַרײַנגעפֿיהרט געװאָרען אין שטאָדט מיט פּאַראַד און מוזיק. אין פֿראַנקפֿורט האָט מען די אָנפֿיהרער פֿון די אונרוהען בעשטראָפֿט שטרענגער, אײדער אין װאָרמס, װײַל דאָ האָבען זײ געראַבעװעט און גע'הרג'עט מענשען. דער „המן" פֿעטמילך איז צושניטען געװאָרען אויף שטיקער און דערנאָך געהאָנגען געװאָרען. אויף דער שטאָדט האָט מען אַרויפֿגעלעגט אַ שטראָף פֿון 175,919 פֿלאָרין פֿאַר די שאָדענס, װאָס יודען האָבען געהאַט פֿון די פּאָגראָמען. דער טאָג פֿון כ׳ אדר איז אין פֿראַנקפֿורט געװאָרען אַ יום־טוב אונטער'ן נאָמען פּורים־װינצענץ און דער טאָג פֿון י״ט אדר איז בעשטימט געװאָרען פֿאַר אַ תענית אַלס אָנדענקען פֿון די צרות, װאָס די פֿראַנקפֿורטער יודען האָבען איבערגעלעבט, אײדער עס איז פֿאַר זײ געקומען די ישועה.

געהען מיר איבער פֿון דער דײַטשלאַנד צו דער לאַגע פֿון יודען אין עסטרײַך צו יענער זײַט, זעהען מיר גאָר אַנ'אַנדער בילד. אין דער געשיכטע פֿון 16־טען יאָהר־הונדערט און װײַטער װערען אַלץ מעהר אַרויסגערוקט אויפֿ'ן ערשטען פּלאַן די יודען פֿון די עסטרײַך־בעהמישע פּראָװינצען. דאָרט איז די צאָהל יודען געװען פֿיעל גרעסער, אײדער די צאָהל פֿון דער יודישער בעפֿעלקערונג אין די צענטראַלע געגענדען

דער הומאַניסט עראַזמוס פון ראָטערדאַם (1536—1466-67)
לויט אַ צייכנונג פון סאַן-קראַלין (נאַציאָנאַלע ביבליאָטעק, ווין)

פון דייטשלאנד, און אויב אין וויען און נידער-עסטרייך איז דער אויקס פון דער יודישער בעפעלקערונג פערהאלטען געוואָרן צוליעב די אָפטע רדיפות, איז דערפאר בעהמען געווען איבערפולט מיט יודען און דאס לאנד האט ממלא געווען דעם חסרון אין אנדערע ערטער. די אַלטע פראגער קהלה איז געווען איינע פון די גרעסטע יודישע קהלות אין דעמאלדיגען אייראָפּא, און צוזאמען דערמיט אויך איינער פון די הויפּט-צענטרען פון דער נאציאָנאלער קולטור. די פראגער רבנים, מגידים, שריפטשטעלער און דרוקער האבען געהאט א שם אין אַלע לענדער פון גלות. בעת צרה, ווען עס זענען פארגעקומען רדיפות אָדער עקאנאמישע קריזיסען, האבען די בעהמישע יודען געהאט א גוטען בית-מקלט — דאס שכנות'דיגע פוילין; פון פראג איז אהן אויפהער געגאנגען א עמיגראציע קיין קראקוי, וואו עס האט אין אנהויב פון 16-טען יאהר-הונדערט זאגאר עקזיסטירט א ספעציעלע „בעהמישע שוהל". שפעטער, ווען בעהמען איז נאך א הונדערט-יעהריגע אויטאנאמיע פעראייניגט געווארען צו עסטרייך אונטער דער הערשאפט פון פערדינאנד דעם ערשטען (1526), איז דער גורל פון די יודען אין די דאָזיגע לענדער ווידער פעראייניגט און פערבונדען געוואָרען.

פערדינאנד דער ערשטער, וועלכער איז פריהער געווען עסטרייכישער הערצאג און נאכדעם, ווי זיין ברודער קארל דער 5-טער האט זיך ענטזאגט פון טראן, געוואָרען דייטשער קייזער (1556), האט בנוגע צו יודען נישט געהאט קיין בעשטימטע שיטה. ער האט זיך געוואקעלט צווישען דין און רחמים. די ערשטע יאהרען פון זיין קעניגען האט ער זיך בעצויגען צו יודען, ווי א בעשיצער פון זייערע אינטערעסען, און ווען די פארשטעהער פון די פריצישע שטאנדען האבען אין 1525 זיך בעקלאגט, וואס מען לאזט וואוינען יודען אין די פראווינצען, וואו זיי איז לויט'ן געזעץ פערבאָטען צו וואוינען, האט פערדינאנד קאטעגאריש זיי ערקלערט, אז די יודען מוזען בלייבען וואוינען דאָרט, וואו זיי האבען זיך שוין בעזעצט. שפעטער, אין דער צייט פון דער הייסער רעפארמאציאנס-בעוועגונג, ווען פערדינאנד איז געוואָרען א גרויסער פערטיידיגער פון קאטוליציזם, האט ער אויך געביטען זיין בעציהונג צו יודען. ווען די טערקען האבען זיך אריינגעריסען קיין אונגארן און דאס עסטרייכישע מיליטער האט געהאט א מפלה ביי אָפען (1541), האבען זיך צווישען המון פערשפרייט קלאנגען, אז די יודען האבען איבערגעגעבען זייערע „פריינד" די טערקען מיליטערישע סודות, וואס

האבען מיטגעהאלפען צום נצחון פון די טערקען. יודען האט מען אויך בעשולדיגט אין די אונגעוועהנליכע שרפות, וואס האבען זיך דעמאלט פערשפרייט איבער בעהמען. אט די אלע בלבולים אויף יודען האבען געהאט א ווירקונג אויך אויף פערדינאנד'ען און די יודישע שונאים האבען זיך בענוצט מיט דער שטימונג און געפועל'ט ביי דעם קייזער, אז ער זאל ארויסטרייבען אלע יודען פון לאנד. אין פריהלינג 1542 האבען גרויסע מענגעס יודען פון פראג און אנדערע שטעדט שוין גענומען דעם וואנדער-שטעקען אין דער האנד און זיך געלאזט צו די גרעניצען פון פוילין און טערקיי, נאר צום גליק האט מען שפעטער זיך דערוואוסט, אז די אלע בלבולים אויף יודען האבען קיין גרונד נישט; דער ענערגישער שתדלן יאזעלמאן האט אויך נישט געשוויגען און איז געקומען צום קייזער מיט א בקשה וועגען יודען און מיט גוטע רעקאמענדאציעס פון איינינע הויכגעשטעלטע קריסטען. פערדינאנד האט דאן אבגעשאפט די גזירה וועגען ארויסטרייבען יודען און די מעהרהייט פון די עמיגראנטען האבען זיך אומגעקעהרט אהיים.

אין ווין און אין די איבעריגע צענטראל-שטעדט פון עסטרייך איז די יודישע לאגע ווי פריהער געוועזען זעהר נישט פעסט. אין ווין האבען די יודען אייגענטליך נישט געהאט קיין וואוינרעכט, און מען פלעגט ערלויבען די יודען וואוינען דארט נאר אלס בעזונדער חסד. ווען א יוד האט געוואלט קומען קיין ווין צוליעב געשעפט, האט ער געמוזט מעלדען דער פאליציי, צוליעב וואס און אויף וויפיעל צייט ער איז געקומען, און דאן בעקומען א בעזונדער „יודענצעטעל", אלס ערלויבניש צו וואוינען אין ווין; פאר אזעלכע דערווייליגע געסט זענען געוועזען בעשטימט אין שטאדט נאר צוויי האטעלען, וואוהין זיי האבען געמעגט פארפאהרען, און דערביי האט יעדער יוד געמוזט טראגען א בעזונדער צייכען אויף די קליידער, כדי די פאליציי זאל קאנען בעסער השגחה געבען אויף איהם. די דאזיגע אלע דינים הענגען יודישען וואוינרעכט האבען דוקא עקסיסטירט נאר אין לעבען און נשיט אויפ'ן פאפיער, ווייל פערדינאנד האט מורא געהאט, אז דאס זאל נישט ווירקען אויף דעם פינסטערן המון, וועלכער קאן מיינען, אז יודען לאזט מען נישט ארייַן קיין ווין „פאר וועלכע עס איז גרויסע פערברעכענס און חטאים". דעריבער האט ער בעפוילען, אז מען זאל די גזירות אויף יודען האלטען בשתיקה און נאר זיי היטען אין לעבען, אבער נישט ארויסגעבען קיין עפענטליכע דעקרעטען וועגען דעם.

די עפּאָכע פֿון דער קאַטוילישער רעאַקציע האָט אויך דאָ אין בעהמען אויפֿגעטאָן איהריגעס: די ידיעות וועגען די אינקוויזיטאָרישע מעשים פֿון פּויפּסט פּאַאול IV בנוגע צו יודען האָבען געמוזט האָבען אַ גרויסען איינפֿלוס אויף אַזאַ הייסען קעמפֿער פֿאַר'ן קאַטוילּיציזום, ווי פֿערדינאַנד דער 1=טער. לויט אַ סיגנאַל פֿון רוים האָט די פּראָגער אַדמיניסטראַציע קאָנפֿיסקירט פֿיעל יודישע ספרים און זיי אָבגעשיקט קיין ווין, צום משפּט פֿון די פֿרומע גייסטליכע; די פּראָגער יודען זענען זאָגאַר געבליבען אָהן סדורים (1559). יודען איז אָבער פֿאָרגעשטאַנען נאָך אַ גרעסערע סכּנה, ווייל פֿערדינאַנד'ען איז דעמאָלט ווידער איינגעפֿאַלען אַ הייליגע מחשבה — אָברייניגען פּראָג פֿון יודען, אויפֿ'ן אָרט פֿון די יודישע שוהלען מאַכען קריסטליכע קירכען און די יודישע הייזער קאָנפֿיסקירען פֿאַר דער קאַזנאַ. אין 1561 איז דער בעפֿעהל וועגען אַרויסטרייבען יודען שוין געווען אונטערגעשריבען און אויף די אַלע בקשות פֿון יודען, אַז דער קייזער זאָל אָבשאַפֿען די שרעקליכע גזירה, האָט ער געענטפֿערט, אַז ער קאָן דאָס נישט טאָן, ווייל ער האָט שוין געגעבען אַ נדר, אָבצורייניגען פּראָג פֿון די „אונגלויביגע". דעמאָלט איז איינער פֿון די אָנגעזעהענסטע יודישע פֿאָרשטעהער אין פּראָג, ר' מרדכי צמח, אַוועק צום פּויפּסט פּיוס IV אין רוים און ביי איהם געפּועל'ט, אַז ער זאָל מתּיר נדר זיין פֿערדינאַנד דעם 1=טען. דער פֿרומער קייזער האָט דעמאָלט מיט אַ רוהיג געוויסען געקאָנט מבטל מאַכען זיין גזירה.

בכלל איז עסטרייך אין דער צווייטער העלפֿט פֿון 16=טען יאָהרהונדערט געוואָרען אַ צענטר פֿון דער קאַטוילישער רעאַקציע און ווידער זיך אומגעקעהרט צו די אַלטע פּאַטריאַרכאַלישע מיטעלאַלטערישע לעבענספֿאָרמען. די קיסרים מאַקסימיליאַן II און רודאָלף II (1564—1612) האָבען געקוקט אויף יודען, ווי אויף אַ מעלקענדיגע קוה, ווי אויף אַ גוטע געלד=קוועלע, פֿון וועלכע מען קאָן דעקען די ליידיגע רעגירונגס=קאַסע. מיט בעזונדערער געלד=פֿרעסעריי האָט זיך אויסגעצייכענט רודאָלף II. אין דער צייט פֿון זיין קעניגען האָט געלעבט אין פּראָג אַ גרויסער יודישער פֿילאַנטראָפּ און כּלל=טוער, ר' מרדכי מייזעל, וועלכער האָט אויף זיינע קאָסטען אויסגעבויט די גרויסע פּראָגער שוהל, וואָס טראָגט נאָך יעצט זיין נאָמען, איינגעאָרדענט אַ ישיבה און אַ בית=עניים און בכלל געגעבען פֿיעל צדקה פֿאַר יודען אין בעהמען און אין אַנדערע ערטער. מיט דער ברייטער האַנד פֿון ר' מרדכי מייזעל פֿלעגט זיך אויך בענוצען רודאָלף II, וועלכער פֿלעגט ביי איהם נעהמען אָפֿטע „מתּנות"

און הלוואות, וועלכע ער האט קיינמאל נישט אבגעגעבען; דאס איז איהם אבער ווינציג געווען און ער האט נאך געוואלט ווערן מייזעל'ס יורש. ווען ר' מרדכי מייזעל איז געשטארבען (1601) און קיין קינדער נישט איבערגעלאזט, האט רודאלף געשיקט אויף דער לויה זיין פערטרעטער, אבער צוזאמען דערמיט האט ער ערקלערט, אז די גאנצע ירושה מייזעל'ס געהערט דער מלוכה, ווייל דער פערשטארבענער איז געווען נאר א „קאמער-קנעכט", דאס הייסט א לייב-אייגענער פון דער מלוכה. מייזעל האט זיין גרויסע ירושה איבערגעלאזט אין דער צוואה פאר זיינע קרובים און אויך אויף צדקה-זאכען, אבער נאטירליך האבען די יודען נישט געקאנט פערפיהרען קיין פראצעס נעגען דייטשישען אימפעראטאר און דאס גרויסע פערמעגען איז פערבליבען אין די הענד פון רודאלף.

יודיש געלד איז בעזונדערס געווארען הפקר אין דער צייט פון דער 30-יעהריגער מלחמה. אין יענער צייט זענען יודען צוליעב זייער געלד געווארען טייער, און די עסטרייכישע קיסרים האבען זאגאר געמאכט פאר מקורבים אין הויף עטליכע יודישע פינאנסיסטען, אבער צו-טייער האט יודען געקאסט די מלחמה; די יודישע קהלות פון בעהמען האבען יעהרליך געצאהלט 40 טויזענד גולדען אויף די בעדערפענישען פון דער מלחמה, א חוץ די עקסטרע אויסערגעוועהנליכע הוצאות. יודען האבען דערפון געהאט נאר די טובה, וואס זיי זענען חאטש דערפאר פטור געווארען פון רדיפות אין דער צייט פון דער מלחמה. אין וויען האט זיך געגרינדעט א גרופע יודישע קאפיטאליסטען, וועלכע דער קייזער פערדינאנד II האט געגעבען געוויסע פריווילעגיעס אלס דאנקבארקייט פאר זייער נוצליכער טעטיגקייט. צו יענער צייט האט זיך שטארק ארויסגערוקט ביי'ם הויף דער יודישער באנקיר יעקב בת שבע וועלכען דער קייזער האט געשאנקען דעם טיטול פון א ארעליגען אונטער'ן נאמען פאן-טרייענבורג. די קראפט פון געלד איז דעמאלט געווען אזוי שטארק, אז דער קייזער, א קלעריקאל און תלמיד פון די יעזואיטען, האט נאכגעגעבען די בקשה פון די יודען, וואס האבען געוואוינט אין בעזונדערע טיילען פון וויען, און בעפוילען זיי אבצוגעבען א בעזונדער קווארטאל פון שטאדט (שפעטער לעאפאלדן שטאדט), וואו יודען האבען געמעגט פריי וואוינען און נישט געשטאנען אין רשות פון וויענער מאגיסטראט. אין זייער בעזונדערען קווארטאל האבען יודען געקאנט האבען אייגענע הייזער, פריי וואוינען

און זענען געשטאנען אונטער'ן שוץ פון רעגירונגס-בעאמטע, נאר אפילו אין די איבעריגע טיילען שטאדט האבען די יודען שוין געקאנט זיך בעווייזען אהן די ספעציעלע צייכענס אויף זייערע מלבושים. איבעריגענס, אויך דער קלעריקאליזם האט געטאן זייניגעס און לויט א בעפעהל פון קייזער זענען די יודען פון פראג און וויען מחויב זיך פערזאמלען אלע שבת אין שוהל און אויסהערן די דרשות פון די יעזואיטען וועגען קריסטענטום (1630). עס זענען געווען מחויב צו קומען אין דער בעשטימטער שעה נישט ווייניגער פון 200 יודישע מענער און פרויען; דרימלען אדער רעדען בעת די דרשות איז געווען שטרענג פערבאטען, און פאר פערשפעטיגען איז מען דאס ערשטע מאל בעשטראפט געווארען אויף א טאלער און דערנאך איז די שטראף געווארען אלץ גרעסער. אבער אויך דא האט יודען ארויסגעראטעוועט דאס געלד און אונטער פערשיידענע תירוצים האבען זיי זיך ארויסגעדרעהט פון דער גזירה.

בעת דער 30-יעהריגער מלחמה איז שיער נישט געפאלען אלס קרבן דער בעריהמטער יודישער געלעהרטער ר' יום-טוב-ליפמאן העלער, רב אין וויען און דערנאך אין פראג, דער מחבר פון בעריהמטען פירוש צו משנה „תוספות יום טוב“ און אנדערע ספרים. בשעת ר' יום-טוב-ליפמאן העלער האט געוואוינט אין פראג איז ער געווען דער פארזיצענדער פון דער קאמיסיע, וועלכע האט זיך פערנומען מיט פונאנדערטיילען צווישען דער יודישער קה"ה די אבצאהלונג פון 40 טויזענד גולדען, וואס יודען זענען געווען מחויב אריינצוטראגען יעהרליך אין דער קאזנא אויף די הוצאות פון דער מלחמה. הגם דער רב האט זיך געסטארעט צו זיין גערעכטיג ביי'ם פונאנדערטיילען דעם שטייער, האט איהם דאך נישט איינגעגעבען זיך יוצא צו זיין פאר אלע און, ווי געוועהנליך אין אזעלכע צופאלען, זענען איניגע געבליבען נישט צופרידען מיט דער איינטיילונג. איניגע שונאים פון ר' יום-טוב-ליפמאן האבען דאן אריינגעשיקט א מסירה צו דער רעגירונג, אז ביי'ם פונאנדערטיילען דעם שטייער ווערן בעגאנגען אונגעזעצליכקייטען, אזוי אז די גבירים שפיעלען אוים און אויף די יודישע ארימע לייט פאלט די גאנצע לאסט פון דעם שטייער. דאס איז די מוסרים נאך ווייניג געווען און זיי האבען דערלאנגט א מסירה דעם קייזער, אז אין איניגע פון די חבורים פון גרויסען רב געפינען זיך בעליידיגענדע אויסדריקען געגען קריסטענטום. דאס האט געווירקט און לויט א בעפעהל פון קייזער האט מען

דעם פראגער רב ארעסטירט און איהם געבראכט צו פיהרען קיין וויען (1529). דא האט מען איהם געהאלטען אין טורמע צוזאמען מיט קרימינעלע פערברעכער און געגען איהם ארויסגעשטעלט א בעשולדיגונג, אז ער האט בעליידיגט די קירך, אזוי אז איהם האט געדראהט טויט-שטראף. די וויענער יודישע געמיינדע האט אבער אנגענומען גרויסע מיטלען און נאר א דאנק איהר האט מען אבגעראטעוועט דעם רב. ער איז בעפרייט געווארען פון טורמע, נאר פערלוירען דאס רעכט צו פערנעהמען די שטעל פון א רב, און אויך פערמשפט געווארען צו 10 טויזענד גולדען שטראף. פערלירענדיג זיין שטעל און זיין גאנץ פערמעגען, האט ר' יום-טוב-ליפמאן העלער אריבערגעוואנדערט קיין פוילין.

פון דער מלחמה האבען עטוואס אויסגעשפיעלט די בעהמישע יודען, וועלכע דער קייזער פערדינאנד האט געגעבען איינינע געוויסע רעכטען אלס בעלוין פאר דעם אנטהייל פון יודען אין דער פערטיידיגונג פון דער בעלאגערטער פראג אין 1648. אבער אין אלגעמיין האט די יודישע לאגע אין די דייטשע מדינות זיך נישט געענדערט. אויך דער שלום אין וועסטפאלען, וואס האט געמאכט א סוף צו דער שרעקליכער מלחמה און בעשאפען א נייע עפאכע אין דער אייראפעאישער פאליטיק, האט די יודען איבערגעלאזט אין זייער פריהעריגער רעכטלאזער לאגע. עס איז נאר פארגעקומען א געוויסע איבערוואנדערונג אין איינינע טיילען פון די גלות-לענדער: די יודען פון עלזאס זענען נאכדעם, ווי די דאזיגע דייטשע פראווינץ איז אריבער צו פראנקרייך, מיט אמאל געווארען אונטערטאנען פון א מלוכה, וואו עס זענען כמעט קיין יודען נישט געוועזען פון ענדע 14-טען יאהר-הונדערט.

די לאגע פון יודען אין אונגארן צו יענער צייט איז געוועזען נישט אומעטום גלייך. אין דעם טייל אונגארן, וואס האט געהערט צו דייטשלאנד (דער פרעסבורגער ראיאן), האט מען יודען געדריקט נאך ערגער, איידער אין עסטרייך, און פון א סך ערטער ארויסגעטריבען. זיי האבען געמוזט צאהלען דאפעלטע שטייערען און געוועזען זעהר בעגרענצט אין זייערע האנדעלס-רעכטען. אבער אין דעם טייל אונגארן, וואס האט פון יאהר 1541 זיך געפונען אונטער דער הערשאפט פון טערקיי (אפען און אנדערע שטעדט), איז די יודישע לאגע פיעל בעסער געוועזען. אין דער צווייטער העלפט פון 16-טען יאהר-הונדערט איז די יודישע געמיינדע אין אפען געווארען רייך און פעסט. די טערקישע סולטאנען

האבען צו די אונגארישע יודען זיך בעצויגען פיעל טאלעראנטער, איידער די דייטשע קיסרים.

נעהען מיר איבער צו דעם אינערליכען לעבען פון די דייטשע יודען אין יענער עפאכע, געפינען מיר אויך נישט קיין שום פונקט, אויף וועלכען מען זאל זיך קאנען אבשטעלען מיט פרייד און טרייסט. מאנאטאניש און ארים איז געוועזען דאס לעבען פון די דייטשע יודען צו יענער צייט. די אלטע פארמען פון געמיינדע-לעבען האט מען שטארק געהיט און פערפעסטיגט, אבער קיין נייע כוחות זענען נישט צוגעקומען, קיין נייע געזעלשאפטליכע לעבענס-פארמען זענען נישט געשאפען געווארען. די געמיינדע-אויטאנאמיע איז נישט פערברייטערט געווארען און זעהר זעלטען פלעגען אויך פארקומען די רבנים-צוזאמענפאהרען אויף צו בעטראכטען די אינערליכע פראגען. נאר בעת דער געפעהרליכער אגיטאציע פון פפעפערקארן און זיין בעמיהונג צו קאנפיסקירען די יודישע ספרים, פלעגען די יודען פון פראנקפורט און אנדערע שטעדט זיך צונויפקומען, אום צו בעטראכטען די מיטלען געגען דער געפעהרליכער אגיטאציע. אין יאהר 1530 איז אויך, ווי עס איז שוין אויבען דערמאנט, פארגעקומען א רבנים-צוזאמענפאהר, צונויפגערופען דורכ'ן שתדלן יאזעלמאן אויס ראזהיים, אום צו רעגולירען די עקאנאמישע בעציהונגען צווישען יודען און קריסטען.

אין יענער צייט פלעגען אין די יודישע געמיינדעס נישט-זעלטען פארקומען גרויסע מחלוקת'ען און אינערליכע רייבונגען. בעזונדערס האט זיך דערמיט אויסגעצייכענט די פראגער קהלה און די וויכטיגסטע סיבה פון די מחלוקת'ען איז געוועזען דאס איינטיילען די פאדאטקעס און שטייערען צווישען דער בעפעלקערונג. די בעהמישע יודען האבען געהאט צו צאהלען דרייערליי שטייערען: פאר דער מלוכה, פאר דער פראווינץ, פאר דער געמיינדע, און די ספעציעלע קאמיסיע פון די יודישע פארשטעהער פלעגט אמאל בעגעהן אונגעזעצליכקייטען ביי'ם פונאנדערטיילען די שטייערען. די פראגער קהלה פלעגט פונאנדערטיילען די גאנצע סומע שטייערען צווישען די יודישע קהלות פון בעהמען, און די קליינע קהלות פלעגען זיך אפט קלאגען, אז אויף זייער חלק שטעלט מען צופיעל. דאס האט איינמאל געבראכט צו א לאנגער מלחמה צווישען דער פראגער קהלה און די איבעריגע קליינע קהלות.

צווישען וועלכע עס האבען זיך בעזונדערס אויסגעצייכענט די איינוואוינער פון דעם שטעדטעל האראוויץ. די מחלוקת איז איבערגעגאנגען אין א געפעהרליכער אינערליכע שפאלטונג און נישט די ארטיגע רעגירונגס־מאכט, נישט די רבנים האבען געקאנט אויסגלייכען דעם סכסוך דעמאלט האט כמעט קיין פראג ארויסגערופען דעם הויפט־שתדלן יאזעלמאן; צוזאמען מיט די פראגער רבנים האט איהם זיך איינגעגעבען אויסצוארבייטען געוויסע כללים אויף צו רעגולירען די בעציהונגען צווישען דער פראגער קהלה און די איבעריגע קהלות. בשעת דער דאזיגער מחלוקת האבען די ליידענשאפטען אזוי זיך צוקאכט, אז די איינוואוינער פון שטעדטעל הארוויץ האבען בעלאגערט יאזעלמאנ'ס הויז און געסטראשעט איהם הרג'נען. די אינערליכע רייבונגען האבען געבראכט אויף יודען נישט ווינציג צרות און פיעל שאדענס זיי גורם געווען. צווישען יודען זענען געווארען זעהר פיעל מוסרים, וואס פלעגען פערמסר'ען געוויסע פערזאנען פאר ווירקליך אונגעזעצליכע אדער בלויז אויסגעטראכטע מעשים און אויך אויסנא־ען ביי דער בעפעלקערונג געלד, סטראשענדיג מיט מסירות.

דער שטעמפעל פון ארימקייט און דלות ליגט אויך אויף דער גייסטיגער יודישער שאפונג פון יענער צייט. די פערשפרייטונג פון בוך־דרוקערייען האט נאר פערגרעסערט די צאהל פון די יודישע ספרים, אבער עס איז פערבליבען ווי פריהער דער מיטעל־אלטערישער גייסט, דער מאנאטאנער אינהאלט פון דער יודישער ליטעראטור. ווי פריהער האט אין די ישיבות און תלמוד־תורות געהערשט די תלמודישע סחאלאסטיק. אין 16־טען יאהר־הונדערט איז זאגאר אויסגעוואקסען א ספעציעלע שולע פון פלפול און דער רבי פון דער נייער שולע איז געווען ר' יעקב פאליאק, ראש־ישיבה אין פראג. ער האט פריהער געשארפט דעם מוח אין די ישיבות פון דייטשלאנד און דערנאך אריבערגעטראגען די שיטה פון פלפול אויך קיין בעהמען און קיין פוילין. די שיטה פון ר' יעקב פאליאק איז בעשטאנען אין „חילוק", וואו די הויפט־ראליע האט געשפיעלט בקיאות און חריפות: מען האט גענומען א סוגיא אין דער גמרא, אויסגעזוכט דארט אינערליכע סתירות, אבגעווענדעט דאס מיט אנדערע ערטער פון תלמוד, געשטעלט איינעם געגען אנדערען אלע פירושים, וואס זענען נוגע דער סוגיא — און ווען די פראגע איז שוין אויף אזוי פיעל פערפלאנטערט געווארען, אז עס האט זיך אויסגעוויזען, דאס עס איז שוין קיין אויסוועג נישטא, האט

דער חריפישער קאפ אנגעהויבען צוריק אויספלאנטערן דעם גרויסען קנויל, אויסגעגלייכט אלע סתירות, פערענטפערט אלע קשיות און די פראגע איז ווידער קלאר געווארען. דאס איז געווען א מין גייסטיגע גימנאסטיק, א מין שפיעל מיט זיך אליין. דא האט מען געקענט שפרינגען פון איין ענין צום צווייטען, אויסזוכען נישט=געשטויגענע קשיות, ווייל דער עיקר איז דא געווען נישט דער ריכטיגער פשט, נאר דער פלפול, דאס שארפען דעם מוח. די דאזיגע שיטה האט פיעל מיטגעהאלפען אויסשפיצלען זיך, שארפען דעם מוח, אבער דאס האט געשאדט דער געזונטער נארמאלער שיטה, וואס זוכט אומעטום נישט דעם ווארט=שפיעל, נאר דעם רעאלען אמת, די לאגיק.

די בעסטע יודישע געלעהרטע זענען ארויסגעטרעטען געגען דער שיטה פון הילוק. צווישען די געגנער פון דער שיטה איז אויך געוועזען דער הויפט=רב פון פראג ר' לייב בן בצלאל (מהר"ל מפראג) (1609—1525). ער איז געווען א מענש מיט א קלארען אפענעם מוח, א גוטער דרשן און פרוכטבארער מחבר פון פיעל ספרים און אויך געהאט א סך ידיעות אין דער וועלטליכער וויסענשאפט. זיינע זאמלונגען פון דרשות און מוסר, ווי „נתיבות עולם", „נצח ישראל" און אנדערע, זענען נאך ער היום זעהר פאפולער ביי יודען. אלס מאראליסט האט דער מהר"ל נישט געקאנט איינשטימען מיט דער שיטה, וועלכע האט ערלויבט צו קריטיקירען דעם תנ"ך, און איז געווען א שארפער געגנער פון דער קריטישער שיטה פון עזריה דע=ראסי. צווישען פאלק האט דער מהר"ל געהאט א נאמען פון א בעל=נס. עס געהט וועגען איהם א לעגענדע, אז ער האט איינמאל בעשאפען פון לייהם א מענשליכע פיגור, א גולם, וועלכען ער האט אריינגעלעגט אין מויל דעם שם=המפורש. דער גולם האט דאן בעקומען לעבען אין זיך און געקענט זיך בעוועגען און ערפילען פערשידענע שליחות'ען. אבער ווי נאר דער רב האט ארויסגענומען דאס שטיקעל פאפיער מיט'ן שם=המפורש, איז דער גולם ווידער געבליבען גולם, א פשוט שטיק לייהם. מען דערצעהלט אויך אז דער מהר"ל איז איינמאל ארויסגערופען געווארען צום דייטשען קייזער רודאלף, מיט וועלכען ער האט געהאט א לאנגען געהיימען געשפרעך וואס צ"ז אויף אייביג פערבליבען א סוד. מען רעכענט, אז דער מהר"ל האט גערעדט מיט'ן קייזער וועגען אלחימיע און אסטראנאמיע, מיט וועלכע ער האט זיך שטארק אינטערעסירט, אבער עס איז אויך מעגליך, אז אין דער אודיענץ זענען בעריהרט געווארען

די פראגען וועגען פראגער געמיינדע-לעבען, וויל צוזאמען מיט דעם פילאנטראפ מייזעל פלעגט דער רב זיך פלייסיג אבגעבען מיט געזעלשאפטליכער ארבייט. אין 1592 איז דער מהר"ל אריבער קיין פוילען, וואו ער איז א געוויסע צייט געוועזען רב פון פויזען און גאנץ גרויס-פוילען, אבער לאנג איז ער דארט נישט געבליבען און איז גיכען זיך אומגעקעהרט קיין פראג.

דער איינציגער פארשטעהער פון וועלטליכער בילדונג צווישען יודען אין יענער צייט איז געוועזען דוד גאנז (1541—1613), א געבוירענער פון וועסטפאלען, וועלכער האט בעקומען זיין תלמודישע בילדונג אין די ישיבות פון פראנקפורט און קראקוי, און דעם גרעסטען טייל פון זיין לעבען פערבראכט אין פראג. צוזאמען מיט תלמוד האט גאנז גוט געקאנט געאגראפיע, היסטאריע און מאטעמאטיק. ער איז פערזענליך געוועזען בעקאנט מיט די בעריהמטע אסטראנאמען קעפלער און טיכא-בראהע און געארבייט אין פראגער אבסערוואטאריום. זיינע קענטנישען האט ער דערנאך ארויסגעוויזען אין זיין ווערק „נחמד ונעים", נאר פאפולער צווישען יודען איז ער געווארען דורך זיין היסטארישער כראניק „צמח דוד". אין ערשטען טייל פון דעם ספר זענען אין א פארם פון קורצע כראנאלאגישע נאטיצען בעשריבען די הויפט-געשעהענישען און כאראקטעריסטיקעס פון די יודישע היסטארישע פערזאנען פון דער אלטער צייט אן ביז 1592; אין צווייטען טייל געפינט זיך א רשימה פון די געשעהענישען פון דער וועלט-געשיכטע, ערטערווייז אין צוזאמענהאנג מיט דער געשיכטע פון יודען. דאס ווערק איז אין אלגעמיין נישט מעהר ווי א קאמפילאציע פון יודישע און קריסטליכע ביכער און א וויסענשאפטליכען ווערט האבען נאר יענע ערטער פון דעם ספר, וואו עס רעדט זיך וועגען די געשעהענישען פון יענער צייט. כאראקטעריסטיש איז די פארערדע צום צווייטען טייל פון זיין ווערק, אין וועלכער דער מחבר פערענטפערט זיך פאר זיינע לעזער: „איך זעה פאראויס, אז פיעל וועלן מיך הויך זידלען און פארווארפען, וואס איך ברענג נאטיצען פון נישט-יודישע ספרים וועגען מלחמות און אנדערע געשעהענישען. ביי זיי איז דאס „שיחות חולין" און אזעלכע זאכען איז פערבאטען צו לייענען אין א שבת-טאג. איך וועל זיך נישט לאנג פערענטפערן, נאר זאלן מיין שוץ זיין יענע גרויסע יודישע רעליגיעזע פילאזאפען, וועלכע האבען פון אריסטאטעל'ס פילאזאפיע און פון אנדערע גענומען ריכטיגע געדאנקען, די שאלעכטס אוועק-

געוואָרפען און דעם תוך איבערגעלאָזט״. ווייטער פעררופט זיך דער מחבר אויף ר׳ אברהם זאַקוטאָ און ר׳ יוסף הכהן, וועלכע האָבען אויך בעשריבען די געשעהעגישען פון דער אלגעמיינער געשיכטע אין צוזאַמענהאַנג מיט דער יודישער; ער בעווייזט, ווי אזוי נויטיג עס איז פאַר דעם מיטעלען מענש, וואָס אַ גאַנצע וואָך ארבייט ער שווער, צו האָבען אויף שבת צום לייענען אַ ספר, וואָס קען איהם פערגעניגען פערשאַפען; אויסערדעם זאָגט ער אַרויס זיין איבערציינונג, אַז עס שאַדט נישט צו זיין בעקאַנט מיט דער געשיכטע פון די פעלקער, ווייל דאָס שטאַרקט נאָר דאָס רעליגיעזע געפיהל פון יודען, וועלכער זעהט איין, אַז אַזוי פיעל מלוכות און פעלקער זענען אונטערגעגאַנגען און נאָר דאָס יודישע פאָלק לעבט נאָך.

מעהר פון אלץ זענען אָבער אין יענער צייט אָנגעגאַנגען די מוסר־ספרים, וועלכע זענען געווען דורכגעדרונגען מיט די שטרענגע אַסקעטישע אידעען פון דער פּראַקטישער קבלה. אַ הייסער אָנהענגער פון דער שיטה און אַ גרויסער בעל־מוסר איז געווען ר׳ ישעיה הורוויץ (1555—1630), וועלכער איז פריהער געווען רב אין פוילען, דערנאָך אין פראַנקפורט אַם־מאַין און ענדליך אין פּראָג. צוליעב דער 30־יעהריגער מלחמה און אויך צוליעב זיין אלטער גרויסער נייגונג צום נעסט פון דער קבלה איז ר׳ ישעיה אין 1621 אריבערגעפאָהרען קיין ארץ־ישראל און דאָרט פערבראַכט דאָס רעשט ביסעל יאָהרען אין פרומקייט און אין מעשים־טובים. ער האָט געוואוינט אין ירושלים און אין צפת. דאָרט האָט ער פערענדיגט זיין גרויס ווערק, וואָס ער האָט נאָך אָנגעהויבען אין אייראָפּאַ, „שני לוחות הברית״, אָדער פערקירצט: „של״ה״. דאָס איז אַ גאַנצע ענציקלאָפּעדיע, וואו עס געפינען זיך צוזאַמען הלכות, דינים, מוסר, כללים פון אַסקעטיזם און קבלה. די הויפּט־אויפגאַבע פון דעם ווערק איז געווען: געבען אלע יודישע געבאָטען און דינים אַ קבלה׳סטישען פּירוש. אין דעם ספר געפינען זיך פיעל געדאַנקען, וועלכע זענען אָבער אויפגעשריבען אָהן שום סדר. איבער דעם גאַנצען ווערק שוועבט דער גייסט פון אר״י׳ם לעהרע, לויט וועלכער די וועלט איז נישט מעהר ווי אַ נעסט פון קליפּות און אַ קוואל פון צרות, דער מענש — אַ זינדיגע בריאה, און די רעליגיע — אַ מיטעל צו פייניגען זיך און צו מתקן זיין די זינדיגע נשמה. אַזאַ וועלט־אַנשויאונג איז געווען גוט צוגעפּאַסט צו דער שטימונג פון די דייטשע יודען, אָנגעשראָקענע, דערשלאָגענע געטאָ־קינדער. דער דייטשער יוד איז געווען אַ אַסקעט

פון קאפ ביז די פיס, און די פראקטישע קבלה האט נאר טעארעטיש פארמולירט דאס, וואס האט שוין עקסיסטירט אין לעבען.

אין יענער צייט איז אויך בעשאפען געווארען די פאפולערע צוגענגליכע ליטעראטור אויף דייטש־יודיש, וואס האט שפעטער אנגעהויבען זיך רופען „ושארגאן”. די דאזיגע ליטעראטור האט געהאט א גרויסען איינפלוס אויף די פאלקס־מאסען, בעזונדערס אויף די פרויענצימער, וועלכער איז א דאנק דער דרוק־ערפינדונג אלץ מעהר געוואקסען. די סידורים און דער תנ"ך האבען אנגעהויבען זיך דרוקען אין איבערזעצונגען אויף ושארגאן פאר יענע פראסטע מענשען און ווייבער, וואס פערשטעהען נישט קיין לשון־קודש. זעהר פערשפרייט איז געווארען דער „צאינה וראינה” (ארויסגעגעבען אין 1622) — א פירוש אין יודיש אויף דער תורה צוזאמען מיט די לעגענדען און מאמרים פון מדרש, אגדה און שפעטערדיגע מפרשים. דאס דאזיגע בוך, וואס איז פערפאסט געווארען דורך ר' יעקב בן יצחק פון פראג, איז געווארען א מין „תורה פאר ווייבער” און פיעל דורות יודישע פרויענצימער האבען זיך ערצויגען אויף דעם בוך און פון דארט געשעפט זייער גייסטיגע שפייז, זייער פארשטעלונג וועגען מוסר, רעליגיע און יודישער געשיכטע. נאך ביז היינט לייענען טויזענדער פרומע יודישע פרויענצימער מיט דעם גרעסטען פערגעניגען און יראת־הכבוד אלע שבת דעם „צאינה וראינה” און פון דארטען נעהמען זיי די הויפט־יסודות פון זייער פארשטעלונג וועגען דער וועלט און מענשען. דאס דאזיגע בוך, וואו עס געפינען זיך נישט די שרעקליכע גרויזאמע מעשות פון דער קבלה און דער מרה־שחורה'דיגער גייסט פון דעם „מוסר”, דאס דאזיגע בוך, וואס אטעמט מיט פראסטקייט און געזונטע פאלקס־געפיהלען, האט געשפיעלט א בעזונדער ראליע אין דעם אינערליכען יודישען לעבען און האט אויך געהאט א ווירקונג אויף דער נייער ושארגאנישער ליטעראטור פון דער שפעטערדיגע עפאכע.

פינפטעס קאפיטעל

די יודען אין פוילען

דער שטראם פון דער יודישער אויסוואנדערונג איז געגאנגען אין צוויי ריכטונגען: אין דער צייט, ווען די יודישע גולים פון שפאניען און פארטוגאל האבען אויסגעוואנדערט קיין טערקיי, זענען פון עסטרייך און דייטשלאנד געגאנגען גרויסע שורות יודען אין א אנדער פונקט: צו די סלאווען אין פוילען און אין ליטא, וואו עס האט שוין דעמאלט עקסיסטירט א גרויסער יודישער צענטר. אבער נישט גלייך איז געווען דער גורל פון די ביידע צענטערן, טערקיי און פוילען. די ספרדים אין טערקיי זענען ביסלעכווייז איינגעשלאפען, פערזונקען געווארען אין דער אלגעמיינער אזיאטישער אפאטיע און זייער ראליע האט זיך שוין געענדיגט, אין דער צייט ווען די אשכנזים אין דייטשלאנד האבען נאך געהאט א גרויסע קוועלע פון פרישע כוחות און זייער ראליע האט זיך ערשט אנגעהויבען. נאך בבל און שפאניען, איז אין קיין לאנד נאך נישט געווען אזא שטארקע קאנצענטראציע פון יודישע קרעפטען אויף איין ארט און אזא ברייטער פלאץ פאר דער נאציאנאלער ענטוויקלונג, ווי אין פוילען פון 16-טען יאהרהונדערט און ווייטער.

די איינגעוואנדערטע אשכנזים האבען אין פוילען שוין געפונען א פארטיגען גוטען באדען. די גרויסע יודישע בעפעלקערונג אין די שטעדט און אין די דערפער פון פוילען און ליטא איז נישט געווען, אזוי ווי אין דייטשלאנד, איין עקאנאמישער קלאס, וואס האט פאר זיך נאר איין און איינציגע פונקציע, נאר א פערשידענפארביגער קבוץ,

וואָס האָט זיך בעטייליגט אין די פערשידענע צווייגען פון עקאָנאָמישען און געזעלשאַפטליכען לעבען׳ אין פוילען זענען די יודען נישט געווען צוגעבונדען צו צוויי געצעהלטע פראָפעסיעס—געלד אויף פראָצענט און קליין־האַנדעל׳ נאָר זיי האָבען זיך בעטייליגט אין אַלע פערשידענע געביטען פון אינדוסטריע און זאָגאַר אויך אין דאָרפס־ווירטשאַפט׳ אַלס פערמער און אַרענדאַרען׳ די יודישע גרויסע פינאַנסיסטען האָבען זיך בעשעפטיגט מיט אָבקויפען די קעניגליכע אָבצאָהלונגען און שטייערען און נישט זעלטען געשפּיעלט אַ גרויסע ראָליע אַלס פינאַנץ־אַגענטען׳ שפּעטער׳ ווען מען האָט יודען שוין נישט דערלאָזען צו דעם אָבקויף פון די מלוכה־אָבצאָהלונגען׳ האָבען די יודישע פינאַנסיסטען אַלץ נישט אויפגעהערט נעהמען אין אַרענדע די גיטער פון קעניג און פון די פּריצים (שליאַכטען) און דערביי געהאַט דאָס רעכט צו האָבען שענקען׳ עקספּלאָאַטירען די זאַלץ־גרובען׳ די וועלדער און אַנדערע ערד־אוצרות׳ די גרויסע יודישע סוחרים פלעגען זיך פערנעהמען מיט אַרויספיהרען די פּוילישע דאָרפס־פּראָדוקטען קיין עסטרייך׳ וואַלאַכיען און טערקיי׳ די יודישע פאָלקס־מאַסען ווידער האָבען זיך פערנומען מיט מסחר׳ מלאכות׳ פערמעריי און ערטערווייז אויך מיט ערד־אַרבייט׳

אויף אַזאַ אופן זענען יודען געווען פערבונדען דורך טויזענדער פעדים מיט דעם עקאָנאָמישען לעבען פון לאַנד און דעריבער איז אויך זייער רעכטליכע לאַגע געווען פערשידענאַרטיג און געהאַט פיעל פערשידענע פאָרמען׳ פוילען איז געווען אַ טיפּישע שטאַנדען־מלוכה׳ וואו די בעזונדערע קלאַסען האָבען צווישען זיך צוטיילט די מאַכט און שטענדיג געפיהרט אַ פּאָליטישען קאַמפּף צווישען זיך צוליעב דער מאַכט און אָט פון דעם שטענדיגען פּאָליטישען קאַמפּף איז אויך געווען אָבהענגיג די יודישע לאַגע׳ די קעניגליכע מאַכט איז געווען בעגרענעצט דורך דער קאָנסטיטוציע און געהאַט אויסצושטעהן אַ קאַמפּף און צוזאַמענשטויס מיט דער גרויס־שליאַכטע; די גרויסע שליאַכטע ווידער האָט שטענדיג געקעמפּפט און געצאַמפערט זיך מיט דער קליין־שליאַכטע און מיט די שטעדטישע שטאַנדען׳ די סוחרים׳ בירגער און האַנדווערקער׳ וואָס זענען געווען שטאַרק דורך זייער זעלבסטפערוואַלטונג און צעהען־אָרגאַניזאַציע׳ דער קאַמפּף איז געפיהרט געוואָרען ביי די מאַסען׳ אין די געזעצגעבענדע פערזאַמלונגען׳ אין די מאַגיסטראַטען און אין די געריכטען׳ חוץ די אַלע בעזונדערע קלאַסען האָבען זיך

נאך געפיהרט זייער בעזונדער ליניע די גייסטליכע פון דער קאטוילישער קירך, וועלכע איז א דאנק דער רעאקציע נאך דער רעפארמאציע און א דאנק דער ענערגישער טעטיגקייט פון די יעזואיטען א גרויסע מאכט געווארען. אט די אלע פערשידענע גרופען האבען זיך בעצויגען צו יודען פערשידען, יעדע לויט איהרע אייגענע אינטערעסען. וועגען בעציהען זיך צו יודען פשוט אלס מענשען גלייכבערעכטיגטע האט דעמאלט קיין רייד נישט געקענט זיין; זיי האט מען געשעצט נאר לויט דעם נוצען, וואס זיי האבען געקאנט ברענגען דעם אדער יענעם קלאס; און אזוי ווי דאס, וואס איז געווען נוצליך פאר איין קלאס, איז אפטמאל געווען געגען די אינטערעסען פון א צווייטען קלאס, זענען ארויסגעקומען קאנפליקטען און יודען זענען אפט מאל געווען בעשיצט פון איין זייט און געראדפ'ט פון א צווייטער זייט.

די יודען אין פוילען האבען געהאט צוויי פערטיידיגער: די מלכים און די גרוים-שליאחטע, און אויך צוויי שטענדיגע שונאים: די גייסטליכע און די שטעדטישע איינוואוינער. פאר דער קעניגליכער מאכט זענען יודען געווען א קוועלע פון געוועהנליכע און אויסערגעוועהנליכע שטייערען, וואס האבען אנגעפילט די פיטע מלוכה-קאסע. אבער חוץ דעם זענען יודען געווען נאך נוצליך פאר די קיסרים דורך זייער קאמערץ. די קיסרים האבען טייער געהאלטען די יודישע פינאנסיסטען, וועלכע האבען אבגעקויפט די מלוכה-שטייערען אדער גענומען אין ארענדע די קעניגליכע גיטער און פאראוים איינגעצאהלט גרויסע סומען געלד; ביי אזעלכע יודישע גבירים האט מען שטענדיג געקענט בעקומען הלוואות אדער אוואנסען און דעריבער זענען זיי געווען מקורבים למלכות, הויף-אגענטען, וואס האבען אפט געקאנט אויסבעטען א טובה פאר יודען. די גרוים-שליאחטע ווידער פון איהר זייט איז געווען צו פויל און אריסטאקראטיש, אז זי זאל קענען אליין פיהרען ווי געהעריג די פערוואלטונג איבער די גיטער, און דעריבער זענען די יודישע ארענדארען און פערמער געווען נוצליך פאר דער שליאחטע. אינגאנצען פיינדליך געשטימט צו יודען זענען געווען די שטעדטישע סוחרים און האנדווערקער, וועלכע האבען געזעהן אין יודען זייערע קאנקורענטען. די מאגיסטראטען פלעגען שטארק דריקען די יודען אין האנדעל און אין מלאכה און נישט דערלאזען זיי קויפען קיין הייזער, און די האנדווערקער-צעכען פלעגען פשוט אנרייצען אויף יודען דעם המון, וועלכער האט געמאכט קליינע פאגראמלעך. נאך ענערגישער פלעגען אגיטירען געגען יודען

די גײַסטליכע, וועלכע עס פלעגט זיך אַמאָל אײַנגעבען דורכפיהרען אין די סײַמען געוויסע יודישע בעגרענצונגען.

אַט פון די אַלע בעזונדערע געגענזעצטע אינטערעסען פון די פוילישע קלאַסען איז געווען אָבהענגיג און פון צײַט צו צײַט זיך געענדערט די יודישע לאַגע.

אין די ערשטע יאָהרען פון 16-טען יאָהרהונדערט האָבען יודען ווידער בעקומען די אַלע רעכטען, וועלכע מען האָט בײַ זײ ערטערווײַז געפרובט אָבנעהמען אין ענדע פון פאָריגען יאָהרהונדערט. דער זעלבער ליטווישער גרויספירשט אַלעקסאַנדר יאַגעלאָן, וואָס האָט אין 1495 בעפוילען אַרויסצוטרײַבען יודען פון אַלע זײַנע פּראָווינצען, האָט די יודען צוריקגערופען, ווי נאָר ער איז נאָכ'ן טויט פון ברודער געוואָרען קעניג פון פוילען. אין 1503 האָט דער פוילישער קעניג, נאָך א בעראַטונג מיט די „פּאַנעס", פערעפענטליכט זײַן בעשלוס: אָננעהמען צוריק די יודען, וואָס זענען אַרויסגעטריבען געוואָרען פון ליטאָ, ערלויבען זײ וואוינען אין אַלע ערטער, וואו זײ האָבען פריהער געוואוינט, און אומקעהרען זײ די שוהלען, הײַזער, בית-עלמינ'ס, פעלדווארקעס, וועלכע זײ האָבען פריהער געהאַט. די סיבות פון דער ענדערונג זענען געווען גאַנץ קלאָר: יודען זענען נויטיג געוואָרען צוליעב זײער גרויסער עקאָנאָמישער ראָליע אין פוילען, וואָס איז אין 1501 געוואָרען פיעל נאָהענטער פערבונדען מיט ליטאָ. אײנער פון די אָבקויפער פון די קעניגליכע אָבצאָהלונגען, דער רײַכער יוד יאָסקאָ, האָט געהאַלטען אָבגעקויפט די טאָמאָזשנע-אָבצאָהלונגען אין לובלינער, חעלמער, בעלזער, גרובעשאָווער, פּאָדאָלער, לעמבערגער, סאַנאָקער און פּרזשעמישלער ראַיאָנען, ד. ה. כמעט אין א העלפט פון גאַנצען פוילישען טעריטאָריום. אַלס לוין פאַר זײַן נוצליכער טעטיגקײַט האָט דער קעניג אַלעקסאַנדער בעפרײַט יאָסקאָ'ן און אַלע זײַנע בעדינטע פון געריכט פון דער אַדמיניסטראַציע און אַרויסגעגעבען א בעפעהל, אַז זײ זענען נאָר אונטערוואָרפען דעם קעניגליכען געריכט. באמת האָט אַלעקסאַנדר אויך יעצט נישט געהאַט קײן פרײַנדליכע געפיהלען בנוגע יודען, און דאָס זעהט מען אַרויס פון דעם פאַקט, וואָס אין 1505, ווען ער האָט בעפוילען אַרײַנשטעלען אין דעם פוילישען בוך פון געזעצען די אַלטע יודישע „גרויסע חאַרטיע פון פרײַהײַט", האָט ער דערבײַ [illegible] צושטעלען, אַז ער בעשטעטיגט נישט די חאַרטיע און ער-

דער מהר״ל מפּראָג
(סקולפּטור פון לאַדיסלאוס שאַלון אין פּראָגער מאַגיסטראַט)

לויבט נאָר צו פֿערעפֿענטליכען זי, „צוליעב דער פֿערטיידיגונג פֿון דער בעפֿעלקערונג געגען יודען״

דער נאָכפֿאָלגער פֿון אלעקסאנדער, סיגיזמונד דער ערשטער, קעניג פֿון פוילען און גרויספֿירשט פֿון ליטאָ (1506–48), האָט זיך בעצויגען צו יודען פֿיעל ליבעראלער זיין פּרינציפּ איז געוועזען: „סיי די רייכע און הערשענדע פּאנעם, סיי די אָרימע, דארפֿען אלצאיינס גערעכטיג בעהאנדעלט ווערן״. דעם פּרינציפּ האָט ער זיך געסטאַרעט אָנווענדען אויך בנוגע צו יודען, חאָטש ער איז געוועזען אַ פרומער קאַטויליקער. אָבער ער האָט דאָס געקאָנט טאָן נאָר דאָרט, וואו די קעניגליכע מאַכט האָט נישט בעגעגענט קיין שטערונגען פֿון דער שליאַכטע און אנדערע שטאַנדען. אין ליטאָ, וואו די קעניגליכע מאַכט איז געוועזען ברייטער, עלטער און גרינדליכער, האָט סיגיזמונד דער ערשטער טאַקע אָבגעגעבען דעם גרעסטען טייל פֿון זיינע שטייערען און אָבצאָהלונגען אין די הענד פֿון די יודישע קאַפּיטאַליסטען. דער הויפּט-אָבקויפֿער פֿון די קעניגליכע הכנסות אין ליטאָ דער יוד מיכל יאָזעפֿאָוויטש, פֿלעגט אַמאָל אויך ערפֿילען די פֿליכט פֿון אַ קעניגליכען קאַזנאַטשיי און ער פֿלעגט אויסצאָהלען די פּענסיעס פֿאַר די בעאַמטע אָדער אָבצאָהלען די קעניגליכע חובות. סיגיזמונד האָט יאָזעפֿאָוויטש׳ען בעשטימט אלס „עלטסטען״ איבער אַלע ליטווישע יודען, און ער האָט געהאַט גרויסע פֿאָלמאַכטען: משפּט׳ן יודען לויט די יודישע געזעצען, אויפֿמאָהנען פֿון זיי אַלע מלוכה-שטייערען און וועגען אַלע וויכטיגסטע יודישע ענינים פּערזענליך איבערערעדען מיט׳ן קעניג. אלס אַ געהילף צו זיך האָט ער געדאַרפֿט צונעהמען איינעם אַ רב. צי יודען האָבען אָנערקענט דעם דאָזיגען „עלטסטען״, וואָס איז נישט אויסגעוועהלט געוואָרען, נאָר אָהן דער דעה פֿון יודען בעשטימט געוואָרען דורכ׳ן קעניג? דאָס איז אַ גרויסער ספק. אָבער, ווי עס שיינט האָט יאָזעפֿאָוויטש אליין זיך נישט בענוצט מיט זיין מאַכט און נישט אָנגעוואָרפֿען זיך אויף יודען אלס „עלטסטער״. ער האָט נאָר אויסגענוצט זיין פֿאָלמאַכט אלס פֿערמיטלער צווישען יודען און קעניג, און פֿלעגט יודען וואַהרשיינליך טובות טאָן. זיין ברודער, אַברהם, האָט זיך געשמד׳ט צוליעב אַ קאַריערע, און אַלע זיינע קינדער זענען שוין קריסטען געוועזען.

די ליטווישע יודען זענען געבליבען ביי דער אלטער ליבעראַלער האַרטיע פֿון גרויספֿירשט וויטאָווט, לויט וועלכער יודען איז געגעבען געוואָרען דאָס רעכט צו האַנדלען און פֿערנעהמען זיך מיט האַנדווערק,

זוי אויך א גאראנטיע פון געריכטליכען משפט און א אינערליכע אויטאָנאָמיע. עס זענען, אמת, געווען פראָבען פון די „מיעשטשאנעס" צו בעגרענצען די יודען אין די רעכטען פון האנדעל, און די וואיעוואָדעס און בעאַמטע האָבען זיך געפּרובט אריינמישען אין דער יודישער אינערליכער אויטאָנאָמיע, אָבער סיגיזמונד דער ערשטער האט ענערגיש זיך אנגענומען פאר יודען. אין 1533 האָט ער ארויסגעגעבען א שטרענגען בעפעהל נישט אָנצורידהרען די אלטע יודישע רעכטען, וואס טאָרען נישט אָבגעשאפט ווערן דורך די נייע קאָדעקסען. איבעריגענס, ליטא איז נאָך דעמאלט געווען א פאטריארכאלישע לאנד, וואו די הויפט-בעשעפטיגונג איז געווען ערד-ארבייט, וואו דער קלאסען-קאמפף איז נאָך געווען זעהר שוואך, און דעריבער האָט מען נאר זעלטען געפּרובט אָנרידהרען די יודישע רעכטען אויף פרייען האנדעל, אזוי אז אין אלגעמיין זענען זיי פערבליבען ביי זייער אלטער הארטיע. זיי האָבען געוואוינט אין די שטעדט און אין די דערפער און זענען נישט געווען אזוי שטארק אָבגעטיילט פון דער קריסטליכער בעפעלקערונג, לויט דער שפראך און ארט לעבען, ווי שפעטער. די יודישע געמיינדעס פון בריסק, גראָדנא, ביעלסק, פינסק און טראָק האָבען זיך גערעכענט פאר די הויפט-געמיינדעס אין ליטא. אין בריסק האָט דער רב ר' מענדעל פראנק בעקומען פון קעניג ברייטע פאָלמאכטען צו משפט'ן און צו בעשטראפען יודען, נישט אויסשליסענדיג אויך דאס רעכט פון ארויסלעגען חרם.

גאר אנדערש איז געווען די לאגע פון יודען אין די גרויסע שטעדט פון קרוין-פוילען. דאָרט איז די שטאָדטישע אינדוסטריע שוין געווען פיעל מעהר ענטוויקעלט, איידער אין ליטא, און דעריבער זענען יודען געווען אין פיעל געבייטען קאָנקורענטען פאר די קריסטען. בעגוּצענדיג זיך מיט דער ברייטער זעלבסט-פערוואלטונג (מאגדעבורגער רעכט), האָבען די קריסטליכע הענדלער און האנדווערקער דורך די מאגיסטראטען און צעהען געשטרעבט צו בעגרענצען די האנדעלס-רעכטען פון זייערע יודישע קאָנקורענטען. בעזונדערס איז די שטרעבונג געווען שטארק אין פויזען, קראָקוי און לעמבערג, די הויפט-צענטרען פון די דריי פראָווינצען: גרויס-פוילען, קליין-פוילען און טשערוואָנא רוס (גאליציען). אין פויזען האָט מען נישט געלאָזט יודען האנדלען און הנדלען מאגאזינען חוץ דעם יודישען קווארטאל. די יודען האָבען זיך בעקלאָגט פאר'ן קעניג, וועלכער האָט בעפוילען, אז מען זאל זיי נישט שטעלען קיין שטערונגען און נישט אָנרידהרען זייערע פריוויליגיעס (1517). דערויף האָבען די קריסטליכע

סוחרים געענטפֿערט, אַז יודען דינגען־אוים די בעסטע מאַגאַזינען אין די צענטראַלע גאַסען פֿון שטאָדט, און אַז אַ גרויסע צאָהל יודען אין צענטר פֿון דער קריסטליכער בעפֿעלקערונג קען ברענגען צו שלעכטע רעזולטאַטען פֿאַר דער קאַטוילישער רעליגיע. דאָס האָט געווירקט אויף דעם פֿרומען סיגיזמונד און דורך אַ צווייטען בעפֿעהל פֿון 1520 האָט ער פֿערבאָטען פֿאַר יודען צו דינגען מאַגאַזינען אין מאַרק. מען האָט די פּויזנער יודען נישט געלאָזט זאָגאַר איינקויפֿען אויפֿ'ן מאַרק עסענוואַרג און אַנדערע סחורות, איידער די קריסטליכע איינוואוינער וועלען נישט איינקויפֿען פֿאַר זיך אַלץ, וואָס זיי דאַרפֿען. שפּעטער, ווען עס האָבען אָנגעהויבען קומען קיין פּויזען פֿרישע יודען, האָט דער קעניג בעפֿוילען, אַז מען זאָל מעהר נישט אַריינלאָזען אין שטאָדט קיין פֿרישע איינוואוינער און אַז מען זאָל יודען נישט פֿערקויפֿען קיין קריסטליכע הייזער אָהן דער ערלויבניש פֿון קהל; יודען האָבען געדאַרפֿט וואוינען נאָר אין בעזונדערע קוואַרטאַלען און נישט בויען קיין הייזער אַנטקעגען די קריסטליכע (1532). דאָסזעלבע איז אויך פֿאָרגעקומען אין לעמבערג, וואו דער מאַגיסטראַט האָט זיך בעקלאָגט אויף דער קאָנקורענץ פֿון די יודישע סוחרים, און דער קעניג האָט דעריבער אַביסעל בעגרענצט די יודישע האַנדעלס־רעכטען. אויף דעם פּעטריקאָווער סיים פֿון 1521 איז יודען ערלויבט געוואָרען צו האַנדלען נאָר מיט 4 זאַכען: וואַקס, פּוטער, טוך און פֿיה. די מאַגיסטראַטען פֿון פּויזען, קראַקוי און לעמבערג האָבען זאָגאַר געוואָלט מאַכען אַ פֿערבאַנד צווישען זיך, כדי צוזאַמען פֿיהרען אַ עקאָנאָמישען קאַמפּף געגען יודישען האַנדעל. אין קראַקוי און אין קאַזשימיערזש איז דער יודישער האַנדעל בעגרענצט געוואָרען נאָך מעהר, ווי אין די איבעריגע 2 רעזידענצען פֿון פּוילען.

די האַנדעלס־קאָנקורענץ פֿלעגט אַמאָל פֿיהרען צו גאַסען־אָנפֿאַלען און פּאָגראָמען. אין פּויזען און דער סביבה זענען טאַקע פֿאָרגעקומען אָנפֿאַלען אויף יודען. אַזוי ווי מען האָט אויך ערוואַרטעט אַ אָנפֿאַל אין קראַקוי, האָבען די פֿאָרשטעהער פֿון די קראַקוי'ער יודען זיך בעקלאָגט פֿאַר'ן קעניג, און אין אַ דעקרעט פֿון 1530 האָט סיגיזמונד אין שטרענגע ווערטער אויסגעדריקט זיין צאָרן געגען די אָנפֿאַלער און מודיע געווען, אַז די פּאָגראָמשטשיקעס וועלען בעשטראָפֿט ווערן מיט טויט־שטראָף און מיט קאָנפֿיסקאַציע פֿון פֿערמעגען. כדי צו בערוהיגען די יודען, האָט דער קעניג געהייסען נעהמען ביי די איינוואוינער פֿון קראַקוי

א קױציע פֿון 10 טױזענד גריװעניקעס, אַלס גאַראַנטיע פֿאַר דער רוהיגקײט און זיכערהײט אין שטאָדט.

נאָר פֿון אײן צרה האָט סיגיזמונד נישט געקאָנט בעפֿרײַען די יודען: פֿון דעם אַפּעטיט פֿון די בעאַמטע צו נעהמען געלד בײַ יודען. סײַ די העכערע בעאַמטע, סײַ די אָרטיגע אַדמיניסטראַציע פֿלעגט נעמען האַבאַר און בערײַסען די בעפֿעלקערונג. זאָגאַר סיגיזמונד'ס צװײטע פֿרױ, די איטאַליענערין באָנאַ, פֿלעגט פֿאַר געלד פֿערקױפֿען די העכערע רעגירונגס־שטעלען. דער קרױן־מאַרשאַל און קראַקױער װאָיעװאָדאַ פּעטער קמיטאַ, אַ פֿאַװאָריט פֿון דער קעניגין, פֿלעגט נעהמען האַבאַר סײַ בײַ די קריסטליכע סוחרים, סײַ בײַ די יודישע, װאָס פֿלעגען אײנע אױף די אַנדערע זיך בעקלאָגען, און סײַ די קריסטען סײַ די יודען פֿלעגט ער צוזאָגען, אַז ער װעט פֿערטײדיגען זײערע אינטערעסען פֿאַר'ן קעניג אָדער סײם.

אין 1530 איז די שליאַכטע אױף די פּױלישע סײמען אַרױסגעטרעטען געגען יודען, און די יודענפֿראַגע איז געװאָרען אַ טעמאַ פֿון הײסע דעבאַטען. די פּױלישע שליאַכטע איז געװען זעהר אױפֿגעבראַכט דערױף, װאָס מען פֿערקױפֿט די יודישע פֿינאַנסיסטען די מלוכה־שטײַערען און אָבצאָהלונגען, אַזױ אַז יודען פֿערדינען פֿיעל געלד און אױסערדעם װערען זײ דאַדורך מקורבים צום הױף און רײַסען זיך אַרײַן צװישען די מיוחסים־אַדעליגע. די שטאָדטישע בירגער, װידער, האָבען געװאָלט מען זאָל בעגרענצען די יודען אין האַנדעל, און די גײַסטליכע האָבען בכלל מורא געהאַט, אַז יודען זאָלען קײן קראַפֿט נישט װערען. אין פּעטריקאָװער סײם פֿון 1538 האָט די יודענפֿײַנדליכע פּאַרטײ געפֿיהרט איהר אַגיטאַציע מיט גרױס ערפֿאָלג. זײ האָבען דורכגעפֿיהרט אַ „קאָנסטיטוציע" מיט אַ ספּעציעלער אָבטײלונג װעגען יודען, װאו עס װערט געזאָגט, אַז די אָבקױפֿער פֿון די מלוכה־שטײַערען דאַרפֿען זײַן נאָר אַדעליגע און קריסטען, אַז יודען טאָרען בכלל נישט צוגעלאָזען װערען צו קײן בכבוד'יגע שטעלעס צװישען קריסטען, אַז יודען פֿערלירען דאָס רעכט פֿון האַנדעל אומעטום, נאָר אין יעדען אָרט בעזונדער קאָנען זײ האַנדלען מיט אַ ערלױבניש פֿון קעניג, אָדער מאַגיסטראַט, און אין די דערפֿער װערט זײ אינגאַנצען פֿערבאָטען צו האַנדלען. אָבער נאָך שענדליכער און בעלײדיגענדער איז געװען דער בעשלוס פֿון דעם סײם, אַז יודען זאָלען װידער אָנהױבען טראָגען בעזונדערע צײכענס אױף די מלבושים, אַזױ אַז מען זאָל זײ קאָנען אונטערשײדען פֿון די קריסטען.

אויף אזא אופן האט דער פעטריקאווער סיים זיך אומגעקעהרט צו די מיטעלאלטערישע פינסטערע מיינונגען און געוואוינהייטען.

אבער פון אלע פונקטען פון דער „קאנסטיטוציע“ פון 1538 האט פאר יודען געהאט א ערנסטען רעזולטאט נאר דער ערשטער: וועגען אבנעהמען ביי זיי דעם אבקויף פון מלוכה-שטייערן; עס זענען אויך איינגעפיהרט געווארען געוויסע בעגרענצונגען פאר׳ן יודישען האנדעל, אבער דער פונקט וועגען בעזונדערע צייכענס אויף די יודישע מלבושים איז געווען נישט מעהר ווי א דעמאנסטראציע, ווייל אין דער צייט, ווען יודען האבען שוין געשפיעלט אזא אנגעזעהענע ראליע אין עקאנאמישען לעבען פון לאנד, איז פשוט געווען אונמעגליך דורכצופיהרען אזא מיטעלאלטערישע גזירה.

די קלעריקאלען האבען בכלל דעמאלט אויפגעהויבען דעם קאמף און געפיהרט א גרויסע אגיטאציע געגען יודען. פונקט צו יענער צייט האט אין פוילען אנגעהויבען וואקסען א אפיקורסישע סעקטע, וואס האט אבגעלייקענט דעם קריסטליכען דאגמאט פון דרייאייניגקייט, און דעריבער זענען די גייסטליכע געווארען אבגעשראקען און אומעטום האט זיך זיי אויסגעוויזען, אז יודען פיהרען א פראפאגאנדע געגען קריסטענטום און פיעל קריסטען וועלען איבערגעהן צום יודענטום. אז עטוואס אמת איז געווען אין דער מורא, בעווייזט פאלגענדער פאקט: איינע א אלטע קאטוילין אין קראקוי, די פרוי פון א ראטמאן, יע-קאטערינא מאלחעראווא זאליעשקאווסקא, איז בעשולדיגט געווארען, אז זי לייקענט אין די הויפט-פרינציפען פון קריסטענטום און וויל איבער-געהן צו דער יודישער רעליגיע. דער קראקויער ביסקופ האט זיך בעמיהט זי אומקעהרען צוריק צו דער קירך, אבער יעקאטערינא איז געווען פער׳עקשנ׳ט אין איהר אפיקורסות און דעריבער האט מען זי גע׳משפט און פער׳משפט צום טויט. די אומגליקליכע האט מען עפענטליך פערברענט אויפ׳ן קראקויער מארק (1539). אט ווי א פוילישער שריפטשטעלער, וואס האט מיט זיינע אויגען צוגעזעהן דעם משפט, בעשרייבט דאס: „דער קסיאנדז גאמראט, קראקויער ביסקופ. האט צונויפגעזאמעלט אלע קאנאניקער און קאלעגיאטען אויף אויסצוהערן איהר „אני מאמין“. ווען מען האט איהר געפרעגט, צי זי גלויבט אין דעם אלמעכטיגען גאט, דעם בעשעפער פון הימעל און ערד, האט זי געענטפערט: „איך גלויב אין דעם גאט, וועלכע האט בעשאפען אלץ, וואס מיר זעהען, און וואס מיר זעהען נישט, וועלכען דער מענשליכער

שכל קען נישט משיג זיין, וועלכער גיסט אויס זיינע חסדים אויף אונז, מענשען, אין אויף אלץ אין דער וועלט!". ווען מען האט זי ווידער געפרעגט, צי זי גלויבט אין קריסטוס'ען, האט זי געענטפערט: „גאט האט נישט געהאט קיין ווייב און נישט קיין זוהן און ער האט דאס אויך נישט געדארפט, ווייל זיהן דארף נאר דער, וואס וועט אמאל שטארבען, און נישט דער, וואס לעבט אייביג, און אזוי ווי גאט איז קיינמאל נישט געבוירען געווארען, אזוי וועט ער קיינמאל נישט שטארבען. אונז רעכענט ער פאר זיינע זיהן, און גאט'ס זיהן זענען אלע, וואס געהען אין זיינע וועגען". מען האט געפרובט איינ'טענה'ן מיט איהר, בעווייזען איהר דעם „טעות", ארויפווארפען אויף איהר א שרעק, אבער וואס מעהר מען האט מיט איהר איינגע'טענה'ט, אלץ פעסט'ער איז זי געבליבען ביי איהר „זשידאווסקע" רעליגיע. דאן האט מען זי געמוזט פער'משפט'ן צום פערברענען, און דער היסטאריקער פון יענער צייט דערצעהלט: „זי איז געגאנגען צום טויט, פונקט ווי מען געהט אויף א חתונה".

אין דערזעלבער צייט האבען זיך פערשפרייט קלאנגען, אז אין פיעל ערטער פון פוילען האבען פיעל קריסטען אנגענומען דאס יודישע גלויבען, זיך מל געווען און ארויסגעפאהרען קיין ליטא, וואו זיי בעהאלטען זיך ביי די דארטיגע יודען. ווען מען האט וועגען דעם מודיע געווען דעם קעניג, האט ער ארויסגעשיקט קיין ליטא צוויי קאמיסארען, וועלכע האבען געדארפט מאכען א שטרענגע אויספארשונג (1539). די קאמיסארען האבען אין ליטא נישט ענטדעקט קיין פאליאקען-גרים, נאר דערווייל האבען יודען פיעל געליטען, ווייל די קאמיסארען האבען ארעסטירט פיעל יודען, זיך אריינגעריסען אין די יודישע הייזער און אבגעשטעלט די רייזענדע. איידער עס האט זיך נאך פערענדיגט די אויספארשונג, איז געגען די ליטווישע יודען שוין ארויסגעשטעלט געווארען א נייע בעשולדיגונג, אז פיעל פון זיי שטעהען כלומר'שט אין פערבינדונגען מיט דעם טערקישען סולטאן און ווילען צוזאמען מיט די גרים ארויספאהרען קיין טערקיי. דער אלטער קעניג סיגיזמונד האט, ווי עס שיינט, געגלויבט אין די בבא-מעשות, און אין א בריעף צום קאנצלער האט ער געשריבען: „פאריגעם יאהר האבען צוויי אונזערע אונטערטאנען דערצעהלט, אז פיעל קריסטען זענען גע'מל'ט געווארען דורך יודען. היינטיגעם יאהר איז צו אונז געקומען איינער א יוד, בשעת ער זענען געווען אין ווילנא, און דערצעהלט, אז זייענדיג אין וואלאכיע

האט ער געזעהן הונדערטער געמל'טע קריסטען, וועלכע מען האט געפיהרט פון פוילען דורך דער גרעניץ קיין טערקיי. די קריסטען, וואס האבען נישט געוואלט פערלאזען זייערע פרויען און קינדער, האבען די יודען שרעקליך געשלאגען. אויך האבען די יודען געשריבען דעם סולטאן און איהם געבעטען, אז ער זאל זיך משתדל זיין פאר אונז, מיר זאלען ערלויבען ארויספאהרען די יודען און בעזעצען זיך אין טערקיי. דער סולטאן האט זיי געענטפערט פאלגענדעס: עס איז לחלוטין איבעריג אריינטרעטען אין אונטערהאנדלונגען מיט דעם פוילישען קעניג, ווייל איבער א יאהר וועל איך מיט מיין ארמעע קומען קיין פוילען און זיך אברעכנען מיט די פאליאקען, ווי איך האב זיך אבגערעכענט מיט די אונגארען, און וועל בעזעצען אין מיין מלוכה נישט בלויז די יודען, נאר אויך די קריסטען. נאך דער ערצעהלונג און נאך דער בעשטעטיגונג פון איינעם א ארמענער, מיט וועלכען מיר פיהרען א קארעספאנדענץ, אז אין בענדער האט ער געזעהן שטעהן 15 יודישע פוהרען פול חפצים, וואס מען האט איבערגעפיהרט דורך אונזער גרעניץ קיין טערקיי, קענען מיר מעהר נישט שווייגען א. אז. וו.״.

דער קעניג האט געהייסען מאכען א נייע אויספארשונג, וועלכע האט ווידער אנגעווארפען א פחד אויף די יודען און זיי געבראכט פיעל מאטעריעלען שאדען. דאן האבען די יודען דערשפירט א סכנה פאר זיך און פון פיעל שטעדט זענען ארויסגעפאהרען דעפוטאציעס צום קעניג, וועלכען זיי האבען פייערליך פערזיכערט, אז די אלע בעשולדיגונגען זענען נישט מעהר, ווי א פרעכער בלבול, אז יודען זענען וויטער טריי דעם קעניג, טראכטען נישט וועגען ארויספאהרען קיין טערקיי און האבען קיין קריסטען נישט געמאכט פאר יודען. די ערקלערונג פון דער דעפוטאציע איז בעשטעטיגט געווארען דורך דער אפיציעלער אויספארשונג און סיגיזמונד האט דאן ערקלערט יודען פריי פון יעדען חשד און זיי געגעבען דאס ווארט, אז אויף וויטער וועט מען יודען שוין נישט בעשולדיגען אויפ'ן גרונד פון קלאגען און נישט־קאנטראלירטע בלבולים. וועגען דעם האט דער קעניג ארויסגעגעבען די יודען א ספעציעלע פריווילעגיע, אין ווילנא, אין 1540.

די קאטוילישע גייסטליכע האבען אבער דאך נישט אויפגעהערט פיהרען זייער אגיטאציע געגען יודען, און ווען זיי האבען געזעהן, אז מיט די רעדעס פון די קירכע־טריבונעס קענען זיי ווינציג אויפטוןהאבען זיי אנגעהויבען פיהרען זייער אגיטאציע אין דער ליטעראטור און

אַרויסגעלאָזט אַ רייהע אַנטיכעמיטישע ווערק אין גייסט פון מיטעלאַלטער. דער פוילישער סינאָד פון 1542 האָט פערעפענטליכט פאָלגענדע „קאָנסטיטוציע“ וועגען יודען : „נעהמענדיג אין אַכט, אַז די פיעל יודען, וואָס זענען אַרויסגעטריבען געוואָרען פון אַלע דערביידיגע מלוכות און אַריינגעלאָזט געוואָרען קיין פוילען, מישען אוים דאָס הייליגע מיט דעם אונגלויביגען און זענען זעהר געפעהרליך פאַר די קריסטען און פאַר דער קירך, האָט דער סינאָד בעשלאָסען : 1) כדי עס זאָל נישט פאָרקומען נאָך עפּעס ערגערס דאַדורך, וואָס יודען וועלען זיין קאָנצענטרירט אין איין געוויסען אָרט, דאַרף דער סינאָד זיך משתדל זיין פאַר'ן קעניג, אַז אין דער גנעזענער פּראָווינץ און הויפּטזעכליך אין קראַקוי זאָל פאַר יודען איינגעפיהרט ווערן אַ בעשטימטע נאָרמע, דהיינו אַזוי פיעל, וויפיעל דער ראַיאָן קען אין זיך אַריינעהמען ; 2) אַז אין די איבעריגע ערטער, וואו יודען טאָרען שוין פון אַלטע צייטען נישט וואוינען, זאָל מען זיי ווייטער נישט ערלויבען צו בעזעצען זיך און צו קויפען קריסטליכע הייזער, און די שוין געקויפטע הייזער זאָלען זיי מוזען צוריק פערקויפען די קריסטען ; 3) אַז די נייע שוהלען, אויך די, וואָס זענען אין קראַקוי געבויט, זאָל מען צערשטערען ; 4) אַזוי ווי די קירך דולדעט יודען נאָר אַלס אָנדענקען וועגען די יסורים פון קריסטוס, דאַרף אויף קיין פאַל נישט דערלאָזען ווערן, אַז זייער צאָהל זאָל זיך פערגרעסערן ; לויט די בעשלוסען פון די הייליגע געזעצען ווערט זיי ערלויבט נאָר צו פערריכטען די אַלטע שוהלען, אָבער נישט בויען נייע. ווייטער געהען נאָך 7 פונקטען : וועגען פערבאָטען יודען צו האַלטען ביי זיך קריסטליכע דינערשאַפט, צו פערנעהמען שטעלעס אַלס גוט-פערוואַלטער ביי די פּריצים, האַנדלען אין די קריסטליכע ימים טובים א. אַז. וו. פון דעם גאַנצען אַנטיסעמיטישען פּלאַן איז פּאַקטיש גאָרנישט געוואָרען, וויַיל דער קעניג האָט איהם נישט בעשטעטיגט, אָבער דערפאַר איז די דאָזיגע „קאָנסטיטוציע“ געוואָרען דער וועג-ווייזער פון די קלעריקאַלישע גייסטליכע אויף אַ לאַנגע צייט און איז ביסלעכווייז אַריינגעדרונגען אין דעם בעוואוסטזיין פון פאָלק אַלס פּראַקטישער מוסטער אין דער פּאָליטיק בנוגע צו די יודען.

צוליעב די רדיפות און אָנפאַלען, האָבען פיעל יודישע הענדלער פערלאָזען די גרויסע שטעדט און זיך בעזעצט אין די קליינע שטעדט און אין די דערפער, וואָס האָבען געהערט צו די מאַגנאַטען און שליאַכטעס. פון דעמאָלט אָן זענען פיעל יודען איבערגעגאַנגען אין רשות פון

דער שליאַכטע, געלעבט אונטער איהר שוץ, אָבער איך געוואָרען איהרע קנעכט. צווישען דעם קעניג און דער שליאַכטע האָט שוין פֿון לאַנג זיך געפֿיהרט אַ קאַמפּף און איינער פֿון די הויפּט-פּונקטען איז געוועזען די רייסעניש צוליעב יודען. די שליאַכטע איז נישט געוועזען צופֿרידען מיט דעם געזעץ, לויט וועלכען די יודען קענען וואוינען נאָר אין די קעניגליכע שטעדט, און נישט אין די דערפֿער און קליינע שטעדטלעך, וואָס געהערען צו די אַדעליגע און שליאַכטע. נאָך לאַנגע וכּוחים און רייסענישען האָט די שליאַכטע מנצח געוועזען און דער אַלטער קעניג סיגיזמונד האָט אין 1539 געזאָגט אין סיים: „די שליאַכטע פֿון אונזער קעניגרייך פֿערלאַנגט, אַז זי אַליין זאָל האָבען די גאַנצע נוצען פֿון די יודען, וואָס וואוינען אין די שטעדטלעך, דערפֿער און הויפֿען, און משפּט'ן די יודען מיט זייער געריכט. דערויף ענטפֿערען מיר: אויב די יודען אַליין זענען מוחל אויף דער פּריווילעגיע צו געמשפּט ווערן אין זייער אייגען געריכט און אויף די פּריווילעגיעס, וועלכע עס האָבען זיי געשאָנקען אונזערע עלטערן די מלכים און וואָס זענען בעשטעטיגט געוואָרען אויך דורך אונז, זענען זיי דערמיט אויך מוחל אויף דער בעשיצונג אונזערע, און מיר וועלען שוין מעהר פֿון זיי קיין נוצען נישט האָבען, און דעריבער האָבען מיר נישט קיין גרונד צו טאָן זיי מיט געוואַלד טובות און מיר האָבען שוין נישט קיין פֿליכט צו בעשיצען זיי". די יודען זענען פֿאָרלויפֿיג געוועזען צופֿריעדען מיט דעם געזעץ, ווייל די יודען, וואָס האָבען געוואוינט אין די שליאַכטישע דערפֿער און שטעדטלעך, זענען דערמיט פּטור געוואָרען פֿון דעם שטאָדטישען געריכט, וואָס האָט זיך צו זיי אָפֿט בעצויגען פֿיינדליך, פּטור געוואָרען פֿון די רדיפֿות פֿון די צעכען און מאַגיסטראַט און דערביי אויך געהאַט שען פּרנסה. די שליאַכטישע שטעדטלעך און גיטער זענען געוואָרען איבערפֿולט מיט יודישע געוועלבלעך, אַכסניות, שענקען, און דער יוד איז דאָרט געוועזען אינגאַנצען פֿריי, אויב נאָר ער האָט געוואוסט, ווי אַזוי אונטערצולעקען זיך צום „פּריץ" און ביי איהם נושא-חן זיין. דאַן האָט זיך אָנגעהויבען די עפּאָכע פֿון די יודישע אַרענדאַרען, ישוב'ניקעס און שענקער און צוזאַמען דערמיט האָט זיך ענטוויקעלט דער טיפּ פֿון יודישען „מה-יפית'ניק", וואָס האָט קנעכטיש געדיענט דעם פּריץ, און דאָס האָט געהאַט ווילדע רעזולטאַטען אין די שפּעטערדיגע דורות, אין משך פֿון 300 יאָהר. דער

יוד איז געוואָרען בעזונדערס אונטערטעניג פאַר'ן פריץ אין דער צייט פון סיגיזמונד דעם צווייטען.

סיגיזמונד II אויגוסט (1548—72), דער טראָן־פערטרעטער פון סיגיזמונד I, א געבילדעטער און פרייזיניגער, האָט זיך בעצויגען צו יודען טאָלעראַנט און ליבעראל. מיט דערזעלבער טאָלעראַנץ האָט ער זיך בעצויגען בכלל צו אַלע רעפאָרמאַטאָרען און פרעמד־גלויביגע. אין ערשטען יאָהר פון זיין קעניגען האָט ער לויט דער ביטע פון יודען בעשטעטיגט אויפ'ן גענעראַל־סיים אין פעטריקאָוו דעם אַלטען ליבעראַלען סטאַטוט פון קאַזשימיר IV. סיגיזמונד־אויגוסט האָט אָבער אויך בעדייטענד פערברייטערט די אויטאָנאָמיע פון די יודישע געמיינדעס. די רבנים און קהל־פיהרער האָט ער געגעבען ברייטע יורידישע און אדמיניסטראַטיווע רעכט, אפילו אויפ'ן אַלגעמיינעם געריכט פון די וואָיעוואָדעס, ווען א יוד האָט געהאַט א פראָצעס מיט א קריסט, האָבען געמוזט זיך געפינען יודישע „סעניאָרען", ד. ה. אויסגעוועהלטע פאָרשטעהער פון קהל.

די בעציהונגען צווישען יודען און דעם „דריטען שטאַנד", די שטאָדטישע בירגער, האָבען זיך נישט געביטען צום גוטען בעת דעם קעניגען פון סיגיזמונד־אויגוסט, נאָר דערפאַר זענען זיי געוואָרען מעהר קלאָר, מעהר נאָרמירט. די בעציהונגען צווישען די צוויי קאָנקורענטען, די יודען און די מאַגיסטראַטען, זענען רעגולירט געוואָרען דורך ספּעציעלע אָבמאַכען און קאָנטראַקטען. אין די דאָזיגע אָבמאַכען פלעגט דייטליך אויסגערעדט ווערן, אין וועלכע ערטער די יודען מעגען וואוינען און זיך פערנעהמען מיט האַנדעל; אין פּוזנא איז זאָגאַר פערבאָטען געוואָרען צו פערגרעסערן די צאָהל יודישע הייזער העכער פון א בעשטימטער נאָרמע — 49, און צוליעב דעם האָט מען אין געטאָ געמוזט בויען הויכע פיעלשטאָקיגע הייזער. אין אַנדערע שטעדט האָט מען יודען נישט דערלאָזען צו בעזעצען זיך, און פאַר די, וואָס האָבען שוין זיך בעזעצט, אָבגעטיילט ספּעציעלע קוואַרטאַלען, ווייט פון צענטער, אָדער מען האָט זיי אינגאַנצען נישט אַריינגעלאָזט און נאָר ערלויבט די סוחרים צו קומען אויף עטליכע טעג צוליעב געשעפט. דאָך אין פיעל שטעדט, וואו דער קעניג האָט דאָס געפונען נוצליך פאַר דעם האַנדעל און פאַר דער מלוכה, האָט מען יודען ערלויבט פריי וואוינען און געגעבען גלייכע רעכטע מיט די איבעריגע איינוואוינער. אין איינציגע ערטער האָט דער קעניג זאָגאַר פערבאָטען, א

די וואכענטליכע ירידים זאלען פארקומען אום שבת, כדי דערפון זאלען נישט ליידען די אינטערעסען פון די יודען.

אין אלגעמיין האבען די פשרות און אבמאכען צווישען די יודען און די מאגיסטראטען זיך שטענדיג געענדיגט לטובת די לעצטע. אלע שטעדט האבען זיך געסטארעט מיט אלע מיטלען צו בעגרענצען דעם יודישען האנדעל און עס איז כמעט נישט פאראיבער קיין יאהר אהן נייע בעגרענצונגען און רדיפות. נאר אויב מיט אלע קלאסען האבען יודען דאך געקענט ווי-עס-איז דורכקומען, אמאל דורך גוטען ווילען, אמאל דורך „פשרות״ און אבמאכען, זענען די קאטוילישע גייסטליכע געבליבען פערעקשנ'טע יודישע שונאים. די דאזיגע אלטע יודישע שונאים האבען אויפגעהויבען דעם קאפ, ווען פון רוים, פון אינקוויזיטארישען פויפסט פאאול דער 4-ער איז נעגעבען געווארען א סיגנאל אנצוהויבען א קאמפף מיט די „אונגלויביגע״. אין 1550 איז קיין קראקוי געקומען דער שליח פון פויפסט ליפאמאנא, וועלכער האט געדארפט מחזיר למוטב זיין די פערפיהרטע פוילישע אדעליגע, וואס זענען שוין דעמאלט געווען אנהענגער פון לוטערים לעהרע. ווען איהם האט זיך אבער נישט איינגעגעבען ארויפצופיהרען אויפ'ן גוטען וועג די אפיקורסישע אדעליגע, וואס האבען אויפגעהערט בלינד גלויבען אין פויפסט, האט ליפאמאנא זיך גענומען צום אלטען מיטעל: מאכען א בלבול אויף יודען און ארויסרופען א פאגראם. אין יענער צייט איז איינע אקאטוילישע פרוי דאראטא לאזשענצקא פון סאכאטשאוו בעשולדיגט געווארען, אז זי האט אוועקגעגנב'עט די האסטיע און דאס פערקויפט די יודען, וועלכע האבען אזוי לאנג געשטאכען דאס הייליגע ברויט, ביז פון איהם האט אנגעהויבען רינען בלוט. לויט דער פעראָרדנונג פון חעלמער בישאף האט מען ארעסטירט דריי יודען, וואס זענען בעשולדיגט געווארען אין דעם פערברעכען, און אין עטליכע טעג ארום האט מען זיי פערמשפט צום טויט. דערוויסענדיג זיך וועגען דעם, האט דער קעניג תיכף פעראָרדענט, אז מען זאל ארויסלאזען פריי די ארעסטירטע יודען. אבער דער בישאף האט בכיון זיך אונטערגעאיילט און אויפ'ן גרונד פון א געפעלשטען פאפיער אין נאמען פון קעניג האט מען די אומגליקליכע לעבעדיגערהייד פערברענט נאך איידער עס איז אנגעקומען די ווירקליכע פעראָרדנונג פון קעניג. „איך ווער אויפגערעגט ביז גאר — האט דער קעניג געזאגט, דערוויסענדיג זיך וועגען דעם — ביי'ם געדאנק וועגען דער מערדעריי און איך וויל נישט, מען זאל מיך האלטען פאר אזא וואהנזיניגען,

וואָס גלויבט, אַז פֿון דורכגעשטאָכענער האָסטיע קען רינען בלוט". די דאָזיגע געשיכטע האָט געמאַכט אַ גרויסען רושם און אַרויסגערופֿען אַ גרויסע אויפֿרעגונג אין די פּראָטעסטאַנטישע קרייזען, ווייל מען האָט נישט געקענט גלויבען אין די בבא-מעשות וועגען דער האָסטיע, אָבער די יודענפֿיינדליכע פּאַרטיי האָט דערוויילֿ אויסגענוצט דעם סאָחאַטשאָווער פּראָצעס אויף אַגיטאַציע געגען יודען.

צו קיין אַלגעמיינע רדיפֿות אויף יודען אין פּוילען איז עס נישט געקומען. נאָך אַלע בעגרענצונגען און אינערליכע רדיפֿות איז דער מסחר דאָך הויפּטזעכליך געבליבען אין די יודישע הענד. נאָר די יודענפֿיינדליכע אַגיטאַציע האָט דאָך אויפֿגעטאָן איהרס. אין 1564 איז אין ביעלסק אויסגעפֿיהרט געוואָרען טויט-שטראָף אויף אַ יודען, וואָס איז אונשולדיג פֿער'משפּט געוואָרען פֿאַר ערמאָרדען אַ קריסטליך קינד. און אין ליטווישען סטאַטוט פֿון 1566 זענען אַריינגענומען געוואָרען פֿיעל בעגרענצונגען געגען יודען, ווי דער פֿערבאָט צו קליידען זיך, ווי קריסטען, און בכלל שען קליידען זיך, האָבען ביי זיך קריסטליכע דינערשאַפֿט, פֿערנעהמען שטעלעס אין קריסטליכע געזעלשאַפֿטען און נאָך. די אַלע פֿערבאָטען האָבען געשטאַמט פֿון דער שליאַכטע, וואָס האָט זיך געפֿונען אונטער דער ווירקונג פֿון די קלעריקאַלישע גייסטליכע, און דער קעניג האָט זיך געסטאַרעט אָבצושוואַכען די גזירות און ווי וויים מעגליך בעשיצען די יודען. פֿון דער קאָרעספּאָנדענץ צווישען פּוילישען קעניג סיגיזמונד-אויגוסט און דאָן יוסף נשיא אין טערקיי, איז צו זעהן, אַז דאָן יוסף האָט געפֿיהרט אונטערהאַנדלונגען מיט'ן קעניג וועגען די פּוילישע יודען, און דער קעניג האָט איהם צוגעזאָגט צו בעשיצען זיי. אויך די יודישע דאָקטוירים אין קעניגליכען הויף האָבען זיך געסטאַרעט אויסצונוצען זייער איינפֿלוס לטובת יודען. אַזעלכע יודען, ווי ר' שלמה אשכנזי און שמעון גינצבורג, זענען געווען גרויסע חשובים אין קעניגליכען הויף און אָפֿטמאָל צו נישט געמאַכט די פּלענער פֿון די יודענפֿיינד. צו-שוואַך איז געווען די מאַכט פֿון קעניג, אַז ער זאָל קענען ענערגיש אַרויסטרעטען געגען דער שליאַכטע און די גייסטליכע, נאָר ער האָט געטאָן וואָס מעגליך איז. כדי צו מאַכען אַ סוף צו דער אַגיטאַציע און בלבולים אויף יודען, האָט דער קעניג אַרויסגעגעבען צוויי בעפֿעהלען, אין וועלכע ער האָט שטרענג פֿערבאָטען דער אָרטיגער מאַכט צו פֿערפֿיהרען פּראָצעסען געגען יודען, דערמאָנענדיג, אַז לויט די אַלטע פּריווילעגיעס קען מען בעשולדיגע

אַ יודען אין אַ ריטועלער ערמאָרדונג נישט אַנדערש, ווי אַז עס זענען
דאָ 4 קריסטליכע און 3 יודישע עדות דערויף, און אַז אַזעלכע פּראָ=
צעסען דאַרפען בעטראַכט ווערן נאָר אין קעניגליכען געריכט.

אין גיכען איז ליטאָ פעראייניגט געוואָרען מיט קרוין=פּוילען
אונטער'ן נאָמען די „לובלינער אוניע" (1569) און ליטאָ האָט אויפגע=
הערט עקסיסטירען אַלס בעזונדערע מלוכה. אין דריי יאָהר אַרום איז
געשטאָרבען סיגיזמונד=אויגוסט און צוזאַמען מיט איהם איז אונטער=
געגאַנגען די דינאַסטיע פון די יאַגעלאָנען. פּוילען איז געוואָרען אַ מין
מאָנאַרכיסטישע רעפּובליק, וואו די מלכים ווערען אויסגעוועהלט פון
פאָלק אָדער פון אַנדערע לענדער, און פון דעמאָלט הויבט זיך אָן
פאַר פּוילען אַ נייע עפּאָכע, וואָס האָט געהאַט וויכטיגע רעזולטאַטען
אויך פאַר יודען.

די ליטווישע יודען האָבען קיין סך נישט אויסגעשפּיעלט פון דער
איבערקעהרעניש. פאַר דער אוניע, ווען די פּוילישע קיסרים זענען
נאָר געווען גרויספירשטען פון ליטאָ, זענען יודען געווען מעהר נוצ=
ליך און דעריבער מעהר געשיצט געוואָרען דורך די קעניגען. אין
ליטאָ האָבען נאָך די אַדעליגע געשפּיעלט אַ קליינע פּאָליטישע ראָליע,
די מאַכט פון קעניג איז דאָרט געווען פיעל שטאַרקער איידער אין
פּוילען, וואו דער קעניג האָט געהאַט געגען זיך די קאָנקורענץ פון די
אַדעליגע, און כדי צו פערפעסטיגען די דאָזיגע מאַכט זיינע, האָט
דער קעניג זיך געשטיצט אויף די קלאַסען, וואָס שטעהען צווישען
דער שליאַכטע און די פּויערען, ד. ה. אויף די „מיעשטשאַנעס" און יו=
דען, אויף וועלכע ער האָט געקוקט, ווי אויף זיינע טרייע אונטער=
טאַנען און פעסטע שטיצער; נאָך דער אוניע האָט זיך די לאַגע אינ=
גאַנצען געביטען. די ליטווישע פירשטען, ווי ראַדזיוויל, טשאַרטאָ=
ריזשסקי און אַנדערע, האָבען געהאַט אַ גרויסע מאַכט און געוואָרען
כמעט ווי מלכים; אַנדערע מאַגנאַטען, מיט ווייניגער יחוס און רייכ=
טום, האָבען זיך אויך געסטאַרעט צו דערגרייכען אַזאַ הויכע מדרגה;
נאָך זיי איז געגאַנגען די שליאַכטע, וואָס איז געוואָרען פון דאַן אָן
אַ ווערקצייג און טרייע דינערין פון די מאַגנאַטען. אויף אַזאַ אופן האָ=
בען די גאַנצע מאַכט אין לאַנד געהאַט די אַדעליגע, און די קעניגליכע
מאַכט איז געווען נישט מעהר, ווי אַ שאָטען. דער קעניג האָט דע=
ריבער שוין מעהר נישט געקענט און אויך נישט פאַר נויטיג געהאַל=
טען צו בעשיצען די יודען, וואָס זענען איהם מעהר שוין נישט נוצליך

געווען. פון דער צווייטער זייט האבען אבער די יודען פארלויפיג אויך עפעס געוואונען פון דער איבערקערהעניש אין לאנד. מיט דער פערגרעסערונג פון די אדעליגע און זייער מאכט האט זיך אויך פערגרעסערט דער יודישער ישוב אין ליטא. יעדער אדעליגער האלט פאר זיין חוב צו גרינדען פאר זיין טובה וועגען א יודישען ישוב. די „שררות“ בויען געוועלבער, ווערקשטאטען, שענקען, און פערדינגען דאס יודען און בכלל האט זיך פאר יודען דאן געעפענט א קוואל פון פרנסה און מסחר, מלאכה און אין ארענדע. יעדער יודישער ישוב, וואס איז נעבויט געווען דורך די פירשטען און אדעליגע, איז געשטאנען אונטער זייער שוץ; די אדעליגע ערלויבען דארט בויען הייזער, שוהלען, זיך בעזעצען אין די ערטער, וואו יודען האבען פריהער נישט געטארט וואוינען, און דאס אלץ ווערט געטאן, נישט אנפרעגענדיג זיך ביי׳ם קעניג, ווייל דער אדעליגער האט די גאנצע מאכט און קען טאן אלץ, וואס ער וויל. אויף אזא אופן האט די ליטווישע אוניע געהאט די מעלה פאר יודען, וואס זיי זענען געשטאנען אונטער׳ן שוץ פון די אדעליגע און געווען זיכער מיט זייער לעבען און גוטס. אבער דאס האט געקענט דויערן נאר כל זמן די יודען זענען געווען נוצליך און נויטיג פאר׳ן „פריץ“, און דעריבער איז די יודישע לאגע קיינמאל נישט געווען קיין פעסטע, בעשטימטע און האט אבגעהאנגען פון די ארומיגע אומשטענדען און פון יעדע מינדסטע איבערקערהעניש אין פאליטישען לעבען פון לאנד.

נאכ׳ן טויט פון סיגיזמונד-אויגוסט איז פאר דעם קעניג פון רעפובליקאנישען פוילען נאך לאנגע רייסענישען צווישען דער שליאחטע אויסגעקליבען געווארען הענריק וואלוא, דער ברודער פון פראנצויזישען קעניג קארל דער 9-ער (1577). דער דאזיגער קעניג, הגם ער איז אויסגעוועהלט געווארען מיט דער השתדלות פון ר׳ שלמה אשכנזי, איז געווען פול מיט שנאה צו יודען, און קומענדיג קיין פוילען איז ער באלד ארייננעטרעטען אין אונטערהאנדלונגען מיט די גייסטליכע אנפיהרער וועגען נעהמען זיך צו יודען און אנהייבען געגען זיי א גאנצע רייהע רדיפות. צום גליק פון די יודען האט דער דאזיגער קעניג לאנג זיך נישט געהאלטען אין פוילען, ווייל אין עטליכע מאנאטען ארום איז זיין ברודער קארל געשטארבען און היינריך איז געהיים אנטלאפען פון פוילען קיין פראנקרייך, כדי צו ירשנען דעם פראנצויזישען טראן. אלס פוילישער קעניג איז אויסגעוועהלט געווארען סטעפאן באטארי (1576–86), א מוטיגער און געבילדעטער מאן. זיין קעניגען האט באטארי אנגעהייבען

מיט עטליכע אקטען פון גערעכטיגקייט בנוגע צו יודען. ער האט צוערשטענס ארויסגעגעבען צוויי בעפעהלען, אין וועלכע ער האט קאטעגאריש פערבאטען צו בעשולדיגען יודען אין ערמארדען קריסטליכע קינדער און פערשוועכען די קריסטליכע הייליגטימער, נאר ער איז נאך געגאנגען ווייטער און זיך געסטארעט דורכצופיהרען דעם פרינציפ פון יודישער גלייכבערעכטיגקייט. בעשטעטיגענדיג די אלטע יודישע פריווילעגיעס, האט דער ליבעראלער קעניג זיי נאך פערברייטערט דורך נייע רעכטען, איבערהויפט אין פרייהייט פון האנדעל. ער האט בעפוילען די וואיעוואדעס צו בעשיצען די אינטערעסען פון די יודען געגען די צעכען און מאגיסטראטען, וואס ווענדען אן אלע מיטלען צו בעגרענצען יודען אין האנדעל און אין האנדווערק. ער האט אויך אבגעשאפט די אלטע גזירה אויף די פוזנא'ער יודען, וועלכע עס איז פערבאטען געווארען צו האבען הייזער העכער פון א בעשטימטער נארמע, און האט זיי ערלויבט צו דינגען געוועלבער אין אלע פונקטען פון שטאדט און זאגאר האנדלען אין די קריסטליכע ימים-טובים. די מאגיסטראטען האבען בעקומען א שטרענגען בעפעהל צו בעשיצען די יודען פון די אנפאלען פון די קריסטליכע סוחרים. נאר אין דער צייט, ווען באטארי האט אבגעהיט בנוגע צו יודען די אלטע טראדיציעס פון דער ליבעראלער עפאכע, האבען אין דער פוילישער געזעלשאפט שוין עקזיסטירט די אידעען פון דער קאטוילישער רעאקציע, געגען וועלכער דער קעניג איז נישט אימשטאנד געוועזען צו קעמפפען. די אלע פעראָרדנונגען פון קעניג האבען נישט געקענט פערהיטען פון איינצעלנע קאטאסטראפען, און שוין דריי חדשים נאכדעם, ווי באטארי האט ארויסגעגעבען זיין בעפעהל צו די מאגיסטראטען וועגען שיצען יודען, איז אין פוזנא פארגעקומען א פאגראם, וואס האט זיך געענדיגט מיט עטליכע ערמארדונגען. אנגעהויבען האט זיך דער פאגראם דערפון, וואס יודען האבען נישט דערלאזט איינעם א משומד צו זעהען זיך מיט זיין ווייב, נאר באמת איז דאס מעהר נישט געוועזען, ווי א צופעליגע סיבה. דער פאגראם איז שוין פריהער געוועזען פארבערייטעט דורך די קריסטליכע סוחרים, וואס האבען ניט געקאנט רוהיג צוקוקען, ווי אזוי זייערע קאנקורענטען, די יודען, פיהרען א פרייען האנדעל. באטארי האט ארויפגעלעגט אויפ'ן מאגיסטראט א גרויסע שטראף דערפאר, וואס ער האט דערלאזען צום פאגראם, נאר דורך א שבועה האט דער מאגיסטראט פערזיכערט, אז ער האט נישט געוואוסט

וועגען די הכנות צום פּאָגראָם, און די שטראָף איז דערנאָך אַראָבגענומען געוואָרען.

די יודישע לאַגע האָט זיך ווידער געביטען ביים קעניגען סיגיזמונד דער דריטער (1588—1632) און וולאַדיסלאַוו דער 4־טער (1632—48). דאָ האָט זיך בולט אַרויסגעוויזען דער רעזולטאַט פון דער פּאָליטישער איבערקעהרעניש אין פּוילען נאָך דער אוניע, ווען די קעניגען האָבען אָנגעהויבען ווערן אויסגעוועהלט פון פאָלק. די קעניגען זענען געוואָרען אָבהענגיג פון דער שליאַכטע, וועלכע האָט פאַקטיש געהאַט די גאַנצע מאַכט אין איהרע הענד, צוגעפּאַסט די געזעצגעבונג פון סיים צו איהרע קלאַסען־אינטערעסען און פערנומען אַלע שטעלען אין דער אַרמיניסטראַציע אַלס וואָיעוואָדעס, סטאַראָסטעס און אַנדערע בעאַמטע. די אַפּוטרופּסות אויף יודען געהט ביסלעכווייז איבער פון דער קעניגליכער מאַכט צו דער רייכער שליאַכטע. און הגם די שליאַכטע איז דורכגעדרונגען מיט די קלעריקאַלע אידעען און איז ערצויגען אין יעזואיטישען גייסט, דאָך שיצט זי די יודען, מיט וועלכע זי איז עקאָנאָמיש צוזאַמענגעבונדען. דער טשינשעוויק־יוד אין די שטעדט און שטעטלעך, וואָס געהערען צו פּריוואַטע מענשען, דער יוד־אַרענדאַר, וואָס פערוואַלטעט מיט דעם פּריץ'ס ווירטשאַפט און האַלט אין אַרענדע זיינע מיהלען, ביערברויעריען, שענקען און אַנדערע אונטערנעהמונגען, — אַלע זענען זיי נויטיג דעם פּוילען שליאַכטיץ, וואָס פערברענגט זיין צייט אין די סיימען, אין אויסלאַנד, לעבט אַ גוטען טאָג און האָט קיין צייט נישט צו פערנעהמען זיך מיט זיינע געשעפטען. די שליאַכטע קאָן דעריבער נישט אַריבערטרעטען געוויסע גרעניצען אין די רעפּרעסיעס געגען יודען. אפילו דער פרומער קעניג סיגיזמונד דער דריטער, וואָס האָט זיך געפונען אינגאַנצען אונטער'ן איינפלוס פון די יעזואיטען, מוז ציהען ווייטער די ליניע און ווייטער היטען די אַלטע טראַדיציעס פון די פריהעריגע מלכים, וואָס האָבען געשיצט די יודישע אינטערעסען. ער בעשטעטיגט די אַלטע פּריווילעגיעס פון די יודען צו פיהרען אַ פרייען האַנדעל, מיט בלויז איינינע בעגרענצונגען, צו וועלכע עס האָט איהם געצוואונגען די יודענפיינדליכע פּאַרטיי.

דער עקאָנאָמישער קאַמפף צווישען די קריסטען און יודען אין די שטעדט ווערט ווייטער געפיהרט מיט דערזעלבער ענערגיע, וואָס פריהער, נאָר אין דער עפּאָכע נעהמט דער קאַמפף אָן אַ פאָרם פון רעליגיעזער שנאה. אין פיעל שטעדט ווערן די מאַגיסטראַטען די

די עלסטע יודישע מצבה אין פוילען (ווראָצלאַוו, 1203)

שופטים פון יודען, הגם לויט דער קאנסטיטוציע זענען יודען אין זייערע משפטים מיט קריסטען נאר אונטערגעווארפען דעם קעניגליכען געריכט. די יודען בעקלאגען זיך אפט פאר'ן קעניג און דארט, וואו יודען האבען מליצי-יושר, העלפען אמאל די אנקלאגען און דער קעניג נעהמט זיך אן די יודישע קריוודע. אזוי, למשל, ווען די בריסקער יודען האבען זיך בעקלאגט פאר'ן קעניג אויף דעם דארטיגען מאגיסטראט, האט דער קעניג זיך אנגענומען פאר יודען א דאנק דעם, וואס די אנקלאגע האט געשטיצט דער פרנס פון דער בריסקער יודישער געמיינדע שאול יודיטש, א אבקויפער פון פיעל קעניגליכע שטייערען אין ליטא, וואס האט געטראגען דעם טיטול „קעניגליכער דיענער" (עס איז דא א גרונד צו רעכענען, אז דער דאזיגער שאול איז דער העלד פון דער לעגענדע, וואס דערצעהלט, אז אין פוילען איז איינמאל אויסגעקליבען געווארען אלס קעניג דער אנגעזעהענער יוד, שאול וואל, א ליעבלינג פון פירשט ראדזיוויל, און דער שאול האט אבגעקעניגט איין נאכט). אבער דארט, וואו יודען האבען נישט געהאט אזעלכע אנגעזעהענע מליצי-יושר ביי'ם הויף, האבען די אנקלאגען ווינציג געהאלפען. אין ווילנא האבען די קריסטליכע סוחרים צוליעב קאנקורענץ מיט די יודישע סוחרים זאגאר געמאכט א פאגראם, חרוב געמאכט די שוהל און צוראבירט די יודישע וואוינונגען (1592). סיגיזמונד האט ארויסגעגעבען די ווילנער יודען א פריווילעגיע אויף פרייען האנדעל און וואוינרעכט. אבער אויך נאכדעם האבען די סכסוכים צווישען יודען און קריסטען נישט אויפגעהערט און אפט געבראכט צו טרויעריגע צוזאמענשטויסען. בעזונדערס אפט פלעגען ליידען פון די קריסטליכע שטאדטישע איינוואוינער די יודען פון פוזנא, וואו די בעפעלקערונג איז בעשטאנען הויפטזעכליך פון דייטשען. דא זענען די אנפאלען פון המון אויף דעם יודישען קווארטאל געווארען א וואכעדיגע זאך, נאר אויסער דעם האט מען נאך דארט געקעמפפט געגען יודען מיט „לעגאלע" מיטלען. מיט אייניגע מלאכות, ווי למשל שניידעריי, האבען יודען געמענט פערנעהמען זיך נאר אויף צו בעפרידיגען זייערע אייגענע בעדערפנישען און נישט פאר קריסטען. אין 1618 האט א מאליאר, וועלכער האט אויסגעפוצט מיט בילדער די ווענט פון ראטהויז צו דער גאס ארויס, אויסגעמאלט עטליכע זעהר בעליידיגענדע פאר יודען פיגורען און דער המון האט נישט ווינציג זיך לוסטיג געמאכט דערויף און פערשאפט יודען פיעל בזיונות. אין א פאר יאהר ארום האט מען

פונאנדערגעלאזט א קלאנג, אז אין איינעם פון די יודישע הייזער האט מען כלומר'שט געפונען א טיש, אויף וועלכען עס זענען אמאל דורכגעשניטען געווארען דריי האסטיעס. דעם הייליגען טיש האט מען פייערליך איבערגעפיהרט אין קירך אריין מיט א גרויסער פראצעסיע, אין וועלכער עס האבען זיך בעטייליגט אלע גייסטליכע פון שטאדט. ערצויגען אויף אזעלכע ווילדע סצענעס, האט דער המון פערלארען דאס לעצטע ביסעל אכטונג צו יודען און די שנאה און פעראכטונג צו דער מענשליכער ווירדע פון יודען ווערט נאר פערטיעפט און פערגרעסערט.

אין יענער עפאכע ווערן די בלוט-בלבולים אויף יודען א אפטע זאך און בעקומען א כאראקטער פון דער גרויזאמער שפאנישער אינקוויזיציע. די פראצעסען וועגען די בלבולים ווערן שוין געפיהרט נישט בלאחר-יד, ווי פריהער, נאר מיט א בעזונדערע פייערליכקייט און אין העכסטען פוילישען געריכט — אין קרוין-טריבונאל. אין 1598 האט דער לובלינער טריבונאל פערמשפט צום טויט דריי יודען, וועלכע זענען בעשולדיגט געווארען אין דער ערמארדונג פון א קריסטליך קינד, וואס מען האט געפונען טויט אין א בלאטע נעבען א דארף. כדי צו צווינגען די בעשולדיגטע, אז זיי זאלען זיך מודה זיין אין פערברעכען, האט מען זיי פריהער שרעקליך געפייניגט און די טויט-שטראף איז דערנאך אויסגעפיהרט געווארען מיט א בעזונדער פייערליכקייט. דעם קערפער פון דער'הרג'עטען קינד האבען די יעזואיטען אריבערגעפיהרט אין קירך און די אבערגלויביגע מאסע איז געקומען זיך בוקען און מתפלל זיין פאר דעם קינד, וואס איז א קדוש געווארען. אזעלכע פראצעסען זענען אויך פארגעקומען אין אנדערע שטעדט פון פוילען און ליטא. אין דערזעלבער צייט האט די קלעריקאלע פארטיי אנגעהויבען פיהרען א אגיטאציע געגען יודען אויך אין דער ליטעראטור. דער גלח מאיעצקי האט אין 1598 ארויסגעלאזט אין קראקוי זיין גיפטיג בוך „וועגען די יודישע מערדערייען”; אויף דעמזעלבען טעמא האט אויך געשריבען א געוויסער גוביצקי. אין יאהר 1602 דער פוילישער דאקטאר סלעשקאווסקי האט בעשולדיגט די יודישע דאקטוירים, אז זיי פערגיפטען סיסטעמאטיש די פאליאקען, און האט פערזיכערט, אז די דזשומא, וואס האט דעמאלט אין פוילען געהערשט, איז א שטראף פון גאט דערפאר, וואס מען בעשיצט יודען. מעהר פון אלע האט געשאטען פעך און שוועבעל אויף יודען דער פוילישער

שריפֿטשטעלער מיטשינסקי, וועלכער האָט אַרויסגעלאָזט דאָס בע־ וואוסטע אַנטיסעמיטישע ווערק „דער שפּיגעל פֿון דער פּוילישער קרוין״. אין דעם בוך האָט מיטשינסקי צונויפֿגעזאַמעלט אַלע בלבולים און בעשולדיגונגען, וואָס זענען ווען־עס־איז אַרויסגעשטעלט געוואָרען געגען יודען: יודען זענען שולדיג אין פּאָליטישען פֿעררעט, אין רוי־ בערייען און נאַרערייַ, אין כשוף־מאַכערייַ, אין ריטועלע ערמאָרדונגען, אין פֿערשוועכען די קריסטליכע הייליגטימער. מיטשינסקי האָט זיך געווענדעט צו די דעפּוטאַטען פֿון סיים מיט אַ ענערגישען אויפֿרוף, אַז מען זאָל זיך בעגעהן מיט יודען, ווי אין שפּאַניען, פֿראַנקרייך, ענגלאַנד און אַנדערע לענדער, ד. ה. אַרויסטרייַבען זיי פֿון פּוילען. די העצע פֿון מיטשינסקי האָט אַרויסגערופֿען הייסע און שטורמישע דע־ באַטען אין סיים פֿון 1618. אייניגע דעפּוטאַטען האָבען ערקלערט מיטשינסקי'ן אַלס אַפּאָסטאָל פֿון אמת, אַנדערע האָבען איהם בע־ שולדיגט אין אַרויסרופֿען אונרוהען און אונטערהעצען איין טייל בע־ פֿעלקערונג געגען דעם צווייטען. דער סיים האָט אַרויסגעוויזען אויף אַזויפֿיעל פּאָליטישען פֿערשטאַנד, אַז ער האָט מיט מיטשינסקי'ס פּאַמפֿלעט שטאַרק זיך נישט גערעכענט, נאָר אין דער געזעלשאַפֿט זענען די אַנטיסעמיטישע אידעען בּיסלעכוויַיז אַריינגעדרונגען און צו־ געגרייט אַ באָדען פֿאַר די שפּעטערדיגע טרויעריגע געשעהנישען.

סיגיזמונד'ס יורש, וולאַדיסלאַוו דער 4־טער, איז נישט געווען אַזאַ פֿרומער קאַטוילי ק און אָנהענגער פֿון די יעזואיטען, ווי זיין פֿאָ־ טער. ער האָט זיך בעצויגען מיט מעהר טאָלעראַנץ צו מענשען פֿון פֿרעמדען גלויבען און האָט באמת געוואָלט אויסגלייַכען די רעליגיעזע און שטאַנדען־קאָנפֿליקטען. אָבער די רעליגיעזע שנאה און שטאַנדען־ קאָנפֿליקטען האָבען שוין געהאַט אַזעלכע טיפֿע וואָרצלען אין דער מלוכה, אַז דער קעניג האָט געקענט ווייניג וואָס אויפֿטאָן. אין 1633 האָט וולאַדיסלאַוו אויפֿ'ן סיים בעשטעטיגט די אַלטע יודישע פּריווי־ לעגיעס, זיי ערלויבט פֿריי צו האַנדלען, בעשטימט די גרעניצען פֿון זייער אינערליכער אויטאָנאָמיע און בעפֿוילען די מאַגיסטראַטען צו בע־ שיצען די יודען פֿון די אָנפֿאַלען פֿון המון; נאָר צוזאַמען דערמיט האָט ער פֿערבאָטען די יודישע געמיינדעס בויען נייע שוהלען און בית־עלמין'ס אָהן אַ ספּעציעלער ערלויבניש פֿון קעניג אין יעדען בע־ זונדערען פֿאַל. אין אַלגעמיין האָט דער קעניג געהיט די רעכטען פֿון די יודען, נאָר אין איינצעלנע פֿאַלען האָט ער אָפֿטמאָל ערפֿילט די

בקשות פון די שטעדט וועגען בעגרענצונגען אויף יודען און נישט זעלטען פלעגט ער אבשאפען זיינע אייגענע פריהעריגע בעשלוסען. אזוי, למשל, האט ער אין יוני 1642 ערלויבט די קראקויער יודען צו פערנעהמען זיך מיט טראנספארט־האנדעל און אין 2 חדשים ארום האט ער אבגעשאפט זיין אייגענע ערלויבניש, ווייל די קריסטליכע סוחרים האבען זיך בעקלאגט, אז די יודישע קאנקורענץ איז פאר זיי זעהר שווער. לויט דער ביטע פון די קריסטליכע איינוואוינער פון מאהילעוו האט וולאדיסלאוו בעשטעטיגט די פעראָרדנונג פון זיין פאטער וועגען בעזעצען די דארטיגע יודען אין עק שטאדט, און אין א קליינער צייט ארום האט ער אויך בעשטעטיגט דעם בעשלוס פון מאגיסטראט, אז יודען זאלען נישט טארען דינגען קיין הייזער צווישען קריסטען. צוליעב דעם פערבאט פאר יודען צו פערנעהמען זיך מיט קליין־האנדעל אויף די שטאדט־מערק, זענען זעהר געשטיגען די פרייזען אויף די נויטיגסטע פראדוקטען, און די שליאכטע האט זיך דעריבער משתדל געווען, אז מען זאל אבשאפען דעם פערבאט, בעזונדערס פאר ווילנא. דער קעניג האט מסכים געווען, נאר צוזאמען דערמיט האט ער אויך איינגעשטימט מיט די בעשלוסען פון ווילנער מאגיסטראט וועגען איינפיהרען נייע בעגרענצונגען פאר יודען: אין געלד־פראצעסען מיט קריסטען זענען זיי געווען אונטערגעווארפען די יורידישע געזעצען פון מאגיסטראט; זיי האבען געדארפט וואוינען אין א ספעציעלען קווארטאל מיט'ן נאמען „די זשידאווסקא גאס" און נישט געטארט פערנעהמען זיך מיט די מלאכות, וואס זענען פון אלטע צייטען אן געווען אין די הענד פון די צעחען (1633).

אין די שטעדט זענען יודען געווען צונויפגעשפארט און בעגרענצט אין האנדעל — און זיי געהען איבער אלץ אפטער אין די דערפער, וואו זיי פערנעהמען זיך מיט ארענדע פון די שליאכטישע אימעניעס. נישט בלויז די רייכע פריצים, נאר זאגאר די הויכע גייסטליכע גיבען אב אין ארענדע די יודען זייערע נחלאות און דאס רופט ארויס א שטארקען פראטעסט פון סינאד. דער ווארשאווער סינאד האט א שארפען פארוואורף געמאכט יענע בישאפען, וואס האלטען ביי זיך יודישע ארענדארען און „דערמיט גיבען זיי די פרעמד־גלויביגע שליטה אויף זייערע קריסטליכע לייב־אייגענע". דער סינאד אין פוזנא האט מיט צארן פראטעסטירט נעגען דער „אונערטרעגליכער יודישער חוצפה": לא די וואס די יודען האבען פערהאפט אין זייערע הענד

דעם האנדווערק, ערלויבען זיי זיך נאך צו האנדלען אויף די גאסען און מערק אין די קריסטליכע ימים־טובים. און אויב אין די דערפער און אין די שטעדטלעך זענען די גייסטליכע געווען אהנמעכטיג אויפצוהע־צען די שלעכטע געגען יודען, מיט וועלכע זיי זענען געווען עקאנא־מיש ענגפערבונדען, האבען זיי נישט אויפגעהערט צו וועקען די גראבע אינסטינקטען פון המון אין די שטעדט; און וואס ווייטער, אלץ שטארקער איז געווארען די אגיטאציע געגען יודען. אין פריהלינג 1636 איז אין לובלין פלוצלינג פערשוואונדען געווארען א קריסטליך קינד — און אויף יודען איז געפאלען דער חשד, אז דאס האבען זיי דאס קינד ערמארדעט. דאס געריכט האט בעטראכט די בעשולדיגונג און, נישט געפינענדיג קיין ראיות, פריינעשפראכען די פערדעכטיגע יודען. נאר אין א קלענער צייט ארום האבען די דארטיגע גייסטליכע, וואס זענען נישט געווען צופרידען מיט דעם בעפרייאונגס־אורטייל, שוין געפונען א נייעם בלבול. עס האט זיך געפונען א געוויסער מאנאך פאאול, וועלכער האט ערקלערט, אז יודען האבען איהם פערנארט צו זיך אין א שטוב, דארט, מיט דער הילף פון א דייטשען חירורג, איהם גע־צאפט בלוט, וועלכעס זיי האבען צונויפגענומען אין א כלי און דערביי שטיל מתפלל געווען. דער טריבונאל האט געגלויבט אין דעם דאזיגען מיאוס'ען בלבול און נאך א קורצען פראצעס מיט ענוים פון דעם בע־שולדיגטען האט מען א געוויסען יוד מרדכי פער'משפט צום טויט. אין 1639 איז ענטשטאנען א פרישער פראצעס. דער קרוין־טריבונאל האט פער'משפט צום טויט צוויי גבאים פון דער לענטשיצער יודישער געמיינ־דע, וואס זענען בעשולדיגט געווארען אין דער ערמארדונג פון א קריסטליך קינד אין א דערבייאיגען דארף. נישט קוקענדיג דערויף, וואס די בעשולדיגטע האבען אויך נאך שרעקליכע ענוים נישט מודה געווען זיך אין כלומר'שטען פערברעכען, האט מען דעם טויט־אורטייל דאך אויסגעפיהרט. די קערפער פון די געטויטע יודען האט מען צו־גלידערט אויף שטיקער און ארויסגעשטעלט אויף סטויפעס אין אלע וועגען. די ארטיגע מאנאכען האבען זיך בענוצט מיט דעם צופאל און ארויסגעשטעלט אין זייער קאסציאל א בילד מיט א אויספיהרליכער בע־שרייבונג פון דער ערמארדונג צוזאמען מיט דעם קערפער פון ערמאר־דעטען קינד. די אבערגלויביגע קאטוילישע מאסע איז געגאנגען זיך בוקען פאר'ן קערפער פון מערטירער־קינד. די הכנסות פון

קאָסציאַל זענען דערווייל געוואַקסען און דאָס זענען די טאַנאַבען טאַקע אויסען געווען.

די אַלגעמיינע פּאָליטישע און עקאָנאָמישע בעדינגונגען אין פּוילען האָבען געבראַכט דערצו, אַז יודען זאָלען דאָרט לעבען, ווי אַ מלוכה אין אַ מלוכה, מיט זייערע בעזונדערע רעליגיעזע, אַדמיניסטראַטיווע און געריכטליכע אַנשטאַלטען. יודען זענען געווען אַ בעזונדער קלאַס מיט אַ בעזונדער אינערליכער אויטאָנאָמיע, וואָס האָט געקענט דינען אַלס מוסטער פאַר יעדער גוט־אָרגאַניזירטער געזעלשאַפט. די פּוילישע קיסרים זענען געווען פּעראינטערעסירט, אַז די יודישע געמיינדעס זאָלען זיין גוט אָרגאַניזירט, ווייל ערשטענס איז פאַר יעדער רעגירונג בכלל בעקוועמער האָבען צו טאָן מיט פאָרשטעהער פון פאָלק, מיט אַ בעשטימטער גרופּע, איידער מיט אַ אונאָרגאַניזירטער מאַסע, און צווייטענס האָבען די יודישע שטייערען, אַ דאַנק דער אָרגאַניזאַציע פון די יודישע געמיינדעס, געקענט פּינקטליך און צו דער צייט אויפגעמאָהנט ווערן. אויף אַזאַ אופן איז אין פּוילען געווען סיי מעגליך און סיי בעקוועם פאַר דער רעגירונג צו דערלאָזען אַ פרייע יודישע אויטאָנאָמיע אין די אינערליכע אַנגעלעגענהייטען.

נאָך סיגיזמונד דער ערשטער האָט זיך געסטאַרעט צו נעהמען אונטער זיין שוץ די יודישע זעלבסטפערוואַלטונג. מיט דער בעשטימונג פון מיכל יעזעפאָוויטש אַלס „עלטסטען" איבער אַלע יודען איז דער קעניג אויסען געווען צו גאַראַנטירען דעם רעגעלמעסיגען גאַנג פון די יודישע שטייערען פאַר דער מלוכה. סיגיזמונד האָט נישט איינמאָל בעשטעטיגט די יודישע רבנים, וואָס זענען אויסגעקליבען געוואָרען אין פערשידענע שטעדט. אין 1518 האָט ער בעשטעטיגט צוויי אויסגעוועהלטע רבנים, משה און מענדעל, אַלס די פאָרשטעהער פון אַלע יודישע געמיינדעס אין גרויס־פּוילען מיט'ן רעכט צו משפט'ן די יודען אויפ'ן גרונד פון די יודישע געזעצען. נישט איינמאָל האָט סיגיזמונד זיך אַריינגעמישט אין די אינערליכע סכסוכים צווישען יודען און געשטעלט זיך אויף דעם אָדער יענעם צד. אין קראַקוי, וואו עס זענען געווען צוויי בעזונדערע געמיינדעס, פון די דאָרטיגע און פון די דייטשע יודען, זענען אויסגעקליבען געוואָרען צוויי בעזונדערע רבנים, ר' אָשר און ר' פּרץ; האָט זיך געמאַכט, אַז צווישען ביידע געמיינדעס האָט אויסגעבראָכען אַ סכסוך,

צו ווערען עס דארף געהערן די אלטע שוהל, דאן האט דער קעניג זיך אריינגעמישט און זיך געשטעלט אויף דער זייט פון די פוילישע יודען. אין 1531 האט דער בריסקער רב ר׳ מענדעל פראנק זיך בעקלאגט פאר׳ן קעניג, אז יודען ווילען קיינמאל נישט פאלגען זיינע פסקים און געהען זיך לאדען אין די קריסטליכע געריכטען. דער קעניג האט געמוזט זיך ווענדען צו די בריסקער יודען מיט שטראף-רייד, זיי אויסמוסר׳ן דערפאר, וואס זיי פאלגען נישט דעם רב זייערען. אין פאלגענדען יאהר האט דער קעניג בעשטימט אלס דעם הויפט-רב פון קראקוי אנשטאט דעם אויבענדערמאהנטען ר׳ אשר דעם בעריהמטען למדן ר׳ משה פישעל. דעם לעצטען, צוזאמען מיט דעם בעריהמטען געלעהרטען ר׳ שכנא פון לובלין, האט דער קעניג שפעטער בעשטעטיגט אלס די הויפט-רבנים פון גאנץ קליין-פוילען, ווייל סיגיזמונד האט פערלאנגט, אז די יודישע גייסטיגע ענינים זאלען צענטראליזירט ווערן און די הנהגה פון די געמיינדעס זאל זיך געפינען אין געצעהלטע הענד. אחוץ דער ערלויבניש פון די דאזיגע צוויי אויבענדערמאהנטע הויפט-רבנים האט קיין יודישע געמיינדע נישט געטארט איינלאדען צו זיך קיין רב, און יעדער, וואס איז דורך די צוויי „עלטסטע" אריינגעלעגט געווארען אין חרם אריין, איז געוועזען אויך פעראנטווארטליך פאר׳ן קרוין-געריכט, אויב דער חרם איז צו א בעשטימטען טערמין נישט אראבגענומען געווארען. דאך האט דער קעניג אין גיכען זיך איבערצייגט, אז יודען זענען נישט צופרידען מיט דעם דאזיגען סיסטעם פון בעשטימען, גלייך ווי בעאמטע, יודישע רבנים — און דער קעניג האט געמוזט זיך אבזאגען פון אריינמישען זיך אין די יודישע אינערליכע ענינים, אראבנעהמען זיין אפוטרופסות פון זיי און לאזען די יודען פריי פערוואלטען מיט זייערע אייגענע ענינים.

דורך דעם בעפעהל פון סיגיזמונד-אויגוסט פון אויגוסט 1551 זענען פעסגעשטעלט געווארען פאלגענדע אויטאנאמישע יסודות פאר די יודען פון גרויס-פוילען: יודען האבען דאס רעכט, לויט א אלגעמיינער הסכמה צווישען זיך, אויסקלייבען רבנים און ריכטער, וואס זאלען פערוואלטען מיט זייערע גייסטיגע און געזעלשאפטליכע אנגעלעגענהייטען; די אויסגעקליבענע רבנים און ריכטער ערקלערען דעם פאלק אלע רעליגיעזע פראגען, גיבען גטין, חתונה-אקטען, שטרי-מכירה און אנדערע ציווילע אקטען, גלייכען אויס די סכסוכים צווישען איינעם און צווייטען אויפ׳ן גרונד פון די יודישען געזעצען; צוזאמען מיט די עלטסטע פון קהל

קענען זיי אריינלעגען אין חרם און ארויפלעגען אנדערע שטראף אויף די שולדיגע; אויב דער, וואס ווערט אריינגעלעגט אין חרם, פערבעסערט זיך נישט אין פערלויף פון א מאנאט, ווערט וועגען דעם געמאלדען דעם קעניג, וועלכער קען פער׳משפט׳ן דעם מוחרם צו קאנפיסקירען זיין פערמעגען און צו טויט; די ארטיגע אדמיניסטראציע איז מחויב מיטצוהעלפען די רבנים און פארשטעהער פון קהל אויסצופיהרען זייערע פערארדנונגען און בעשלוסען. דורך דעם דאזיגען געזעצגעבערישען אקט און אנדערע שפעטערדיגע אזעלכע אקטען האבען די אויסדערוועהלטע פון די יודישע געמיינדעס בעקומען בריטע יורידישע רעכט און פון יענער צייט איז פעסטגעשטעלט געווארען דער רעזשים פון קהל, ד. ה. פון דער יודישער זעלבסטפערוואלטונג, אלס יורידישע פערזאן. די טעטיגקייט פון די יודישע קהלות האט זיך בעזונדערס ענטוויקעלט אנהויבענדיג פון דער צווייטער העלפט פון 16=ען יאהרהונדערט.

אין יעדער יודישער שטאדט און שטעדטעל האט זיך געפונען א קהל=פערוואלטונג, פראפארציאנעל לויט דער גרויס פון דער געמיינדע; אין די גרויסע געמיינדעס האט די צאהל מיטגלידער פון דער קהל=פערוואלטונג דערגרייכט ביז 40, און אין די קליינע -- ביז 10. די מיטגלידער פון דער פערוואלטונג זענען אויסגעוועהלט געווארען יעהרליך, אין חול המועד פסח, לויט א צוויי=פאכיגען סיסטעם: פון די מתפללים פון אלע שוהלען האט מען לויט א גורל בעשטימט עטליכע בוררים (פון 9 ביז 15), וועלכע האבען שפעטער, נאך א פייערליכער שבועה, אויסגעוועהלט מיטגלידער פון דער קהל=פערוואלטונג. די דאזיגע פארשטעהער פון דער פערוואלטונג האבען זיך געטיילט אויף גרופען: צוויי גרופען — ראשי=הקהל און טובי=העיר זענען געשטאנען אין דער שפיץ פון דער פערוואלטונג און אנגעפיהרט מיט די אלגעמיינע ענינים; נאך זיי זענען געגאנגען די דיינים און די גבאים. די „ראשי" און די „טובי" זענען געווען דער עיקר פון דער פערוואלטונג און אין איינינגע קליינע שטעדט זענען אויסער זיי מעהר קיין מיטגלידער נישט געווען. די טעטיגקייט פון קהל איז געווען גאנץ בריט. דער קהל האט געדארפט איינמאהנען אין זיין ראיאן די מלוכה=פאדאטקעס און צושטעלען דאס דער רעגירונג, ער האט פונאנדערגעטיילט די אלגעמיינע און ספעציעלע שטייערען, פערוואלטעט מיט די שוהלען, ישיבות, בית=עלמין׳ס און אנדערע אנשטאלטען, רעגולירט אלע אנגעלעגענהייטען פון קינדער=ערציהונג, צדקה, האנדעל און מלאכת

אויסגעגלייכט די סכסוכים צווישען די מיטגלידער פון דער געמיינדע, ביי דער הילף פון די רבנים און דיינים. דער רב איז אין אלע רעליגיעזע ענינים געווען פריי און זעלבסטשטענדיג, נאר אין אלע אנדערע ענינים איז ער געווען אבהענגיג פון דער קהל-פערוואלטונג, וועלכע פלעגט איהם איינלאדען און בעשטימען אלס רב אויף א געוויסער צייט. נאר די בעריהמטע רבנים, וואס האבען געהאט א גרויסען אויטאריטעט אין דער יודישער וועלט, האבען געקענט האבען א איינפלוס אויך אויף די געזעלשאפטליכע ענינים פון דער געמיינדע.

די מאכט פון יעדען קהל האט זיך פערשפרייט אויך אויף די יודישע איינוואוינער פון די ארומיגע דערפער און ישובים, וואו עס איז נישט געווען קיין זעלבסטשטענדיגע קהל-פערוואלטונג. אויסערדעם האבען די געמיינדע-פערוואלטונגען פון די גרויסע שטעדט געהאט א שליטה אויף די קהלות פון די קלענערע שטעדט אין זייער ראיאן. אזויערגאך זענען ענטשטאנען די געמיינדע-ראיאנען, אדער גלילות, וואס האבען געהאט אונטער זיך א רייהע קלענערע קהלות. דער העכסטער צענטר פון די אלע קהלות זענען געווען די ועדים, ד. ה. די צוזאמענפאהרען אדער סיימען פון די רבנים און געמיינדע-פארשטעהער. ענטשטאנען זענען די ועדים אויף אזא אופן: דער משפט פון די רבנים, וואס האבען געהאט בריימע רעכטען צו פיהרען אלערליי פראצעסען, פלעגט זיין געגרינדעט אויף דער תלמוד'ישער געזעצגעבונג, וואו עס זענען פאראויסגעזעהן כמעט אלערליי מעגליכע פראגען און סכסוכים צווישען איין מענשען און צווייטען; אבער אין דער גרויסער און קאמפליצירטער יודישער געזעצגעבונג געפינען זיך אפט צווייפעלהאפטע פראגען, צוליעב וועלכע עס איז שוין נישט גענוג די קאמפעטענץ פון איין רב. עס פלעגט זיך אויך אפט מאכען, אז איינער פון די צדדים, וואס האבען זיך גע'משפט, איז נישט געווען צופרידען מיט'ן פסק דין און אפעלירט צום געריכט פון א צווייטען רב, וואס האט מעהר אויטאריטעט, איידער דער רב פון זיין שטאדט. נישט זעלטען זענען אויך פארגעקומען סכסוכים צווישען גאנצע געמיינדעס, צווישען איין רב און צווייטען, צווישען איין פערזאן און א גאנצע געמיינדע א. אז. וו. ביי אזעלכע עקסטרע פאלען פלעגען צונויפגערופען ווערן צוזאמענפאהרען פון רבנים און געמיינדע-פארשטעהער, וואס האבען געשפיעלט די ראליע פון א העכסטער געריכטס-אינסטאנץ. אזעלכע צוזאמענפאהרען פלעגען פארקומען אין דער צייט פון גרויסע ירידים, ווארהין עס זענען זיך צונויפגעקומען פיעל מענשען

פֿון פֿערשידענע שטעדט. דער הויפּט-פּונקט איז געווען דער לובלינער יריד, ווײַל אין לובלין האָט דעמאָלט געוואוינט דער גרעסטער יודישער אויטאָריטעט ר׳ שכנא. אין דער צווייטער העלפֿט פֿון 16-טען יאָהרהונדערט, ווען אַזעלכע צוזאַמענפֿאָהרען זענען פֿאָרגעקומען אָפֿט, זענען זיי שוין פֿערוואַנדעלט געוואָרען אין רעגעלמעסיגע סיימען, וואָס ווערען צונויפֿגערופֿען אין בעשטימטע צייטען און אויף וועלכע עס קומען פֿאָרשטעהער פֿון אַלע גרעסערע שטעדט אין גאַנץ פּוילען. אויף אַזאַ אופֿן זענען ענטשטאַנען די ועדים און בּיסלעכווייז זענען זיי פֿערוואַנדעלט געוואָרען פֿון רעליגיעזע סיימען אין געזעצגעבענדע און אַדמיניסטראַטיווע. אויף זיי פֿלעגען אויסגעאַרבּייט ווערן פֿערשידענע תקנות, די אָרדנונג פֿון די וואַהלען אין די געמיינדעס, עס איז בעשטימט געוואָרען די גרעניצען פֿון דער רבנישער קאָמפּעטענץ, עס איז נאָרמירט געוואָרען דאָס רעכט פֿון דרוקען ביכער א. אַז. וו. אַמאָל זענען אויף די סיימען בעשטעטיגט געוואָרען די פֿעראָרדנונגען פֿון פּוילישען קעניג, וועלכע האָבען אַ דאַנק דעם בעקומען אַ גרעסערע קראַפֿט. אַזוי, למשל, האָט דער צוזאַמענפֿאָהר אין לובלין אין 1580 פֿייערליך בעשטעטיגט דאָס געזעץ פֿון קעניג, לויט וועלכען יודען ווערט פֿערבאָטען צו פֿערנעהמען זיך מיט אַרענדירען די מלוכה-צאָל און אַנדערע מלוכה-הכנסות, ווײַל „מענשען, וואָס ווילען נתעשר ווערן דורך גרויסע אַרענדעס, קענען אַרײַנברענגען פֿיעל אין אַ גרויסער סכנה“.

אין ענדע פֿון 16-טען יאָהרהונדערט האָבען די יריד-צוזאַמענפֿאָהרען בעקומען אַ פֿעסטערע אָרגאַניזאַציע. אין זיי האָבען זיך בעטייליגט די רבנים און קהל-פֿאָרשטעהער פֿון פֿאָלגענדע ראַיאָנען: גרויס-פּוילען (די הויפּט-געמיינדע — פּויזנאַ), קליין-פּוילען (קראַקוי, לובלין), פּאָדאָליען (לעמבערג), וואָהלין (אָסטראָה אָדער קרעמעניץ) און ליטא (בריסק אָדער גראָדנאַ). די ערשטע צייט האָט דער צוזאַמענפֿאָהר נישט געהאַט קיין בעשטימטען נאָמען און געביטען זיין טיטול אין צוזאַמענהאַנג מיט דער צאָהל ראַיאָנען, וואָס האָבען געשיקט פֿאָרשטעהער: אַמאָל האָט דער צוזאַמענפֿאָהר געהייסען צוזאַמענפֿאָהר פֿון 3, אַמאָל פֿון 4, אַמאָל פֿון 5 ראַיאָנען, נאָר שפּעטער, ווען ליטא האָט זיך אָבגעטיילט פֿון פּוילישען קהל-פֿערבאַנד און געוואָרען אַ אייגענער פֿערבאַנד, און די 4 ראַיאָנען פֿון פּוילען האָבען אָנגעהויבען רעגולער שיקען זייערע פֿאָרשטעהער, האָט דער צוזאַמענפֿאָהר בעקומען אַ שטענדיגען נאָמען „ועד ארבע ארצות“. אין ועד האָבען זיך בעטייליגט עטליכע הויפּט-רבנים

פֿון פּוילען און צו איין דעלעגאַט פֿון דער צאָהל עלטסטע אין די גרעסטע קהלות, בסך־הכל, אַ מאַן 30. זיי פֿלעגען זיך צונויפֿפֿאָהרען פּעריאָדיש, איין מאָל אָדער צוויי מאָל אין יאָהר, איין מאָל אין לובלין, דאָס צווייטע מאָל אין יאראָסלאוו. געוועהנליך פֿלעגט דער צוזאַמענפֿאָהר אין לובלין פֿאָרקומען צווישען פּורים און פּסח, און אין יאראָסלאוו — אין ענדע זומער, פֿאַר סוכות. איינער פֿון די היסטאָרישע כראָניקער פֿון יענער צייט בעשרייבט אַזוי דעם „ועד ארבע ארצות": „די פֿערזאַמלונג פֿון די פּרנסים פֿון די 4 ראַיאָנען האָט דערמאָהנט דעם סנהדרין, וואָס איז געזעסען אין לשכת הגזית פֿון בית־המקדש. זיי האָבען גע'משפט אַלע יודען פֿון פּוילישען קעניגרייך, האָבען אַרויסגעגעבען פֿערפֿליכטונגען און תקנות און אַרויפֿגעלעגט שטראָפֿען לויט זייער אָנזעהן. יעדע האַרבע שאלה איז פֿאָרגעשטעלט געוואָרען אויף זייער משפּט. כדי צו פֿערלייכטערן זיך די אַרבייט, האָט דער ועד אויסגעקליבען אַ ספּעציעלע קאָמיסיע פֿון אַזוי גערופֿענע „גליל־ריכטער", וואָס האָבען בעטראַכט די געלד־פּראָצעסען; אַליין ווידער האָבען זיי בעטראַכט די קרימינעלע פֿראַגען, די פֿראַגען וועגען חזקה און אַנדערע שווערע פּראָצעסען".

דער „ועד ארבע ארצות" איז אויך געשטאַנען אויף דער וואַך פֿון די יודישע בירגערליכע אינטערעסען. ער פֿלעגט שיקען זיינע שתדלנים קיין וואַרשא און אין אַנדערע ערטער, וואו עס זענען געזעסען די פּוילישע סיימען, מיט'ן ציעל צו בעמיהען זיך פֿאַר'ן קעניג וועגען בעשטעטיגען די אַלטע יודישע פּריווילעגיעס, וואָס ווערן נישט ערפֿילט דורך דער אָרטיגער אַדמיניסטראַציע, אָדער זיי פֿלעגען בעצייטענס פֿערהיטען פֿון נייע גזירות, וואָס האָבען זיך געגרייט אויף יודען. די הויפּטאויפֿגאַבע פֿון ועד איז אָבער בעשטאַנען אין רעגולירען דאָס אינערליך יודיש לעבען. אינטערעסאַנט זענען די תקנות, וואָס זענען אויסגעאַרבייט געוואָרען דורך דעם לובלינער רב ר' יהושע פֿאַלק הכהן, לויט דער בעפֿאָלמעכטיגונג פֿון ועד. כדי צו פֿערפֿעסטיגען די גוטע סאָהרישע מדות (עהרליכקייט) צווישען יודען, האָט דער ועד בעפֿוילען בעזונדערס אַכטונג צו געבען, אַז יודען זאָלען ערפֿילען די מצוות וועגען עסען, טרינקען און הלבשה; זיך סטאַרען ווי ווייט מעגליך, אַז יודען זאָלען זיך נישט קליידען ווי קריסטען; נישט טרינקען קיין בראָנפֿען צוזאַמען מיט קריסטען אין די שענקען; זיך זאָרגען וועגען דער צניעות פֿון די יודישע טעכטער, בעזונדערס אין די דערפֿער, וואו די יודישע

אַרענדאַרען זײַנען צעוואָרפֿען צווישען די קריסטען. עס זײַנען אויך פֿערפֿאַסט געוואָרען תּקנות צו רעגולירען די טעטיגקייט פֿון די פּראָצענטניקעס און וואָכערניקעס.

אין 1623 האָבען די ליטווישע קהלות זיך אָבגעטיילט פֿון „ועד ארבע ארצות“ און געגרינדעט אַ בעזונדער צענטראַל־אָרגאַן אין דער פֿאָרם פֿון אַ צוזאַמענפֿאָהר פֿון פֿאָרשטעהער, וואָס ווערן געשיקט פֿון דרײַ הויפּט־קהלות: גראָדנאָ, בריסק און פּינסק. שפּעטער זײַנען צו זײ אויך צוגעשטאַנען די קהלות פֿון ווילנא און סלוצק. דער ליטווישע צוזאַמענפֿאָהר האָט זיך גערופֿען „ועד קהלות ראשיות דמדינת ליטא“. אויפֿ'ן ערשטען צוזאַמענפֿאָהר זײַנען אויסגעאַרבײַט געוואָרען אַ רײַהע תּקנות, וואָס האָבען געדאַרפֿט רעגולירען דאָס גײַסטיגע און געזעלשאַפֿטליכע לעבען פֿון די יידען: עס זײַנען פֿעסטגעשטעלט געוואָרען די געגענזײַטיגע בעציהונגען פֿון די געמײַנדעס; די מיטלען פֿון פֿערצוטײַלען די פּאָדאַטקעס צווישען די געמײַנדעס; די בעציהונגען צו די מלוכה־סײַמען, צו דער אָרטיגער מאַכט, צו דער שליאַכטע און צו די שטאָדטישע שטאַנדען; די פֿאָרמען פֿון די וואַהלען אין די קהלות און פֿון דער קינדער־ערציהונג. דער ליטווישער ועד פֿלעגט צונויפֿגערופֿען ווערן אײַנמאָל אין דרײַ יאָהר, נאָר עס פֿלעגען אויך פֿאָרקומען עקסטרע צוזאַמענפֿאָהרען, ווען די אומשטענדען האָבען געבראַכט דערצו.

אויף אַזאַ אופֿן האָבען סײַ די פּוילישע, סײַ די ליטווישע יודען געהאַט זעלבסטשטענדיגע געמײַנדע־פֿערוואַלטונגען מיט צענטראַל־אָרגאַנען. די געמײַנדעס פֿון יעדער געוויסען ראַיאָן פֿלעגען האָבען זײַערע צוזאַמענפֿאָהרען, אויפֿ'ן אַרט פֿון די פּוילישע „סײַמיקעס“, וואָס זײַנען געוועזען די פֿערמיטלער צווישען די אײַנצעלנע געמײַנדעס און דעם צענטראַל־אָרגאַן — דער „ועד ארבע ארצות“. די דאָזיגע סיסטעמאַטיזירטע גוט־אײַנגעאָרדענטע אָרגאַניזאַציע פֿון דער יודישער זעלבסט־פֿערוואַלטונג האָט געדאַרפֿט היטען די דיסציפּלין צווישען דער יודישער בעפֿעלקערונג. זי האָט געדאַרפֿט שאַפֿען פֿאַר דעם פֿאָלק, וואָס האָט געלעבט ווי אַ מלוכה אין אַ מלוכה, אויסערהאַלב דעם אָרטיגען מלוכה־לעבען, אײגענע נאַציאָנאַל־פּאָליטישע נאָרמען, ענטוויקלען אין פֿאָלק זײַן אײגענע קולטור און אָבהיטען זײַנע אײגענאַרטיגע געזעלשאַפֿטליכע און בירגערליכע געזעצען.

ווי אַזוי האָבען די יודישע געמײַנדעס אָרגאַניזירט דאָס געזעל־

שאפטליכע לעבען, וואס איז געווען אין זייערע הענד? וואס האבען זיי געטאן פאר דער יודישער קולטור? אויפ'ן ערשטען פלאן איז געשטאנען די קינדער-ערציהונג און מען מוז מודה זיין, אז די יודישע „רעגירונג" האט דורכגעפיהרט די דאזיגע וויכטיגע אויפגאבע מיט א בעשטימטען סדר און פלאן. די נידעריגע און מיטעלע בילדונג האבען געגעבען די חדרים, די העכערע — די ישיבות. אין די חדרים האבען געמוזט לערנען אלע קינדער פון 6 ביז 13 יאהר. דארט האט מען געלערנט אויף זשארגאן דעם תנ"ך און גמרא מיט מפרשים, אין איינינע חדרים האט מען אויך ערלויבט לערנען דקדוק און חשבונ'ען. די חדרים זענען גערעכענט געווארען אלס פריוואטע אונטערנעהמונגען און יעדער מלמד האט געהאט דאס רעכט צו עפענען א חדר און לערנען קינדער. דאך האט די קהל-פערוואלטונג געהאט א שליטה נישט בלויז אויף איהרע אייגענע געזעלשאפטליכע חדרים פאר ארימע קינדער (תלמוד-תורות), נאר אויך אויף די פריוואטע חדרים. די געמיינדע האט אויסגעארבייט דעם פראגראם פאר די חדרים, זי האט איינגעארדענט עקזאמענעס פאר די תלמידים, בעשטימט דעם שכר-למוד, די לענג פון לעהר-טאג (פין 8 ביז 12 שעה) און בכלל געהאט השגחה אויף אלע אנגעלעגענהייטען אין די חדרים.

וואס אנבעלאנגט די ישיבות, זענען זיי שוין אינגאנצען געווען אין די הענד פון קהל און די רבנים. די ישיבות זענען זאגאר סאנקציאנירט געווארען דורך דער קעניגליכער מאכט, וועלכע האט געהאלטען די ישיבות אלס יודישע „גימנאזיע". דער קעניג סיגיזמונד-אויגוסט האט ערלויבט דער יודישער געזעלשאפט אין לובלין צו עפענען א ישיבה אין א בעזונדער געביידע, וואס איז ספעציעל דערויף אויסגעבויט געווארען, און געגעבען דעם פערוואלטער פון דער ישיבה ברייטע פאלמאכטען מיט דעם טיטול „רעקטאר" (ראש-ישיבה). אין 1571 האט דער קעניג געגעבען דאס רעכט „דעם געלעהרטען שלמה פון לעמבערג, וועלכען די יודען פון לעמבערג און גאנץ רוסלאנד (גאליציען) אנערקענען פאר זייער עלטסטען", צו עפענען יודישע שולען אין פערשידענע שטעדט, פערוואלטען מיט די שולען און צוגעוועהנען די תלמידים צו שטרענגער דיסציפלין. מיט דער צייט זענען געגרינדעט געווארען ישיבות אין אלע שטעדט פון פוילען און ליטא. אלס ראש-ישיבה פלעגט בעשטימט ווערן דער דארטיגער רב, אדער א אנדערער בעריהמטע פערזאן. דער ראש-ישיבה איז געווען כאלקאמער בעל-

הבית אין זיין ישיבה; ער האָט געהאַט אַ אונבעגרענעצטע מאַכט אויף זיינע תלמידים, האָט זיי געהאַלטען אין שטרענגער דיסציפּלין און זיי גע׳משפּט און בעשטראָפט לויט זיין אייגענעם ווילען.

דער דעמאָלטיגער היסטאָריקער ר׳ נטע האַנאָווער פון זאַסלאַוו גיט אַ קלאָר בילד פון לעבען פון די ישיבות אין יענער צייט:

„עס איז נישטאָ אַזאַ לאַנד, וואו די הייליגע לעהרע זאָל זיין אַזוי פערשפּרייט צווישען אונזערע ברידער, ווי אין פּוילען. אין יעדער קהלה האָט עקזיסטירט אַ ישיבה, וואָס דער פערוואַלטער איהרער פלעגט בעקומען אַ גוטע פּענסיע פון קהל-געלד, כדי ער זאָל קענען לעבען אין הרחבה און אימשטאַנד זיין איינגאַנצען זיך אָבגעבען זיין טעטיגקייט. די געמיינדעס פלעגען אויך אויסהאַלטען אויף זייער חשבון בחורים, וואָס פלעגען בעקומען יעדע וואָך אַ בעשטימטע פּענסיע, כדי די בחורים זאָלען זיך לערנען אין די ישיבות. יעדער בחור האָט געהאַט אונטער זיך נישט ווינציגער פון צוויי קליינע יונגלעך, מיט וועלכע ער האָט געלערנט, כדי ער זאָל זיך צוגעוועהנען צו לערנען תלמוד און צו וכוחים. די אָרימע יונגלעך האָט מען אויסגעהאַלטען אויפ׳ן חשבון פון דער צדקה-קאַסע אָדער פון דער געזעלשאַפטליכער קיך. אויב די קהלה איז בעשטאַנען פון 50 פאַמיליעס, האָט זי אויסגעהאַלטען נישט ווייניגער פון 30 יונגלעך און בחורים, דערביי האָט יעדער בחור צוזאַמען מיט זיינע צוויי יונגלעך-תלמידים געגעסען ביי איינעם פון די איינוואוינער און געררעכענט געוואָרען, ווי אַ אייגען קינד... און עס איז נישט געוועען קיין איין יודיש הויז אין גאַנץ פּוילען, וואו דער בעל-הבית, אָדער זיין זוהן, אָדער דער איידים, אָדער דער ישיבה׳ניק, וואָס האָט דאָרט געגעסען קעסט, זאָל נישט קענען קיין תורה; אָפטמאָל ווידער פלעגען אַלע קענען לערנען. דעריבער איז אין יעדער געמיינדע געוועען פיעל למדנים. אַזוי, למשל, אין אַ קהלה פון 50 פאַמיליעס האָבען זיי געפונען 20 למדנים, וואָס האָבען געטראָגען דעם טיטול „מורנו" אָדער „חבר". אָבער העכער פון אַלע איז געשטאַנען דער ראש-ישיבה; אַלע האָבען איהם געפאָלגט און געקומען הערן תורה פון איהם.

די אָרדנונג פון לערנען אין פּוילען איז געוועען אַזעלכע: דער זמן, אין פערלויף פון וועלכען די בחורים זענען געוועען מחויב צו לערנען אין דער ישיבה, האָט געדויערט זומער פון אָנהויב חודש אייר ביז מיטען אָב, און ווינטער פון אָנהויב חשון ביז מיטען שבט. אויסער

דער צייט האָבען די שילער געהאט דאס רעכט צו לערנען, וואו זיי ווילען. אין אנהויב פון זמן האט מען אין די ישיבות געלערנט זעהר פלייסיג גמרא מיט רש"י און תוספות. יעדען טאג פלעגען זיך פער־זאמלען די חכמים פון דער קהלה, יונגע לייט, און בכלל אלע, וואס האָבען געהאט א שיכות צו תורה, אין דער געביידע פון דער ישיבה, וואו עס איז געזעסען אויף א בענקעל דער ראש־ישיבה און ארום איהם זענען געשטאנען די פיעל תלמידים. ביז דעם אנקומען פון ראש ישיבה האָבען די תלמידים זיך מתפלפל געווען וועגען הלכה. ווען דער ראש־ישיבה האט זיך אוועקגעזעצט אויף זיין ארט, האט יעדער פון די תלמידים געקענט איהם פארלעגען עפעס א הארבע קשיה אין תלמוד, אדער פרעגען פשט אויף עפעס א שווערער סוגיא, און דער ראש־ישיבה האט אלעמען געענטפערט און געגעבען ערקלערונגען. נאך דעם איז שטיל געווארען און דער ראש־ישיבה האט געלייענט זיין געוועהנליכען שיעור (לעקציע) וועגען הלכה מיט זיינע אייגענע הוספות און פירושים. נאך דער לעקציע האט ער איינגעאָרדענט א דיספוט (חילוק), וואס איז בעשטאנען אין פאלגענדעם: ער האט אוועקגעשטעלט פערשידענע שטעלען פון תלמוד אדער מדרשים, וואס זענען סותר איינע די צווייטע. די דאזיגע סתירות זענען ווי־עס־איז פערענטפערט געווארען דורך אנדערע שטעלען, דערנאך האט מען ענטדעקט סתירות אין די שטעלען גופא, וואס זענען ווידער פערענטפערט געווארען דורך נייע ציטאטען, און אזוי ווייטער. ביז וואנען די הארבע פראגע איז שוין אינגאנצען פערענטפערט געווארען. זומער פלעגען די דאזיגע פלפולים זיך נישט ענדיגען פריהער פון 12 בייטאג. ווינטער פלעגט דער ראש־ישיבה זיך ווינציגער פערנעהמען מיט פלפול, נאר געלייענט פאר די למדנים „טורים" מיט מפרשים און פאר די תלמידים „אלפסי" וכדומה, מיט עטליכע וואכען פאר דעם סוף זמן האט דער ראש־ישיבה בעשטימט פאר די תלמידים דיספוטען און דערביי אליין אין זיי זיך בעטייליגט.

ביי יעדען ראש־ישיבה האט זיך געפונען א בעדינטער, וועלכער פלעגט יעדען טאג ארומגעהן איבער די חדרים און השגחה געבען, אז די קינדער, סיי די ארימע, סיי די רייכע, זאלען פלייסיג לערנען און נישט ארומגעהן לעדיג. איינמאל אין וואך, דאנערשטאג, האָבען די תלמידים פון די חדרים געדארפט קומען צום גבאי, וועלכער האט זיי עקזאמענירט אין דעם, וואס זיי האָבען אבגעלערנט פאר דער וואך, און

אויב איינער פון די תלמידים האָט נישט געקענט דאָס, וואָס ער האָט
געלערנט, האָט דער בעהעלפער לויט דעם בעפעהל פון גבאי איהם
שטאַרק געשמיסען און פון איהם חוזק געמאַכט אין די אויגען פון די
איבעריגע קינדער, כדי ער זאָל געדענקען און די צווייטע וואָך בעסער
לערנען. איינמאָל אין וואָך ווידער, פרייטאָג, פלעגט די קינדער עקזאַ-
מעניִרען דער ראש-ישיבה אַליין, און דעריבער האָבען זיי געציטערט
און געשראָקען זיך און פלייסיג געלערנט... געלעהרטע יודען פלעגט
מען אָבגעבען פיעל כבוד און דאָס פאָלק האָט זיי אין אַלץ געפאָלגט;
דעריבער האָבען פיעל געשטרעבט צו ווערן בעוואוסט און אויף אַזאַ
אופן איז דאָס לאַנד פול געוואָרען מיט תורה".

„דאָס לאַנד איז פול געוואָרען מיט תורה" — דעריִן איז קיין
גוזמא ניטאָ. ווירקליך, אין פוילען אין יענער צייט געווען פול מיט
תורה און עס איז כמעט שווער געווען צו טרעפען אַ עם-הארץ צווי-
שען יודען. די פוילישע ישיבות זענען אין יענער צייט געוואָרען דער
צענטר פון יודענטום נישט בלויז אין פוילען, נאָר אויך אין אַלע
לענדער, וואו יודען האָבען געוואוינט. האָט איינער געוואָלט, אַז זיין
זוהן זאָל זיין בקי אין תורה, האָט ער איהם געשיקט קיין פוילען אין
אַ ישיבה; פון דייטשלאַנד, מעהרען, האָלאַנד און איטאַליען פלעגט
מען זיך ווענדען צו די פוילישע רבנים מיט יעדער האַרבער שאלה
און פאַר'ן אויטאָריטעט פון די פוילישע לומדים האָבען געציטערט
אַלע יודען. תורה ד. ה. תלמוד מיט מפרשים אויפ'ן שטייגער פון
די בעלי-פלפול — דאָס איז געווען די איינציגע שטרעבונג פון די פוילי-
שע יודען; דער גרעסטער וואונש פון די טאַטעס און מאַמעס איז דאַן
געווען, אַז זייער זוהן זאָל ווערן אַ מפורסם אין תורה און בעקומען
דעם טיטול למדן. דער גרעסטער טייל פון די פוילישע יודען, וואָס
האָבען געלעבט בהרחבה, האָבען אָבגעגעבען זייערע בעסטע יאָהרען
אויף לערנען תורה, און איבער דעם גאַנצען לאַנד האָט זיך פערשפרייט
אַ נעץ פון ישיבות און חדרים. די ערשטע ראָליע האָבען דאָ געשפּיעלט
די רבנים. זיי זענען געווען די גייסטיגע מנהיגים פון פאָלק; זיי זענען
אויך געווען די ראשי-הישיבות און די משגיחים אויף די חדרים, גע-
זעצגעבער און ריכטער, מיט אַ אונבעגרענצטער מאַכט געהערשט אויף
ישיבות, שוהלען און חדרים, רעגולירט דאָס אינערליכע און געזעל-
שאַפטליכע לעבען, געגעבען דעם טאָן אויך אין דעם פריוואַטען לע-
בען. איבעראַל האָט געהערשט דער רב און דער רבנישער גייסט.

צדקה-פושקע פון דער אַלטער קראָקעווער שוהל (1407)

אמת, עס זענען געווען אויך איינצעלנע יודען, וואס האבען זיך פערנו=
מען אויך מיט וועלטליכע וויסענשאפט. נאך אין דער צייט פון סיגיז=
מונד דעם ערשטען פלעגען יודישע יונגע לייט צוזאמען מיט די שליאח=
טישע קינדער פאהרען לערנען אין די דייטשע און איטאליענישע אוני=
ווערזיטעטען. נאך מעהר: אין פוילען זעהען מיר א זעלטענע ערשיינונג,
וואס איז נישט געווען אין גאנץ איירא̈פא צו יענער צייט: יודישע קינ=
דער זיצען צוזאמען מיט די קריסטליכע קינדער אויף איין באנק אין
די פוילישע אנפאנגס=שולען. — עס זענען אויך דא פיעל בעווייזען, אז פון
אנהויב דעם 16=טען יאהרהונדערט האבען יודען זיך פיעל פערנומען
מיט מעדיצין און אנדערע וויסענשאפטען. אבער לויט די אלגעמיינע
בעדינגונגען פון פאליטישען לעבען אין פוילען פון יענער צייט איז גע=
ווען אונמעגליך, אז צו יודען זאל אריינדרינגען אלגעמיינע בילדונג אין
גרויסען מאסשטאב. אויסער האנדעלס=בעציהונגען זענען יודען אינגאנצען
געווען אבגעטיילט פון אלע אנדערע קלאסען פון דער בעפעלקערונג.
לערנען אין די פוילישע שולען צוזאמען מיט די קריסטליכע קינדער איז
געווען אונמעגליך ווייל דער יעזואיטישער גייסט האט דאן געהערשט
אין אלע קאטוילישע שולען; קיין פראקטישע נוצען האבען אויך די יודען
נישט געקאנט האבען פון זייער וועלטליכע וויסענשאפט, ווייל צו קיין
רעגירונגס=שטעלען האט מען זיי נישט צוגעלאזט, און די קלעריקאלע
גייסטליכע האבען נישט געלאזט יודען זיך פערנעהמען מיט מעדיציני=
שער פראקטיק צווישען קריסטען. אויף אזא אופן האבען יודען געמוזט
בלייבען אבגעזונדערט פון דער ארומיגער וועלט און די שטרעבונג צו
וועלטליכע קענטניסען האט געמוזט דערשטיקט ווערן. די רבנישע
הערשאפט צווישען די פוילישע יודען האט געהאט פיעל שלעכטע זיי=
טען, ווייל דורך דער צו=גרויסער שטרעבונג צום טיטול למדן זענען
יודען געווארען צו=פיעל קאפ=מענשען, וואס פערברענגען אלע יאהרען
נאר אין לערנען און זענען וויט פון דער גרויסער וועלט, פון יעדען
לעבעדיגען אונמיטעלבארען געפיהל. די מעטאדען, לויט וועלכע מען
האט דעמאלט געלערנט אין די ישיבות, זענען אויך געווען וויט פון
פערפאלקאמענהייט, ווייל א דאנק דעם פלפול, וואס האט זיך דארט
פראקטיצירט, האט זיך ענטוויקעלט דער בעריהמטער יודישער טיפ
פון טרוקענעם ביכער=מענש מיט זיין קרומען, שפיציגען שכל, מיט
זיין „גראבען פינגער” און צוקאליעטשעטע געפיהלען. מען מוז אבער מודה
זיין, אז לויט דעם גלאנץ און גייסטיגער קראפט זענען די פוילישע

יודען פון יענער עפאכע געשטאנען העכער פון אנדערע יודען און אין זייער אבגעשלאסענהייט און טרוקענער רבנישער תורה האבען זיי ארויס־געוויזען נישט ווינציג גאונות.

דריי גרויסע מענער האבען דעמאלט פערמאגט די פוילישע יו־דען: ר׳ שלום שכנא, דער רמ״א און רש״ל, וואס זענען גערעכענט געווארען פאר די גרעסטע גאונים פון זייער צייט, פאר די זיילען פון דעמאלטדיגען יודענטום. דער עלטסטער פון זיי איז געווען ר׳ שלום שכנא (געלעבט אין 58—1500 אנ׳ערך). ווענען איהם איז נאר בע־וואוסט, אז ער האט געלעבט אין לובלין, אז אין 1541 איז ער דורך א בעפעהל פון קעניג סיגיזמונד דעם ערשטען בעשטימט געווארען אלס עלטסטער רב פון קליין־פוילען און געשטאנען אין דער שפיץ פון דער ישיבה, פון וועלכער עס זענען דערנאך ארויסגעקומען פיעל בעריהמטע גאונים. נאר מעהר פון איהם איז געווען בעוואוסט זיין תלמיד ר׳ משה איסערליס, וואס איז בעקאנט מיט זיין פערקירצטען נאמען רמ״א (72—1520).

ר׳ משה איסערליש איז געווען א זוהן פון א רייכען יודען, א מיט־גליד פון דער געמיינדע־פערוואלטונג. נאך אין די יונגע יאהרען איז ער בעריהמט געווארען אין דער תלמודישער וועלט און געשטאנען אין דער שפיץ פון דער קראקויער ישיבה. ווען אין 1550 איז ערשינען דער „בית יוסף״ פון בעריהמטען ר׳ יוסף קארא, אלס א פירוש צום „טורים״, האט ר׳ משה איסערליס ארויסגעלאזט זיין ספר „דרכי משה״, אין וועלכען ער האט בעדייטענד פערגענצט דעם גרויסען מאטעריאל וועגען הלכות און דינים, וואס ר׳ יוסף קארא האט צונויפגעזאמעלט אין זיין ווערק. דער רמ״א האט זיינע הוספות געמאכט אויפ׳ן גרונד פון נייע קוועלען און דאס האט אויסגעזעהן, ווי א וואונדער, ווייל גע־מיינט האט מען, אז דער בעריהמטער מחבר פון „שלחן ערוך״ האט שוין אויסגענוצט אלע מאטעריאלען. שפעטער, ווען ר׳ יוסף קארא האט ארויסגעלאזט זיין „שלחן ערוך״, האט דער רמ״א בעמערקט, אז אלס ספרדי האט דער מחבר פון „שלחןערוך״ פערזעהן פיעל קוועלען פון די גרויסע אשכנזישע רבנישע אויטאריטעטען און אויך נישט גענומען אין אכט די פיעל איינענארטיגע מנהגים פון די פוילישע יודען. דער רמ״א האט דעריבער צוגעגעבען צום קאדעקס „שלחן ערוך״ פיעל נייע דינים אויפ׳ן גרונד פון די פאלקס־מנהגים און פראקטיק פון די פוילישע גרויסע רבנים און די אלע הוספות האט דער רמ״א צוגעגעבען צום טעקסט פון „שלחן ערוך״, מיט דעם נאמען „מפה״. אין 1578 איז

דער „שלחן ערוך" צום ערשטען מאל ערשינגען אין קראקוי מיט די הוספות פון רמ"א און נאר אין אזא פארם האט דער „שלחן ערוך" פון דעמאלט אן אנגעהויבען פערשפרייט און אנגעווענדעט ווערן ביי די פוילישע יודען.

דער צווייטער גרויסער גאון פון יענער צייט ר' שלמה לוריא, וואס איז בעוואוסט מיט זיין נאמען מהרש"ל (1510—73), איז געווען א מענש פון גרויסען קריטישען שכל, וואס האט זיך אויסגעצייכענט מיט זיין זעלטענעם דרייסטען געדאנק. ער איז געווען א געבוירענער פון פוזנא, וואוהין זיין זיידע איז אריבערגעפאהרען פון דייטשלאנד. אלס א מענש מיט א שארפען אנאליטישען שכל, איז ער געווען א גרויסער געגנער פון די בעלי־פלפול און האט ארויסגעשטעלט אלס מוסטער די מעטאדע פון די בעלי־התוספות, וואס איז בעשטאנען אין א שטרענגען אנאליז פון דעם תלמוד. קיין אויטאריטעטען האט דער רש"ל נישט אנערקענט, אלץ האט ער געוואוינען און קריטיקירט. ער איז געווען דער איינציגער, וואס האט געהאט די דרייסטקייט ארויסצוטרעטען וועגען אויטאריטעט פון גרויסען ר' יוסף קארא, וועלכער איז געווען די גרעסטע אויטאריטעטישע קראפט צווישען אלע יודען. וועגען „שולחן־ערוך" און זיין מחבר האט דער רש"ל זיך אבגערופען מיט א געוויסער פעראכטונג, בעווייזענדיג, אז ר' יוסף קארא האט זיך בענוצט מיט די פיעל קוועלען אהן דער נויטיגער קריטיק, און די צווייפעלהאפטע פראגען האט ער אויף זיין איינענע ריזיק געלעזען לויט זיין איינענעם שכל. אין זיין בעריהמטען פירוש צום תלמוד „ים של שלמה", וואס איז נישט פערענדיגט געווארען, האט דער רש"ל זיך געהאלטען אין דער מעטאדע פון ריינער קריטיק און נישט מורא געהאט פאר קיין אויטאריטעטען דארט, וואו איהם האט זיך אויסגעוויזען, אז דער אמת איז נישט אויף זייער זייט. עס איז קיין ספק נישט, אז דער רש"ל וואלט מיט זיין קריטיק און שטרענגען אנאליז געווען זיך גענומען צום תלמוד אליין. אין איניגע ערטער געפינען זיך רמזים, וואס בעווייזען, אז דער רש"ל האט געהאט פיעל ספקות בנוגע צו דער ריכטיגקייט פון די הלכות אין תלמוד גופא. נאר, נאטירליך, איז יענע צייט נישט געווען פאסענד פאר אזא קריטיק און דער רש"ל האט געמוזט בעהאלטען אין זיך זיינע ספקות. אלס קפדן און אונאבהענגיגער מענש, וואס רעכענט זיך נישט מיט קיינעם, האט דער רש"ל געהאט געגען זיך פיעל שונאים און געמוזט פיעל וואנדערן אין זיין לעבען. אין 1550־ער

יאָהרען איז ער געוואָרען רב אין אָסטראָה, וואָהלין, און מיט זיינע תלמוד'ישע לעקציעס, וועלכע עס זענען געקומען הערען מענשען פון אַלע שטעדט אַרום, איז אָסטראָה געוואָרען דער צענטר פון וואָהלינער יודענטום. די לעצטע יאָהרען זיינע האָט ער פערבראַכט אין לובלין, וואו עס עקזיסטירט נאָך יעצט אַ שוהל, וואָס טראָגט זיין נאָמען.

דער רמ״א און דער רש״ל זענען געוועזען די זיילען פון רבניזם אין פוילען; צו זיי פלעגט מען זיך ווענדען מיט שאלות פון אַלע עקען וועלט. זייערע ענטפערען אויף די שאלות זענען פערעפענטליכט געוואָרען אין בעזונדערע ספרים „שאלות ותשובות רמ״א ורש״ל". ביידע רבנים האָבען צווישען זיך געפיהרט אַ קאָרעספאָנדענץ און געוועזען בעפריינדעט, נאָר צוליעב דעם אונטערשיעד פון זייערע כאַראַקטערען האָבען זיי שטענדיג געפיהרט צווישען זיך הייסע דיספוטען. דער רש״ל איז, נישט קוקענדיג אויף זיין קלאָרען קריטישען שכל, געוועזען גענייגט צו קבלה; דער רמ״א ווידער איז, נישט קוקענדיג אויף זיין קאָנסערוואַטיווען שכל, געוועזען שטאַרק גענייגט צו פילאָזאָפיע. ביידע גאונים האָבען דעריבער געמאַכט פאָרוואורפען איינער דעם צווייטען אויף זייערע „חטאים". דער רש״ל האָט זיך געסטאַרעט צו בעווייזען זיין פריינד, אַז די חכמה פון „ערל אַריסטו" וועט צו קיין גוטס נישט פיהרען, און דער רמ״א האָט בעוויזען, אַז די קבלה איז געגען דעם יודענטום און פיעל מעהר געפעהרליך פאַר דער אמונה, איידער די פילאָזאָפיע.

אין פוילען איז די רבנישע וויסענשאַפט געוועזען פערבונדען מיט'ן לעבען. דאָרט האָבען די יודישע געמיינדעס געהאַט זייער איינען געריכט, דאָרט האָט פונקציאָנירט דער „ועד ארבע ארצות", וואָס האָט געדאַרפט לעזען פיעל יורידישע און רעליגיעזע פראַגען אויפ'ן גרונד פון תלמוד און זיינע מפרשים, און צוליעב דעם האָט מען דאָרט די בקיאות אין הלכה אָנגעווענדעט אין פראַקטישען לעבען. דער דאָזיגער פראַקטישער צוזאַמענהאַנג צווישען לעבען און בוך האָט אַרויסגערופען אויף דער סצענע פיעל לומדים, וועלכע האָבען זיך הויפטזעכליך פערנומען דערמיט, וואָס זיי האָבען אַלץ מעהר געלייטערט און סיסטעמאַטיזירט די פערשידענע דינים און הלכות, כדי צו האָבען פאַר זיך אַ פראַקטישען וועג־ווייזער אין אַלע שאלות, וואָס קומען פאָר אין רעליגיעזען לעבען.

איינער פון די רבנים פון דעם סאָרט איז געוועזען ר' מרדכי יפה

(געשטאָרבען אין 1612). ער האָט געשטאַמט פון בעהמען און פערנו־
מען די שטעל פון רב פריהער אין גראָדנאָ, דערנאָך אין לובלין,
קרעמעניץ, פּראַג און פּוזנא. ער איז אויך נישט איינמאָל געווען
פאָרזיצענדער אין דעם „ועד ארבע ארצות". זייענדיג א תלמיד פון
רמ"א, האָט ר' מרדכי יפה דאָך זיך נישט בעגנוגענט מיט זיינע ספרים
און געהאַלטען, אַז זאָגאַר די הוספות פון רמ"א צום „שלחן ערוך"
זענען נאָך נישט דאָס לעצטע וואָרט און אַז עס איז נאָך דאָ פיעל
אויפצוטאָן אין סיסטעמאַטיזירען די דינים. ער האָט דעריבער פער־
פאַסט א נייעם קאָדעקס „לבושים", וואָס האָט זיך אונטערשיידעט פון
דעם סיסטעם פון „שלחן ערוך" און „מפה" דערמיט, וואָס דאָרט, אין
„לבושים", איז צו יעדען דין און הלכה אויך צוגעגעבען א לאַנגע
טעאָרעטישע ערקלערונג און חקירה, וועגען גרונד פון יעדען געזעץ.
דער „לבושים" האָט שיער נישט אַרויסגערופען קיין שפּאַלטונג אין דער
רבנישער וועלט, ווייל צוערשט האָבען פיעל געוואָלט אָבשטעהן פון
„שלחן ערוך" און זיך האַלטען נאָר אין „לבושים", אָבער סוף כל סוף
האָט דער „שלחן ערוך" מנצח געווען און איז אָנערקענט געוואָרען אַלס
דער איינציגער אויטאָריטעטישער קאָדעקס אין דער פּראַקטיק. — אונ־
טער דעמזעלבען נאָמען „לבושים" האָט ר' מרדכי יפה אָנגעשריבען נאָך
5 טיילען, וואו עס געפינען זיך פירושים צום תנ"ך, בעמערקונגען צום
„מורה נבוכים", דרשות און קבלה־חקירות.

דער שטעל־פערטרעטער פון ר' מרדכי יפה אַלס עלטסטער רב
און פאָרזיצענדער פון „ועד ארבע ארצות" איז געווען ר' יהושע פאַלק
הכהן (געשטאָרבען אין 1616), רב אין לובלין און דערנאָך ראש ישיבה
אין לעמבערג. ער איז בערימט געוואָרען מיט זיין ווערק „ספר מאור
עינים", אָדער סמ"ע, א פירוש צום „חשן משפט" פון ר' יוסף קאַרא.
ער איז אויך געווען דער פערפאַסער פון דעם רוב תקנות, וואָס דער
„ועד ארבע ארצות" האָט אַרויסגעגעבען פאַר די יודישע געמיינדעס. ר'
מאיר פון לובלין (1554—1616), וואָס איז בעקאַנט מיט זיין נאָמען
מהר"ם מלובלין, האָט זיך געהאַלטען אין א אַנדער סיסטעם. ביי איהם
איז געווען דער עיקר נישט די פּראַקטישע נוצען פון דער תורה, נאָר די
חקירה און פּלפּול אַליין און דעריבער האָט ער זיך בעצויגען מיט
א געוויסער גרינגשעצונג צו יענע גאונים, ווי ר' יוסף קאַרא און דער
רמ"א, וואָס פערנעהמען זיך מיט אַזעלכע קליינינקייטען, ווי סיסטע־
מאַטיזירען דעם גרויסען בארג דינים און הלכות. אַלס רב פון קראָקוי,

לובלין און לעמבערג האט דער מהר"ם געלייענט לעקציעס פאר א גרוי=
סען אודיטאריום און דא האט ער ארויסגעוויזען פיעל שארפזין און
זעהר=קונציגע פירושים צו די שווערסטע ערטער אין תלמוד. דעמזעלבען
שארפזין האט ער ארויסגעוויזען אין זיינע ספרים „מאיר עיני חכמים"
און „שאלות ותשובות מהר"ם", נאר אומעטום האט דער מהר"ם גע=
שטרעבט ניט צו פראקטישע נוצען, נאר צו חקירה לשם חקירה. אין
זיינע פארשונגען געפינען זיך דעריבער ניט וויניג קוריאזען. אזוי,
למשל, האט דער מהר"ם געפונען פאר נויטיג זאגאר אנשרייבען א גאנצע
חקירה וועגען דער פראגע, צי קען מען האלטען פאר א עבירה, ווען
א פרוי האט געהאט בעציהונגען מיט א שד, וואס איז צו איהר געקומען
פריהער אין געשטאלט פון איהר מאן און דערנאך אין געשטאלט פון
א פוילישען פריץ. — אזא ליבהאבער פון זיינע חקירות איז אויך געווען
דער מהרש"א, ר' שמואל איידליש, רב אין פוזנא, לובלין און אסטראה.
זיינע פירושים צו אלע מסכתות פון תלמוד זענען פול מיט קונציגע
קשיות און תירוצים און זענען נאך ביז יעצט זעהר פאפולער. דער
גרעסטער טייל רבנים האט זיך אבער וויטער געהאלטען אין דעם
וועג, אין וועלכען עס זענען נעגאנגען דער רמ"א און ר' מרדכי יפה.
דער אויטאריטעט פון „שלחן ערוך" איז אין פוילען אלץ געבליבען
גרויס און די רבנים האבען פארטגעזעצט די ארבייט פון ר' יוסף קארא
און ווייטער געפיהרט די ארבייט פון סיסטעמאטיזירען די דינים. אייגער
פון די אנגעזעהענסטע רבנים אין יענער צייט ר' יואל סירקיס, רב
אין בריסק און אין קראקוי, האט אנגעשריבען א פירוש צום „טורים"
„בית חדש" (קורץ: ב"ח), וואו ער האט געגעבען זיינע אייגענע הוספות
צו די פארשונגען וועגען די געזעצען. די איבעריגע אנגעזעהענע געלעהרטע
פון יענער צייט האבען זיך פערנומען אויסשליסליך מיט דער בעארבייטונג
פון „שלחן ערוך", בעזונדערס מיט דעם טייל „יורה דעה", וואו עס
ווערן בעהאנדעלט די פראגען וועגען כשר און טרף. אין 1646 זענען
ערשינען צוויי אויספיהרליכע פירושים צום „יורה דעה": אייגער פון זיי,
מיט'ן נאמען „טורי זהב", איז פערפאסט דורך דעם רב ר' דוד הלוי;
דיזר צווייטער, מיט'ן נאמען „שפתי כהן", איז פערפאסט געווארען דורך
דעם ווילנער גרויסען למדן ר' שבתי כהן.ביידע קאמענטאריעס זענען
געדרוקט צוזאמען מיט דעם „יורה דעה" אלס א ארגאנישער טייל
פון איהם (בעקאנט אונטער די ראשי תיבות ט"ז און ש"ך).
צוליעב דער גרויסער אויפלעבונג אין דער רבנישער ליטעראטור

האָבען זיך שטאַרק ענטוויקעלט די ביכער=דרוקערייען אין פּוילען, וואָס האָט אין דער הינזיכט פערנומען איינעם פון די ערשטע פּלעצער אין אייראָפּאַ. דער ערשטער יודישער ספר (חומש) איז געווען אָבגעדרוקט אין קראַקוי אין יאָהר 1530. אין דער צווייטער העלפט פון 16=ען יאָהר=הונדערט האָבען שוין אין קראַקוי און לובלין עקזיסטירט צוויי גרויסע יודישע דרוקערייען, וועלכע האָבען געדרוקט פיעל אַלטע און נייע ספרים. אין 1566 האָט דער קעניג סיגיזמונד=אויגוסט געגעבען דעם יודען לעווינט מאָנאָפּאָל=רעכט אויף אַריינצופיהרען קיין פּוילען יודישע ספרים פון אויסלאַנד, נאָר ווען אַריינפיהרען ספרים פון אויסלאַנד איז געוואָרען שווערליך, האָט אַ אַנדער יוד, אַ געוויסער קלמן, בעקומען פון קעניג באַטאָר אַ פּריווילעגיע צו דרוקען ספרים אין לובלין. צו=ליעב דער פּויפּסטליכער צענזור אויף דעם תלמוד אין איטאַליען האָט דאָס ספרים=דרוקען אין פּוילען זיך נאָך פערגרעסערט און די פּוילישע דרוקערייען האָבען שוין צוגעשטעלט ספרים נישט בלויז פאַר די פּוילישע יודען, נאָר אויך פאַר די יודען פון אַנדערע לענדער.

אַ יוד אין תפיסה פון קהל (Kuna)
(די „קונע" געפינט זיך אין פּאָליש פון לעמבערגער שוהל, וואָס איז געבויט געוואָרען אין י. 1632)

זעקסטעס קאַפּיטעל

פון קנעכטשאַפט צו פרייה״יט

נישט די אכזריות פון טאָרקוועמאַדאַ, נישט דער גירוש פון די שפּאַנישע און פּאָרטוגאַלישע יודען האָבען נישט געקענט אויסוואָרצלען די מאַראַנען, און זיי מאַכען פאַר טרייע דינער פון דער „הייליגער קירך". די יודען האָט מען פערטריבען, אָבער עס זענען פערבליבען די מאַראַנען און די צעהנדליגע טויזענדער יודען, וואָס זענען מיט געוואַלד געמאַכט געוואָרען פאַר קריסטען, זענען אין הארצען דאָך געבליבען טרייע זיהן פון זייער פאָלק און פון דור צו דור האָבען די פערבאָרגענע יודען איבערגעגעבען זייערע קינדער און אייניקלעך די צוואה, אַז זיי זאָלען בלייבען יודען אין הארצען און נישט פערגעסען אין זייער שטאַם און רעליגיע. שוין כמעט דריי דורות זענען אוועק, זינט יודען זענען פערטריבען געוואָרען פון שפּאַניען און פּאָרטוגאַל און די מאַראַנען זענען געבליבען עלענד און אַליין — און דאָך האָט זיך נישט איבערגעריסען דער פערבאַנד צווישען די מאַראַנען און דער גער׳ודפטער יודישער נאַציע. אין געזעלשאַפטליכען און עקאָנאָמישען לעבען זענען די מאַראַנען געוואָרען אָרגאַניש צוזאַמענגעבונדען מיט דער קריסטליכער בעפעלקערונג; זיי זענען אַריינגעטרעטען אין די רייהען פון די אַדעליגע, בעאַמטע, זאָגאַר גייסטליכע און אומעטום פערנומען אַ אָנגעזעהענעם אָרט, אָבער דאָך האָבען פיעל פון זיי נישט אויפגעהערט גלויבען, אַז עס וועט קומען אַ צייט, ווען זיי וועלען אויסגעלעזט ווערן און ווידער בעקומען די מעגליכקייט צו בלייבען פרייע יודען. דאָס יודישע פאָלק האָט אַ איבעריגעם מאָל אַרויסגעוויזען זיין וואונדערבאַרע פעהיגקייט זיך צו צופּאַסען

צו די ארומיגע בערינגונגען און אבהיטען זיין אינערליכע זעלבסט-שטענדיגקייט. ביי אזא גיהנם פון צרות און רדיפות, ביי דער הערשאפט פון דער שרעקליכער אינקוויזיציע, נאך אזוי פיעל יאהרען פון גלגולים און וואנדערן האבען דאך די מאראנען בעוויזען די פעהיגקייט אויסערליך זיך צונויפצוגיסען מיט דער ארומיגער בעפעלקערונג און אינערליך בלייבען יודען. די ענוים און רדיפות האבען נאר פערהייליגט פאר די מאראנען די רעליגיע פון זייערע עלטערן און נאר פערשטארקט אין זיי די בענקשאפט נאך מערטירערייא. די מאראנען האבען געהאט א בעזונדער פערגניגען, ווען זיי זענען גלייך פון דער קירך אוועק ערגעץ אין א פערבארגען ווינקעל און דארט אויסגעגאסען זייער הארץ פאר דעם גאט, אין וועלכען זיי האבען געגלויבט. די געפאהר ארום איז געוועזן גרוים, די מאראנען האבען געוואוסט, אז ארום לויערען די שפיאנען פון דער אינקוויזיציע און זיי דראהט יעדע מינוט די געפאהר ארעסטירט צו ווערן און בעצאהלען מיט'ן לעבען, נאר דאס האט זיי נישט אבגעהאלטען און די שטענדיגע געפאהר האט נאר ארויפגעלעגט א שטעמפעל פון קדושה אויף דער יודישער אמונה און זי געמאכט טייערער און שענער אין די אויגען פון די מערטירער. לאנג, לאנג האט געדויערט דער קאמפף מיט די מאראנען אין די לענדער פון דער אינקוויזיציע, און מיט דעם גירוש פון יודען האט די יודען-פראגע פאר שפאניען און פארטוגאל זיך נאך נישט געענדיגט. אין פערלויף פון פיעל יאהרען נאך דעם גירוש געהט נאך א העלדישער קאמפף צווישען דער קירך און די מאראנען; די ערשטע קעמפפט מיט דעם שווערד אין דער האנד, די לעצטע — מיט זייער עקשנות און מסירת נפש, נאר ביידע ווילען זיך נישט אונטערגעבען און נאך פיעל טראגישע אקטען שפיעלען זיך אב אין די לענדער, איידער זיי ווערן פטור פון די פער'עקשנ'טע מאראנען.

אין שפאניען האט די ארבייט פון טארקוועמאדא פארטגעזעצט זיין פערטרעטער, דער גענעראל-אינקוויזיטאר דעזא. אליין איז ער געוועזן פון יודישער אבשטאמונג (לויט דער מוטערס צד — א אייניקעל פון מאראנען), נאר צו די מאראנען האט ער ארויסגעוויזען נישט ווינציגער אכזריות, איידער טארקוועמאדא. אין פערלויף פון איין יאהר 1501 האט דעזא געמאכט פאלגענדע אויטא-דע-פע'ם: אין טאלעדא האט ער דעם 5-טען מערץ פערברענט 38 מאראנען, אויפ'ן צווייטען טאג — 67 מאראנישע פרויען; אין א קליינע צייט שפעטער האט ער אין דערזועלבער שטאדט

פֿערברענט 9 מענער און פֿער׳משפט צו אײביגע תפיסה 140 יונגע מענער און פֿרויענצימער. אין קאָרדאָווא האָט ער אין דעמזעלבען יאָהר פֿערברענט אַן׳ערך 90 מאראַנען און אין סעווילע 45.

די רעכטע האַנד פֿון דעזא איז געווען דער קאָרדאָוער אינקוויזי־טאָר לוצעראָ, דער ליעבלינג פֿון קעניג פֿערדינאַנד. לוצעראָ׳ס סיסטעם איז געווען אַרײַנצודרינגען אין די רײהען פֿון דער העכסטער שפּאַנישער אַריסטאָקראַטיע, דאָרט ענטדעקען מאראַנען, אָדער אַזעלכע, וואָס זענען נוטה צו דער יודישער אמונה, אַרעסטירען, פּײַניגען, פֿער׳־משפּט׳ן צום טויט, דערנאָך דערלאַנגען דעם קעניג אַ טײל פֿון דעם פֿערמעגען, וואָס איז קאָנפֿיסקירט געוואָרען בײַ די פֿער׳מש׳פּטע, און דערבײַ, נאַטירליך, נעהמען פֿאַר זיך אויך אַ שענעם חלק. בעזונדערס פֿלײַסיג האָט לוצעראָ געאַרבײַט, אום אויסצעוואָרצלען די אַפּיקורסישע עלעמענטען צווישען די גײַסטליכע. אַזוי האָט ער געפּײַניגט אײנעם אַ זוהן פֿון אַ מאראַן קאַסטראָ, וואָס האָט פֿערנומען די שטעל פֿון אַ גײַסטליכען, האָט דורך עִנוּיִם איהם געצוואונגען זיך מודה זײַן אין „אונגלויבען", דערנאָך איהם פֿער׳משפט צום טויט און קאָנפֿיסקירט זײַן גאַנץ פֿערמעגען. אַזוי איז אויך פֿער׳משפט געוואָרען צום טויט דער טעאָלאָג מעמברען, וואָס איז בעשולדיגט געוואָרען אין פּרעדיגען די יודישע אמונה: ער איז עפֿענטליך פֿערברענט געוואָרען צוזאַמען מיט די 107 פּערזאָן, וואָס האָבען אויסגעהערט זײַנע דרשות. לוצעראָ האָט בעשולדיגט אין יודישקײַט זאָגאַר דעם אַרציבישאָף טאַלעווערא, דעם געוועזענעם גײַסטליכען פֿון דער קעניגין. מען האָט אַרעסטירט זײַנע קרובים, וואָס האָבען אָבגעשטאַמט פֿון יודען — זײ אַרײַנגעזעצט אין תפיסה, און איהם אַלײן האָט מען געצוואונגען צו געהן איבער דער שטאָדט צוזאַמען מיט נאָך מאראַנען אין אַ פּראָצעסיע, באָרוועס און אָהן אַ היטעל, אַלס תשובה אויף זײַנע זינד. דער אַרציבישאָף האָט נישט אַריבערגעטראָגען דעם בזיון און אין עטליכע טעג אַרום איז ער געשטאָרבען.

די אכזריות פֿון דער אינקוויזיציע איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז די מאראַנען האָבען זיך געפּרובט בײַם קעניג פּועל׳ן פֿאַר 100 טויזענד דוקאַטען אָבשטעלען די אינקוויזיציע ווינציגסטענס אויף אַ קלײנע צײַט. דאָס האָט נישט געווירקט, אָבער דער פּאַרהאַבען געווירקט די פּראָטעס־טען פֿון די אַנגעזעהענסטע קריסטען, וועלכע האָבען שוין נישט געקענט אַריבערטראָגען די אכזריות׳דיגע מעשים פֿון לוצעראָ. דער קעניג האָט

געמוזט אָבזאָגען פון זיין שטעל דעם גענעראַל-אינקוויזיטאָר דעזאַ און צוזאַמען מיט איהם איז אויך געפאַלען דער בייזער לוצעראָ. איהם האָט מען אַריינגעזעצט אין טורמע און בעפרייט אַלע אַרעסטירטע, וואָס מען האָט חושד געווען אין געהערען צום יודענטום. אָנשטאָט דעזאַ איז אַלס גענעראַל-אינקוויזיטאָר בעשטימט געוואָרען חימענעס, דער אַרציבישאָף פון טאָלעדאָ. ער האָט זיך אָבגעזאָגט פון סיסטעם צו אַרעסטירען און משפט'ן מענשען אָהן שום גרונדליכע בעווייזען, בלויז אַלס פערדעכטיגע, אָבער דערפאַר בנוגע צו די, געגען וועלכע עס זענען געווען בעשטימטע בעווייזען, איז חימענעס נישט געווען באַרמהערציגער, איידער דעזאַ, און ער האָט איינינע גע'משפט מיט פייער, אַנדערע פערזעצט אין די טורמעס און אַרויפגעלעגט אויף זיי גרויסע שטראָפען.

ווען נאָכ'ן טויט פון קעניג פערדינאַנד (1516) איז דער שפּאַנישער טראָן איבערגעגאַנגען צו זיין איינִיקעל קאַרל דער 1-טער, שפּעטער קייזער פון דייטשלאַנד, האָבען די מאַראַנען געפּרובט איבערקויפען דעם יונגען הערשער. זיי האָבען אַוועקגעשיקט צום קעניג אַ דעפּוטאַציע מיט אַ ביטע. ער זאָל בעגרענצען די רעכטען פון דער אינקוויזיציע און איינפיהרען בעשטימטע גאַראַנטיעס פון אַ געזעצליכען משפט; דערפאַר האָט מען דעם קעניג פאָרגעלעגט 800 טויזענד טאַלער גאָלד. אין דערזעלבער צייט האָבען די שתדלנים פון די מאַראַנען זיך געפּרובט ווירקען אויפ'ן פּויפּסט אין רוים. דער טאָלעראַנטער פּויפּסט לעאָ דער 10-טער איז שוין איינגעגאַנגען צו ערפילען די ביטע פון די מאַראַנען און אַרויסגעגעבען אַ געהעריגען בעפעהל, נאָר דער קעניג, וואָס איז ערצויגען געוואָרען אין גייסט פון דער אינקוויזיציע, האָט מודיע געווען דעם פּויפּסט, אַז די אָנקלאָגען פון די מאַראַנען פערדינען נישט קיין צוטרוי, אַז די מאַראַנען האָבען איהם געוואָלט אונטערקויפען און אַז די אינקוויזיציע פיהרט זיך מיט גערעכטיגקייט. דער פּויפּסט האָט געמוזט נאָכגעבען און די אינקוויזיציע האָט ווייטער אָהן שטערונגען געפיהרט איהר אַרבייט. די אינקוויזיציאָנס-געריכטען האָבען דעמאָלט עקזיסטירט אין קאָרדאָווא, טאָלעדאָ, סאַראַגאָסאַ, סעווילע, גראַנאַדאַ און אַנדערע שטעדט.

די שנאה צו די מאַראַנען איז געוואָרען אַלץ שטאַרקער. בעזונדערס האָט די אינקוויזיטאָרען נישט געלאָזט רוהען דער געדאַנק, אַז פיעל אייניקלעך פון די מאַראַנען פערנעהמען הויכע שטעלעס אַלס

גייסטליכע, און די גאנצע ענערגיע איז אנגעווענדעט געווארען דערויף,
אז מען זאל אבריינגען די קירך פון דעם גייסט פון יודענטום. פריהער
האט מען אויפ'ן גרונד פון דאקומענטען און ארחיוו פון דער אינקווי-
זיציע פערעפענטליכט א בוך, וואו עס זענען אויסגערעכענט געווארען
אלע פאמיליעס פון די מאראנען, וואס האבען געדארפט געפינען זיך
אין שטארקען פערדאכט. דערנאך האט מען אנגעווענדעט א ניי מיטעל:
פובליקירט א געפעלשטע קארעספאנדענץ צווישען די מאראנען און די
קאנסטאנטינאפאלער יודען און דאס האט געדארפט שטארק קאמפראמי-
טירען די מאראנען. די בלבול-מאכער האבען אין זייער חשבון זיך נישט
גענארט. די געפעלשטע קארעספאנדענץ האטווירקליך געמאכט א רושם.
אלס ענטפער אויף די בריעף פון די שפאנישע מאראנען, וואס האבען
זיך בעקלאגט אויף זייער שווערע לאגע, האבען די קאנסטאנטינאפאלער
יודען כלומר'שט געענטפערט: „איהר זאגט, אז דער שפאנישער קעניג
צווינגט אייך צו ווערן קריסטען, — גיבט זיי אונטער, ווייל קיין אנ-
דער ברירה האט איהר נישט. איהר זאגט, אז ביי אייך נעהמט מען אב
אייער גוטס, — מאכט אייערע קינדער פאר סוחרים, כדי זיי זאלען קענען
אבנעהמען ביי זיי (די קריסטען) זייער גוטס. זיי נעהמען ביי אייך צו
דאס לעבען, — ווערט דאקטוירים און אפטעקערס, כדי איהר זאלט קע-
נען צונעהמען דאס לעבען ביי אייערע שונאים. זיי צערשטערען אייערע
שוהלען, — מאכט אייערע קינדער פאר גלחים און טעאלאגען, — און
איהר וועט צערשטערען זייערע קירכען. אייך פערשאפט מען אנדערע
יסורים, — סטארעט זיך, אז אייערע קינדער זאלען ווערן אדוואקא-
טען, פראקוראָרען, נאטאריוסען און בעאמטע, כדי זיי זאלען זיך בע-
טייליגען אין די געזעלשאפטליכע ענינים, — און איהר וועט זיך נוקם
זיין אין אייערע פיינד דערמיט, וואס איהר וועט זיי פערשקלאפען און
בעהערשען דאס לאנד". די דאזיגע פאלסיפיקאציע איז געוועזען א קונ-
ציגע, ווייל באמת האבען די מאראנען פערנומען א גרויסען פלאץ אין
דעם קולטורעלען לעבען פון די קריסטען און דער געפעלשטער ראט
פון די טערקישע יודען האט אויסגעזעהן ריכטיג. פיעל קריסטען הא-
בען דעריבער געגלויבט אין דער קארעספאנדענץ און די רדיפות אויף
די מאראנען האבען זיך נאך פערשטארקט. די מאראנען האבען אראב-
געלאזט די קעפ, זיך צונויפגעדריקט ווי א סטאדע שעפסען און שטי-
לער געווארען. די אונפארזיכטיגע מאראנען האט די אינקוויזיציע נאך
שטרענגער, ווי פריהער, פערפאלגט; יעדעס יאהר פלעגען איינ-

געאָרדענט ווערן אויטאָ-דע-פֿע'ס, און פֿאַר די שפּאַניער איז דאָס געוועזן א יום-טוב, אויף וועלכע עס פֿלעגען זיך צונויפֿפֿאָהרען אָנגעזעהענע קריסטען פֿון אַלע שטעדט. דער פּלאַץ, וואו עס זענען פֿאָרגעקומען די אויטאָ-דע-פֿע'ס, פֿלעגט זיין איבערפֿולט מיט מענשען און פֿון די אַרומיגע הייזער, פֿון די פֿענסטער און באַלקאָנען האָט מען געקוקט און זיך לוסטיג געמאַכט אויף די אומגליקליכע „אונגלויביגע", וואָס מען האָט געברענט אויפ'ן פֿייער. פֿערלירענדיג די האָפֿנונג, אַז די לאַגע זאָל זיך פֿערבעסערן, האָבען פֿיעל מאַראַנען עמיגרירט קיין טערקיי, איטאַליען און אַנדערע לענדער. אייניגע האָבען עמיגרירט קיין אַמעריקאַ, וואָס איז צו יענער צייט נאָר וואָס ענטדעקט געוואָרען. אָבער אויך אַהין האָט זיי בעגלייט די שפּאַנישע אינקוויזיציע, און אין מעקסיקאַ און דרום-אַמעריקאַ, וואָס האָבען זיך געפֿונען אונטער דער הערשאַפֿט פֿון שפּאַניען, זענען איינגעפֿיהרט געוואָרען די אינקוויזיציאָנס-געריכטען, וועלכע האָבען אויך דאָרט פֿלייסיג געאַרבייט און אָבגעזוכט זייערע קרבנות.

נאָך טראַגישער איז געוועזן די לאַגע פֿון די פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען. די לעצטע האָבען זיך געהאַלטען גאָר אַנדערש, איידער די שפּאַנישע מאַראַנען. ווייל אויב די שפּאַנישע מאַראַנען זענען אויסערליך שוין לאַנג געוועזן פֿעררעכענט אַלס א טייל פֿון דער קריסטליכער בעפֿעלקערונג און ערפֿילט אַלע קאַטוילישע געזעצען, זענען די מאַראַנען אין פּאָרטוגאַל געוועזן אייגענטליך יודען, וואָס האָבען נאָר פֿאָרלויפֿיג אויף זיך אַרויפֿגענומען די מאַסקע פֿון קריסטען און דערנאָך כמעט אָפֿען אַראָבגעוואָרפֿען זי פֿון זיך. דאָס זענען געוועזן די שפּאַנישע מגורשים, וועלכע האָבען עמיגרירט פֿון שפּאַניען אין 1492 און פֿערהאָפֿט צו געפֿינען אין פּאָרטוגאַל א בית-מקלט אויפ'ן גרונד פֿון דער הבטחה פֿון קעניג עמאַנועל, וועלכער האָט זיי פֿערזיכערט, אַז אין פֿערלויף פֿון 20 יאָהר וועלען זיי זיין פֿריי פֿון דעם אינקוויזיציאָנס-געריכט. גלויבענדיג אין דער הבטחה, האָבען די פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען ערפֿילט די געבאָטען פֿון דער יודישער אמונה כמעט אָפֿען, פֿיעל דרייסטער, ווי זייערע ברידער אין שפּאַניען. אין אָנהויב פֿון 16-טען יאָהרהונדערט האָבען זיי אין ליסאַבאָן זאָגאַר געהאַט זייער אייגענע שוהל און געלעבט אין א קאָמפּאַקטער מאַסע, אָבגעזונדערט פֿון די קריסטען. צוליעב דער דאָזיגער צווייזייטיגער ראָליע זייערער זענען די פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען נאָך מעהר פֿערהאַסט געוועזן אין די אויגען

פֿון די קריסטען. עס איז ענטשטאַנען אַ טראַגישע לאַגע. ערלויבען די מאַראַנען פֿרײַ זיך האַלטען אין זײער רעליגיע און אינגאַנצען אַראָבוואַרפֿען פֿון זיך די קריסטליכע מאַסקע — אַזוי ווײַט טאָלעראַנט און גערעכטיג האָט די פּאָרטוגאַלישע רעגירונג נישט געקענט זײַן; אַרויסטרײַבען זײ פֿון לאַנד האָט די רעגירונג אויך נישט געוואָלט, ווײַל די יידישע באַנקירען, סוחרים, דאָקטוירים, טעכניקער א. ד. גל. זענען געווען זעהר נויטיג פֿאַר דעם אָרימען אונקולטורעלען פּאָרטוגאַל און דער קעניג האָט זאָגאַר נישט דערלאָזען יודען עמיגרירען אין אַנדערע לענדער. די מאַראַנען זענען פֿערבליבען אָפֿיציעל קריסטען און אינערליך יודען, מיט דער דאָזיגער צווייזײַטיגקײַט אויפֿגעהעצט געגען זיך די קריסטליכע בעפֿעלקערונג און דאָס האָט זיך פֿערענדיגט מיט אַ שרעקליכער קאַטאַסטראָפֿע. אין 1506 האָט מען אין ליסאַבאָן אין יידישען יום-טוב פסח געפֿונען בײַ אײניגע מאַראַנען פֿלײש, מצה און מרור. די פֿערדעכטיגע מאַראַנען האָט מען אַרעסטירט נאָר דערנאָך בעפֿרײַט לויט דעם בעפֿעהל פֿון קעניג. דאָס האָט שטאַרק פֿערדראָסען די פֿרומע קאַטוילִיקען און מען האָט זיך געצוסטען אָרגאַניזירען אַ פּאָגראָם. אין פּסח האָבען די דאָמיניקאַנער מאָנאַכען אַרויסגעשטעלט אין אײנער פֿון די קירכען קריסטוס'עס בילד מיט דעם רעליקוויען-קאַסטען, פֿון וועלכע עס איז געגאַנגען עפּעס אַ געהײמניספֿולע שײַן. אײנער פֿון די געבילדעטע מאַראַנען, וואָס איז געווען דאָן אין קירך, האָט זיך ערלויבט אָבשפּעטען פֿון דעם „נס" און געזאָגט, אַז דער וואונדער ערקלערט זיך אײנפֿאַך: פֿון אונטען שטעהט ערגעץ אַ לאָמפּ און פֿון דאָרט שלאָגט זיך אָב די שײַן. לויט אַ אַנדער נוסח, האָט דער מאַראַן געזאָגט אין שפּאַס, אַז אין יענער צײַט, ווען עס איז אויף די פֿעלדער קײן רעגענס נישט געווען, וואָלט אַ וואַסער-נס געווען נויטיגער, אײדער אַ פֿײַער-נס. די אויפֿגעהעצטע קאַטוילִיקען האָבען זיך אַרויפֿגעוואָרפֿען אויף דעם אַפּיקורסישען מאַראַן, איהם אַרויסגעשלעפּט אויפ'ן גאַס און דאָרט דער'הרג'עט. די דאָמיניקאַנער האָבען זיך דאַן בענוצט מיט דער אויפֿרעגונג פֿון די מאַסען און אײנגעאָרדענט אַ שרעקליכע שחיטה. צווײ מאָנאַכען האָבען זיך געלאָזט איבער די גאַסען מיט דעם קרײַץ אין די הענד און געשריען: „אונגלויבען, אונגלויבען!" אַלע מאַראַנען, וואָס מען האָט אויפ'ן וועג בעגעגענט, האָט מען דער'הרג'עט. אין ערשטען טאָג זענען בסך-הכל דער'הרג'עט און פֿערברענט געוואָרען העכער 500 מאַראַנען. אויפ'ן

צווייטען טאָג האָט דער פּאָגראָם זיך אָנגעהויבען מיט נאָך מעהר האַס-
טיגקייט. מען האָט זיך אַריינגעריסען אין די הייזער פון די מאַראַנען,
אַרויסגעשלעפּט די איינוואוינער און אַלט און יונג געוואָרפען אויפ'ן
פייער. די מעוברת'ע פרויען האָבען די מערדער אַרויסגעוואָרפען דורך
די פענסטער אויף דער גאַס אַרוים און דאָרט האָט מען זיי אונטער-
געחאַפּט מיט שפּיזען. איבער די גאַסען זענען אַרומגעגאַנגען די מאָ-
נאַחען מיט דעם קרייץ אין די הענד און געשריען: „אַפּיקורסות!"
ווער עס איז פאַר'ן קריסטליכען גלויבען און הייליגען קרייץ, זאָל
געהן מיט אונז, אום צו קעמפפען מיט יודען און פערטיליגען זיי".
אויפ'ן דריטען טאָג האָט דער פּאָגראָם זיך אַריבערגעטראָגען אין דער
אומגעגענד פון ליסאַבאָן, וואוהין די מאַראַנען זענען ענטלאָפען. בסך-
הכל זענען אין פערלויף פון די דריי טעג דערהרג'עט געוואָרען העכער
2000 מאַראַנען, · דערביי זענען פאָרגעקומען מיאוסע געוואַלדטהאַטען
אויף פרויען און מיידלעך. צווישען די קרבנות זענען אויך געווען קריסטען,
וועלכע מען האָט בטעות אָנגענומען פאַר מאַראַנען. די רעגירונג איז גע-
ווען אויפגעבראַכט אויף דעם פּאָגראָם. פיעל פון די אונטערהעצער האָט מען
געהאָנגען און געקעפּט, צוויי מאָנאַחען-אונטערהעצער האָט מען פער-
ברענט אויפ'ן פייער און אַנדערע האָט מען בעשטראָפט און קאָנפיס-
קירט זייער פערמעגען. נאָר פאַר יודען איז דאָס געווען אַ קנאַפּע
נחמה און נאָך דער שרעקליכער שחיטה האָבען פיעל מאַראַנען אָנגע-
הויבען עמיגרירען פון פּאָרטוגאַל. דער קעניג האָט פריהער ערלויבט
די עמיגראַציע, נאָר דערנאָך פערבאָטען זי. ער האָט צוגעזאָגט די
מאַראַנען בעפרייען זיי פון דער אינקוויזיציע נאָך אויף 16 יאָהר, נאָר
זיין וואָרט האָט ער נישט געהאַלטען, און שפּעטער האָט ער געפיהרט
אונטערהאַנדלונגען מיט דעם פּויפּסט וועגען איינפיהרען אַ אינקוויזיציע
פאַר די מאַראַנען. נאָר אויב עמאַנועל האָט זיך געהאַלטען בנוגע צו
יודען פערהעלטניסמעסיג מיט חסד און זיי פון אינקוויזיציע פאָרט בע-
פרייט, האָט זיין זוהן יאָהאַן דער דריטער (1522--57) שוין זיך בע-
צויגען צו יודען פיעל שטרענגער און „פרומער", איידער זיין פאָטער.

נאָך זייענדיג אַ אינפאַנט האָט יאָהאַן געהאַלטען, אַז זיין פאָטער
איז צו-גוט צו יודען. ווען ער איז אַרויפגעטרעטען אויפ'ן טראָן,
האָט איהם די קעניגין יעקאַטערינאַ אָנגעהויבען איינרעדען, אַז ער זאָל
איינפיהרען אַ אינקוויזיציע; פאַר דעם האָבען אויך שטאַרק אַגיטירט
די דאָמיניקאַנער. דערצו האָט זיך נאָך געפונען איינער אַ פערדעטער פון

מאַראַנען אַלײן, הענריך נונעס, װעלכער האָט מיטגעהאָלפֿען דער דאָזיגער אַגיטאַציע דורך שפּיאָנאַזש. האָבענדיג צוטריט אין פֿיעל מאַראַנישע הײזער, האָט ער דאָרט נאָכגעשפּיאָנירט די מאַראַנען און װעגען אַלץ געמאָלדען דעם קעניג. אויפֿ'ן גרונד פֿון די מסירות האָט דער קעניג יאָהאַן אַרויסגעשיקט נונעס'ן צום שפּאַנישען קעניג אויף צו פֿיהרען געהײמע אונטערהאַנדלונגען װעגען אײנפֿיהרען די אינקװיזיציע אין פּאָרטוגאַל. די מאַראַנען האָבען זיך װעגען דעם דערװאוסט און בעשלאָסען נקמה נעהמען פֿון דעם מוסר. צװײ פֿון זײ האָבען זיך איבערגעקלײדעט אַלס מאָנאַחען, דעריאָגט דעם מוסר בײ דער שפּאַנישער גרעניץ, װאו זײ האָבען איהם דער'הר'געט און אָבגענומען בײ איהם די פּאַפּירען, װאָס ער האָט געפֿיהרט. די מערדער האָט מען אָבער ענטדעקט און פֿער'משפּט צו אַ שרעקליכען טויט: זײ האָט מען אָבגעהאַקט די הענד, צוגעבונדען צו די װײדלען פֿון פֿערד און געשלעפּט זײ צום עשאַפֿאָט. דעם שפּיאָן נונעס האָבען די גײסטליכע דערנאָך צוגערעכענט צו די קדושים. מיט דער ערמאָרדונג פֿון נונעס'ן האָבען זיך בענוצט די שונאים פֿון די מאַראַנען, און די אַגיטאַציע איז געװאָרען שטאַרקער. די קאָרטעסען (פּאַרלאַמענט) האָבען זיך בעקלאָגט פֿאַר'ן קעניג, אַז די מאַראַנען האָבען פֿערחאַפּט אין זײערע הענד די אַרענדע פֿון די גיטער און דעם תּבואה־האַנדעל, אַז דער גרעסטער פּראָצענט דאָקטױרים און אַפּטעקערס זענען יודען און אַלס אַזעלכע זענען זײ געפֿעהרליך פֿאַר די קריסטען. די מאַראַנען האָבען מיט אויפֿרעגונג געקוקט אויף דער אַגיטאַציע און געשפּירט, אַז אַ נײע חמאַרע רוקט זיך אָן אויף זײערע קעפּ.

אין יענער צײט האָט אויף אַ װײַלע זיך בעװיזען די שײַן פֿון האָפֿנונג פֿאַר די פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען: קײן פּאָרטוגאַל איז אָנגעקומען דוד הראובני, װעלכער האָט פֿעראינטערעסירט דעם פּאָרטוגאַלישען קעניג מיט זײן פֿאַנטאַסטישען פּלאַן װעגען אַ מלחמה מיט טערקײ בײ דער שטיצע פֿון די יודען פֿון דער געהײמניספֿולער מלוכה. די מאַראַנען האָבען געגלױבט אין די פֿאַנטאַזיעס פֿון דוד הראובני און געזעהן אין איהם זײער מלאך הגואל. די משיח־בעװעגונג האָט אַרומגעחאַפּט די געפּלאָגטע יודען און אין דער שפּיץ פֿון דער בעװעגונג האָט זיך געשטעלט דער ענטוזיאַסטישער ר' שלמה מולכו. די התלהבות האָט די מאַראַנען אויפֿגעמונטערט אויף אַזוי פֿיעל, אַז אַ גרופּע יונגע מאַראַנען איז אַװעק מיט געװעהר אין די הענד אין דער

טיפ פון אַ יודישער פרוי פון פוילען (17-טער י״ה)

טיפ פון אַ פוילישען יוד (17-טער י״ה)

גרענעץ-שטאָדט באַדאַיאָץ און זיך געפּרובט בעפרייען די אַרעסטירטע יודען. אָבער אין גיכען האָט יאָהאַן אויפגעהערט גלויבען אין דער מיסיע פון דוד הראובני, איהם דערווייטערט פון ליסאַבאָן און די פראַגע וועגען איינפיהרען אינקוויזיציע איז ווידער אַרויפגעשוואומען.

אין 1531 האָט דער קעניג יאָהאַן בעפאָלמעכטיגט זיין געזאַנדטען אין רוים זיך משתדל זיין ביים פּויפּסט וועגען גרינדען אַ אינקוויזיציע אין פּאָרטוגאַל. אין ענטפער פון פּויפּסט צום קעניג איז מיט רמזים געווען געגעבען אָנצוהערעניש, אַז יאָהאַן איז ניט אַזוי אויסען די אינטערעסען פון דער קירכע, ווי זיינע פּערזענליכע אינטערעסען, ווייל אַ דאַנק דער אינקוויזיציע וועט ער קענען קאָנפיסקירען דאָס פערמעגען פון די מאַראַנען, נאָר דאָך האָט דער פּויפּסט סוף כל סוף מסכים געווען אויף דער בקשה פון קעניג. דערוויסענדיג זיך וועגען דעם, האָבען די מאַראַנען אויסגענוצט אַלערליי מיטלען, סיי מיט געלד, סיי מיט אַגיטאַציע דורך הויכגעשטעלטע לייט און דער וועלכהאַרציגער פּויפּסט האָט געביטען זיין פריהערדיגען בעשלוס. צוערשט האָט ער בעפוילען אויף אַ געוויסע צייט ניט אָנווענדען די בולא וועגען דער אינקוויזיציע און דערנאָך האָט ער אַרויסגעגעבען אַ „בולא פון פערצייהונג", אין וועלכער ער האָט ער-קלערט פאָלגענדעס: די יודען, וואָס זענען אַמאָל מיט געוואַלד אָבגעשמד'ט געוואָרען, קענען ניט גערעכענט ווערן אַלס מיטגלידער פון דער קירכע און דעריבער קען מען זיי אַלזאָ אויך ניט משפּט'ן פאַר אונגלויבען; זייערע קינדער ווידער, וואָס זענען געטויפט געוואָרען ביים געבוירען, רעכענען זיך שוין פאַר קריסטען און דאַרפען אין דער רעליגיע פערבלייבען; נאָר נעהמענדיג אין אַכט, אַז זיי זענען ער-צויגען געוואָרען ביי דעם איינפלוס פון זייערע עלטערן-יודען, טאָר מען מיט זיי זיך ניט בעגעהן שטרענג דערפאַר, וואָס זיי זענען נוטה צום יודענטום, נאָר מען דאַרף זיי מקרב זיין מיט גוטען.

די דאָזיגע „בולא פון פערצייהונג" האָט די פּאָרטוגאַלישע רעגי-רונג ניט פערפּענטליכט און אָנגעהויבען זיך סטאַרען ביים פּויפּסט וועגען מבטל מאַכען די בולא. אין מיטען דער אַגיטאַציע פאַר און נעגען דער אינקוויזיציע איז דערווייל דער ליבעראַלער פּויפּסט קלימענט דער 7-ער געשטאָרבען און ביי זיין פערטרעטער פּאַול דער דריטער האָט דער קאַמפּף אָנגענומען נאָך אַ שאַרפערען כאַראַקטער. די פאָר-שטעהער פון קעניג און די געשיקטע אַגענטען פון די מאַראַנען האָבען אין רוים אינטריגירט איינע נעגען די צווייטע. דער פּויפּסט האָט גע-

הײסען איבערגעבען די פֿראַגע אויף די בעטראַכטונג פֿון אַ קאָמיסיע, װעלכע האָט זיך אַרויסגעזאָגט לטובת די מאַראַנען. דערװײַל האָט דער פּויפּסט בעקומען ידיעות פֿון פּאָרטוגאַל, אַז דער קעניג יאָהאַן האָט ניט קוקענדיג אויף דער „בולאַ פֿון פֿערצײַהונג" דאָך ניט בעפֿרײַט די אַרעסטירטע מאַראַנען און זאָגאַר געמאַכט נײַע אַרעסטען. פּאַאול דער דריטער האָט דאַן פֿאָרגעלעגט דעם קעניג, אַז ער זאָל געבען אַמנעסטיע אַלע מאַראַנען און ערלויבען זײ אין פֿערלויף פֿון אַ יאָהר צו פֿערלאָזען דאָס לאַנד. װען יאָהאַן האָט אויך דעם בעפֿעהל ניט ערפֿילט, האָט דער פּויפּסט װידער אַרויסגעלאָזט אַ בולאַ (1535), אין װעלכער ער האָט קאַטעגאָריש ערקלערט, אַז די מאַראַנען זענען פֿרײַ פֿון דעם אינקוויזיציאָנס-געריכט און אַלע אורטײַלען פֿון די טריבונאַלען גענען זײ האָבען קײַן קראַפֿט נישט. דאָסמאָל האָט דער קעניג געמוזט נאָכגעבען און ער האָט בעפֿרײַט אַנ׳ערך 1800 אַרעסטירטע מאַראַנען.

נאָכדעם האָבען די אונטערהאַנדלונגען מכּח דער אינקוויזיציע זיך װידער אָנגעהויבען. דער פּויפּסט האָט מסכּים געװען אײַנצופֿיהרען די אינקוויזיציע אויף פֿאָלגענדע בעדינגונגען: אַז מען זאָל ניט פֿערפֿיהרען קײַן אויספֿאָרשונג װעגען רעליגיעזען פֿערראַט בלויז אויפֿ׳ן גרונד פֿון עדות-זאָגען פֿון די הויז-בעדינטע אָדער פֿינסטערע לײַט; אַז די עדות זאָלען אויסגעהערט װערען ניט געהײם, נאָר אין אָנוועזענהײַט פֿון די אַרעסטירטע; אַז מען זאָל דערלאָזען די אַרעסטירטע זעהן זיך מיט זײערע אײגענע; אַז דאָס פֿערמעגען פֿון די פֿער׳משפּט׳ע מאַראַנען זאָל ניט קאָנפֿיסקירט װערן לטובת דער מלוכה, נאָר איבערגעגעבען װערן די געזעצליכע יורשים; אַז אויף דעם אורטײַל פֿון דעם אינקוויזיציאָנס-געריכט זאָל מען קענען אָנגעבען אַנ׳אַפּעלאַציע צו דער רוימישער קוריע. דער קעניג יאָהאַן האָט אויף אַזעלכע בעדינגונגען ניט געקענט בעשטעהן און ער האָט זיך געװענדעט נאָך שטיצע צום אַלמעכטיגען דײַטשען קײזער קאַרל דער 5-ער, װעלכער איז געװען אַ אָנהענגער פֿון אַ פֿאָלקאָם-פֿרײַער אינקוויזיציע לויט דעם שפּאַנישען מוסטער. קאַרל דער 5-ער האָט צו יענער צײַט ערשט געהאַט אָבגעהאַלטען זײַן גלענצענדען נצחון איבער די טערקען, אַרײַנגעטרעטען קײַן רוים אַלס מנצח און דער פּויפּסט האָט ניט געהאַט די דרײַסטקײַט אָבצוזאָגען זײַן בקשה. ער האָט געמוזט מסכּים זײַן אײַנצופֿיהרען די אינקוויזיציע אין פּאָרטוגאַל און נאָר אויסגעדונגען פֿאָלגענדע הנחות פֿאַר די מאַראַנען: אַז די ערשטע דרײַ יאָהר זאָלען די אינקוויזיציאָנס-געריכטען אָבהיטען די פֿאָרמען פֿון די

ציוויל̇ע גערִיכטען; אַז די נעמען פֿון די בעשולדיגער און די עדות זאָלען
בעוואוסט ווערן די בעשולדיגטע און אַז די ערשטע 10 יאָהר זאָל
דאָס פֿערמעגען פֿון די פֿער׳משפּט׳ע ניט קאָנספיסקירט ווערן לטובת
דער מלוכה.

דער ערשטער גענעראַל־אינקוויזיטאָר פֿון פּאָרטוגאַל, דיעגאָ־
דאַ־סילוואַ, האָט זיך נאָך געפֿיהרט מיט חסד און ווי ווייט מעגליך
אויסגעמיטען אכזריות׳דיגע מעשים בנוגע צו די מאַראַנען. די מאַראַ־
נען פֿון ליסאַבאָן האָבען ווידער געשיקט אַ דעפּוטאַציע קיין רוים און
פֿאָרגעשטעלט דעם פּויפּסט אַן ערקלערונג, וואָס איז געשריבען געוואָ־
רען אין אַ ענערגישען דרייסטען טאָן. „אויב אייער דורכלויכט — האָט
זיך געזאָגט אין דער ערקלערונג — וועט זיך אָבוועדען פֿון די בקשות
און טרעהרען פֿון יודישען פֿאָלק, אָדער, וואָס מיר ערוואַרטען נישט,
וועט זיך אָבזאָגען צו בעזייטיגען דאָס שלעכטס, פּראָטעסטירען מיר
פֿאַר גאָט און מיט קרעכצען און יללות וועלען מיר אַרויסטרעטען פֿאַר
דער גאַנצער וועלט. אַזוי ווי מיר האָבען נישט קיין איין אָרט, וואו
מיר זאָלען קענען (מיט ריינעם געוויסען) אַריינטרעטען אין דער קריסט־
ליכער געזעלשאַפֿט; אַזוי ווי אונזער לעבען, אונזער עהרע, אונזערע
קינדער געפֿינען זיך אין שטענדיגער סכנה, נישט קוקענדיג דערויף,
וואָס מיר האָבען זיך געסטאַרעט (אויסערליך) זיך אָבהאַלטען פֿון יו־
דענטום, — דעריבער, אויב די טיראַניע וועט נישט אויפֿהערן, וועלען
מיר טאָן דאָס, וואָס קיינער פֿון אונז וואָלט ביי אַ אַנדער לאַגע נישט
געטאָן: מיר וועלען זיך אומקעהרען צו אונזער יודישען גלויבען און
זיך אָבזאָגען פֿון קריסטענטום... מיר אַלע וועלען פֿערלאָזען אונזערע
אַלטע בעוואוינטע ערטער און געהן זוכען פֿאַר זיך שטיצע און זיכער־
הייט צווישען ווינציגער־בייזע פֿעלקער". די דאָזיגע ערקלערונג האָט
געווירקט און דער פּויפּסט האָט אַרויסגעשיקט קיין ליסאַבאָן אַ נייעם
שליח, וועלכער האָט געדאַרפֿט אַכטונג געבען, אַז די מאַראַנען זאָל
מען נישט אָנטאָן קיין אומזיסטע בעליידיגונגען און זיי לאָזען פֿריי
עמיגרירען. נאָר אין גיכען איז פֿאָרגעקומען אַ צופֿאַל, וואָס האָט ווי־
דער פֿערערגערט די לאַגע. אין פֿעברואַר 1539 האָט מען אויף די
טויערען פֿון פֿיעל קירכען אין ליסאַבאָן געפֿונען אויפֿגעקלעבט פּלאַ־
קאַטען מיט אַזאַ אויפֿשריפֿט: „משיח איז נישט געקומען; יעזוס איז
נישט געווען קיין אמת׳ער משיח". דאָס פֿאָלק איז אויפֿגערעגט געוואָ־
רען און דער קעניג האָט מודיע געווען, אַז ער וועט געבען אַ גרויסע

מתנה דעם, וואָס וועט ענטדעקען דעם אויטאָר פֿון דער דאָזיגער
גאָט=לעסטערנדער אויפֿשריפֿט. כּדי אָבצוציהען פֿון זיך די אויפֿמערק=
זאַמקייט, האָבּען די מאַראַנען געהיים אַרויסגעהאַנגען אויף די קירבּן
גנבֿות מעלדונג: „איך, דער אויטאָר, בּין נישט קיין שפּאַניער, נישט
קיין פּאָרטוגעזער, נאָר אַ ענגלענדער, — און ווען איהר זאָלט אפילו
אַנשטאָט 10 טויזענד בּעשטימען 20 טויזענד קרוזאַר אַלס נאַגראַדע,
וועט איהר מיין נאָמען נישט ענטדעקען״. נישט קוקענדיג אויף דעם
קונץ=שטיק, האָט מען דעם אויטאָר דאָך ענטדעקט: דאָס איז געוועזען
אַ מאַראַן מיט'ן נאָמען מאַנועל דאַ=קאָסטאַ. ער האָט זיך מודה געוועזען
אין פֿערבּרעכען און מען האָט איהם עפֿענטליך פֿערבּרענט. פֿון דע=
מאָלט אָן האָט די שנאה צו די מאַראַנען זיך פֿערשטאַרקט. דער
ווייכהערציגער אינקוויזיטאָר דאַ=סילוואַ איז אַראָבּ פֿון דער שטעל און
אויף זיין אָרט איז בּעשטימט געוואָרען דער בּרודער פֿון קעניג,
הענריך, אַ פֿערבּיטערטער שונא פֿון די מאַראַנען. די טורמעס זענען
פֿול געוואָרען מיט אַרעסטירטע, די שייטערהויפֿענס האָבּען געפֿלאַ=
קערט. אומזיסט האָט דער פּויפּסט פּראָטעסטירט און גע'טענה'ט, אַז
ער האָט מסכּים געווען איינצופֿיהרען די אינקוויזיציע נאָר בּיי געוויסע
גאַראַנטיעס פֿון גערעכטיגקייט; עס האָבּען נישט געהאָלפֿען די טענות,
און דער גענעראַל=אינקוויזיטאָר האָט זיך געטאָן וואָס זיין האַרץ האָט
געגלוסט. די פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען זענען ענדליך אויסגעגלייכט גע=
וואָרען אין די רעכטען מיט זייערע בּרידער אין שפּאַניען.

וואָס עס האָט זיך דעמאָלט אָבגעטאָן אין פּאָרטוגאַל, קען מען
זעהן פֿון דער גרויסער שריפֿטליכער ערקלערונג, וואָס אַ דעפּוטאַציע
פֿון די מאַראַנען האָט פֿאָרגעשטעלט דעם פּויפּסט אין 1544. די אַרעס=
טירטע מאַראַנען האָט מען געהאַלטען פֿערשמאַכט אין פֿינסטערע קע=
לערס; די ענוים, דורך וועלכע מען האָט געצוואונגען די אומגליקליכע
זיך מודה זיין אין פֿערבּרעכען, זענען בּעשטאַנען דערין, וואָס די
אַרעסטירטע פֿלעגט מען שלאָגען מיט שטעקענס, אַראָבּשינדען די
הויט, אונטערבּרענען די פּיאַטעס און נאָך אַזעלכע אכזריות'דיגע מיט=
לען. דער הויפּט=אינקוויזיטאָר פֿון ליסאַבּאָן איז דעמאָלט געוועזען יאָהאַן
דע=מעלאָ, און ער האָט געהאַט אמת פֿערגניגען, ווען ער האָט גע=
קאָנט שיקען אַ מאַראַן אויפֿ'ן פֿייער. דאָס קאָן מען זעהן פֿון דעם טאָן,
אין וועלכען ער בּעשרייבּט אין אַ בּריעף צום קעניג די פֿייערליכע
אויטאָ=דע=פֿע: „די פּראָצעסיע איז בּעשטאַנען פֿון אַנ'ערך 100 פֿער'משפּט'ע.

ווען מען איז צוגעקומען צום אָרט פון דעם טויט-שטראָף, האָט מען אָנגעהויבען זינגען דעם הימן: Veni creator spiritus!.

איין מאָנאַך איז אַרויף אויף דער בּיהנע, די דרשה איז געווען קורץ, ווייל אין דעם טאָג איז נאָך פאָרגעשטאַנען פיעל אַרבּייט. מען האָט אָנגעהויבען לייענען די אורטהיילען, פריהער פון די, וואָס זענען פער׳משפט געוואָרען אויף פערשיקונג, דערנאָך פון די פער׳משפט׳ע אויף צייטווייליגע אָדער אייביגע תפיסה און ענדליך פון די פער׳משפט׳ע צום טויט. אַזעלכע זענען געווען 20. 7 פרויענצימער און 12 מענער זענען צוגעבּונדען געוואָרען צו סטויפּעס און לעבּעדיגערהייד פערבּרענט געוואָרען. נאָר איין פרוי, וואָס האָט איינגאַנצען תשובה געטאָן, איז בּעגנעדיגט געוואָרען". — דער שפּיאָנאַזש האָט זיך פערשפּרייט איבּער׳ן גאַנצען לאַנד און פיעל מאַראַנען זענען פער׳משפט געוואָרען בּלויז אויפ׳ן גרונד פון די שפּיאָנישע עדות. איינער פון די שפּיאָנען, אַ געוועזענער קאַטאָרזשניק, זשול, פלעגט בּענוצען אַזעלכע מיטלען: אין קירך, בּשעת זי איז געווען איבּערפולט מיט מענשען, האָט ער פלוצליננג פערמאַכט די טהירען, בּעפוילען די קריסטען זיך אָבּטיילען פון די מאַראַנען און שטרענג געפאָדערט פון די קריסטען, אַז זיי זאָלען דערצעהלען אַלץ, וואָס זיי ווייסען וועגען די מאַראַנען. אויבּ נאָר עס האָט זיך געפונען איינער, וואָס האָט עפּעס געפונען אַ חטא אויף אַ מאַראַן, האָט מען דעם לעצטען גלייך פון קירך אַרויסגעשלעפּט אין טורמע אַריין. אויבּ עס זענען נישט געווען קיין שום בּעווייזען, זאָגאַר פאַלשע, געגען די בּעשולדיגטע, האָט מען געפונען אַנדערע מיטלען. אַזוי, למשל, ווען דער אינקוויזיטאָר האָט בּעשלאָסען פערבּרענען דעם רייכען מאַראַן שמעון אַלוואַרעס און זיין פרוי און עס איז, צום פערדרוס פון די ריכטער, פאָרט נישט געווען אפילו קיין איין עדות, וואָס זאָל זאָגען שלעכטס אויף די בּעשולדיגטע, האָט מען גענומען דאָס 6-יעהריגע מיידעלע פון אַלוואַרעס, אַוועקגעשטעלט פאַר איהר אַ שאָל מיט אָנגעגליהטע קויהלען און געסטראַשעט זי צו פערבּרענען איהר הענטעל אויף די קויהלען, אויבּ זי וועט נישט זאָגען, אַז זי האָט געזעהן ווי די עלטערן איהרע האָבּען געשלאָגען מיט אַ שטעקען די פיגור פון געקרייצטען יעזוס. דאָס מיידעלע האָט געזאָגט אַלץ, וואָס מען האָט פון איהר געפאָדערט, און אויפ׳ן גרונד פון דעם עדות-זאָגען האָט מען די אומגליקליכע עלטערן פערבּרענט אויפ׳ן פייער.

דער פּויפּסט פּאַאול דער דריטער האָט געוואוסט וועגען די

שרעקליכע מעשים פון דער אינקוויזיציע און ווידער אָנגעהויבען ענערגיש
פאָרדערן, אז עס זאָלען אָבגעהיט ווערן די גאראַנטיעס לויט דער בולא
פון 1536. דער קעניג האָט איינגעשטימט צו בעשטימען א קאָמיסיע פון
4 מאראַנישע פאָרשטעהער, וועלכער זאָלען אויסאַרבייטען א פראָיעקט,
ווי אַזוי איינצואָרדנען די לאַגע פון די מאראַנען. די קאָמיסיע האָט
אַוועקגעשטעלט איהרע פריהעריגע בעדינגונגען: אַלגעמיינע אַמנעסטיע
פאַר די אַרעסטירטע און ניט דערלאָזען קיין פאַלשע אָדער געפעלשטע
עדות, ווי אויך שווערע ענוים, אַלס א מיטעל צו צווינגען דעם בע-
שולדיגטען, ער זאָל זיך מודה זיין. אויף די דאָזיגע בעדינגונגען האָט
דער קעניג נישט געוואָלט איינשטימען און נאָך לאַנגע אונטערהאַנדלונגען
צווישען דעם קעניג און דעם פויפסט, איז דער לעצטער ענדליך איינ-
געגאַנגען אויף אַזאַ פשרה: אַלע בעשולדיגטע מאראַנען, וואָס וועלען
זיך עפענטליך מתודה זיין אין זייער חטא און צוזאָגען, אַז אויף ווייטער
וועלען זיי שוין זיין פרום און גוט, זאָלען בעפרייט ווערן, נאָר דער
פאַר אויב זיי „זינדיגען" נאָך אַמאָל, געהערען זיי שוין צום געריכט
פון דער אינקוויזיציע, וואָס דאַרף זיך מיט זיי נישט צערעמאָניען. אויפ'ן
גרונד פון דעם בעפעהל (1548) זענען טויזענדער מאראַנען בעפרייט
געוואָרען פון תפיסה. אָבער אין עטליכע יאָהר אַרום האָבען זיך ווידער
געפונען זינדיגע צווישע די מאראַנען, וואָס האָבען תשובה געטאָן,
און דאַסמאָל האָט די אינקוויזיציע מיט זיי שוין נישט געמאַכט קיין
לאַנגע שהיות און די שייטערהויפענס האָבען ווידער זיך פונאַנדערגע-
פלאַקערט. בעזונדערס האָט זיך פערערגערט די לאַגע ביים פויפסט
פאַאול דער 4-ער, וועלכער האָט געהאַלטען מיט דער רעאַקציע און
געווען אין אַלץ איינע מיט די פאָרטוגאַלישע קלעריקאַלען. נאָכ'ן טויט
פון יאָהאַן, אין 1557, איז קעניג פון פאָרטוגאַל געוואָרען זיין ברודער
דער געוועזענער גענעראַל-אינקוויזיטאָר העגריק און ראַן איז די גאַנצע
מלוכה-פיהרונג איבערגעגאַנגען אין די הענד פון די דאָמיניקאַנער און
יעזואיטען, וועלכע האָבען בעקומען פרייע פליגלען. ביים קעניג סעבאַס-
טיאַן האָבען די יודען אָבגעקויפט פאַר א פיערטעל מיליאָן דוקאַטען די
גאַראַנטיע פון פערמעגענס-זיכערהייט אויף 10 יאָהר. נאָך דער פעראייניגונג
פון פאָרטוגאַל מיט שפאַניען אונטער דער מאַכט פון טיראַן פיליפ
דער צווייטער (1580) האָט די הערשאַפט פון דער אינקוויזיציע דער-
גרייכט צו איהר העכסטען פונקט און די מאראַנען האָבען שוין קיין
קאָפ נישט געקענט אויפהויבען. די צרות זענען געווען אונערטרעגליך.

קיין שום האָפנונג אויף אַ בעסערע צוקונפט איז שוין נישט געווען און דאַן האָבען די מאַראַנען אָנגעהויבען מאַסענווייז עמיגרירען קיין איטאַליען, טערקיי, אַפריקאַ און אַנדערע לענדער.

פונקט אין יענער צייט פון אונערטרעגליכע רדיפות אויף יודען, ווען עס האָט זיך אויסגעוויזען, אַז עס איז שוין נישטאָ קיין איין לאַנד, וואו יודען זאָלען קענען זיין זיכער מיט זייער לעבען און פערמעגען, איז די הילף געקומען אונערוואַרטעט נאָר פון אַ אַנדער זייט, פון אַ לאַנד, וואו יודען האָבען קיינמאָל ביז יעצט גאָר נישט געוואוינט. דאָס איז געווען דאָס קליינע לאַנד האָלאַנד, וואו יודען האָבען צום ערשטען מאָל אָנגעהויבען געניסען פון כמעט פאָלקאָמער גלייכבערעכטיגונג.

אין דאָזיגען קליינעם ווינקעל פון אייראָפּאַ איז ביז דעם 16-טען יאָהרהונדערט כמעט קיין יודישער פוס נישט געווען. נאָר זעלטען פלעגען אהין קומען געצעהלטע יודען צוליעב געשעפט. נאָר פון די האָט די געשיכטע אונז קיין זכר נישט איבערגעלאָזט. ווען נידערלאַנד (האָלאַנד און בעלגיען) איז איינגענומען געוואָרען דורך דעם שפּאַנישען קעניג קאַרל דער 5-טער, זענען דאָרט איינגעפיהרט געוואָרען די אַלע רעאַקציאָנערע מלוכה-יסודות, אויף וועלכע עס איז געשטאַנען די שפּאַנישע מלוכה, און צוזאַמען דערמיט איז אהין אריינגעפיהרט געוואָרען אויך די פערברענטע שנאה צו יודען. קאַרל האָט אַרויסגעגעבען אַ בעפעהל, אַז מען זאָל יודען נישט אריינלאָזען קיין נידערלאַנד און דאָס ביסעל יודען, וואָס געפינען זיך שוין דאָרט, זאָלען תיכף אַרויסגעטריבען ווערן. יעדער בירגער איז געווען מחויב צו מעלדען דעם קעניג וועגען יעדען יודען, וואָס וועט זיך דאָרט בעווייזען געגען געזעץ. די מאַגיסטראַטען פון נידערלאַנד האָבען זיך געסטאַרעט פינקטליך צו ערפילען די גזירות פון קעניג, ווייל זיי האָבען מורא געהאַט, אַז צוליעב יודען וועט אויך אין נידערלאַנד איינגעפיהרט ווערן די אינקוויזיציע, וועלכע האָט אַרויסגעוואָרפען אַ שרעק אויך אויף אַלע קריסטען. אָבער אין גיכען האָט נידערלאַנד אָנגעהויבען אַ מלחמה מיט שפּאַניען און איינע פון די הויפּט-סיבות פון דעם אויפשטאַנד איז געווען דער פחד פאַר דער שרעקליכער אינקוויזיציע און די פּראָטעסטאַנטישע לעהרע, וואָס האָט זיך איינגעוואָרצעלט אין די מדינות פון נידערלאַנד. די דאָזיגע קליינע מלוכה איז צו יענער צייט געוואָרען אַ נעסט פאַר'ן פּראָטעסטאַנטיזם און צווישען דעם פרייען, נאָר אָרימען נידערלאַנד און דעם שטאַרקען, נאָר פינסטערען שפּאַניען האָט זיך אָנגעהויבען אַ פערביטער-

טער קריעג, וואס האט געדויערט צעהנדליגער יאהרען. די וועלט
האט פאר זיך א וואונדער געזעהן און ערשטוינט געווארען: די אל-
מעכטיגע שפאנישע מלוכה האט נישט געקענט איינגעהמען דאס ארימע
און קליינע פאלק פון נידערלאנד, וועלכעס איז געוועזן ארים אין
געלד און אין מענשען, אבער רייך אין גייסט און אין העלדענמוט.
פון דעם דאזיגען לאנגיעהריגען קריעג צווישען דעם ריזיגען שפאניען
און קליינעם נידערלאנד האבען אויך יודען פיעל אויסגעשפיעלט:
נידערלאנד איז געוועזן די ערשטע מלוכה, וואס האט יודען אויפגע-
נומען באמת גאסטפריינדליך און זיי געשאנקען כמעט גלייכע רעכטען.
פון דער צווייטער זייט האבען אויך די יודען, וואס האבען זיך דארט
בעזעצט, מיט זייער רייכטום און בילדונג פיעל מיטגעהאלפען דער
אויפבליהונג פון נידערלאנד און דעם נצחון איהרען אויף שפאניען.
דער דעספאט פיליפ דער צווייטער האט געקוקט אויף דעם דאזיגען
פערבאנד צווישען די געפלאגטע יודען און דעם פראטעסטאנטישען
נידערלאנד מיט כעס און פערביטערונג, נאר ער האט גארנישט
געקענט אויפטאן. יודען האבען געמעגט זיין העכסט צופרידען מיט
זייער נקמה, וואס זיי האבען דערלעבט אין זייערע שונאים: דאס אל-
מעכטיגע שפאניען האט אנגעהויבען פאלען אלץ נידעריגער און נידע-
ריגער און האלט נאך אין פאלען אויך ביי דער יעצטיגער צייט, ווע-
רענד דאס קליינע נידערלאנד האט א דאנק יודען אנגעהויבען בליהען
אלץ מעהר און מעהר און געווארען א מלוכה פון ערשטען ראנג.

די מאראנען אין פארטוגאל און אין שפאניען האבען שוין לאנג
געהאט געווארפען א אויג אויף נידערלאנד. נאך אין דער צייט, ווען
נידערלאנד האט געפיהרט דעם קאמפף פאר דער פרייהייט מיט
שפאניען, האט איינער א אנגעזעהענער יוד, שמואל פאלאחי, דער
קאנסול פון מאראקא אין נידערלאנד, פארגעלעגט דעם מאגיסטראט
פון מידעלבורג, אז זיי זאלען ערלויבען בעזעצען זיך דארט יודען,
וועלכע וועלען געווים מיט זייער עשירות און האנדעלס=פעהיגקייטען
רייך מאכען די שטאדט. די שטאדט=געמיינדע האט דערויף גערן
מסכים געוועזן, אבער נעגען דעם זענען געוועזן די פאסטארען, וועלכע
האבען געקעמפפט מיט דעם קאטוליציזמוס און דאך אליין געוועזן פא-
נאטיקער און זיך געהאלטען אין די אלטע אבערגלויבענס וועגען יודען.
ערשט ווען נידערלאנד האט ענדליך געזיעגט אין קאמפף מיט שפאניען
און די האלענדישע שטאטען האבען זיך פעראייניגט אין א פרייע רע-

פובליק אונטער דער פיהרונג פון פרינץ העניריך פון אראניען, (1579), איז האלאנד בילעכוויז געווארען א מקלט פאר די געפלאגטע און גע-רודפ׳טע מאראנען.

די ענטשטעהונג פון דער יודישער קאלאניע אין אמסטערדאם, דער צענטער פון האלאנד, איז פארגעקומען כמעט אויף א ראמאנטישען אופן. ווענען דעם דערצעהלט מען אזוי. א שיף מיט א קליינער גרופע ענטלאפענע מאראנען איז געשוואומען פון פארטוגאל אונטער דער אנ-פיהרונג פון איינעם פון זיי, יעקב טיראדא. די ענטלאפענע האבען זיך געלאזט, וואוהין די אויגען האבען געטראגען, אהן א בעשטימטען ציעל. אין דעם שיף זענען געזעסען די יונגע מיטגליעדער פון א רייכער אריסטאקראטישער פאמיליע: מאנועל-לאפיעץ פריירא, זיין שוועסטער א בעריהמטע שענהייט מאריא נונעס און זייער פעטער לאפיעץ האמען, אלע מאראנען. אויפ׳ן וועג איז זייער שיף געפאנגען געווארען דורך ענגלענדער און געפיהרט געווארען קיין לאנדאן. דער שיפס-קאפיטאן, א ענגלענדער, איז געווען אזוי בעצויבערט פון דער שענהייט פון מאר-יא, אז ער האט איהר פארגעלעגט חתונה האבען מיט איהר; נאר דא האט זי איהם ענטדעקט דעם סוד, אז זי איז נישט קיין שפאניערין, נאר א יודיש קינד, וואס איז ענטלאפען פון דער אינקוויזיציע. אין לאנדאן איז די שענע מאריא אריינגעפאלען אין די אריסטאקראטישע קרייזען און דארט בעריהמט געווארען. ווענען איהר האט זיך דערוואוסט די קעניגין, וועלכע האט זי איינגעלאדען צו זיך אויף א אודיענץ און דערנאך געפאהרען מיט איהר אין א אפענער קארעטע איבער די גאסען פון לאנדאן. ווי עס ווייזט אויס, האט אבער מאריא אויסגעבעטען פאר זיך און איהר משפחה א ערלויבניש צו פאהרען ווייטער. זיי האבען זיך אנ-געלאזט קיין האלאנד. נאך א שווערען וועג אויפ׳ן ים איז זייער שיף אנ-געקומען אין פארט פון קליינעם שטעדטעל עמדען. דארט האבען זיי זיך אבגעשטעלט און געהענדיג איבער די גאסען פון שטעדטעל האבען זיי אויף איינעם פון די הייזער בעמערקט א אויפשריפט אויף העברעאיש און דערפון פערשטאנען, אז דארט וואוינט א יוד. דארט האט געוואוינט דער רב ר׳ אורי הלוי. די וואנדערער האבען איהם דערצעהלט, וואס מיט זיי האט פאסירט, און געבעטען, אז ער זאל זיי מגייר זיין. דער רב האט אבער זיי ערקלערט, אז דא איז א געפאהר דאס צו טאן, ווייל דאס שטעדטעל איז קליין, און די קריסטליכע בעפעלקערונג וועט זיך געוויס דערוויסען ווענען דעם; ער האט זיי געראטען פאהרען קיין אמסטערדאם,

וואו די פרייהייט איז אַ גרעסערע און קיין סכנה איז נישטאָ, צוזאָגענדיג זיי, אַז נאָכדעם וועט ער אַליין אויך זיך אַריבערציהען אַהין. די וואַנדערער זענען אָבגעפאָהרען קיין אַמסטערדאַם, אַהין זענען אויך באַלד געקומען זייערע קרובים און נאָהענטע, אַהין איז אויך געקומען ר׳ אורי הלוי און אויף אַזאַ אופן איז דאָרט געגרינדעט געוואָרען די ערשטע יודישע געמיינדע. זייער גייסטיגער מנהיג איז געווען ר׳ אורי הלוי.

אוים שטענדיגער געוועהנהייט צו בעהאַלטען זיך פון פרעמדע אויגען, האָבען די מיטגלידער פון דער געמיינדע אויך אין אַמסטערדאַם נישט אַרויסגעטרעטען אַלס אָפענע יודען. די האָלענדער האָבען פריהער געמיינט, אַז דאָס זענען שפּאַנישע קאַטוילוקען, נאָר די געהיימניספולע און פערבאָרגענע מאַניערען האָבען אַרויסגערופען אַ חשד, אַז זיי זענען פערמאַסקירטע פּאַפּיסטען פון שפּאַניען, און מען האָט אָנגעהויבען זיי נאָכשפּירען. איינמאָל, אין יום־כפור, ווען די מאַראַנען האָבען זיך פערזאַמעלט תפלה צו טאָן, האָבען זיך אין זייער שוהל אַריינגעריסען סאָלדאַטען, געמאַכט אַ רעוויזיע און אַרעסטירט דעם רב ר׳ אורי הלוי. דעמאָלט איז יעקב טיראַדאָ אוועק צו דער אַמסטערדאַמער מאַכט און אויף לאַטייניש מיט זיי זיך צונויפגערעדט, ערקלערענדיג, אַז די עמיגראַנטען זענען נישט קיין קאַטוילוקען, נאָר יודען, וואָס זענען ענטלאָפען פון דער אינקוויזיציע, אַז זיי האָבען מיטגעבראַכט מיט זיך גרויסע קאַפּיטאַלען, און אַז נאָך זיי וועלען קומען פרישע פּאַרטיעס עמיגראַנטען, וואָס וועלען מיטהעלפען דער אויפבליהונג פון האָלענדישען האַנדעל. דאַן האָט מען דעם אַרעסטירטען רב בעפרייט און אָנגעהויבען זיך בעציהען צו די מאַראַנען מיט מעהר צוטרוי. די עמיגראַנטען ווידער האָבען זיך שוין אָנגעהויבען האַלטען אָפען אַלס יודען און אין גיכען איז דער צוטרוי צו זיי שוין געווען אַזוי גרויס, אַז זיי האָבען זיך בעשלאָסען בעטען ביי דער אַמסטערדאַמער מאַכט אַ ערלויבניש אויף צו בויען אַ אייגענע שוהל. די ערלויבניש איז געגעבען געוואָרען און אין 1598 איז אין אַמסטערדאַם אויסגעבויט געוואָרען די ערשטע יודישע שוהל מיט דעם נאָמען „בית יעקב", צום אָנדענקען פון איהר גרינדער יעקב טיראַדאָ. דער רב ר׳ אורי הלוי, אַ דייטשער יוד, האָט דאָרט געהאַלטען זיינע דרשות אויף דייטש און זיין זוהן פלעגט זיי איבערזעצען פאַר די צוהערער אויף שפּאַניש.

די ידיעות וועגען דער יודישער געמיינדע אין האָלאַנד האָבען אַהין צוגעצויגען מאַסען ענטלאָפענע פון שפּאַניען און פּאָרטוגאַל, די

מאראנען אין די לענדער פון דער אינקוויזיציע האבען אויפגעהויבען דעם קאפ, נעווארען שטאלצער ביי זיך און ביי זיך אין דערהיים שוין אנגעהויבען אפענער און דרייסטער ארויסטרעטען אלס יודען. נאר טויזענדער מאראנען, וועלכע עס איז נמאס געווארען צו טראגען אויף זיך א מאסקע, האבען אינגאנצען פערלאזען זייער פאטערלאנד און אריבערגעפאהרען קיין האלאנד, און זיי זענען געווארען אפענע יודען. אין א פאר צעהנדליג יאהר ארום איז אין אמסטערדאם שוין געוועזען 400 יודישע פאמיליעס. דאס רוב פון זיי זענען געוועזען פארטוגאלישע מאראנען און דעריבער האט זיך די געמיינדע גערופען „פארטוגאלישע". אין 1608 האט זיך אין אמסטערדאם געגרינדעט א נייע שוהל מיט'ן נאמען „נוה שלום" און אין 10 יאהר שפעטער האט זיך געעפענט נאך א דריטע שוהל „בית ישראל".

צווישען די מאראנען, וואס האבען זיך בעזעצט אין האלאנד, זענען געוועזען פיעל גרויסע סוחרים, וועלכע האבען נישט ווינציג מיטגעהאלפען דערצו, אז דאס ארימע לאנד, וואס איז נאך ארימער געווארען צוליעב דער לאנגיעהריגער מלחמה מיט שפאניען, זאל אזוי אויפבליהען אין מסחר. זיי האבען געפיהרט, הויפטזעכליך, א עקספארטהאנדעל מיט טערקיי און מאראקא, זיך בעטייליגט אין דער וועסטאינדישער קאמפאניע און זיך פערנומען מיט באנק־אפעראציעס. צווישען די מאראנען זענען אויך געוועזען נישט ווינציג דאקטוירים, יוריסטען און שריפטשטעלער. די האלענדער רעפובליק האט געגעבען די יודען פאלקאמע פרייהייט פון רעליגיע און פון געמיינדע־פערוואלטונג. זיי איז נאר פערבאטען געווארען חתונה צו האבען מיט קריסטען און אפען ארויסטרעטען געגען קריסטענטום.

די ארדנונג פון דער געמיינדע־פערוואלטונג איז געוועזען א מוסטערהאפטע. די דריי אמסטערדאמער יודישע שוהלען זענען פריהער געוועזען דריי בעזונדערע קאנגרעגאציעס, וואס יעדע פון זיי האט געהאט זייער רב אדער „חכם". די ערשטע צייט זענען צווישען די דריי שוהלען פארגעקומען רייבונגען, נאר דערנאך האבען זיי זיך אלע פעראייניגט אין איין געמיינדע. די ספרדים מיט זייער ליעבע צו ארדנונג און זייער געבוירענער אינטעליגענץ האבען ארויפגעלעגט זייער שטעמפעל אויף דער ארגאניזאציע פון דער געמיינדע. עס זענען אויסגעארבייט געווארען 42 בעזונדערע פונקטען, וואס זענען בעשטעטיגט געווארען דורך דעם מאגיסטראט. דער אנפיהרער פון דער געמיינדע איז געוועזען דער ראט

(מעמד), וואס איז בעשטאנען פון רבנים און עלטסטע (פרנסים); נאר די רעליגיעזע פראגען זענען געלעזן געווארען בלויז דורך די רבנים אליין. די ארטיגע מאכט האט געגעבן דעם „מעמד” דאס רעכט ארויפצולעגן שטראפען אויף די מיטגלידער פון דער געמיינדע, וואס פאלגען נישט דאס יודישע געזעץ, און מיט דעם רעכט פלעגט די געמיינדע־פערוואלטונג זיך נישט זעלטען בענוצען. די אמסטערדאמער יודען, געוועזענע מאראנען, האבען א לאנגע צייט זיך נישט געקענט אפגעוועהנען פון זייערע קאטולישע שטימונגען, וואס זיי האבען מיט זיך מיטגעבראכט פון די לענדער פון דער אינקוויזיציע. אזוי, למשל, האבען די מאראנען געהאט א לאנגע צייט די קאטולישע געוועהנהייט צו קוקען אויף דעם רב, ווי אויף א גייסטליכען, וואס איז בכח צו פערגעבען די זינד; עס איז גענוג נאר זיך מתודה זיין פון צייט צו צייט און דאן ווערן די זינד פערגעבען און מען קאן איבערנעמען אנהויבען זינדיגען. אזא שטאנדפונקט, לויט וועלכען די רעליגיעזע צערעמאניע שטעהט העכער פון די ריינע מדות, איז לחלוטין פרעמד דעם יודענטום, נאר די מאראנען האבען נישט ווילענדיג זיך איינגעלעבט מיט די דאזיגע קאטולישע געוועהנהייטען אין דער צייט, ווען זיי האבען אויף זיך געטראגען די מאסקע פון קריסטען, און די רבנים האבען דעריבער געמוזט הארט קעמפפען נעגען דעם. די ערשטע אמסטערדאמער רבנים ר׳ יוסף פארדא און ר׳ יהודה וויגא האבען זיך נאך גערעכענט אביסעל מיט די געוועהנהייטען פון די מאראנען און זיי נישט בעשטראפט, נאר דער דריטער רב ר׳ יצחק עוזיאל איז שוין ענערגיש ארויסגעטרעטען נעגען דעם און געקעמפפט נעגען די אנטי־יודישע בעגריפען.

וואס מעהר דער „מעמד” האט זיך פערפעסטיגט, אלץ שטרענגער זענען געווארען די מיטלען נעגען די, וואס האבען זיך ערלויבט צו דענקען פריי אדער אנדערש פון דעם אפיציעלען יודענטום. צום בעדויערן, האבען די מאראנען פון זייער פריהעריגען פאטערלאנד, וואו עס האט געהערשט דער רעזשים פון אינקוויזיציע, אויך אראבגעבראכט די מיאוס׳ע מדה פון פאנאטיזם און איבעריגער פארזיכטיגקייט, וואס זוכט אומעטום כפירה און איז אלץ און אלעמען חושד. דער אמסטערדאמער רבנים־קאלעגיום, וואס איז בעשטאנען פון די רבנים: ר׳ דוד פארדא, ר׳ שאול מארטיירא, ר׳ יצחק אבוהב דע־פאנסעק, האט געשפיעלט א ראליע פון א העכסטען גייסטיגען טריבונאל, וואס

דאַרף שטרענג אַכטונג געבען, אַז די מיטגלידער פֿון דער געמיינדע זאָלען חלילה נישט אָבטרעטען פֿון דער רעליגיע, און וואָס בעשטראָפֿט מיט חרם און אַנדערע שטרענגע מיטלען פֿאַר יעדען פּונקט פֿון פֿריזין.

בעפֿרייענדיג זיך פֿון אויסערליכען יאָך, איז די גייסטיגע ענערגיע פֿון די מאַראַנען אויך פֿריי געוואָרען און אין פֿערלויף פֿון ערשטען העלפֿט יאָהרהונדערט פֿון איהר עקזיסטענץ האָט די האָלענדישע קאָלאָניע אַרויסגעוויזען אַ אינטענסיווע ענערגישע טעטיגקייט אין דער ליטעראַטור און אין גייסטיגען לעבען. אין דער ליטעראַרישער שאַפֿונג פֿון די האָלענדישע יודען האָבען זיך אָבגעשפּיגעלט צוויי פֿערשידענע שטרעמונגען: דאָ האָבען זיך בעגעגענט דער שמאָלער רעליגיעזער דאָגמאַטיזם מיט דעם עקסטען פֿרייַדענקען, די אַבערגלויביגע קבלה מיט דער סקעפּטישער פֿילאָזאָפֿיע, דאָס פּאָעטישע בעזינגען די יודישע מיסיע מיט דער שאַרפֿסטער קריטיק פֿון די יסודות פֿון יודענטום. אין די ליטעראַרישע ווערק פֿון דער ערשטער צייט פֿערנעהמט נאָך ביי די יודישע שריפֿטשטעלער אין האָלאַנד דעם ערשטען פּלאַץ די ליריק און די מיסטישע שטימונג. אין זיי הערען זיך די נאָכוועהענישען פֿון דער שרעקליכער דראַמאַ פֿון מאַראַנענטום. יעקב בעלמאָנטע, איינער פֿון די ערשטע גרינדער פֿון דער אַמסטערדאַמער יודישער קאָלאָניע, האָט אין פֿערזען בעזונגען אויף שפּאַניש די ליידען פֿון זיינע ברידער אונטער דער הערשאַפֿט פֿון דער אינקוויזיציע. דער פּאָעט דוד אָבענטאַר מעלאָ האָט איבערזעצט דעם תהלים אויף שפּאַניש; דערביי האָט דער איבערזעצער אין איינגע קאַפּיטלעך פֿון תהלים אַרייַנגעשטעלט זיין אייגענע ליריק וועגען דעם שיקזאַל פֿון יודישען פֿאָלק און וועגען זיינע פּערזענליכע ליידען אַלס מאַראַן. אַ צווייטער פּאָעט, ישורון, אָדער פּאַאול דע-פּינאַ לויט זיין קריסטליכען נאָמען, איז בעוואוסט נישט אַזוי מיט זיין ליטעראַרישער טעטיגקייט, ווי מיט זיין לעבענס-געשיכטע. אַ געבוירענער פֿון ליסאַבאָן, אַ אייניקעל פֿון אַ מאַראַנישער פֿאַמיליע, איז פּאַאול דע-פּינאַ אין דער יוגענד געווען אַ גוטער קאַטוילישער און זאָגאַר זיך געגרייט צו ווערן אַ מאָנאַך. ער איז צו דעם צוועק אַוועקגעפֿאָהרען קיין רוים, נאָר דאָרט האָט ער זיך בעגעגענט מיט איינעם אַ געבילדעטען דאָקטאָר פֿון די מאַראַנען, וועלכער האָט איהם דערפֿון אָבגערעדט. דערווייל האָט זיך געמאַכט אַ מעשה, אַז איינער אַ אַלטער פֿראַנציסקאַנער האָט לויט זיין אינערליכער איבערצייגונג אָנגעהויבען

עֶפֶּענטליך פרעדיגען די יודישע רעליגיע. דערפאר איז ער אָבגעזעסען
אין תפיסה אַ לאַנגע צייט און ענדליך לעבעדיגערהייד פערברענט גע-
ווארען, פערבלייבענדיג ביי זיין איבערצייגונג. די דאָזיגע געשיכטע
האָט געמאַכט אַ גרויסען איינדרוק אויף אלע מאַראַנען און צווישען זיי
אויך אויף פּאַאול דע=פּינאַ, וועלכער האָט פּערזענליך געקענט דעם
פראַנציסקאַנער. ער האָט בעשלאָסען זיך אומקעהרען צום יודענטום
און איז אָבגעפּאָהרען קיין אַמסטערדאַם, וואו ער האָט זיך מגייר גע-
ווען. — צווישען די שריפטשטעלער פון יענער צייט האָט זיך אויס-
געצייכענט מיט זיין הויכען יחוס און גייסטיגע פעהיגקייטען אברהם
דע=גערעראַ, אַ אייניקעל פון בעריהמטען גאָנזאַלאָ=דע=קאָרדאָוואַ, דער
נעאַפּאָליטאַנער וויצע=קעניג. גערעראַ האָט זיך אריינגעטאָן אין דער
קבלה, וואָס ער האָט געלערנט ביי די תלמידים פון אר"י. אין זיין
ווערק „שערי שמים" האָט ער ערקלערט דאָס סיסטעם פון דער פּראַק-
טישער קבלה אין צוזאַמענהאַנג מיט דער פילאָזאָפיע. דאָס דאָזיגע
ווערק, וואָס איז געשריבען געוואָרען אויף שפּאַניש, איז דערנאָך איי-
בערזעצט געוואָרען אויף העברעאיש דורך דעם רב ר' יצחק אבוהב
דע=פאָנסעקאַ.

דאָס לעבען פון דעם לעצטען איז אויך געוועזען רייך אין פּאַסי-
רונגען. אין די קינדער=יאָהרען איז ער איבערגעפיהרט געוואָרען פון
פּאָרטוגאַל קיין אַמסטערדאַם, וואו ער האָט געלערנט תורה ביי'ם אל-
טען חכם ר' יצחק עוזיאל. ער האָט געמאַכט אַזעלכע ריעזיגע פאָר-
שריטען אין לערנען, אַז אויפ'ן 21=טען יאָהר האָט ער שוין אליין בע-
קומען דעם טיטול „חכם". נאָך דער פעראייניגונג פון די דריי יודישע
געמיינדעס אין אַמסטערדאַם איז ר' יצחק אבוהב געוואָרען איינער פון
די טיכטיגסטע מיטגלידער צווישען די רבנים. אין 1642 איז ער אין
דער שפּיץ פון אַ פּאַרטיע יודישע עמיגראַנטען אוועק קיין בראַזיליען,
וואָס האָט זיך דעמאָלט געפונען אונטער דער הערשאַפט פון האָלאַנד.
דאָרט איז ער געוואָרען רב אין דער שטאָדט פערנאַמבוקאָ, וואו עס
האָבען געוואוינט פיעל פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען. נאָר נישט לאַנג איז
איהם אויסגעקומען צו בלייבען אויף זיין שטעל. אין 1646 איז צווישען
פּאָרטוגאַל און האָלאַנד אויסגעבראָכען אַ מלחמה צוליעב דער הערשאַפט
איבער בראַזיליען און מנצח געוועזען האָבען די פּאָרטוגעזער. די יודען
האָבען זיך ווידער געפונען אין די נעגעל פון דער אינקוויזיציע, צו-
ליעב וועלכער זיי זענען ענטלאָפען פון איירפּאַ, און די געמיינדע אין

בראַזיליען איז זיך צופּאַלען. ר׳ יצחק אַבוהב איז אָבגעפאָהרען קיין אַמסטערדאַם און ווידער פערנומען די שטעל פון אַ חכם. מיט זיינע דרשות אין שוהל האָט ער צוגעצויגען פיעל צוהערער. ער האָט גע־לייענט לעקציעס אין דער אַמסטערדאַמער ישיבה, וואו מען האָט דאַן געלערנט תלמוד, ביבעל, דקדוק און העברעאיש. דער טעקסט פלעגט איבערגעזעצט ווערן אויף פאָרטוגאַליש, וואָס איז נאָך אויף אַ לאַנגע צייט פערבליבען די שפּראַך פון דעם גרעסטען טייל האָלענדישע יודען. אַנ׳ערך 50 יאָהר איז ר׳ יצחק אַבוהב געשטאַנען אין דער שפּיץ פון דער „פּאָרטוגעזישער״ געמיינדע אין אַמסטערדאַם און געשטאָרבען אין טיעפער עלטער (1693). ביי זיין לעבען זענען אָבגעדרוקט געוואָרען זיינע פּירושים צום חומש און זיינע דרשות אויף דער שפּאַנישער שפּראַך. אויף העברעאיש האָט ער נאָר געשריבען זיינע ערינערונגען פון דער מלחמה צווישען האָלאַנד און פּאָרטוגאַל.

דער טיכטיגסטער ליטעראַרישער און געזעלשאַפטליכער טוער פון יענער צייט איז געווען ר׳ מנשה בן ישראל (1604—57), אַ חבר פון ר׳ יצחק אַבוהב. ער איז געווען אַ זוהן פון פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען, וואָס זענען ענטלאָפען פון דער אינקוויזיציע קיין האָלאַנד. איהם האָט מען געבראַכט קיין אַמסטערדאַם נאָך אַ קינד. דאָרט האָט ער געלערנט ביי ר׳ יצחק עוזיאל תורה, נאָר דערביי האָט ר׳ מנשה אויך געלערנט אַנדערע זאַכען, ווי לאַטיין, אייראָפּעאישע שפּראַכען און געלעזען די ווערק פון קריסטליכע שריפטשטעלער. נאָך אין די יונגע יאָהרען האָט ער אַרויסגעוויזען אַ רעדנערישען טאַלענט און שוין צו 18 יאָהר האָט ער געהאַלטען דרשות אין שוהל און קאָנקורירט אויף דעם געביעט מיט זיין חבר ר׳ יצחק אַבוהב. אין 1627 האָט ער געעפענט אַ יודישע דרוקעריי און שפּעטער איז ער געוואָרען דער אָנפיהרער פון דער ישיבה, וואָס איז געגרינדעט געוואָרען אויף די מיטלען פון דער רייכער פאַמיליע פּרייראַ. ר׳ מנשה בן ישראל האָט געהאַט אַ סך וויסענשאַפט, געווען דער פּראָדוקטיווסטער צווישען אַלע שריפטשטעלער פון יענער עפּאָכע, הגם ער איז נישט געווען קיין טיעפער מענש. אַ דאַנק זיינע גרויסע קענטני־שען האָט ער געהאַט פערבינדונגען מיט די בעריהמטעסטע קריסטליכע געלעהרטע פון יענער צייט; אַ געוויסע צייט האָט ער אויך געפיהרט אַ קאָרעספּאָנדענץ מיט דער שוועד׳שער קעניגין חריסטינאַ, וואָס איז געווען אַ ליעבהאָבערין פון דער וויסענשאַפט. בעזונדערס זענען מיט איהם געווען בעפריינדעט די פּראָטעסטאַנטישע טעאָלאָגען און מיסטיקער.

די דאָזיגע פּאָפּולאַריטעט האָט ר' מנשה בן ישראל ערוואָרבען אַ דאַנק זיינע ווערק אויף לאַטייניש, שפּאַניש און העברעאיש. זיין גרויס ווערק „Conciliador“ (דער שלום-מאַכער), אַ מיסטיש-פילאָזאָפישער פּירוש צו דער ביבעל, איז איבערגעזעצט געוואָרען אויף לאַטייניש און ענגליש. הגם אין דעם ווערק איז דאָ ווינציג אָריגינעלע געדאַנקען. אין אַ צווייט גרויס ווערק, וואָס איז דערנאָך אָנגעשריבען געוואָרען אויף העברעאיש, „נשמת חיים“, טרעט אַרויס ר' מנשה בן ישראל אַלס מקובל. דאָרט ווערען אָפט ציטירט די קריסטליכע מיסטיקער און די יודישע מקובלים. דאָרט פיגורירען די אַלע פאָרשטעלונגען וועגען שדים, מכשפים גלגולים און דבוקים אין אַ גאַנץ ערנסטען טאָן און דאָס בעווייזט, אַז נישט קוקענדיג אויף זיין ענציקלאָפּעדישער וויסענשאַפט, האָט ר' מנשה בן ישראל געפעהלט דער קריטישער חוש און ער איז נישט וייט אוועקגעגאַנגען פון דעם אר"יס תלמידים. אויף דעם סמך פון אַ ערצעהלונג פון עפּעס אַ רייזענדען אַוואַנטוריסט, אַז צווישען די אינדיאַנער אין אַמעריקאַ האָט ער געזעהן די רעשטען פון די פערלוירענע עשרת השבטים, האָט ר' מנשה בן ישראל געבויט אַ גאַנצען בנין און אָנגעשריבען אַ ווערק „תקות ישראל“, וואו ער בעווייזט, אַז די נבואה וועגען דער אייביגקייט פון יודישען פאָלק איז שוין מקוים געוואָרען און דעריבער קאָן מען האָפען, אַז אין גיכען וועט משיח קומען. ביי די אַלע מיסטישע שטימונגען איז ר' מנשה בן ישראל אָבער אויך געוועזען אַ רעאַלער מענש, נישט פערגעסען די ווירקליכקייט און די לעצטע יאָהרען פון זיין לעבען האָט ער געפיהרט אַ שטאַרקע אַגיטאַציע וועגען דעם בעזעצען זיך פון יודען אין ענגלאַנד. נאָר וועגען דעם — אין די שפּעטערדיגע קאַפּיטלען.

אַזעלכע מענשען מיט גרויסע קענטנישען, ווי ר' מנשה בן ישראל, האָט מען צווישען די האָלענדישע יודען געקענט געפינען נישט ווינציג. האָלאַנד איז געוואָרען אַ צענטר פון יודישער גייסטיגער טעטיגקייט, די צאָהל פון די געלעהרטע און שריפטשטעלער איז געוועזען אַ בעדייטענדע, און פון דער דאָזיגער סביבה איז אויך אַרויסגעוואַקסען דער גייסטיגער ריעז ברוך שפּינאָזאַ. אָבער נישט קוקענדיג אויף דער נעבווירענער אינטעליגענץ פון די שפּאַנישע און פּאָרטוגאַלישע אנוסים, נישט קוקענדיג אויף זייערע קענטנישען, זענען זיי דאָך נישט דערוואַקסען צו דער שטופּע פון רעליגיעזער פרייהייט און טאָלעראַנץ. פון זייער פאָטערלאַנד האָבען זיי מיטגעבראַכט דעם גייסט פון דער

פרידריך II (1230—1246) און רודאָלף III (1298—1307)
וויטראַזשען, וועלכע געפינען זיך אין וויען.

אינקוויזיציע, די געוועהנהייט צו בעשטראפען און רודפ'ן יעדען, וואס ערלויבט זיך אבצוטרעטען פון דער אפיציעלער רעליגיע, און בעקומענדיג פרייהייט פון רעליגיע און געמיינדע-אויטאנאמיע, זענען די פיהרער פון יודענטום אליין געווארען אונטערדריקער פון יעדען פרייען גייסט און שטרענג בעשטראפט די „אפיקורסים". דאס האט געבראכט צו טראגעדיעס, און איינער פון די קרבנות פון דער ארדנונג איז געווען אוריאל אקאסטא.

אקאסטא איז געווען א מאראן, וואס איז געבוירען געווארען אין אפארטא, פארטוגאל, אין יאהר 1590. אין דער יוגענד האט ער בעקומען א שטרענג-קאטוילישע ערציהונג, און צו 25 יאהר האט ער זאגאר פערנומען א שטעל פון א שמש אין איינער פון די קירכען אין זיין שטאדט. אבער די לעהרע פון קריסטענטום האט נישט בעפריעדיגט זיין קריטישען שכל, וואס האט געזוכט דעם אבסאלוטען אמת. אקאסטא האט זיך דאן פערטיעפט אין ערלערנען די ביבעל און דאס האט אין איהם ערוועקט א שטארקען פערלאנג, זיך אומצוקעהרען צו דער רעליגיע פון זיינע עלטערן. מיט דער אידעע האט ער געהיים פערלאזען די שטאדט און אוועק קיין אמסטערדאם, וואו ער האט אפען אנגענומען די יודישע רעליגיע צוזאמען מיט זיינע ברידער און מוטער, וועלכע ער האט אנגערעדט דערצו (1618). אין גיכען האט ער זיך אבער איבערצייגט, אז דאס אידעאלע יודענטום, וועגן וועלכען אקאסטא האט געטרוימט, איז זעהר ווייניג ענליך אויף דעם פראקטישען ווירקליכען יודענטום, וואס ער האט פאר זיך געזעהן אין אמסטערדאם. ער האט דערזעהן, אז דאס יודענטום פון די רבנים בעשטעהט נאר אין אויסערליכע דינים, אין א בעגרענצטען קוק אויף דער וועלט, און אקאסטא האט ווידער אנגעהויבען זוכען און פארשען. ער האט אויפגעהערט מקיים זיין די יודישע דינים און פלעגט זאגאר אפען ארויסטרעטען געגען דער לעהרע פון רבנים, אדער „צבוע'קעס", ווי ער האט זיי אנגערופען, וואס געהען, לויט זיין מיינונג, אויף א פאלשען וועג. די אמסטערדאמער „חכמים" האבען מיט רעכט מורא געהאט, אז אזא פראפאגאנדע קען זיין געפעהרליך ביי די דעמאלטיגע בעדינגונגען, ווען די יודישע געמיינדע איז נאך געווען יונג און נישט ארגאניזירט, ווען די מאראנען האבען

זיך נאָך נישט אָבגעוועהנט פון די קאַטוילישע מנהגים און בעגריפען. זיי האָבען דעריבער מזהיר געווען אַקאָסטאַ, אז ער זאָל אָנהויבען זיך פיהרען בעסער, נאָר ער האָט נישט געפאָלגט. ווען אַקאָסטאַ איז דערנאָך אויסגעשלאָסען געוואָרען פון דער געמיינדע, האָט ער זיך בעשלאָסען אויף אַ געפעהרליכען שריט: אַרויסטרעטען אָפען געגען אָפיציעלען יודענטום אין דער ליטעראַטור. גראָד האָט זיך געמאַכט, אז דער אַמסטערדאַמער דאָקטאָר שמואל דאַ-סילוואַ האָט צו יענער צייט אַרויסגעגעבען אַ ביכעל „אַ בעטראַכטונג וועגען השארת הנפש“, וואו ער איז שאַרף אַרויסגעטרעטען געגען די בעגריפען פון די אַפּיקורסים, ווי אַקאָסטאַ, למשל. דאַן האָט אוריאל אַקאָסטאַ אָבגעענטפערט מיט אַ ווערק אויף פּאָרטוגעזיש „אַ אָבהאַנדלונג וועגען די צבוע'שע טראַדיציעס אין פערגלייך מיט דער תורה שבכתב“ (1624). אין דעם ווערק האָט אַקאָסטאַ אָבגעוואָרפען די תלמודישע טראַדיציעס און אויך בעוויזען, אז די תורה אָנ'ערקענט נישט קיין השארת הנפש און קיין שכר און עונש אויף יענער וועלט. אזא אַפּיקורסות האָט אויפגעבראַכט אַלע רבנים. די פערוואַלטער פון דער געמיינדע האָבען גע'מסר'ט אַקאָסטאַ פאַר דער אָרטיגער מאַכט, אָנ'ווייזענדיג אויף דעם האָלענדישען געזעץ, לויט וועלכען עס ווערט פערבאָטען צו פערשפּרייטען אַנטי-רעליגיעזע אידעען. אַקאָסטאַ'ן האָט מען אַרעסטירט, נאָר דערנאָך בעפרייט און נאָר אַרויפגעלעגט אויף איהם אַ געלד-שטראָף. פון יענער צייט איז דאָס לעבען פון אַקאָסטאַ געוואָרען פאַר איהם אַ גיהנום. ער איז געוואָרען עלענד, דערוויטערט פון אַלעמען און ווען איהם איז נמאס געוואָרען זיין איינזאַמקייט און עלענד, איז ער איינמאָל אַוועק צו די רבנים און געבעטען מחילה. מען האָט איהם מוחל געווען, נאָר אין גיכען איז אַקאָסטאַ ווידער אַריינגעפאַלען אין אַפּיקורסות און דאָס מאָל שוין דערגאַנגען אַזוי וויט, אז ער האָט שוין אויך געלייקענט אין דער תורה שבכתב, נישט געהאַלטען שבת, געגעסען טרפות א. א. וו. עס זענען געגאַנגען קלאַנגען, אז ער האָט אָבגערעדט צוויי קריסטען, וואָס האָבען געוואָלט אָננעהמען די יודישע רעליגיע. נאָך אַ הזהרה האָבען די רבנים אַריינגעלעגט דעם געפעהרליכען אַפּיקורס אין חרם אַריין. אַלע האָבען זיך אָבגעזונדערט פון איהם, אפילו זיינע קרובים האָבען מיט איהם נישט געוואָלט האָבען מיט איהם קיין בעציהונגען. זיין שרעקליכע איינזאַמקייט און אָרימקייט האָבען איהם געצוואונגען ווידער תשובה טאָן און ער האָט געמוזט איינגעהן אויף דער שרעקליכער פּראָצעדור: עפענטליך

זיך מתודה זיין און בעליידיגט ווערן. אין שוהל האָבען זיך פערזאַמעלט די רבנים, די מיטגלידער פון דער געמיינדע און פיעל אנדערע יודען. אקאָסטאַ האָט אויף אַ הויך קול איבערגעלייענט די פאָרמעל פון תשובה און זיך אָבגעזאָגט פון זיינע אפיקורסישע איבערצייגונגען; נאָכדעם האָט מען איהם געגעבען 39 מלקות, און ווען דאָס האָט זיך שוין געענדיגט, האָט אַקאָסטאַ אַריבערגעטראָגען אַ נייע בעליידיגונג: זיך לעגען מיטן פנים אַראָב אויף דער שוועל פון שוהל און יעדער זאָל אַריבערטרעטען איבער זיין פלייצע. אָט די אַלע בעליידיגונגען האָבען געמאַכט אַ שרעקליכען איינדריק אויף דעם אומגליקליכען פריי-דענקער און איינמאָל האָט ער, אין אַ שטימונג פון פערצווייפלונג און צאָרן, זיך גענומען דאָס לעבען דורך סמ'ען (1640). פאַר זיין טויט האָט ער אָנגעשריבען זיין אויטאָביאָגראַפיע, אין וועלכער ער האָט אויסגעגאָסען זיין גאַנצען צאָרן אויף די, וואָס האָבען איהם געבראַכט צו אַזאַ שענדליכער בעליידיגונג.

זיעבעטעס קאַפּיטעל

דער קאָזאַקען־אויפשטאַנד און דער אונטערגאַנג פון פוילען

אין דער צייט, ווען די ספרדים אין מערב־אייראָפּאַ האָבען אָנגעהויבען ביסלעכווייז צו־זיך צוקומען נאָך די שרעקליכע חורבנות און אין האָלאַנד האָט ווידער אָנגעהויבען בויען זיך אַ נייער יודישער צענטער, איז אויף די אשכנזים, וואָס האָבען שוין געהאַט אויסגעבויט פאַר זיך אַ פעסטע נעסט אין פוילען, געקומען אַ אונגעוועהנליכער אומגליק, וואָס האָט צו זיך כמעט קיין גלייכען נישט אין דער געשיכטע פון די יודישע רדיפות. דאָס איז געוועזן דער שרעקליכער קאָזאַקען־אויפשטאַנד, וואָס האָט געמאַכט אַ סוף צו דער פעסטקייט און גרויסקייט פון פוילען און צוזאַמען חרוב געמאַכט דעם יודישען גרויסען צענטער אין פוילען. דעם טרויער־צוג, וואָס זייערע ברידער אין מערב־אייראָפּאַ האָבען דורכגעמאַכט אין מיטעל־אַלטער, האָבען די פוילישע יודען געמוזט דורכמאַכען יעצט אין 17־טען יאָהרהונדערט און דער וועג איז געוועזן פול מיט מערטירער און קרבנות.

די סיבה פון דעם דאָזיגען שרעקליכען קריזיס איז געוועזן די עקאָנאָמישע לאַגע פון פוילען בכלל און יודען בפרט. די יודישע לאַגע, ווי מיר האָבען אויבען געזעהן [illegible] אין פוילען געוועזען אָבהענגיג פון די פערשידענע קאָמבינאַציעס און צוזאַמענשטויסען פון די אַרומיגע קלאַסען. אויב דער קעניג און די [illegible]רוים־שליאַכטע האָבען מעהרסטענטייל געשטיצט די יודען, צו וועלכע זיי האָבען געדאַרפט אָנקומען אין עקאָנאָמישען לעבען, האָבען מיט די יודען שטענדיג געקעמפפט זייערע קאָנקורענטען, די שטעדט און די האַנדווערקער־צעכען. די גייסטליכע

ווידער האָבען פיינד געהאַט יודען אַלס „אונגלויביגע" און געפיהרט געגען זיי אַ אַגיטאַציע פון די קירך־טריבונען. יודען איז דעריבער שטענדיג אויסגעקומען צו קאָמבינירען, זיך צופּאַסען צו די אַרומיגע בעדינגונגען און אויסנוצען אין זייער טובה אַלע גינסטיגע אומשטענדען. יודען האָבען שטענדיג געמוזט שטעהן אויף דער וואַך, שטענדיג פערטיידיגען זייערע אינטערעסען מיט דער הילף פון זייערע „בעלי־טובות", דער קעניג און די שליאַכטע, און אין דעם קאַמפף האָבען יודען נישט זעלטען געליטען צרות און בזיונות, נישט איינמאָל איבערגעלעבט אַ עלילת־דם און טייער בעצאָהלט פאַר דעם. זינט די גייסטליכע האָבען אָנגעהויבען בעקומען אַ גרויסע השפעה, בעזונדערס אין דער צייט פון פרומען קעניג סיגיזמונד דער דריטער, זענען די בלוט־בלבולים געוואָרען אַ אָפטע זאַך און די רדיפות אויף יודען האָבען זיך פערגרעסערט. אָבער נאָך דעם אַלעמען האָט יודען דאָך זיך געלעבט אין פוילען בעסער, איידער אין מערב־אייראָפּאַ. דאָס רוב פון זיי האָבען דאָך געהאַט פרנסה בהרחבה, הגם זעהר רייך זענען זיי נישט געוועזען, און בעזונדערס פעסט זענען די יודען געוועזען אינערליך, אַ דאַנק זייער זעלבסט־פערוואַלטונג און זעלטענער אָרגאַניזאַציע. אָבער אויב אין די צענטראַל־געגענדען פון פוילען האָבען די יודען געפיהרט דעם קאַמפף נאָר אויף איין פראָנט און געהאַט אויף וועמען זיך אָנצושפּאַרען, אַלס פערטיידיגער פון זייערע אינטערעסען, איז דער דאָזיגער קאַמפף געוועזען פיעל קאָמפּליצירטער און שווערער אין די דרום־מזרח'ישע געגענדען פון פוילען, אין אוקראַינאַ. דאָרט האָבען יודען שוין געהאַט צו טאָן נישט מיט די פּאָליאַקען, נאָר מיט אַ דריטען עלעמענט, די רוסישע פּראַוואָסלאַוונע פּויערען, וואָס זענען געוועזען פרעמד אי די פּאָליאַקען, אי די יודען. די דאָזיגע קאָמפּליצירטע לאַגע האָט געמוזט פיהרען צו אַ גרויזאַמער טראַגעדיע.

בשעת ליטא האָט זיך פעראייניגט מיט פוילען און געוואָרען איין מלוכה, זענען צו פוילען איבערגעגאַנגען די געגענדען פון וואָהלין, פּאָדאָליע און אוקריינא. די דאָזיגע געגענדען זענען פּאָליטיש געשטאַנען אונטער דער הערשאַפט פון די פוילישע קיסרים, און עקאָנאָמיש — אונטער דער הערשאַפט פון די פוילישע „פריצים". די פיעל גיטער מיט די גרויסע דערפער, וואָס זענען געוועזען בעזעצט דורך רוסישע פּויערען, האָבען זיך דאָ געפונען אין די הענד פון די פוילישע מאַגנאַטען, וואָס זענען געוועזען פּאָלקאָמע הערשער איבער זייערע לייב־אייגענע

דאָ האָט געהערשט דיזעלבע שרעקליכע עקאָנאָמישע אונטערדריקונג פון די שוואכע, וואָס אין אַלע לענדער פון שקלאַפעריי, נאָר אויב ערגעץ-אַנדערש זענען די ערד-בעזיצער געווען וויניגסטענס פערבונדען מיט זייערע לייב-אייגענע דורך דער אַלגעמיינער רעליגיע, וואָס האָט אָבגעשוואַכט אַביסעל דעם קלאַסען-קאַמפף, האָט דאָ, אין אוקריינא, דער עקאָנאָמישער דרוק געמוזט זיך פערשאַרפען ביז די אויסערסטע פאָרמען. די לייב-אייגענע פויערן, אָדער „חלאָפעס”, זענען געווען פרעמד זייערע הערשער סיי לויט דער רעליגיע, סיי לויט דער נאַציע. די פראַוואָסלאַוויע איז פאַר די פוילישע פריצים געווען אַ„חלאָפסקע רעליגיע”, וועלכע מען האָט זיך געסטאַרעט אויסוואָרצלען דורך פערשידענע צוואַנגס-מיטלען. דער פּאָליאַק האָט געקוקט אויף די רוסען, ווי אויף אַ נידעריגערע ראַסע, וואָס פערדיענט נישט קיין אַכטונג און קיין מיטלייד. אויסער דער געוועהנליכער „פּאַנשטשיזנא” האָבען די פריצים נאָך אַרויפגעלעגט אויף די פויערן פיעל קלענערע שטייערן און אָבצאָהלונגען. די פוילישע פריצים האָבען געוועהנליך געוואוינט ווייט פון זייערע גיטער, וועלכע זיי האָבען איבערגעגעבען אין רשות פון פערוואַלטער און אַרענדאַרען. צווישען די אַרענדאַרען זענען געווען פיעל יודען, וואָס פלעגען מעהרסטענטייל נעהמען אין אַרענדע דאָס רעכט פון „פּראָפּינאַציע”, ד. ה. האַנדלען מיט משקאות. צוזאַמען מיט דער אַרענדע איז צו יודען איבערגעגאַנגען אַ טייל פון די רעכטען, וואָס די פריצים האָבען געהאַט איבער זייערע לייב-אייגענע. דערביי פלעגט דער יודישער אַרענדאַר געוועהנליך זיך סטאַרען אַרויסבעקומען פון די גיטער וואָס מעהר הכנסות און שטאַרק עקספּלאָאַטירען די פויערן.

דער דרום-רוסישער פויער האָט דעריבער געטראָגען אין האַרצען אַ טיעפע שנאה צום פוילישען ערד-בעזיצער, אַלס אַ פּריץ און אַלס אַ„ליאַח”; אָבער נישט וויניגער, און אפשר נאָך מעהר, האָט ער פיינד געהאַט דעם יודישען אַרענדאַר, מיט וועלכען עס איז איהם אויסגעקומען צו טרעפען זיך, ווייל אין איהם האָט ער געזעהן אי אַ בייזען שליח און פערטרעטער פון פּריץ, אי אַ „ניעחריסט”, וואָס איז איהם פרעמד לויט זיין רעליגיע און לויט זיין אַרט לעבען. יודען זענען דאָ געשטאַנען צווישען צוויי פייערן: צווישען דעם פּאַן און חלאָפּ, פּאָליאַק און פּראַוואָסלאַוונעם. און עס איז געקומען די צייט, ווען דער איבערליבער ברענעדיגער האַס אין די הערצער פון די פויערן האָט זיך פערוואַנדעלט אין אַ שטורם און בשעת עס איז אויסגעבראָכען די שרעקליכע

קאטאסטראפע, זיינען יודען געשטאנען אויפ'ן ערשטען פייער און גע-
ליטען מעהר פון די פריצים אליין.

די בעפעלקערונג פון דער אוקריינא, וואס איז פאליטיש און
עקאנאמיש געווען פערשקלאפט ביי די פאליאקען, איז כלל נישט געווען
אזא דערשלאגענע סטאדע, א „בידלא", ווי מען האט פון איהר געוואלט
מאכען. געוויסע היסטארישע אומשטענדען האבען געבראכט דערצו אז
די בעפעלקערונג זאל ווערן א מיליטערישע מאכט און אז אין די
שקלאפען זאל זיך ענטוויקלען א שטארקע שטרעבונג צו פרייהייט.
א דאנק דער נאהענטקייט צו די סטעפעס און צו קרים, פון וואנען די
טאטארען פלעגען אפט אנפאלען אויף די פוילישע גרעניץ-געגענדען,
האט די בעפעלקערונג פון אוקריינא געמוזט זיך פערטהיידיגען אין קאמפפס-
דרוזשינעס, וואס זאלען קענען זיך פערטיידיגען פון די טאטארען. די
פוילישע רעגירונג האט געשטיצט די דרוזשינעס, וואס האבען געהיט די
גרעניץ. אזויערנאך זיינען ענטשטאנען די אוקריינער קאזאקען, וואס זיינען
געווארען א האלב-פויערשער, האלב-מיליטערישער קלאס, מיט זייער
בעזונדערען העטמאן אין דער שפיץ און מיט א בעזונדער אויטאנאמיע.
אויסער די אוקריינער קאזאקען, וואס האבען זיך געפונען אונטער דער
הערשאפט פון דער פוילישער רעגירונג, זיינען נאך געווען קאזאקען
פון „זאפאראזשיע" -- איינגאנצען פרייע מיליטער-לייט, וואס האבען גע-
וואוינט אונטער דעם דניעפר, אין די סטעפעס, און געלעבט פון די
אפטע מלחמות און אנפאלען אויף די טאטארען און טערקען. דאס
זיינען געווען איינגאנצען פרייע מענשען, וואס האבען נישט אנערקענט
קיין שום הערשאפט איבער זיך, געליעבט נאר די פרייהייט און געלעבט
בלויז פון רויב און מלחמה. אין דער מחנה פון די זאפאראזשער קא-
זאקען „סיעטש" פלעגען אוועק פון אוקריינא די אלע פויערען, וואס
האבען געוואלט בעסער פיהרען א פריי לעבען, איידער בעארבייטען די
ערד; אהין זיינען נישט דערלאזען געווארען קיין פרויען און קינדער; די
(„סיעטש") איז געווען א מין אוראלטע רעפובליק, וואו מעהר פון אלץ
האט מען געשעצט די טאפפערקייט, גבורה און רויבעריי. די אוקריינער
און זאפאראזשער קאזאקען האבען שטענדיג געהאט בעציהונגען צווישען
זיך און די פויערשע אוקריינער בעפעלקערונג האט מיט שטאלץ און
האפנונג געקוקט אויף זייער נאציאנאלער גווארדיע אין די גרויסע סטע-
פעס, וואס האט סוף כל סוף געדארפט זיי אויסלעזען פון דער קנעכט-
שאפט פון די „ליאחעס און זשידעס". די פוילישע רעגירונג האט נישט

פערשטאנען, אז דארט קלייבט זיך אן אלץ מעהר א ברען־מאטעריאל, וואס וועט מיט דער צייט זיין א סכנה פאר דער גאנצער מלוכה, און אויך די יודען האבען נישט פערשטאנען, אז אויף זיי רוקט זיך אן א גרויזאמע קראפט, וואס וועט אנשרייבען פיעל נייע בלוטיגע בלעטלעך אין דער יודישער געשיכטע. פון צייט צו צייט האט די אינערליכע פאלקס־אויפרעגונג געלאזט צו וויסען געבען וועגען זיך דורך קליינע אגרארע אונרוהען, און נאך אין 1638 האבען די זאפאראזשער קאזאקען, אונטער דער אנפיהרונג פון קאזאק פאוליוק, זיך אביסעל „פונאנדערגעשפיעלט" און אין לובני האבען זיי חרוב געמאכט עטליכע יודישע שוהלען און דער׳הרג׳ט אנ׳ערך 200 יודען, נאר די רעכטע שחיטה האט זיך אנגעהויבען פונקט אין 10 יאהר ארום.

אין פריהלינג 1648 איז אין טשיגירין אויפגעשטאנען איינער פון די פאפולערע קאזאקען, דער סאטניק באגדאן חמעלניצקי. ער איז געוועזען רייך אין שאף און רינדער, האט בעזעסען א שטארקען ווילען, א גרויסע שטרעבונג צו מאכט, געוועזען שלעכט און חיטרע, מיט א געבויערענעם טאלאנט צו פיהרען נאך זיך גרויסע פאלקס־מאסען. איהם איז בעשערט געוועזען אויפצוהויבען די פאהן פון אויפשטאנד אין אוקריינא און אין זאפאראזשיע. די לעגענדע דערצעהלט, אז דער פאדסטאראסטא טשאפלינסקי האט צוראבירט זיין גוט, צוגענומען ביי איהם זיין געליעבטע און דער׳הרג׳עט זיין זוהן. עס האט זיך געפונען א יוד זכריה סאבילענקי, א ארענדאר, וואס האט איינגערעדט טשאפלינסקי׳ן, אז ער זאל מאכען א בלבול אויף חמעלניצקי׳ן, כדי פטור צו ווערן פון איהם. דערזעלבער יוד האט אויך ענטדעקט, אז חמעלניצקי מאכט הכנות צו א אויפשטאנד, און איהם האט מען געחאפט און ארעסטירט. דא האט זיך געפונען א צווייטער יוד, יעקב סאבילענקי, חמעלניצקי׳ס א פריינד, וועלכער האט איהם געהאלפען ענטלויפען פון תפיסה. מען האט איהם ווידער געחאפט און ארעסטירט, נאר איהם האט נאך אמאל געלונגען צו ענטלויפען קיין זאפאראזשיע און פון דארטען האט ער געגעבען דעם ערשטען סיגנאל צום אויפשטאנד. „ווייסט און זעהט, — האט חמעלניצקי געשריבען אין זיין אויפרוף צו די קאזאקען, — אז די דאזיגע פוילישע אומה פערשטארקט זיך און פערשקלאפט אונז אלץ מעהר, אבער נאך ווינציג וואס די פאנעס פערשקלאפען אונז, נאר אויך די נידעריגסטע צווישען אלע אומות (יודען) הערשען איבער אונז".

די אוקריינער קאזאקען האבען געהיים אויסגעקליבען חמעלניצקי׳ן אלס

זײַער העטמאַן און איהם בעפאָלמעכטיגט צו פיהרען אונטערהאנדלונגען מיט די זאפּאראָזשער קאָזאקען. קומענדיג אין דער „מיעטש”, האָט חמעלניצקי אָנגעהויבען אָרגאַניזירען קאַמפּפס=דרוזשינעס און געשלאָסען אַ אָבמאַך מיט דעם קרימער חאַן, וועלכער האָט זיך מתחייב געווען צוצושטעלען פיעל מיליטער אויף הילף. אין אַפּריל 1648 האָבען די פעראייניגטע קאָזאקען און טאַטאַרען זיך געלאָזט צו די גרעניצען פון אוקראַיִנאַ. בײַ „זשאָלטי וואָדי” האָט חמעלניצקי'ס אַרמעע אָבגעהאַלטען אַ גרויסען נצחון אויף דער אַרמעע פון פּאָטאָצקי און קאַליניאָווסקי, און דאָס האָט געדיענט אַלס סיגנאַל צו אַ אויפשטאַנד אין גאַנץ אוקראַיִנאַ. די רוסישע פויערען און שטאָדטישע לײַט האָבען אַוועקגעוואָרפען זײערע הײַזער, חרוב געמאַכט די פּריצישע גיטער און דער'הרג'עט זײערע בעזיצער צוזאַמען מיט זײערע פערוואַלטער און יודישע אַרענדאַרען. אין פּערעיאַסלאַוו, פּיריאַטין, לאָחוויצי, לובני און אין די אומגעגענדען זענען אויסגע'הרג'עט געוואָרען טויזענדער יודען און זײער פערמעגען איז צוראַבירט געוואָרען. די יודען פון אײניגע שטעדט אין קיעווער ראַיאָן זענען מיט'ן גוטען ווילען איבערגעלאָפען אין לאַגער פון די טאַטאַרען און זיך געלאָזט נעהמען אין געפענגניש, ווײַל די טאַטאַרען פלעגען מעהרסטענטייל נישט דער'הרג'נען זײערע געפאַנגענע, נאָר זײ אָבשיקען קײן טערקײַ און דאָרט זײ פערקויפען אַלס שקלאַפען, און אין טערקײַ האָבען די געפאַנגענע יודען געקענט האָפען אויסגעקויפט צו ווערן דורך די טערקישע יודען.

אין דערזעלבער צײַט (מאַי) איז געשטאָרבען דער פּוילישער קעניג וולאַדיסלאַוו דער 4=טער און אין לאַנד האָט זיך אָנגעהויבען די אונרוהיגע צײַט פון צווישען=קעניגען. אין פּוילען פלעגט דאָס לאַנג זיך פערציהען ביז מען האָט אויסגעקליבען אַ נײַעם קעניג און דערווײַל זענען פאָרגעקומען צווישען די מאַגנאַטען און פּריצים רײַבונגען, אינטריגעס און סכסוכים. פאַר די אויפגעשטאַנענע איז דאָס געווען זעהר גינסטיג און דער אויפשטאַנד האָט פערחאַפּט גאַנץ אוקראַיִנאַ, וואָהלין און פּאָדאָל. די אָבטײלונגען פון די קאָזאקען און רוסישע פויערען, אונטער דער אָנפיהרונג פון חמעלניצקי'ס מיטהעלפער, האָבען זיך פערשפרייט איבער די שטעדט און מיט אַכזריות דער'הרג'עט די פּאָליאַקען און יודען. דער רוסישער היסטאָריקער פון יענער צײַט דערצעהלט: „די ערמאָרדונגען פלעגען אויסגעפיהרט ווערן דורך באַרבאַרישע עגוים: מען האָט אַראָבגעשונדען די הויט פון די לעבעדיגע, צעשניטען די קערפּערס אויף

צווײ העלפטען, אריינגעקלאפּט פּלאָקענס, געבראָטען אויף קויהלען, אָבגעגאָסען מיט זודיגע וואַסער; מען האָט נישט געשאָנקען דאָס לעבען אפילו די זויג=קינדער. די שרעקליכסטע אכזריות האָט דאָס פאָלק אַרויסגעוויזען בנוגע צו יודען: זײ זענען געווען פער'משפט אויף פאָלקאָמער פערניכטונג, און יעדע רחמנות אויף זײ האָט זיך גערעכענט פאַר א פערראַט. די ספרי=תורות זענען אַרויסגעשלעפּט געוואָרען פון די שוהלען; די קאָזאַקען האָבען אויף זײ געטרונקען בראַנפען און געטאַנצט, דערנאָך געוואָרפען אויף זײ די יודען און געשאָכטען אָהן רחמנות; טויזענדער יודישע קינדער זענען אַריינגעוואָרפען געוואָרען אין גריבער און פערשיט געוואָרען מיט ערד". דער יודישער היסטאָריקער פון יענער צײַט איז מוסיף, אַז די ווילדע חיות האָבען כּכיון נישט דער'הרג'עט זייערע קרבנות מיט איין מאָל, כדי זײ זאָלען וואָס מעהר זיך מוטשען; האָבען זײ אָבגעהאַקט די הענד און די פיס, געבראָטען די קינדער אויפ'ן פייער, אויפגעעפענט די בײַכער פון די פרויען, דאָרט אַרײַנגעלעגט א לעבעדיגע קאַץ און דערנאָך צוריק פערנעהט.

בעזונדערס טראַגיש איז געווען די לאַגע פון די יודען, וואָס זענען זיך אַנגעלאָפען פון די שטעדטלעך און דערפער אין די פערפעסטיגטע שטעדט, פערהאָפענדיג צו געפינען דאָרט א גרעסערע שוץ. דערוויסענדיג זיך, אַז אין נעמיראָוו, אין פּאָדאָל, האָבען זיך פערפעסטיגט עטליכע טויזענד יודען, האָט חמעלניצקי אַהין אַרויסגעשיקט א אָטריאַד קאָזאַקען אונטער דער אָנפיהרונג פון קאָזאַק האַניאַ. אַזוי ווי די שטאָדט איז געווען גוט בעפעסטיגט און אײַננעהמען זי מיט אַטאַקע איז געווען שווער, האָבען די קאָזאַקען אָנגעווענדעט א חיטרע מיטעל: זײ זענען צוגעקומען צו דער פעסטונג מיט פּוילישע פעהנער און געבעטען זײ עפנען. די יודען האָבען געמיינט, אַז דאָס איז פּויליש מיליטער, וואָס געהט זײ אויף הילף, און זײ אַרײַנגעלאָזט. דאַן (כ' סיון) האָבען די קאָזאַקען געמאַכט דאָרט א שרעקליכען חורבן. די מענער האָט מען אַלע אויסגעשאָכטען; די פרויען האָט מען מאנס געווען. דער נעמיראָווער רב און ראש=ישיבה ר' יחיאל מיכל בן אליעזר מיט זײַן אַלטער מוטער האָבען זיך בעהאַלטען אויפ'ן בית=הקברות, וועלענדיג ווינציגסטענס צו קבורה קומען נאָכ'ן טויט. דאָרט האָט זײ געטראָפען איינער פון די פּאַגראָמשטשיקעס און מיט א שטיק האָלץ אונמענשליך דער'הרג'עט פריהער דעם רב, דערנאָך די מוטער. די יודישע יונגע פרויען האָבען די קאָזאַקען אָפט געלאָזט לעבען, זײ אָבגע'שמד'ט און דערנאָך גענומען

פאַר ווײַבער. אָבער נישט פיעל זענען געבליבען אין זײערע הענד. אײנע אַ שען יודיש מײדעל, וואָס אַ קאָזאַק האָט זיך פאַר אַ ווײַב געוואָלט נעהמען, האָט איהם אײַנגערעדט, אַז זי ווײסט אַזאַ כשוף, וואָס פערהיט פון יעדע קויל, און כדי איבערצוצײַגען איהם, האָט זי געבעטען, ער זאָל אין איהר שיסען. דער קאָזאַק האָט געשאָסען און דאָס שענע מײדעל איז געפאַלען טויט. אַ צווײטע יודיש מײדעל האָט זיך געקויפט דעם טויט דורך אַ אַנדער חיטרע מיטעל. זי האָט גע׳פועל׳ט בײַ איהר קינפטיגען מאַן, אַז ער זאָל פאָהרען מיט איהר זי אָבשמד׳ען דורך אַ וואַסער און דורכפאָהרענדיג איבער דעם בריק האָט זי זיך אין וואַסער געוואָרפען און דערטרונקען געוואָרען. בסך־הכל זענען אין נעמיראָוו דער׳הרג׳עט געוואָרען 6000 יודען.

נאָך אַ שרעקליכערע דראַמע האָט זיך אָבגעשפּיעלט אין דעם בעלאַגערטען טולטשין, וואוהין יודען זענען ענטלאָפען פון די קאָזאַקען. אין טולטשין, וואָס איז געווען בעלאַגערט דורך אַ גרויסער אָבטײלונג קאָזאַקען, האָבען זיך געפונען 2 טויזענד יודען און עטליכע הונדערט פאָליאַקען. די יודען און די פאָליאַקען האָבען געשוואוירען, אַז זײ וועלען נישט פערלאָזען אײנע די צווײטע און זיך שלאָגען ביז דעם לעצטען טראָפען בלוט. די יודען האָבען די פעסטונג פערטײדיגט מוטיג און נישט צוגעלאָזט דעם שונא נאָהענט צו דער שטאָדט. נאָך אַ לאַנגער בעלאַגערונג האָבען די קאָזאַקען זיך בעשלאָסען אויף אַזאַ מיטעל: זײ האָבען געלאָזט וויסען די פאָליאַקען, אַז זײ זענען אויסען נאָר די יודען און אויב די פאָליאַקען וועלען זײ, די יודען, אַרויסגעבען, וועט מען די פאָליאַקען לאָזען צו רוה. די פוילישע פריצים, וואָס אין זײער שפּיץ איז געשטאַנען דער פירשט טשעטווערטינסקי, האָבען פערגעסען אָן זײער שבועה און געוואָלט אַרויסגעבען די יודען. די לעצטע האָבען זיך דערוואוסט וועגען דעם פערראַט און געוואָלט זיך אָברעכענען מיט די פעררעטער, וואָס זענען געווען אין דער מינדערהײַט. נאָר דער ראש הישיבה ר׳ אהרן האָט זיך בײַ זײ געבעטען, אַז זײ זאָלען דאָס נישט טאָן לטובת די אינטערעסען פון די איבעריגע יודען, אָן וועלכע די פאָליאַקען וועלען שפּעטער געוויס זיך נוקם זײַן. „לאָמיר בעסער שטאַרבען — האָט דער פרומער ר׳ אהרן זיך געבעטען, — ווי אונזערע נעמיראָווער ברידער זענען געשטאָרבען, נאָר לאָמיר נישט שטעלען אין סכנה אונזערע ברידער אין גלות". די יודען האָבען זיך אונטערגעגעבען: זײ האָבען אָבגעגעבען זײער גאַנצען פערמעגען

דעם פירשט טשעטווערטינסקי, וועלכער זאל דאס געבען די קאזאקען אלס אויסקויף פאר זייער לעבען. ווען די קאזאקען האבען זיך אריינגעריסען אין שטאדט אריין, האבען זיי פריהער צוגענומען דאס גאנצע יודישע פערמעגען, דערנאך פערטריבען אלע יודען אין א גארטען אריין, דארט אריינגעשטעקט א פאהן און ערקלערט: ווער עס וויל בלייבען לעבען, זאל זיך שטעלען אונטער דער פאהן אין זיך אב׳שמד׳ען. די רבנים זענען ארומגעגאנגען צווישען די יודען און איינגערעדט, אז מען זאל בעסער אננעהמען א מערטירער־טויט און נישט פערראטען די יודישע רעליגיע. עס האט זיך נישט געפונען קיין איין און איינציגער פערראטער און 1500 יודען זענען אויס׳געהרג׳עט געווארען אויף א אכזריות־דיגען אופן. די קאזאקען האבען אויך נישט געשאנקען די פאליאקען און אויסגעהרג׳עט אלע, צווישען זיי אויך דעם פירשט טשעטווערטינסקי. די פאליאקען האט מען פאר פערראט בעצאהלט מיט פערראט.

פון פאראל זענען די קאזאקען אוועק קיין וואהלין און דארט האט די שחיטה געדויערט דעם גאנצען זומער און הערבסט פון 1648. אין פאלאנאיע זענען געפאלען הרוגים און גענומען געווארען אין געפענגניש ביז 16 טויזענד יודען. צווישען די דער׳הרג׳עטע איז געוועזען דער פאפולערער מקובל ר׳ שמשון אסטראפאלער. ער צוזאמען מיט נאך 300 יודען האבען זיך אנגעטאן אין קיטלען און טליתים, אוועק אין שוהל אריין און דארט ערווארטעט דעם שונא. דארט זענען זיי טאקע אלע ביז איינעם אויסגע׳הרג׳עט געווארען. אזעלכע שחיטות זענען אויך פארגעקומען אין זאסלאוו, אסטראה, באר, אלט־קאנסטאנטין, קרעמעניץ און פיעל אנדערע שטעדט.

דאס פוילישע מיליטער האט אין איינצעלנע ערטער איינגעשטילט דעם בונט און געצעהלטע באנדעס פון די קאזאקען און פויערען אויסגעראמט. בעזונדערס האט זיך אויסגעצייכענט דער ענערגישער און טאלאנטפולער פירשט ווישניעוועצקי, וועלכער איז געוועזען א גרויזאמע קראפט פאר די קאזאקען. ווי עס דערצעהלט דער יודישער היסטאריקער, האט ווישניעוועצקי, זיך בעצויגען צו יודען, „ווי א פאטער צו קינדער", און אומעטום, וואוהין עס איז אריינגעטרעטען זיין מיליטער, זענען געוועזען יודען אויסער געפאהר. אבער ווישניעוועצקי איז געוועזען נאר איינער און ער איז נישט אימשטאנד געוועזען אליין צו דערשטיקען דעם בונט; די הויפט־אנפיהרער פון דער פוילישער ארמעע האבען געהאלטען אין איין רייסעניש צווישען זיך, מקנא געוועזען ווישניעוועצקי׳ן פאר זיינע

נצחונות, נישט אַרויסגעוויזען די נויטיגע ענערגיע און טאַלענט און חמעלניצקי איז געווען גערעכט, ווען ער האָט זיי געגעבען אַזאַ חאַראַקטעריסטיק: „פּערינאַ“ (פּערענע), „דעטינאַ“ (קינד), „לאַטינאַ“ (געלעהרטער), ד. ה. אייניגע פון זיי זענען פויל און צאַרט, אַנדערע זענען נאַאיוו ווי קינדער, די דריטע זענען געלעהרטע, מענשען פון קאַבינעט און טויגען גאָרנישט צו פיהרען קיין מלחמות.

פון אוקראַינא איז אַ באַנדע פויערען אָדער „הײַדאַמאַקען“ אַרײַנגעדרונגען אין די דערבייאיגע שטעדט פון ווײַס־רוסלאַנד און ליטא. פון טשערניגאָוו און סטאַראָדוב, וואו מען האָט אויסגעהרג'עט די יודישע אײַנוואוינער, זענען די רויבער געגאַנגען אויף האָמעל, און דאָ איז פאָרגעקומען אַ שרעקליכע שחיטה, וועגען וועלכער דער היסטאָריקער פון יענער צײַט דערצעהלט: „די בונטאָווטשיקעס האָבען איבערגעקויפט דעם נאַטשאַלניק פון שטאָדט... און יענער האָט אַרויסגעגעבען די יודען. עס האָבען זיי אַרומגערינגעלט די פּראַוואָסלאַווגע מיט ענטבלויזטע שווערדען, מעסערס און שפּיזען און געזאָגט: „פּאַרוואָס גלויבט איהר אין אײַער גאָט, וואָס האָט נישט קיין רחמנות אויף זײַן לײַדענדען פאָלק און ראַטעוועט איהם נישט פון אונזערע הענד? ענטזאָגט זיך פון אײַער גאָט — וועט איהר ווערן הערען!... איהר אַלע וועט אומקומען, אויב איהר וועט זיך האַלטען אין דער אמונה פון אײַערע עלטערן, ווי עס זענען אומגעקומען אײַערע ברידער אין אוקראַינא, פאָקוטיא און ליטאָ“... דעמאָלט האָט אויסגעשריען ר' אליעזר, דער מנהיג אונזערער, דער ראש בית־דין: „ברידער, דערמאָנט זיך אין טויט פון אונזערע ברידער, וואָס זענען אומגעקומען אויף קדוש־השם! לאָמיר אויך אויסשטרעקען אונזערע העלזער צום שווערד פון שונא! קוקט אויף מיר און טוט, ווי איך!“ און תיכף האָבען טויזענדער זיך אָבגעזאָגט פון לעבען, פערהאַסט די וועלט און מקדש השם געווען. דער ראש־ישיבה האָט דער ערשטער אָבגעגעבען זײַן קערפּער אַלס קרבן... די זקנים און יונגע לײַט, יונגלעך און מיידלעך האָבען געזעהן די ענוים, לײַדען און וואונדען פון רבי'ן, וועלכער האָט נישט אויפגעהערט רופען צו זיי, אַז זיי זאָלען אויך אָנגעהמען דעם מערטירער־טויט אין נאָמען פון דעם, וואָס האָט די וועלט בעשאַפען. אַלע, ווי איין מענש, האָבען אויסגעשריען: „לאָמיר איינער דעם אַנדערן מוחל זײַן די פּערזענליכע בעליידיגונגען, לאָמיר אָבגעבען אונזער נשמה דעם בעשעפער, און דעם קערפּער — דער ווילדער סטיחיע, אונזערע שונאים,

די פראוואָסלאַוונע”... דערהערענדיג דאָס, האָבען די שונאים געמאַכט אַ שרעקליכע שחיטה; זיי האָבען געשלאָגען די אומגליקליכע מיט העלצער, כדי זיי זאָלען שטאַרבען לאַנגזאַם. הויפענס זענען געפאַלען, מענער, פרויען, קינדער. און זיי זענען נישט צו קבורה געקומען, און הינט און חזירים האָבען געגעסען די טויטע קערפער”.

אין סעפּטעמבער איז חמעלניצקי אַליין, אין שפּיץ פון די קאָזאַקען צוזאַמען מיט די טאַטאַרען, צוגעגאַנגען צו די ווענט פון דער גאַליציאַנער הויפּט=שטאָדט לעמבערג און זי בעלאַגערט. די קאָזאַקען האָבען זיך אַריינגעריסען אין דער פאָרשטאָדט און זי צוראַבירט, נאָר דער צענטר פון שטאָדט איז געווען גוט בעפעסטיגט און אַהין האָבען די קאָזאַקען נישט געקענט אַריינדרינגען. חמעלניצקי האָט פאָרגעלעגט דעם מאַגיסטראַט, ער זאָל אַרויסגעבען אַלע יודען און זייער פערמעגען און דאַן וועט ער אָבטרעטען פון שטאָדט, נאָר דאַרמאָל האָט דער מאַגיסטראַט געהאַלטען מיט יודען און דאַן האָט חמעלניצקי איינגעשטימט אָבצוטרעטען פון שטאָדט פאַר אַ גרויסע סומע אויסקויף=געלד, וואָס דעם גרעסטען טייל פון איהר האָבען געגעבען יודען. פון לעמבערג איז חמעלניצקי מיט'ן מיליטער אוועק קיין זאַמאָשטש און לובלין, דערנעהנטערענדיג זיך צו וואַרשא, וואו עס איז דעמאָלט אויסגעקליבען געוואָרען אַלס קעניג דער קאַרדינאַל יאַן=קאַזימיר, דער ברודער פון וולאַדיסלאַוו דעם 4=טען. דער נייער קעניג האָט אָנגעהויבען פיהרען מיט חמעלניצקי'ן אונטערהאַנדלונגען וועגען שלום, נאָר אַזוי ווי די קאָזאַקען האָבען געשטעלט גרויסע פאָדערונגען, זענען די אונטערהאַנדלונגען איבערגעריסען געוואָרען און אין פריהלינג 1649 האָט זיך ווידער אָנגעהויבען די בלוטיגע מלחמה און ווידער זענען חרוב געוואָרען עטליכע יודישע שטעדט. נאָך אַ רייהע מפּלות פון פולישען מיליטער איז ענדליך געשלאָסען געוואָרען אין זבאָראָווא אַ שלום, וואָס איז געווען גינסטיג פאַר די קאָזאַקען. אין דעם אָבמאַך וועגען שלום איז אויך געווען, לויט דער פאָדערונג פון די קאָזאַקען, אַ פּונקט, אַז יודען טאָרען נישט וואוינען אין דער קאָזאַקען=אוקריינא, ד. ה. אין טשערניגאָווער, פּאָלטאַווער, קיעווער און אַ טייל פּאָדאָלער ראַיאָנען.

נאָך אַנדערטהאַלבען יאָהר פון צרות און שחיטות האָבען די יודען ענדליך פרייער אָבגעעטעמט. דער קעניג יאַן=קאַזימיר האָט ערלויבט די יודען, וואָס האָבען אָנגענומען קריסטענטום צוליעב דעם פּחד פאַר'ן טויט, ווידער זיך אומקעהרען צום יודענטום. מאַסען יודישע טעכטער,

וואָס זענען מיט געוואַלט אָבגעשמד'ט געוואָרען, זענען ענטלאָפען פון זייערע געצוואונגענע מאַנען, די קאָזאַקען, און זיך אומגעקעהרט צו זייערע פאַמיליעס. דער „ועד ארבע ארצות", וואָס האָט אָבגעהאַלטען זיינע זיצונגען ווינטער 1650 אין לובלין, האָט אויסגעאַרבייט אַ רייהע תקנות, אום צו ברענגען אין אָרדנונג דאָס געזעלשאַפטליכע און פאַמיליען-לעבען פון די יודען. דער טאָג פון דער נעמיראָווער שחיטה (כ' סיון), וואָס איז שוין לאַנג אַ תענית-טאָג צום אָנדענקען פון די מערטירער בעת די קרייץ-צוגען, איז אָנערקענט געוואָרען פאַר אַ טרויער-טאָג אויך צום אָנדענקען פון די קרבנות פון דעם קאָזאַקען-אויפשטאַנד. די רבנים פון יענער צייט האָבען פערפאַסט אַ רייהע תפילות און האַרצ-רייסענדע סליחות, וואָס זענען געלייענט געוואָרען אין די יודישע שוהלען אין יענעם טרויער-טאָג. אָבער נישט לאַנג האָט געדויערט דער שטיל-שטאַנד. דער שלום אין זבאָראָווא האָט נישט צופרידענגעשטעלט נישט די קאָזאַקען, נישט די פּאָליאַקען, די געגענזייטיגע שנאה האָט געבראַכט צו נייע צוזאַמענשטויסען און אין 1651 האָט די מלחמה ווידער אויפגע-פלאַקערט. די פּוילישע רעגירונג האָט מאָביליזירט אַ גרויסע אַרמעע, אין וועלכער עס איז אַריינגעגאַנגען אויך אַ יודישע אָבטהיילונג פון 1000 מענשען. דאָסמאָל האָבען די פּאָליאַקען גובר געווען און אין סעפ-טעמבער 1651 איז ביי בעלאָצערקאָוו געשלאָסען געוואָרען אַ שלום, וואָס איז געווען גינסטיג פאַר די פּאָליאַקען. לויט דעם שלום זענען פיעל פריהעריגע פאָדערונגען פון די קאָזאַקען אָבגעוואָרפען געוואָרען און צווישען אַנדערעס איז אויך צוריקגעשטעלט געוואָרען דאָס רעכט פון יודען צו וואוינען אין אוקריינאַ. דעמאָלט האָבען די אונרוהען צווישען די קאָזאַקען און פּראַוואָסלאַוונע פויערען זיך ווידער אָנגעהויבען. חמעלניצקי האָט אָנגעהויבען פיהרען אונטערהאַנדלונגען מיט דעם רוסישען צאַר אַלעקסיי מיכיילאָוויטש וועגען פעראייניגען, אויף אויטאָ-נאָמישע יסודות, די קאָזאַקען-אוקריינאַ צו דער מאָסקווער מלוכה, מיט'ן נאָמען קליין-רוסלאַנד. דער אָבמאַך איז געשלאָסען געוואָרען אין 1654 און אין דעם זעלבען יאָהר האָט דאָס רוסישע מיליטער אָנגעהויבען פיהרען אַ מלחמה מיט פּוילען. יעצט איז געקומען די צייט פון הריגות און שחיטות פאַר די יודען פון ביעלאָרוסיע און ליטא.

דאָס רוסישע מיליטער צוזאַמען מיט די קאָזאַקען האָבען אין פערלויף פון צוויי יאָהר געבעל'הבת'עוועט איבער ליטא און ווייס-רוסלאַנד און דאָרט געמאַכט שרעקליכע חורבנות. ווען עס זענען איינ-

גענומען געוואָרען די הויפּט־שטעדט, האָט מען שטענדיג די יודען פון דאָרטען אַרויסגעטריבען אָדער אויסגעהרג'עט. ווען עס איז אײַנגענומען געוואָרען די שטאָדט מאָהילעוו, האָט דער רוסישער צאַר געהייסען אַרויסטרייבען פון דאָרטען אַלע יודען און זייערע הײַזער צוטיילען צווישען דעם מאַגיסטראַט און דער רוסישער מאַכט. די יודען האָבען געהאָפט, אַז דאָס פּוילישע מיליטער וועט צוריק אָבשלאָגען די שטאָדט, און זיי האָבען דעריבער נישט תיכף זיך אַרויסגעצויגען פון שטאָדט. נאָר דערפאַר האָבען זיי טייער בעצאָהלט. ענדע זומער 1655 האָט דער נאַטשאַלניק פון רוסישען גאַרניזאָן אין מאָהילעוו, פּאָלקאָווניק פּאָקלאָנסקי, דערוויסענדיג זיך, אַז צום שטאָדט געהט דאָס פּוילישע מיליטער, בעפוילען די יודען פערנעהמען זייער האָב און גוטס און אַרויסטרעטען פון שטאָדט. אָבער ווי נאָר די יודען זענען אַרויס פון שטאָדט און זיך געלאָזט אין לאַגער פון פּוילישען מיליטער, זענען די רוסישע סאָלדאַטען, לויט דעם בעפעהל פון פּאָקלאָנסקי, בעפאַלען די יודען, צוראַבירט זייער גאַנץ פערמעגען און כמעט אַלע אויסגעהרג'עט.

אין וויטעבסק האָבען יודען גענומען אַ ענערגישען אָנטייל אין דער פערטיידיגונג פון שטאָדט. זיי האָבען געגראָבען גריבער, פערפעסטיגט די ווענט, צוגעשטעלט געוועהר און פערד, נאָר דערפאַר ווען די שטאָדט איז ענדליך אײַנגענומען געוואָרען דורך דעם רוסישען מיליטער, זענען די יודען אינגאַנצען צוראַבירט געוואָרען; אַ טייל פון זיי זענען מיט געוואַלט אָבגעשמד'ט געוואָרען און אַ טייל זענען פערשיקט געוואָרען אין די רוסישע גובערניעס אַלס געפאַנגענע. נישט ווינציג האָבען יודען אויך געליטען, ווען עס איז אײַנגענומען געוואָרען די הויפּט־שטאָדט פון ליטא, ווילנא. דאָרט האָבען די קאָזאַקען געמאַכט אַ שרעקליכען פּאָגראָם און אויסגעהרג'עט 25 טויזענד פּאָליאַקען. פון די יודען האָט דער גרעסטער טייל זיך געראַטעוועט דורך ענטלויפען, נאָר די איבערגעבליבענע זענען אָדער אַרויסגעטריבען אָדער אויסגעהרג'עט געוואָרען.

נאָך ווינציג זענען געוועזען די אומגליקען, וואָס זענען געקומען אויף יודען פון די קאָזאַקען, רוסען און טאַטאַרען, איז נאָך צוגעקומען אַ נײַער שונא, דער שוועדישער קעניג קאַרלוס דער 10־ער, וועלכער האָט זיך אַרײַנגעריסען קיין פּוילען פון צפון־זײַט, אין סאַמע צענטר פון לאַנד. דער שוועדישער קעניג האָט אײַנגענומען איין שטאָדט נאָך דער אַנדערער; איהם האָבען זיך אויך אונטערגעגעבען די פּוילישע רעזידענץ־שטעדט קראַקוי און וואַרשאַ. דער גרעסטער טייל פון גרויס־און

מנשה בן ישראל (לויט רעמבראַנדט)

קליין=פוילען איז געווען אין די הענד פון די שוועדען און דער קעניג=יאן=קאזימיר האט געמוזט ענטלויפען קיין שלעזיען. פוילען איז געווארען א מין גיהנם, וואו עס האבען זיך צונויפגעמישט פערשידענע פעלקער: קאזאקען, רוסען, שוועדען, טאטארען און יעדער איינציגער האט געוואלט אפרייסען א חלק פאר זיך. עס איז כמעט געווען בולט, אז די היסטאריע האט שוין פער׳משפט דאס אמאליגע שטארקע פוילען צום אונטערגאנג. פון דער שוועדישער ארמעע האבען יודען געליטען צוגלייך מיט דער קריסטליכער בעפעלקערונג, אבער אויף זייער חלק זענען אויסגעפאלען אויך ספעציעלע ליידען. דער אנפיהרער פון דער פוילישער ארמעע, דער בייזער דיקטאטאר טשערנעצקי, איז געווען א שונא=ישראל און זיך בעגאנגען מיט זיי אכזריות׳דיג. יודען האט מען בעשולדיגט אין געהיימע בעציהונגען מיט די שוועדען און זיך אן זיי נוקם געווען דערפאר, אזוי אז די יודען זענען געשטאנען צווישען צוויי פייערען: דארט, וואו די שוועדען האבען זיי געלאזט צו רוה, זענען זיי בעפאלען געווארען פון די פאליאקען. צו דער שרעקליכער מלחמה איז נאך צוגעקומען די דזשומא, וועלכע האט דעמאלט געהערשט אין פוילען. די יודען פון קראקויער, פויזנער, קאלישער, פעטראקאווער און לובלינער געגענדען, וואס זענען געווען אויסגעמוטשעט פון דער מלחמה, זענען טאסענווייז אויסגעשטארבען פון דזשומא. ערשט אין 1658, נאך גרויסע פערלוסטען און בזיונות, האט פוילען געשלאסען א שלום מיט גרויסע הנחות פאר רוסלאנד און שוועדען, און דאס לאנד האט אנגעהויבען ביסלעכווייז זיך בערוהיגען.

די רעזולטאטען פון די בלוטיגע 10 יאהר (1648–58) זענען פאר יודען געווען שרעקליכע. לויט דער מיינונג פון יודישען היסטאריקער פון יענער צייט, זענען דעמאלט אומגעקומען העכער א האלב מיליאן יודען; נאר אפילו ווען מען זאל די ציפער פערקלענערן אויף א העלפט, וועט דאך בלייבען א ריעזיגע צאהל קרבנות. אזא גרויסען אומגליק האבען יודען נישט געהאט אפילו בעת די קרייץ=צוגען און דעם „שווארצען טויט” אין מערב=אייראפא. אנ׳ערך 700 יודישע געמיינדעס זענען דעמאלט חרוב געווארען. אין די שטעדט פון קאזאקען=אוקריינא זענען די יודישע געמיינדעס אינגאנצען פערניכטעט געווארען. אין וואהלין און פאדאל איז געבליבען גאנץ אנ׳ערך א צעהנטעל פון דער יודישער בעפעלקערונג; די איבעריגע זענען אדער אומגעקומען בעת דעם אויפשטאנד, אדער זענען גענומען געווארען אין געפענגניש און אבגעפיהרט

געוואָרען קיין טערקיי, אָדער ענטלאָפֿען אין אַנדערע לענדער. אין אַלע לענדער פֿון אַזיען און איירָאָפּאַ האָט מען אין יענער צייט געקענט טרעפֿען ענטלאָפֿענע יודען פֿון פּוילען, וואָס האָבען דערצעהלט האַרצרייסענדע סצענעס וועגען זייערע ברידער אין דעם פּוילישען גיהנם.

איינער פֿון די, וואָס האָבען אַליין איבערגעלעבט די שרעקליכע שחיטה אין אוקריינא, ר׳ נתן נטע האַנאָווער פֿון זאַסלאַוו, האָט אונז איבערגעלאָזט אַ אויסגעצייכענטע חראָניק פֿון יענער צייט אין זיין ווערק „יון מצולה״. דער גאון ר׳ שבתי כהן (ש״ך) האָט זיך געווענדעט מיט אַ אויפֿרוף וועגען דער שחיטה אין פּוילען צו אַלע יודען פֿון דער גאַנצער וועלט און צום אויפֿרוף זענען בייגעלעגט געוואָרען תפלות צום אָנדענקען פֿון די קדושים. פֿיעל אָנגעזעהענע רבנים פֿון יענער צייט, ווי ר׳ ליפּמאַן העלער, ר׳ שעפּטעל האָרוויץ, ר׳ מאיר פֿון שעברשין און ר׳ גבריאל שוסבורג האָבען אין האַרצרייסענדע חבורים בעוויינט דעם חורבן פֿון די פּוילישע יודען, און אַ טיעפֿע פֿערצווייפֿלונג הערט זיך פֿון זייערע פֿערפֿאַסטע תפילות און סליחות: עס האָט אויסגעזעהען, אַז אַליץ איז שוין פֿערפֿאַלען, אַז דער יודישער צענטר אין פּוילען איז שוין אויף שטענדיג חרוב און קיינמאָל וועלען יודען דאָרט שוין נישט אויפֿגעבויט ווערן צוריק.

די נבואה פֿון די קלאָגערס איז נישט מקוים געוואָרען. די יודישע בעפֿעלקערונג אין פּוילען איז פֿעראָרימט און פֿערקלענערט געוואָרען, אָבער פֿערניכטעט זענען זיי נישט געוואָרען און דער הויפּטצענטר פֿון די יודען איז דאָך געבליבען פּוילען. עס האָט זיך אַ איבעריגעס מאָל אַרויסגעוויזען, ווי ווייט די יודישע נאַציע איז לעבענספֿעהיג: ווי נאָר אין לאַנד האָבען אויפֿגעהערט די מהומות, האָבען די יודען זיך אומגעקעהרט אין זייערע צערשטערטע נעסטען, אָנגעהויבען ביסלעכווייז אויפֿבויען זייערע חורבות און אַ קליינע צייט נאָך דעם שרעקליכען אומגליק זענען די יודען ווידער צו-זיך געקומען. דער קעניג יאַן-קאַזימיר, וואָס האָט זיך אומגעקעהרט און ווידער גענומען די ממשלה אין זיינע הענד, האָט אין אַ בעפֿעהל וועגען פֿרייהייט פֿון האַנדעל פֿאַר די יודען אין קראַקוי ערקלערט, אַז זיין הויפּט-זאָרג איז חאָטש עטוואָס בעלוינען דער בעפֿעלקערונג פֿאַר די צרות, וואָס זי האָט איבערגעלעבט, און מיטהעלפֿען איהר אויפֿצובויען איהרע חורבות. פֿיעל יודישע שטעדט, וואָס האָבען אַממערסטען געליטען פֿון די מלחמות, האָבען בעקומען פֿערשידענע לגאָטעס און עס איז פֿאַר זיי

אויך פֿערלײַכטערט געוואָרען דאָס צאָהלען שטײַערען. דאָס האָט עס־וואָס פֿערלײַכטערט די לאַגע, אָבער דער קריזיס האָט דאָך איבער־געלאָזט גרויסע שפּורען, און נישט אַזוי גיך האָבען יודען זיך ווידער אײַנגעאָרדענט. בעזונדערס בולט זענען געווען די רעזולטאַטען פֿון קריזיס אין דרום, אין ראיאָן פֿון דעם אײַפּשטאַנד. לויט דעם אָבמאַך אין אַנדרוסאָווא, בײַ סמאָלענסק (1667), האָבען פּוילען און רוסלאַנד אײַנגעטײַלט צווישען זיך אוקרײַנא, אַזוי אַז וואָהלין און פּאָדאָל זענען פֿערבליבען בײַ פּוילען און פּאָלטאַווער, טשערניגאָווער און אַ טײַל פֿון קיעווער ראיאָן זענען איבערגעגאַנגען צו מאָסקווא. די קאָזאַקען אַלײַן האָבען געהאַלטען אין אײַן אָרומרײַסען זיך, ווײַל אײַניגע האָבען געצויגען צו פּוילען, אַנדערע — צו רוסלאַנד, אַזוי אַז אוקרײַנא איז נאָך אַ לאַנגע צײַט געווען אַ אָרט פֿון אינטריגעס און צוזאַמענשטויסען. יודען האָבען פֿון די אַלע רײַבונגען און צוזאַמענשטויסען, נאַטירליך, נאָר פֿערלוירען. פֿון קלײַן־רוסלאַנד זענען יודען אינגאַנצען אַרויס־געשטויסען געוואָרען און אין דעם טײַל אוקרײַנא, וואָס האָט געהערט צו פּוילען, זענען יודען זעהר פֿעראָרימט געוואָרען. אין אַלגעמײַן איז דער צענטר פֿון די יודען אין פּוילען איבערגערוקט געוואָרען פֿון דרום־מערב־ראַיאָן צו ביעלאָרוסיע און ליטא, וועלכע האָבען פֿיעל ווינציגער געליטען פֿון די אונרוהען. דער דרום־מערב־ראַיאָן, וואו יודען האָט זיך אַמאָל געלעבט אַזוי גוט, האָט געהאַלטען אין אײַן פֿאַלען.

אין 1669 האָט יאַן־קאַזימיר זיך אָבגעזאָגט פֿון טראָן און אַלס פּוילישער קעניג איז אויסגעקליבען געוואָרען מיכאַאיל ווישניעוועצקי, דער זוהן פֿון פּוילישען העלד יערעמיע ווישניעוועצקי. ווי זײַן פֿאָטער, וואָס האָט אָבגעראַטעוועט פֿון חורבן נישט אײַן יודישע געמײַנדע, האָט אויך דער נײַער קעניג זיך בעצויגען צו יודען פֿרײַנדליך און אין קאָראָנאַציאָנס־סײם האָט ער בעשטעטיגט אַלע פּריווילעגיעס פֿון די פּוילישע און ליטווישע יודען. אָבער די עהרליכע שטרעבונגען פֿון קעניג האָט געשטערט דער פּוילישער סײם, אויף וועלכען עס האָט זיך געלאָזט דײַטליך הערן די שטימע פֿון די קאַטוילישע גײַסטליכע מיט זײַער אַלטער שנאה צו יודען. אויף דעם סײם פֿון 1670 זענען אָבגעפּרישט געוואָרען די אַלטע בעגרענצונגען פֿאַר יודען: נישט צו האַלטען קײַן קריסטליכע דינערשאַפֿט און נישט אַרויסגעהן פֿון די הײַזער בעת די קריסטליכע פּראָצעסיעס. און דאָס אַלץ האָט דער

סײַם געטאָן אין אַ צײַט, ווען די מלוכה האָט געהאַט פֿאַר זיך פֿיעל ווילכטיגע אויפֿגאַבען, אין אַ צײַט, ווען דאָס לאַנד איז געווען צעריסען אויף שטיקער, און די געזעצגעבער וואָלט, דאַכט זיך, נישט געדאַרפֿט ליגען אין קאָפּ די דאגה וועגען יודישע בעגרענצונגען!

דער לעצטער פּוילישער קעניג, וואָס האָט ווירקליך געשיצט די יודען, איז געווען יאַן סאָביעסקי (1674—96), דער פּוילישער העלד, וואָס האָט צוריק אויפֿגעשטעלט דעם פּוילישען פּרעסטיזש אין אײראָפּאַ. איהם איז אויסגעקומען אָפֿט צו קעמפֿען געגען די יודענפֿײַנדליכע שטימונגען פֿון דער שליאַחטע, פֿון די מאַגיסטראַטען און צעכען. אין 1681 איז אין ווילנא פֿאָרגעקומען אַזאַ פֿאַל. דאָרט איז געמאַכט געוואָרען אַ פֿאָלקס-צעהלונג, און דער ווילנער מאַגיסטראַט האָט בעפֿוילען די יודען אַרויסצוגעהן הינטער דער שטאָדט און דאָרט געצעהלט ווערן צוזאַמען מיט די קריסטען. די יודען האָט מען פֿערזיכערט, אַז זיי וועט הינטער דער שטאָדט קיין שלעכטס נישט געשעהן. אָבער ווי נאָר זיי זענען אַרויס אויפֿ'ן פֿעלד, זענען אויף זיי אָנגעפֿאַלען די קריסטען, אָנגעהויבען שיסען אויף זיי, שלאָגען און בעראַבעווען. דער מאַגיסטראַט האָט נישט בלויז נישט געשטערט, נאָר אויך געקוקט אויף דער הריגה מיט פֿערגניגען, און יודען וואָלטען דעמאָלט געווען אָבגעשניטען זעהר שלעכט, ווען אויף זיי זאָלען זיך נישט געווען דערבאַרימען די שילער פֿון די יעזואיטישע שולען, וואָס האָבען זיי אַרויסגעראַטעוועט פֿון המון. נישט שטענדיג זענען אָבער די יעזואיטישע שילער געווען אַזעלכע רחמנים און נישט זעלטען זענען זיי אַליין געווען די איניציאַטאָרען פֿון פֿיעל אונרוהען אין די יודישע קוואַרטאַלען. די „שילער-געלויפֿען" זענען דעמאָלט געווען אַ געוועהנליכע ערשײַנונג אין די פּוילישע שטעדט: די שילער פֿלעגען פֿערטשעפּען די יודען אויף דער גאַס, מאַכען סקאַנדאַלען און אויך זיך אַרײַנרײַסען אין די יודישע קוואַרטאַלען און מאַכען קלײנע פּאָגראָמען. אַזעלכע אונרוהען פֿלעגען מעהרסטענטײל פֿאָרקומען דורך די יעזואיטישע שילער אין פּויזנא, לעמבערג, ווילנא און בריסק. די אָרטיגע מאַכט האָט געקוקט דורך די פֿינגער אויף דער דאָזיגער „שטיפֿערײַ" פֿון דער יוגענד, וועלכע האָט אָפֿט אָנגענומען אַ געפֿעהרליכען כאַראַקטער. אין 1687 האָט אין פּויזנא צו די „שטיפֿערישע" שילער זיך פֿעראײניגט דער פּשוט'ער המון, און די אײַנוואוינער פֿון יודישען קוואַרטאַל האָבען געמוזט מיט געוועהר אין די הענד זיך פֿערטײדיגען אין פֿערלויף

פֿון דרײַ טעג. כּדי צו פֿערהיטען זיך פֿון אַזעלכע אַנפֿאַלען, האָבען די יודישע געמײַנדעס פֿון פֿיעל שטעדט געצאָהלט אַ יעהרליכען צינז לטובת די קאַטױלישע שולען, און דער שטײַער איז געװאָרען אַ געזעצליכע זאַך. די סײמען פֿלעגען אפילו אַרױסטרעטען געגען אַזעלכע אַנפֿאַלען און צוזאָגען יודען פֿרײַהײַט פֿון פֿערזאָן, בעזונדערס װען מען האָט געדאַרפֿט אײַנפֿיהרען נײַע אָדער פֿערגרעסערן די אַלטע שטײַערען, אָבער דער פֿאַקטישער פֿערטײדיגער פֿון יודען איז געװעזען נאָר דער קעניג אַלײן. אין קעניגליכען הױף פֿלעגען קומען בעפֿאָלמעכטיגטע פֿון די יודישע געמײַנדעס מיט פֿערשידענע ביטעס און װי װײַט מעגליך פֿלעגט יאַן סאָביעסקי די בקשות ערפֿילען. אין סענאַט און אױף די סײמען פֿלעגט מען דעם קעניג אױפֿװאַרפֿען, װאָס ער איז אַזאַ יודענפֿרײַנד. אין 1693 האָט מען אױפֿ'ן סײם אין גראָדנאָ אױף דעם קעניג'ס ליעבלינג, דעם יוד בצלאל, װאָס פֿלעגט אָבנעהמען אין אַרענדע די מלוכה־אָבצאָהלונגען, אַרױפֿגעװאָרפֿען אַ רײהע בעשולדיגונגען אין בערױבען דער מלוכה, אין גאָט־לעסטערונג א. ד. גל. דאָס האָט מען געטאָן אױף להכעיס דעם קעניג, נאָר יאַן סאָביעסקי האָט געפֿאָדערט, אַז מען זאָל דעם יוד בצלאל ערלױבען דורך אַ שבועה אַראָבװאַרפֿען פֿון זיך די בעשולדיגונגען, און נאָך הײסע דעבאַטען האָט דער קעניג אױסגעפֿיהרט.

אױב בײַ יאַן סאָביעסקי האָבען די יודען זיך צוריק פֿערפֿעסטיגט נאָך דער שװערער עפּאָכע פֿון שחיטות און הריגות, האָט די יודישע לאַגע זיך װידער פֿערערגערט בײַ די קעניגען פֿון דער זאַקסישער דינאַסטיע, אױגוסט דער־צװײטער און דער דריטער (1697—1763). די פּאָליטישע אַנאַרכיע צוזאַמען מיט די מפּלות אין דער מלחמה מיט שװעדען האָבען אַרױסגעװיזען, אַז די מלוכה, װאָס איז געגרינדעט אױף קלאַסען־אינטערעסען, אױף דעם װילקיר פֿון אױבען און שקלאַפֿערײַ פֿון אונטען, איז אינערליך דורך און פֿערפֿױלט. די ירידה פֿון דער פּױלישער מלוכה האָט אָנגענומען אַ גרױזאַמען כאַראַקטער. אין אַ לאַנד, װאו יעדער קלאַס האָט אין זינען געהאַט נאָר זײַנע שמאָלע עגאָאיסטישע אינטערעסען, װאו די בעשלוסען פֿון סײם האָבען געקענט בטל װערן, װען נאָר אײן דעפּוטאַט האָט נישט אײַנגעשטימט צו זײ (װעטאָ־רעכט), אין אַזאַ לאַנד האָט אױך די רעגירונג נישט געזאָרגט זיך װעגען די אַלגעמײנע אינטערעסען, נאָר װעגען איהר פּערזענליכער טובה. נאַטירליך, זענען בײַ אַזאַ אָרדנונג שוצלאָזער און

מאַכטלאָזער פֿון אַלע געווען די יודען. אויגוסט דער צווייטער און דער דריטער האָבען אפילו אָפֿיציעל בעשטעטיגט די יודישע רעכטען, אָבער בײַ דער אַלגעמײַנער מהומה און אַנאַרחיע אין לאַנד איז אַזאַ אָפֿיציעלע בעשטעטיגונג בלויז אויפֿ'ן פּאַפּיער געווען ווינציג. עס איז נויטיג געווען, אַז די העכערע מאַכט זאָל פֿערטײדיגען די יודישע רעכטען פֿון די פֿײַנדליכע עלעמענטען נישט בלויז אויפֿ'ן פּאַפּיער, נאָר אין לעבען; אָבער די קיסרים פֿון דער זאַקסישער דינאַסטיע, וואָס האָבען אפילו די אַלגעמײַנע מלוכה-אינטערעסען נישט אין זינען געהאַט, האָבען נאָך ווינציגער, נאַטירליך, געקענט טראַכטען וועגען די יודישע אינטערעסען. די קעניגען האָבען זיך נאָר געזאָרגט, אַז די יודען זאָלען פּינקטליך צאָהלען זײַערע שטײַערען, און נישט קוקענדיג דערויף, וואָס צוליעב די מהומות זענען יודען רואינירט געוואָרען, האָט מען די שטײַערען דאָך פֿערגרעסערט.

די אַגענטען פֿון דער רעגיערונג, די וואָיעוואָדעס און סטאַראָסטעס, זענען געווען די אונ'ברחמנות'דיגסטע אונטערדריקער פֿון דער יודישער בעפֿעלקערונג. זיי האָבען געקוקט אויף יודען, ווי אויף אַ מעלקענדיגע קוה, און אויב אַ סטאַראָסטאַ האָט זיך גענויטיגט אין געלד, האָט ער פּשוט זיך געווענדעט צום יודישען קהל מיט אַ סטראַשונעק, אַז אויב די נויטיגע סומע וועט איהם נישט צוגעשטעלט ווערן, וועט ער אָנווענדען רעפּרעסיעס. נאַטירליך, האָט דער סטראַשונסק געהאָלפֿען און קהל האָט באַלד אַרײַנגעטראָגען די נויטיגע סומע. עס זענען געווען אַזעלכע, וואָס האָבען אונטערדריקט יודען ניט צוליעב געלד, נאָר צוליעב פֿערגניגען, אוים פּשוט'ען ווילקיר. אַזוי, למשל, האָט דער קאַניעווער סטראָסטאַ זיך אַמאָל ערלויבט אָנצעוואַרפֿען אַ הויפֿען יודען אויף אַ פֿוהר, צופֿיהרען זיי צום הויז פֿון זײַנעם אַ פֿרײַנד אַ גוט-בעזיצער און דאָרט זיי אויסשיטען, ווי מען שיט אוים זעק מיט קאַרטאָפֿעל. דערזעלבער סטאַראָסטאַ פֿלעגט אָפֿט זיך מאַכען אַזאַ „פֿערווײַלונג": ער האָט צונויפֿגענומען יודישע פֿרויען, בעפֿוילען זיי אַרויפֿקריכען אויף אַ בוים און שרײַען „קוקו", און דערנאָך האָט ער אין זיי געשאָסען; די פֿרויען זענען פֿערוואונדעטע געפֿאַלען פֿון בוים און דער פּריץ האָט פֿרעהליך געלאַכט און זיי געוואָרפֿען געלד.

דער שטאַרקסטער קלאַס אין דער מלוכה, די שליאַכטע, האָט געשטיצט יודען נאָר דאָרט, וואו זי האָט זיך אין זיי גענויטינט. אויף די יודען האָבען די פּריצים געקוקט, ווי אויף זײַערע שקלאַפֿען, לײַב-

אייגענע. פונקט ווי דער פויער האט בעארבייט די ערד פון פריצ־
אזוי האט דער יודישער ארענדאר פערוואלטעט די בעל־הבתישקייט פון
פריץ און פאקטיש איז צווישען זיי ביידע קיין גרויסער אונטערשיעד
נישט געווען. די פריצים האבען זאגאר געוואלט פערשקלאפען די יודען
אויפ׳ן געזעצגעבערישען אופן און אויפ׳ן סיים פון 1740 האבען די
ארעליגע אריינגעטראגען א פראיעקט, אז די יודען, וואס וואוינען אין
די גיטער פון די פריצים, זאלען אנערקענט ווערן אלס זייער אייגענ־
טום, וואס געהט־איבער בירושה פון דור צו דור. דער דאזיגער וויל־
דער פראיעקט איז אבגעווארפען געווארען, אבער פאקטיש איז דער
יוד געווען א עבד נאמן ביים פריץ. ביי די דעמאלטיגע ווילדע ארד־
נונגען, ווען איין פריץ מיט זיין סוויטע פלעגט פלוצלונג אנפאלען
אויפ׳ן גוט פון צווייטען פריץ, פלעגען מעהר פון אלץ ליידען די
יודען. דער פריץ האט געהאט דאס רעכט צו משפט׳ען זיינע יודען
און טאן מיט זיי, וואס זיין הארץ בעגעהרט. בעת די פראווינציעלע
סיימען און צוזאמענפאהרען פון דער שליאכטע איז איינגעפיהרט
געווארען א מנהג צו „פערוויילען זיך” דורך אנפאלען אויף די יודישע
הייזער און שוהלען. געגען די דאזיגע ווילדע פערוויילונגען האט שארף
פראטעסטירט דער ווארשאווער סיים פון 1717 און געדראהט מיט בע־
שטראפונגען, אבער נישט אזוי לייכט איז געווען אויסצוווארצלען דעם
דאזיגען מנהג.

אין די שטעדט ווידער האט זיך געפיהרט דער אלטער קאמפף
צווישען די יודען און די קריסטליכע סוחרים און האנדווערקער. כדי
צו קאנקורירען מיט די יודישע הענדלער און בעלי־מלאכות, האבען די
קריסטען צוגעגעבען זייער קאמפף א רעליגיעזען כאראקטער און אפט
אנגערייצט דעם המון געגען די יודען. זיי צו הילף איז געקומען דער
אלטער שונא פון יודען: די גייסטליכע. דער זאמען, וואס די יעזואי־
טען האבען פערזייהט, האט געגעבען גוטע פרוכטען. די אגיטאציע
געגען די „אונגלויביגע” איז געווארען איינע פון די הויפט־קרעפטען
אין דער אינערליכער פאליטיק פון פוילען אין יענער צייט. די בע־
שלוסען פון די קאטוילישע סינאדען זענען לויט זייער טאן און אינ־
האלט דורכגעדרונגען מיט פערביסענער שנאה צו יודען. דער לא־
וויטשער סינאד פון 1720 האט ארויסגעגעבען א בעפעהל, „אז די יודען
זאלען זיך נישט דערוועגען אין ערגעץ צו בויען נייע שוהלען און רע־
מאנטירען די אלטע”, אזוי אז אין פערלויף פון א געוויסער צייט זאלען

די יודישע שוהלען אינגאנצען פערשוואונדען ווערן דורך שרפות אדער דורך איינפאלען. פון ענדע 17-טען יאהרהונדערט זענען זעהר אפט געווארען די בלוט-בלבולים אויף יודען און נישט-זעלטען זענען די בלבולים פראוואצירט געווארען דורך דער קלעריקאלער פארטיי. די ריטועלע פראצעסען פלעגען בעטראכט ווערען אין העכסטען געריכט — אין לובלינער טריבונאל, און נישט-זעלטען האבען זיי זיך געענדיגט מיט טויט-שטראף פאר אונשולדיגע מענשען.

די גרעסטע פראצעסען פון דעם סארט (דער סאנדאמירער 1710—1698), פויזנער 1736, זשיטאמירער 1753, וואסלאוויצער 1760) זענען געפיהרט געווארען אויפ'ן שטייגער פון דער אינקוויזיציע. דער סאנדאמירער פראצעס איז ארויסגערופען געווארען דורכדעם, וואס א קריסטין האט אונטערגעווארפען איהר נישט-געזעצליך געבוירענעם קינד הינטער דער טהיר פון א יודען און געגעבען די גייסטליכע א מעגליכקייט צו פערפיהרען א פראצעס וועגען א כלומר'שט ריטועלער ערמארדונג. דער פראצעס איז דורכגעגאנגען אלע געריכט-אינסטאנציעס און שטארק פערפלאנטערט געווארען א דאנק דער אגיטאציע פון פאנאטישען קסיאנדז סטעפאן זשוחאווסקי. אין פויזנא האט דער פראצעס וועגען בלוט-בלבול זיך געצויגען גאנצע 4 יאהר. אין דער ערמארדונג זענען בעשולדיגט געווארען 2 פרנסים פון קהל, א שתדלן און א בעל-דרשן. די אלע 4 האט מען ארעסטירט און שרעקליך געפייניגט. דער שתדלן און דער דרשן זענען פון די ענוים געשטארבען אין תפיסה, די איבעריגע זענען דורכ'ן ווארשאווער געריכט פרייגעשפראכען געווארען, מיט דעם תנאי, אז זיי און נאך דריי אנגעזעהענע קריסטען זאלען שווערען, אז יודען בענוצען נישט קיין קריסטליך בלוט צו די מצות. אין זשיטאמירער פראצעס זענען געוועזען אנגעקלאגטע 24 יודען; זיי האט מען אזוי לאנג געפייניגט, ביז זיי האבען זיך מודה געוועזען אין פערברעכען, וואס זיי זענען נישט בעגאנגען, און זענען פער'משפט געווארען צום טויט. 11 פון זיי האט מען אבגעשונדען די הויט לעבעדיגערהייד, די איבעריגע האבען זיך געראטעוועט פון טויט א דאנק דעם, וואס זיי האבען זיך אבגע'שמדט. אין וואסלאוויצער פראצעס זענען שוין אלס בעשולדיגטע ארויסגעטרעטען דער גאנצער קהל. צום געריכט האט מען אנגעקלאגט די רבנים און די פיהרער פון קהל. איינער פון די בעשולדיגטע, א רב, האט אין טורמע זיך גענומען דאס לעבען, די איבעריגע 4 זענען פער'משפט געווארען צום טויט. פאר'ן טויט האבען די גלחים איינגערעדט די

געפייניגטע, אז זיי זאלען זיך אב'שמד'ען, און דערפאר האט מען זיי פערלייכטערט דעם טויט: זיי האט מען אבגעהאקט די קעפ. אויפגערעגט דורך די דאזיגע אינקוויזיציאנס-פראצעסען, האבען די יודען געשיקט א דעפוטאטציע צום פויפסט אין רוים מיט א ביטע, אז ער זאל ערקלערען די בעשולדיגונגען אין געברויכען קריסטליך בלוט אלס א בלבול. דער פויפסט האט בעפוילען זיין פארשטעהער אין ווארשא, אז ער זאל זעהן ווירקען געגען די בלבולים. דאסזעלבע האט געטאן אויך דער קעניג אויגוסט דער דריטער, אבער די אבערגלויבענס אין די פאלקס-מאסען זענען שוין געווען אזוי פעסט, אז עס איז שווער געווען זיי אויסצעווארצלען. זאגאר די געבילדעטע קלאסען פון פוילען האבען געגלויבט אין די שקרים און איינער א שריפטשטעלער פון יענער צייט דערצעהלט בתמימות: „פונקט ווי די שליאחטישע פרייהייט איז נישט מעגליך אהן וועטא, אזוי איז די יודישע מצה נישט מעגליך אהן קריסטליך בלוט".

דערווייל איז פוילען אלץ מעהר און מעהר געפאלען און מיט שנעלע טריט זיך דערנעהענטערט צו איהר אונטערגאנג. שוין ווען אלס קעניג איז אויסגעקליבען געווארען סטאניסלאוו-אויגוסט פאניאטאווסקי (1764) האט פוילען פאקטיש זיך געפונען אונטער דער הערשאפט פון רוסלאנד. דורך גרינדליכע רעפארמען וואלט מען נאך אפשר געקענט אבראטעווען די מלוכה פון אונטערגאנג, אבער דער אלטער רעזשים פון קלעריקאליזם און קלאסען-אינטערעסען האט נישט געקענט און נישט געוואלט זיך אליין פער'משפט'ען צום טויט און עס האט זיך ווייטער געפיהרט די אלטע פאליטיק. ביי סטאניסלאוו-אויגוסט איז פארטגעזעצט געווארען די אלטע פאליטיק אויך בנוגע צו יודען. אנשטאט צו זארגען זיך וועגען גרינדליכע אויסבעסערונגען אין דער לאגע פון יודען, אלס איינעם פון די וויכטיגסטע עלעמענטען פון דער בעפעלקערונג, האט די פוילישע רעגירונג נאר געטראכט, ווי אזוי וואס בעסער אויסנוצען די יודען אלס א מעלקעדיגע קוה פאר שטייערען און צינזען. דער ווארשאווער סיים פון 1764, וועלכער האט זיך פערנומען מיט אויסארבייטען אינערליכע רעפארמען, האט געפונען פאר נויטיג צו רעפארמירען אין דער לאגע פון די יודען נאר דאס סיסטעם פון מלוכה-שטייערען. אנשטאט דעם, וואס פריהער האט מען יעהרליך בעשטימט איין אלגעמיינע סומע פון שטייערען אויף אלע יודען און דער „ועד" האט שוין דערנאך פונאנדערגעטיילט די סומע צווישען די בעזונדערע

קהילות, האָט מען יעצט, לויט דער נייַער „קאָנסטיטוציע”, אייַנגעפיהרט
אַ שטייַער פון צוויי גילדען אויף יעדען נפש און פאַר דער סומע איז
פעראַנטוואָרטליך געווען יעדע קהילה בעזונדער. די דאָזיגע רעפאָרם
האָט נאָר פערגרעסערט די אַלגעמיינע סומע שטייַערען, וואָס איז שוין
אַזוי אויך געווען גענוג גרויס, ווערהרענד פאַר יודען האָבען זיך פאַר-
מאַכט פיעל קוועלען פון פרנסות. די שליאַכטע האָט גוט געהיט
איהרע אינטערעסען און ביים אויסקלייַבען דעם קעניג האָט זי איהם
געשטעלט אַ בעדינג, אַז יודען זאָלען נישט טאָרען נעהמען אין אַרענדע
די מלוכה־גיטער און די מלוכה־שטייַערען. לויט דעם פערלאַנג פון די
קריסטליכע סוחרים האָט דער סיים פון 1768 אויך צוריק אייַנגעפיהרט
יענעם פונקט פון דער אַלטער קאָנסטיטוציע, לויט וועלכען אין פיעל
שטעדט האָבען יודען נישט געטאָרט זיך פערנעהמען מיט האַנדעל
סייַדען דורך אַ ספעציעלער ערלויבניש פון מאַגיסטראַט.

אין דער צייַט האָט דערווייַל אין אוקרייַנאַ, אין דעם טייל, וואָס
איז נאָך געווען אין די פוילישע הענד, זיך אויפגעהויבען אַ שטאַרקע
בעוועגונג געגען די פאָליאַקען און יודען. די רוסישע „חלאָפעס”
האָבען נישט געקענט אַזוי גיך פערגעסען די צייַטען פון חמעלניצקי,
ווען זיי, די פערשקלאַפטע פויערען, האָבען זיך געבאָדען אין בלוט
פון די פריצים און יודען און רייַך געוואָרען פון אָנגעראַבעוועטען
גוטס. אין מאָמענטען פון אינטריגעס און מהומות, מיט וועלכע עס
איז אַזוי רייַך געווען די פוילישע מלוכה, האָט די דאָזיגע ערינערונג
וועגען די אַלטע צייַטען זיך געלאָזט הערען. די ענטלאָפענע פראַוואָ־
סלאַווגע פויערען־לייב־אייגענע, זאַפּאָראָזשער און קאָזאַקען פלעגען זיך
פעראייניגען אין פרייע דרוזשינעס פון הייַדאַמאַקען און פון צייַט צו
צייַט אָנפאַלען אויף די פוילישע גיטער און יודישע שטעדטלעך. אין
מאָמענטען פון אונרוהען אין דער מלוכה אָדער פון פאָליטישע קריזיסען
האָבען די דאָזיגע אָנפאַלען אָנגענומען אַ כאַראַקטער פון גרויזאַמע רוי־
בערייַען. אַזוי, צום בייַשפיעל, האָבען הייַדאַמאַקען, וואָס זענען געווען
גוט אָרגאַניזירט אונטער דער אָנפיהרונג פון קאָזאַקען־פּאָלקאָווניקעס, אין
1734 און 1750 פערוויסטעט פיעל דערפער און שטעדט אין וואָהלין,
פּאָדאָל און קיעווער ראַיאָן און אויסגעה'רג'עט פיעל פריצים און יודען.
נאָר מיט אַ בעזונדער קראַפט האָט די בעוועגונג פון די הייַדאַמאַקען
זיך ענטוויקעלט אין 1768, רוסלאַנד, וואָס האָט שוין פון לאַנג פאַקטיש
געהאַט די ממשלה אויף פוילען, האָט דאַן געשטעלט דער פוילישער

רעגירונג אַ פֿאָדערונג, אַז די פּראַוואָסלאַווע אונטערטאַנען אין פּוילען זאָל געגעבען ווערן פֿאָלקאָמע רעליגיעזע פֿרייהייט און פּאָליטישע רעכטען. אַ גרויסער טייל פֿון דער שליאַכטע און גייסטליכע זענען געווען געגען דער פֿאָדערונג און, אָבטיילענדיג זיך פֿון דער פּוילישער רעגירונג, וואָס איז אין אַלץ געווען נאָכגעביג פֿאַר דער רוסישער מאַכט, האָט די שליאַכטע זיך פֿעראייניגט אין דער בעוואוסטער „קאָנפֿעדעראַציע“, וואָס איהר ציעל איז געווען צו בעשיצען די אַלטע פּוילישע אָרדנונג פֿון די פֿרעמדע פֿעלקער. אין דער צייט, ווען דאָס פֿעראייניגטע מיליטער פֿון רוסלאַנד און פֿון פּוילישען קעניג האָט זיך געשלאָגען מיט די „קאָנפֿעדעראַטען“, האָבען אין אוקריינאַ אויסגעבראָכען אונרוהען. די אַגיטאַטאָרען פֿון די פּראַוואָסלאַווע גייסטליכע און זאַפּאָראָזשער האָבען אונטערגעהעצט די פּויערען, וועלכע מען האָט איינגערעדט, אַז די קאָנפֿעדעראַטען ווילען אויסוואָרצלען די פּראַוואָסלאַוויע, און צווישען די מאַסען איז אַרומגעגאַנגען אַ געפֿעלשטער בעפֿעהל פֿון דער רוסישער קייזערין יעקאַטערינאַ וועגען „פֿערטיליגען די זשידעס און די ליאַהעס“.

אין דער שפּיץ פֿון דער בעוועגונג איז געשטאַנען דער זאַפּאָראָזשער קאָזאַק זשעלעזניאַק. אָנהויבענדיג פֿון אַפּריל 1768, האָבען די באַנדעס פֿון זשעלעזניאַק זיך געהאַלטען אין דעם ראַיאָן פֿון דער יעציטיגער קיעווער גובערניע און געראַבירט און געהרג'עט די פּריצים און די יודען. אויף אַ בוים האָבען די היידאַמאַקען אויפֿגעהאַנגען אַ פּאָליאַק, אַ יודען און אַ הונט און געמאַכט אַ אויפֿשריפֿט: „אַ ליאַח, אַ זשיד און אַ הונט האָבען אַלצאַיינע אמונה“. אַ שרעקליכע שחיטה צווישען יודען האָבען די היידאַמאַקען געמאַכט אין די שטעדטלעך ליסיאַנקאַ און טעטיעוו. פֿון דאָרטען זענען זיי אַוועק קיין אומאַן, וואָס איז געווען גוט בעפֿעסטיגט און וואוהין עס זענען אַנטלאָפֿען צעהנדליגער טויזענדער פּאָליאַקען און יודען. די שטאָדט איז אויף אַזוי ווייט געווען איבערפֿולט מיט אָנגעלאָפֿענע, אַז די נייע אָנגעקומענע האָבען שוין קיין אָרט נישט געהאַט. אומאַן האָט געהערט צום וואָיעוואָדאַ פּאָטאָצקי און זיך געפֿונען אונטער דער הערשאַפֿט פֿון גובערנאַטאָר מלאַדאַנאָוויטש. אין זיין רשות איז געווען אַ אָבטיילונג פֿון דער קאָזאַקען-מיליציע ביי'ם הויף, אונטער דער אָנפֿיהרונג פֿון סאָטניק גאָנטאַ. דעם דאָזיגען גאָנטאַ האָט מען נאָך פֿריהער חושד געווען, אַז ער האָט פֿערבינדונגען מיט די היידאַמאַקען, נאָר דאָך האָט מלאַדאַנאָוויטש איהם אַרויסגעשיקט

מיט א אבטיילונג קאזאקען געגען מיליטער פון זשעלעזניאק. ווי מען האט געדארפט ערווארטען, האט גאנטא זיך פעראייניגט מיט די היידאמאקען, און ביידע אנפיהרער זענען געגאנגען אויף אומאן. דעם ערשטען טאג האט די שטאדט זיך פערטיידיגט ענערגיש. די פאליאקען צוזאמען מיט די יודען האבען איינינ געארבייט ביי׳ם פערפעסטיגען די וואנט און געשאסען פון הארמאטען און ביקסען. אבער נישט אלע פאליאקען זענען געוועזן גרייט צו פערטיידיגען זיך. פיעל האבען נאר געטראכט וועגען דעם, ווי אזוי צו ראטעווען זיך אליין. ענדליך האט דער גובערנאטאר אליין אנגעהויבען פיהרען פריינדליכע אונטערהאנדלונגען מיט די היידאמאקען, און ווען יענע האבען איהם פערזיכערט, אז זיי זענען נאר אויסען די יודען, האט מלאדאנאוויטש זיך בערוהיגט און זיי געעפענט די טויערען. צוערשט האבען די היידאמאקען ווירקליך זיך גענומען צו די יודען, מיט אכזריות זיי גע׳הרג׳עט, געטרעטען מיט די פיס פון די פערד, אראבגעווארפען פון די דעכער, געשטאכען מיט שפיזען. העכער דריי טויזענד יודען האבען זיך פערמאכט אין דער גרויסער שוהל. ווען די היידאמאקען זענען צוגעקומען צו דער שוהל, זענען איינינע יודען אויף זיי אנגעפאלען מיט מעסערס און עטליכע פון זיי דער׳הרג׳עט. די איבעריגע יודען האבען נאר גאט געבעטען און פערהילכט די שוהל דורך יללות. כדי צו מאכען פון די יודען וואס גיכער א סוף, האבען די היידאמאקען צוגעשטעלט צו דער שוהל א הארמאט, אויפגעריסען די טהיר און געמאכט פון דער שוהל א בלוט־באד. ווען זיי האבען געענדיגט מיט די יודען, האבען די היידאמאקען זיך גענומען צו די פאליאקען; פיעל פון זיי האבען זיי אויסגעשאכטען אין קאסציאל; צווישען אנדערע איז אויך דער׳הרג׳עט געווארען דער גובערנאטאר מלאדאנאוויטש. די גאסען פון שטאדט זענען געוועזן איבערפולט פון טויטע קערפער און א טייך בלוט האט פערפלייצט די שטאדט. אין דער דאזיגער שחיטה זענען אומגעקומען אנ׳ערך 20 טויזענד פאליאקען און יודען.

אין דערזעלבער צייט האבען די קלענערע דרושינעס פון די היידאמאקען געמאכט בלוט־בעדער אין אנדערע שטעדט, ווי פאסטאוו, זשיוואטאוו, גראנאוו און טולטשין. דארט, וואו עס האט אמאל געבושעוועט חמעלניצקי, האט יעצט ווידער זיך געגאסען יודיש בלוט. נאר דאסמאל האט די קאטאסטראפע נישט אנגענומען אזא שרעקליכען חאראקטער, ווי אין 1648. דאס רוסישע מיליטער און דאס מיליטער פון

פוילען האבען ענערגיש געארבייט צו דערשטיקען דעם בונט. באלד נאך דער אומאנער שחיטה האט מען געחאפט זשעלעזניאק'ן און גאנטא. דער לעצטער איז געטויט געווארען דורך א שרעקליכען טויט: פון איהם האט מען פאסענווייז אראבגעריסען די הויט און דערנאך צושניטען אויף 4 שטיקלעך. די איבעריגע הײדאמאקען זענען אויסגעהרג'עט געווארען אדער גענומען געווארען אין געפענגניש דורך דעם פוילישען מיליטער־אנפיהרער סטעמפקאווסקי.

סוף כל סוף האט די פוילישע מלוכה, וואס איז געווען צוריסען אויף שטיקער, אבגעשוואכט דורך די פיעל מפלות און דורך דער אי־נערליכער רייסעניש צווישען די בעזונדערע קלאסען אין פערלויף פון הונדערטער יאהרען, געמוזט אונטערגעהן. אין 1772 זענען די פוילישע גרעניץ־פראווינצען דאס ערשטע מאל פונאנדערגעטיילט געווארען צווישען די דריי נאהענטע מלוכות: רוסלאנד, עסטרייך און פרייסען. רוסלאנד האט בעקומען א גרויסען טייל פון ביעלארוסיע, עסטרייך — גאליציען און א טייל פאדאליען, פרייסען — פאמעראניען. דער גרעסטער טייל פון דער יודישער בעפעלקערונג איז ארייגעפאלען צו רוסלאנד און עסטרייך. דאס איז געווען דער ערשטער גרויסער קלאפ פאר פוילען.

די פאליאקען האבען לויט דער איניציאטיוו פון רוסלאנד דאן געגרינדעט א העכערען רעגירונגס־ארגאן — „דער שטענדיגער ראט" (1775–88), וואס האט געדארפט זוכען עצות, ווי אזוי צו רעפארמירען דאס אינערליכע לעבען פון פוילען. די בעסטע פארשטעהער פון דער געזעלשאפט האבען בעשלאסען אנהויבען די רעפארמען פון דער יוגענד־ערציהונג. אין 1773 האט דער פויפסט מבטל געמאכט דעם יעזואיטישען ארדען אין פוילען און דערמיט אבגעראטעוועט די פוילישע יוגענד פון דער שעדליכער יעזואיטישער ווירקונג. עס איז געגרינדעט געווארען א רייהע נייע שולען און די אלטע זענען רעפארמירט געווארען. איינער פון די מיטגליעדער פון דער קאמיסיע, וואס האט בעטראכט די מיטלען צו רעפארמירען די מלוכה, אנדזשיי זאמאיסקי, האט אויך אויסגעארבייט א פראיעקט וועגען רעפארמירען די געזעצען וועגען יודען. לויט דעם פראיעקט האבען יודען געדארפט בעקומען פרייהייט פון פערזאן און פערמעגען און אין א געוויסער מאס אויך פרייהייט פון רעליגיע; נאר אין די שטעדט האבען יודען געדארפט וואוינען אבגעזונדערט פון די קריסטען; די יודען, וואס האבען נישט קיין בעשטימטע בעשעפטיגונג אדער קאפיטאלען, דארפען דערוויטערט ווערן פון דער מלוכה; יודען ווערט אויך ער־

לויבט צו פערנעהמען זיך מיט ערד-ארבייט, אָבער זיי טאָרען נישט זיין קיין ערד-בעזיצער. דער דאָזיגער קאָנסערוואַטיווער פּראָיעקט בעווייזט, ווי ווייט אפילו די בעסטע פאָרשטעהער פון דער דעמאָלטיגער פּוילישער געזעלשאַפט זענען געווען פרעמד פון אַ גערעכטיגער בעציהונג צו יודען. ערשט אין די סאַמע לעצטע יאָהרען פון דער פּוילישער מלוכה זענען אין דער פּוילישער געזעלשאַפט, אונטער דער השפּעה פון דער אייראָפּעאישער בעפרייאונגס-בעוועגונג, ענטשטאַנען אמת-הומאַנישע און גערעכטיגע בעציהונגען צו יודען. אָבער דעמאָלט איז שוין געווען צו שפּעט. פּוילען האָט שוין דאַן אָבגעלעבט איהרע לעצטע טעג, נאָך געמאַכט איינציגע העראָאישע פּראָבעס זיך אויפצוהויבען, אויפלעבען, אָבער די פּוילישע מלוכה איז שוין נישט געווען אימשטאַנד צו בעפרייען זיך פון די שאַרפע נעגעל פון די פרעמדע מלוכות, וואָס האָבען ווי רויבער זיך אַרומגעזאַמעלט אַרום איהר און אָבגעוואַרט איהר טויט. עס האָט זיך אָנגעהויבען די גסיסה, דערנאָך דער טויט און צוזאַמען מיט דעם אונטערגאַנג פון פּוילען איז אויך דער געוועזענער צענטר פון פּוילישען יודענטום אַריינגעטרעטען אין אַ נייעם היסטאָרישען פּאַזיס.

אין דער צייט, ווען צווישען די פּוילישע קלאַסען און פּאַרטייען האָט געהערשט אַזאַ רייסעניש און דעזאָרגאַניזאַציע, וואָס האָט געבראַכט צום אונטערגאַנג פון פּוילען, זענען יודען געווען שטאַרק מיט זייער אינערליכער אחדות און שטרענגער צענטראַליזאַציע, וואָס האָט געהאַלטען פעסט אין איהרע הענד דעם יחיד און איהם געמאַכט אונטערטעניג פאַר'ן כלל. צי די דאָזיגע שיטה פון שטרענגער צענטראַליזאַציע, ווען דער יחיד האָט כמעט קיין פרייהייט נישט, איז אַ גוטע שיטה אָדער נישט, דערוויילע האָט דאָס דאָזיגע סיסטעם אין יענער צייט געבראַכט פיעל נוצען און וועער ווייסט, צי יודען אין פּוילען וואָלטען געווען אַרויס אַזוי פערהעלטניסמעסיג גאַנץ, ווען נישט זייער אינערליכע פעסטע אָרגאַניזאַציע. זענענדיג אָבגעזונדערט פון אַלע אַרומיגע קלאַסען, אַרומגערינגעלט מיט שונאים, האָבען די פּוילישע יודען געפיהלט און פערשטאַנען, אַז זיי מוזען זיין איינינג אינערליך און מיט געמיינזאַמע קרעפטען קעמפּפען געגען די אויסערליכע פיינדליכע עלעמענטען. איינער פון די אויפרופען, מיט וועלכע דער „ועד ארבע ארצות" אין יאָהר 1676 האָט זיך געווענדעט צו די קהילות, הויבט זיך אָן מיט

אזעלכע ווערטער: „שווער האבען מיר געזינדיגט פאר גאט. די מהומה וואקסט פון טאג אויף טאג; עס ווערט אלץ שווערער צו לעבען; אונזער פאלק האט נישט קיין ווערט צווישען אלע אנדערע אומות. עס איז זאגאר א וואונדער, ווי אזוי, נישט קוקענדיג אויף אלע אומגליקען, עקזיסטירען מיר נאך. דאס איינציגע, וואס אונז איז געבליבען צו טאן, איז — פעראייניגען זיך אין איין פערבאנד, אין גייסט פון שטרענגער אחדות מיט גאטס געבאטען און מיט די בעפעהלען פון אונזערע צדיקים און מנהיגים". ווייטער געהט א רייהע בעפעהלען צו די מיטגלידער פון די קהילות, אז זיי זאלען פאלגען אין אלץ זייערע געמיינדע-פערוואלטונגען, נישט נעהמען אין ארענדע שליאכטישע אימעניעס און נישט מאכען קיין שותפות-האנדעל מיט קריסטען אהן דער ערלויבניש פון קהל, וויל אזעלכע זאכען קענען ארויסרופען א כעס און צארן מצד די קריסטען; עס ווערט אויך פערבאטען „אבצוגעבען דאס יודישע גוטס אין פרעמדע הענד", ארויסרופען מחלוקת און סכסוכים אין די קהילות א. א. וו. די קהל-אדמיניסטראציע האט געשטרעבט צו פאלקאמער ממשלה איבער דעם יחיד, אזוי אז ער זאל זוי ווייט מעגליך זיין אבגעשלאסען פון דער אויסערליכער וועלט. די רעגירונג אליין האט אויך געשטיצט די דאזיגע ארדנונג, וויל פאר איהר איז דאס געווען זעהר גינסטיג. פאר איהר איז בעסער געווען האבען צו טאן מיט ארגאניזירטע קהילות, איידער ווי מיט איינצעלנע יודען, דעריבער האט די רעגירונג געגעבען דעם קהל ברייטע אדמיניסטראטיווע און געריכטליכע פאלמאכטען. דער קהל איז געווען פעראנטווארטליך פאר דער רעגירונג פאר יעדען חטא פון יחיד, אזוי אז די מאכט פון קהל האט געמוזט אלץ זיך פערברייטערן. דאס האט געבראכט צו א שטרענגער דיסציפלין, אבער אויך מיטגעהאלפען צו פערפעסטיגען די יודישע געזעלשאפטליכקייט.

ביי דער רעגירונג איז דער קהל געווען בעזונדערס טייער דערמיט, וואס דורך איהם זענען אויפגעמאהנט געווארען די שטייערען פון די יודען. יעדער יאהר האבען די סיימען בעשטימט די אלגעמיינע סומע שטייערען פון דער יודישער בעפעלקערונג און די קהילות האבען שוין אליין פונאנדערגעטיילט די דאזיגע סומע צווישען זיך און געווען פעראנטווארטליך פאר דער רעגירונג, אז די סומע זאל פינקטליך אריינגעטראגען ווערן. די רעגירונג איז אויף אזא אופן געווען פעראינטערעסירט, אז די קהל-אדמיניסטראציע זאל האבען ביי יודען א אוי-

פּאָריטעט און דעריבער איהר געגעבען ברייטע רעכטען. אין 1672 האָט דער קעניג געגעבען די קהילות פֿון ליטא דאָס רעכט אויסצושליסען פֿון די געמיינדעס אָדער בעשטראָפֿען מיט אַנדערע שטרענגע מיטלען יענע איינצעלנע יודען, וועלכע רייצען אויף מיט זייערע פֿערדאָרבענע מעשים די יודישע בעפֿעלקערונג. אין 10 יאָהר אַרום האָט דער ברימקער סטאַראָסטאַ אַרויסגעגעבען אַ בעפֿעהל, אַז קיינער פֿון די פּריצים זאָל נישט לייהען קיין געלד פּריוואַטע פּערזאָנען פֿון דער יודישער בעפֿעלקערונג אָהן דער ידיעה פֿון קהל. דער דאָזיגער בעפֿעהל איז אַרויסגעגעבען געוואָרען לויט דער ביטע פֿון קהל אַליין, וועלכער איז געוועזען פֿעראַנטוואָרטליך פֿאַר די באַנקראָטען פֿון זיינע מיטגלידער. דער לעמבערגער וואָיעוואָדאַ האָט אַרויסגעגעבען אַ בעפֿעהל (1692), אַז אָהן דער ידיעה פֿון די קהל־פּרנסים וועגען דער אָרענטליכקייט פֿון די אַרענדאַרען זאָל מען קיינעם פֿון די יודען נישט אָבגעבען אין אַרענדע די פֿערשידענע מלוכה־אָבצאָהלונגען. פּריוואַטע פּערזאָנען האָבען געקענט אָבקויפֿען אָדער נעהמען אין אַרענדע אונבעוועגליכע גיטער נאָר מיט דער ערלויבניש פֿון קהל (חזקה). אָהן זיין ערלויבניש און אָהן אָבצאָהלען אַ ספּעציעלען שטייער (חזקת ישוב) האָט קיינער נישט געקענט זיך בעזעצען און צוגעשריבען ווערן צו אַ געוויסער קהילה.

די גרעניצען פֿון דער געמיינדע־אויטאָנאָמיע פֿלעגען בעשטימט ווערן דורך דער אָרטיגער מאַכט און נישט אומעטום זענען זיי געוועזען גלייך. אַלס מוסטער פֿון אַ פֿרייער געמיינדע־קאָנסטיטוציע קען דיענען דער אוסטאַוו, וואָס דער וואָיעוואָדאַ פֿון „טשערוואָנאַ רוס" האָט אין 1692 אַרויסגעגעבען דעם לעמבערגער צענטראַל־קהל. לויט דעם דאָזיגען אוסטאַוו. האָט די געמיינדע פֿון צייט צו צייט געוועהלט איהרע אָנפֿיהרער „לויט זייערע מנהגים און רעכטען" און די אַדמיניסטראַציע האָט נישט געהאַט קיין רעכט זיך אַריינצומישען אין די וואַהלען. די אויסגעוועהלטע פֿאָרשטעהער פֿון קהל ווערן אָנערקענט אַלס פֿאָלקאָמע נאַטשאַלניקעס און ריכטער פֿון זייער געמיינדע. די פּראָצעסען צווישען איין יודען און צווייטען דאַרפֿען בעטראַכט ווערן נאָר אין בית־דין, וואָס בעשטעהט פֿון רבנים און געמיינדע־פֿאָרשטעהער. אויב ווידער אַ יוד האָט געוואָלט אָנגעבען אַ אַפּעלאַציע אויפֿ'ן פּסק פֿון בית־דין, אָדער אויב אַ יוד האָט געהאַט אַ פּראָצעס מיט אַ קריסט, זענען אַזעלכע פּראָצעסען בעטראַכט געוואָרען אין געריכט פֿון פֿאָד־וואָיעוואָדאַ, דורך אַ ספּעציעלען „יודישען ריכטער", ד. ה. אַ קריסט, וואָס פֿער־

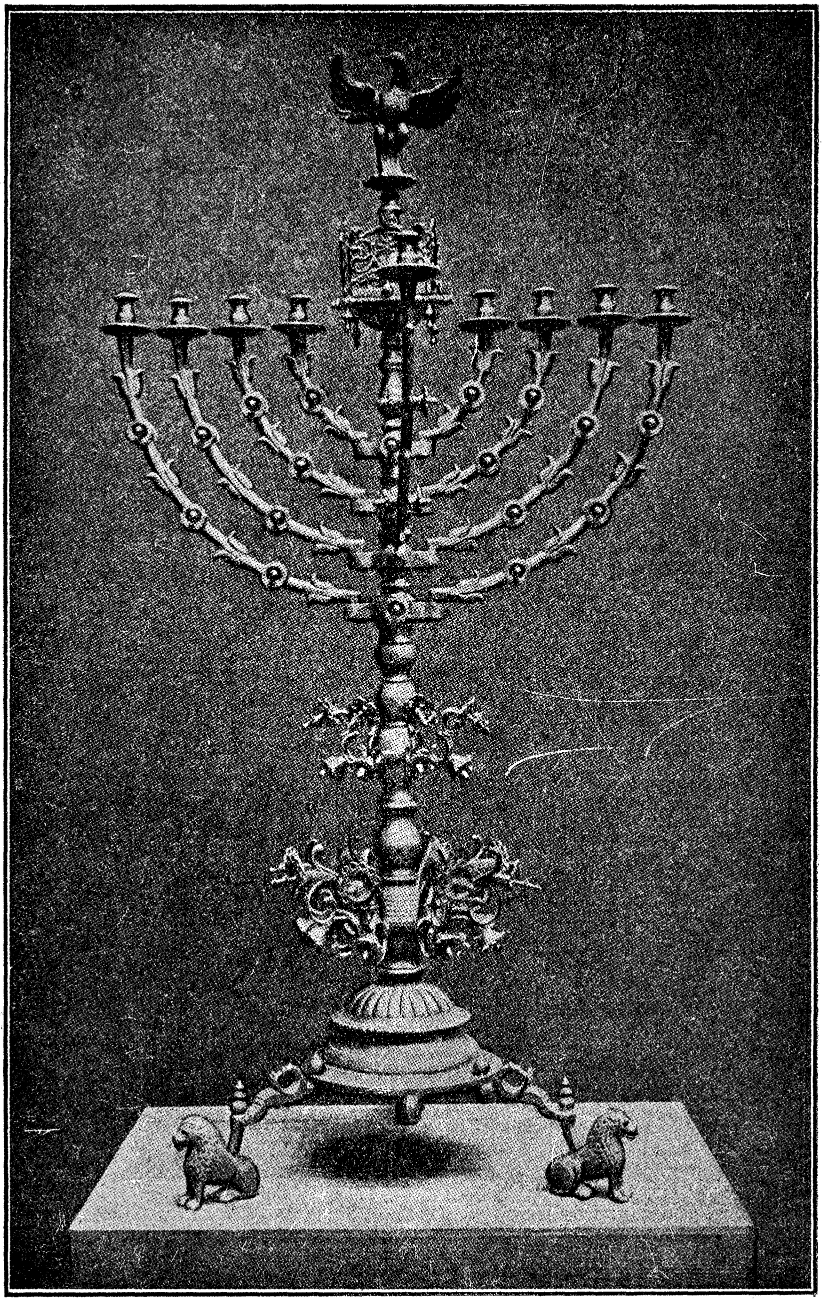

אַ בראָנזענע חנוכה-לאָמפּ פון אַ שוהל אין פוילען (17-טער י״ה)
געפינט זיך אין יודישען מוזיי אין פראַנקפורט אַם מאַין

גענומט זיך ספּעציעל מיט יודישע ענינים. דער דאָזיגער „יודישער ריכטער“ ווערט בעשטימט דורך דעם פּאָד-וואָיעוואָדאַ פון צוויי קאַנדידאַטען, וואָס ווערן אָנגעוויזען דורך דעם יודישען קהל. די פּראָצעסען פון דעם דאָזיגען געריכט דאַרפען פאָרקומען נאָהנט פון דער שוהל, אין דער אָנוועזענהייט פון יודישע פאָרשטעהער און דערביי דאַרף דער דער „יודישער ריכטער“ זיך רעכנען נישט בלויז מיט די אַלגעמיינע געזעצען, נאָר אויך מיט די יודישע דינים. דאָס געריכט האַלט אָב זיצונגען צוויי מאָל אַ וואָך, נאָר ביי אויסנאַהמען ווערט בעשטימט אַ עקסטרע זיצונג, אויסער אין די יודישע ימים טובים. אויפ'ן געריכט רופט מען אַרויס דעם בעשולדיגטען דורך אַ שמש. די פּראָטאָקאָלען פון געריכט ווערן אָבגעהיט אין דעם „געריכטס-שטיבעל“. די אַפּעלאַציעס אויף דעם אורטייל פון דעם געריכט ווערן בעטראַכט דורך דעם וואָיעוואָדאַ.

די וואַהלען אין קהל פלעגען, ווי פריהער, פאָרקומען יעהרליך אין חול-המועד-פּסח. דער דאָזיגער מנהג איז מיט דער צייט געוואָרען אַ געזעץ און ווען דער בריסקער קהל האָט איינמאָל צוליעב פערזענליכע פּניות אָבגעלעגט די וואַהלען אויף שפּעטער, איז אָנגעקומען פון ווילנער העטמאַן אַ שטרענגער פאָרוואורף דעם קהל. די וואַהלען זענען געווען צוויי-פּאַכיגע, דורך אַ בעגרענצטער צאָהל וועהלער, און קאַנדידאַטען אַלס קהל-פאָרשטעהער זענען געווען נאָר מענשען מיט אַ גרויסען פערמעגענס-צענז, ווי הויז-בעזיצער, גרויסע שטייער-צאָהלער, אָדער מענשען מיט אַ גייסטיגען צענז, ווי רבנים און למדנים. די אָרימע קלאַסען און עם-הארצים האָבען זייערע פאָרשטעהער אין קהל נישט געהאַט און זייערע אינטערעסען האָבען דעריבער אָפט געליטען. אין 18-טען יאָהרהונדערט הערען זיך אַלץ אָפטער אָנקלאָגען פון די „פּראָסטאַקעס“ אויף דעם ווילקיר פון דער קהל-פיהרונג און איהר דעספּאָטישער מאַכט. — אַזוי ווי די דערפער און קליינע שטעדטלעך האָבען קיין אייגענע פערוואַלטונג ניט געהאַט, נאָר געהערט צו דער געמיינדע-פערוואַלטונג פון זייער ראַיאָן, זענען צווישען איין קהילה און דער צווייטער אָפט פאָרגעקומען סכסוכים צוליעב די דאָזיגע שטעדטלעך און דערפער. יעדער קהל האָט געוואָלט זיי צורעכענען צו זייער ראַיאָן, ווייל דורך זיי פלעגען זיך פערגרעסערן די הכנסות פון קהל. אַזעלכע סכסוכים פלעגען בעטראַכט ווערן דורך דעם „ועד ארבע ארצות“ און „ועד קהלות ראשיות דליטא“.

אויף די „ועדים" פלעגען בעטראכט ווערן אלגעמיין-נאציאנאלע פראגען און עס זענען בעשטימט געווארען די בעציהונגען צו דער רעגיערונג. ביי די ועדים פלעגען זיך געפינען „שתדלנים", וואס פלעגען פאהרען קיין ווארשא אויף די זיצונגען פון סיים מיט השתדלות'ען וועגען פערשיעדענע יודישע רעכטען. דער פוילישער „ועד" פלעגט ווי פריהער אבהאלטען זיינע זיצונגען פעריאדיש אין לובלין און אין אנדערע שטעדט, און דער ליטווישער „ועד" פלעגט זיך פערזאמלען אין פערשידענע שטעדט, ווי חאמסק, סיעלץ, מיר, סלוצק און בריסק. אין ענדע 17-טען יאהרהונדערט, ווען מען האט געדארפט איינארדנען די צורואינירטע געזעלשאפטליכע ארדנונג, האבען די ועדים ארויסגעוויזען א בעזונדער אינטענסיווע טעטיגקייט. די רעגיערונג האט שטענדיג פערטיידיגט דעם אויטאריטעט פון די ועדים. אין 1687 האט דער „ועד ארבע ארצות" זיך בעקלאגט פאר'ן קעניג, אז זיי קענען נישט נעהמען אויף זיך די פעראנטווארטליכקייט פאר דער בעשטימטער סומע שטייערען פון דער יודישער בעפעלקערונג, ווייל פיעל יודען ווילען נישט פאלגען די קהל-פארשטעהער און בענוצענדיג זיך מיט פראטעקציעס פון דער שליאחטע דרעהען זיי זיך אויס פון צאהלען שטייערען. דער קעניג האט דאן געמוזט ארויסגעבען א שטרענגען בעפעהל און סטראשען מיט הארבע שטראף די, וואס וועלען נישט פאלגען דעם קהל.

וואס מעהר עס האט זיך פערערגערט די יודישע עקאנאמישע לאגע, אלץ מעהר ארבייט האבען געהאט די ועדים, אלץ ענערגישער איז געווארען זייער טעטיגקייט. זיי האבען געדארפט סיי רעגולירען די אינערליכע ארדנונג צווישען יודען, סיי בעשטימען די בעציהונגען צו דער רעגיערונג און צו די סיימען. מען קען נישט זאגען, אז די ועדים האבען פערשטאנען מיט דעם געהעריגען שטאלץ און זעלבסט-ווירדע צו פערטיידיגען די יודישע אינטערעסען. די ועדים זענען אויך געווען צו-פיעל אריסטאקראטיש, אז זיי זאלען נעהמען אין אכט די אינטערעסען פון די פראסטע פאלקס-מאסען, וואס זענען אפטמאל בעליידיגט געווארען. אבער איין גרויסען פערדיענסט האבען די ועדים געהאט, וואס זיי האבען פעסט געהאלטען אין זייערע הענד די אינערליכע דיסציפלין און אין אזא צייט פון מהומות און אומגליקען נישט דערלאזען, אז די יודישע געזעלשאפטליכקייט זאל זיך צופאלען. א בעזונדער אויפמערקזאמקייט האבען די ועדים געלעגט אויף די תלמוד-תורות און ישיבות, וואו עס האבען געלערנט די ארימע קינדער אויפ'ן חשבון פון

די רייכע. די ועדים האָבען אַכטונג געגעבען אויף די פּראָגראַמען אין די ישיבות, געזאָרגט דערויף, אַז אַלע יודישע קינדער זאָלען מוזען אַ געוויסע צייט לערנען און אַז די אָרימע זאָלען געשטיצט ווערן דורך געלד און עסען. דער „ועד ארבע ארצות" האָט איינגעאָרדענט אַ צענזור אויף די ספרים, וואָס זענען געדרוקט געוואָרען אין פּוילען אָדער אַריינגעפיהרט געוואָרען פון אויסלאַנד, און די ספרים, וואָס האָבען נישט געהאַט קיין הסכמה פון „ועד" אָדער פון אַ אָנגעזעהענעם רב, האָבען נישט געטאָרט פערשפּרייט ווערן. דער גייסטיגער האָריזאָנט פון דעם „ועד" איז נישט געווען גרויס און אויסער תלמוד און רבנישע ליטעראַטור איז נישט דערלאָזען געוואָרען.

די קהל'שע אָרגאַניזאַציע האָט בעקומען אַ גרויסען קלאַפּ אין יאָהר 1767. אין דעם יאָהר האָט דער סיים בעשלאָסען ענדערן דאָס סיסטעם פון שטייערען-אָבצאָהלונג און אָנשטאָט דעם, וואָס פריהער פלעגט בעשטימט ווערן יעהרליך איין אַלגעמיינע סומע אויף דער גאַנצער יודישער בעפעלקערונג, איז יעצט איינגעפיהרט געוואָרען, אַז יעדער נפש דאַרף איינצאָהלען בעזונדער אַ יעהרליכען שטייער. כּדי די שטייערען זאָלען אויפגעמאָהנט ווערן ריכטיג, האָט מען בעשטימט אַ אַלגעמיינע רעוויזיע פון דער יודישער בעפעלקערונג אין דער גאַנצער מלוכה. אויף אַזאַ אופן זענען בטל געוואָרען די אַלטע פונקציעס פון די געמיינדעס אַלס הויפּט-אָרגאַן פון איינמאָהנען און אַריינטראָגען אין דער מלוכה-קאַסע די אַלגעמיינע סומע יודישע שטייערען, און די קהל-פאָרשטעהער זענען געוואָרען איינפאַכע פערמיטלער, וואָס זענען געווען מחויב אין יעדער שטאָדט אויפצומאָהנען פון יעדען יוד דעם שטייער און דערנאָך איינצאָהלען אין דער קאַזנאַ. פון דעם מאָמענט אָן האָט דער קהל פערלוירען פאַר דער רעגירונג יענע בעדייטונג, וועלכע ער האָט געהאַט פריהער, ווען ער האָט געשפּיעלט די ראָליע פון אַ צענטראַל-פערטרעטונג. די יודישע אויטאָנאָמישע אָרגאַניזאַציע איז פאַר דער רעגירונג שוין מעהר נישט נוצליך געווען און דעריבער האָט זי אויסגעזעהן בייַ איהר אינגאַנצען איבעריג. אין דעם סיים פון 1674 איז שוין אָנגענומען געוואָרען אַ בעשלוס, אַז די אַלע יודישע סיימען און „סיימיקעס", די אַלע ועדים און זייערע צוזאַמענפאָהרען זענען לחלוטין איבעריג און דעריבער איז בעשלאָסען געוואָרען, אַז פון יעצט אָן ווערט פערבאָטען צונויפצורופען צוזאַמענפאָהרען פון די קהל-פאָרשטעהער צוליעב וועלכע עס איז צוועקען.

אויף אזא אופן זענען די קהילות בעגרענצט געווארען אין זייער טעטיגקייט און די צענטראלע ארגאנען פון דער יודישער אויטאנאמיע, די ועדים, זענען אינגאנצען בטל געווארען. דאס איז געווען מיט 8 יאהר פאר דעם ערשטער צוטיילונג פון פוילען, ווען די פוילישע מלוכה האט שוין כמעט אויפגעהערט זעלבסטשטענדיג עקסיסטירען. אין א צייט ארום שפעטער הויבט זיך אן די גסיסה פון פוילען; דער גרעסטער טייל פוילישע פראווינצען געהט איבער אין אנ׳אנדער ממשלה און צוזאמען דערמיט פאלט אינגאנצען די יודישע אינערליכע אויטאנאמיע, יענע פעסטע ארגאניזאציע, וועלכע האט געשפיעלט אזא גרויסע ראליע אין דער פערפעסטיגונג פון דער נאציאנאלער עקסיסטענץ אין א צייט פון שרעקליכע אומגליקען און רדיפות.

אינהאַלט פון זעקסטען באַנד

די מאַראַנען און זייער עפּאָכע

זייט

ערשטעס קאַפּיטעל: די מאַראַנען און זייער עפּאָכע . 3

צווייטעס קאַפּיטעל: דער נייער צענטר אין טערקיי . 40

דריטעס קאַפּיטעל: די ליטעראַטור 92

פיערטעס קאַפּיטעל: יודען אין דער עפּאָכע פון דער רעפאָרמאַציע 102

פינפטעס קאַפּיטעל: די יודען אין פוילען . . . 152

זעקסטעס קאַפּיטעל: פון קנעכטשאַפט צו פרייהייט . . 197

זיעבעטעס קאַפּיטעל: דער קאָזאַקען-אויפשטאַנד און דער אונטערגאַנג פון פוילען 225